

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Méliusz József: Sors és jelkép

MÉLIUSZ JÓZSEF

SORS ÉS JELKÉP
AVAGY
EGY ERDÉLYI UTAZÁS REGÉNYE
EZERKILENC SZÁZNEGYVENHÁROMBAN
TIZENKÉT FEJEZETBEN ELBESZÉLVE
MÁSODIK JAVÍTOTT KIADÁS

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1973

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Méliusz József: Sors és jelkép

**E KÖNYV ÚJABB ÉS JAVÍTOTT KIADÁSÁT
M. KLÁRI ÉS M. PÉTER
TRAGIKUS EMLÉKÉNEK AJÁNLOM**

A KÖNYV TARTALMA AVAGY A KALANDOK MEGKÖZELÍTŐ FELSOROLÁSA

I. CSOMAGOLÁS KÖZBEN

A szerző elmondja, hogyan kerekedett fel utazni – kissé bőbeszédűen emlékezik a „béke” és az irodalom dolgaira – enyhén összevesz Klárral – Szophoklész műveit viszi úti olvasmányul – Pétert Petőfire bízva, és érzelmesen elbúcsúzik szeretett családjától.

II. SZOBROK ÉS ÁRNYAK

A magányos utazó megidézi a táj árnyalakjait, képzeletében meglesi Ady Endrét – elmondja egy kalandját Kosztolányi Dezsővel – szellemek jelennek meg a sínek között és eldördül egy puskalövés.

III. AZ ALSÓ MAROSMENTÉN

Az izgalmak fokozódnak – követi-e a titkosrendőr az utazót, vagy sem – egy el nem mondott szónoklat szövege – Kazinczy idegenvezetőül szegődik – Varga Katalin megszólal – egy fantasztikus szerelem – Iancu Avram furulyája – az utazó kijátssza az éber titkosrendőrséget, és egy roskatag bérkocsin nekivág Enyednek.

IV. BÖRTÖN ÉS VÁR

Az idegen találkozik a fegyőrökkel, kastély helyett börtönre talál – a hajnal leple alatt képzelete segítségével befurakszik a polgárházakba és a városháza épületébe –

feltámasztja Bethlen Gábort, s a mocskos szállodai szobában végül is meggyötörtén elszenderül.

V. ÉNEK ENYEDEN

Annácska énekre zendít – számok és adatok 350 ezer szenvedő magyarról – próbára tett magyarság – tépelődés a Várban – egy székelyföldi éjszaka emléke, s egy kérdés: magyar vagyok-e vagy idegen – pillanatnyi s majdnem végzetes idegzavar.

VI. ÉS MEGINT AZ ÉNEK

Az álmok elvesznek – a kocsmárosok már nem versen-
genek – Krúdy, Áprily és Ady között – mit mond az erdő – vita az erdőben – gyanú és vád – Kodály – a kollégium énekel.

VII. ERDÉLYI ESŐ

Félálomban az álomról – egy nagy rendülés előrejelzései – temetés – fekete esernyők – keménykalapok – egy buddhista aggastyán angolt tanít – Kőrösi Csoma Sándor keze írása – könyvtár és tűzvész, könyv és csillag.

VIII. BORONGÁS A KÖNYVTÁRBAN

Nagy István csodálatos megmenekülése – a kétszeres idegen elmékedései – egy rikkancs nemzeti csínytevése – Csíkban havazik – Kuncz Aladárral a konflison – hamisítatlan enyedi bor – pánik elutazáskor – a detektívnek határozottan macskaképe van.

IX. KÉM ÉRKEZIK A VÁROSBA

Ebben a fejezetben elmondja a szerző, miként kémkedik az ellenség között – csupán érzéki csalódás, hogy nem Németországban vagyunk – a márványcsúcsokon – hallucinációk a sikátorban – tanuljunk az ellenségtől – arcok a palotában.

X. SZEZENI BÁRÁNYSUŁT

Az egyedűllét teljessége – Friedrich Schillerrel a kis barokk színházban, fekete egyenruhások között – a béke és nyugalom káprázata – a fekete ruhás nő: egy szerelmi regény lehetősége – tud-e röpülni az író vagy sem – nem Gogával, hanem Beniuc Mihálllyal közös költőink társaságában.

XI. NEVELÉS A HALÁLRA

Utolsó ízelítő a nagyvilági életből – Bach-muzsika és az eljövendő halál – kasztok és kirekesztettek – két szolganép – kiürült városrész – a berlini leánnyal a Csigahegyen – egy napilap szerkesztősége: a kisebbségi demokrácia iskolája.

XII. SZEMBEN A CSILLAGOKKAL

Valóság és utópia – Geo Bogzával majdnem feldöntötünk egy hajót – a Zeidner könyvesbolt pincéjében – hárman a kávéházban – virágcsokor egy fiatal hölgynek – Rusu detektív úr ellátja a költők baját – légiriadó Brassóban – a nyitott ablak.

KÉSŐI VISSZAPILLANTÁS

- I. Három évtizeddel később
- II. Egy lelkiállapot naplója
- III. Függelék

I. CSOMAGOLÁS KÖZBEN

Terv és szerep nélkül indultam el.

Körülményesen és komoly alapossággal csomagoltam. Az új bőröndöt vettem elő. Hónapokkal ezelőtt vásároltuk Kláriver, nem mintha okunk, reményünk lett volna valamilyen komolyabb utazásra, csupán csak vágyakozásból, kívánczóságból: ki innen, el valahová messzire!

De hová?

A határok erődítményfalai, a drótsövények átjárói csak pénz és háború előtt nyílnak meg. Egyik sem tartozik mesterségünkhöz. Külföldi utazás, ha a napjainkkal járó kellemtelenségek ellenére esetleg meg is valósítható, képtelen összegekbe kerül. A katonákat pedig, tarsolyukban a halál marsallbotjával és a pusztítás eszközeivel, kalandos hányódásukban nem irigylem! Legkevésbé élményeiket. Kijut bővíben anélkül, hogy katonáskodnánk, ami – mondom – nem is a mi dolgunk.

Tudom, nem korszerű magatartás ez, mégsem szégyenlem. Jobban szeretem családomat, a csendes idillt, könyveimet a hangtalan éjszakában, a reggeli kertet a gazdagon virító gyümölcsfákkal, a csendes szemlélődést vasárnap délután a város szélén. Szóval mindazt, ami e mai világban korszerűtlen és elmaradott. Ezeket az érdektelen helyeket kedvelem. Itt tisztábban hallom azokat, akikre gondom gondolni késztet, a nép sóhajait s magamat is, nem zavar a fegyverek észvesztő dőreje, nem tébolyít a lángszórók felperzselte erdőszélen vagy lövedék vágta üregben haldoklók hörgése. Egyszóval örülök, hogy eddig, úgyahogy, csalafintasággal, ügyeskedéssel, csalással, de át-

vészeltem éveink barbár eseményeit. Mert végül is mi közöm ehhez a háborúhoz? Nem az én háborúm. Tehát ellene vagyok.

Am hogyan is gondolhattunk volna komolyan utazásra?

De hová is kívánkozhattunk volna?

Talán Párizsba?

Isten mentsen!

Ezt a megpróbáltatást, Párizsban egy fedél alatt a németekkel, csak a Chateaubriand-on és bikaviadalokon nevelkedett Montherlant viseli el és Duhamel, a világfi, a francia kispolgár mindent megértő ábrázolója és barátja. Nekik otthonuk és hazájuk Párizs. No meg Giono! Épp Giono, akit annyira megszerettünk, mi magyarok.

Berlin?

Ott több mint tíz éve hogy jártam. Amennyire vágyom mindig külföldi éveim másik városába, Zürichbe, annyira nem kívánkozom vissza abba a hol rendetlen, hol mértanian szabályos metropolis körengetegbe, nem vágyakozom a megváltozott, de különben is merev *Unter den Linden* után, ahonnan kiirtották az ősi hársfasort, ahol kihalt egy szellem, amelyben valaha Európát ismertem fel. Kihalt? Kiirtották, a hársfákkal együtt. A háborúból – mondom – itt is kijut a részünk, messze Berlintől, Délkelet-Európában, vidéken.

És Zürich? Svájc?

Ez a vágyunk szinte-szinte megvalósult.

Most két éve terveztük Klárral, hogy pénzzé tesszük mindenünket, és néhány esztendőre, amíg ez a nyomorult háború tart, elvonulunk oda, Zürich mellé egy takaros kis helységbe, egy svájci faluba... Klári – így álmodoztunk – majd Péter fiúkat neveli, ellátja kicsiny háztartásunkat, retket, salátát, zöldborsót és futóbabot termel a ház mögötti tenyérnyi kertcskében; rizs, lencse, só, fűszer, tejvaj a sarki boltban, hús meg csak akad a svájci tehénilágban; Klári meg sok évi nehéz és fáradságos munka után végre pihen, erőt gyűjt a jövőre. A háborút felváltó jobb jövőre. Ámbár, ami a háború után következik, az sem

lesz ám gyermekjáték! Én majd bejárok Zürichbe az ódon lehető *Zentral Platz*ra, a Központi Könyvtárba és (mindjárt a szomszédságában – csak vagy hatvan lépcső hegynek fel – újra az egyetemre, pótolom diákoskodásom mulasztásait, francia és angol irodalomtörténeti előadásokat hallgatok, filológiát és lélektant. Közben megírok egy-két könyvet. A háború utánra, amikor majd az én könyveim is megjelenhetnek.

Micsoda terv! De nem is terv, álom. Igen, bolond, képtelen ábránd.

Hosszú éjeken át szóttuk lázasan az álom részleteit.

Az elsötétített ablaktáblák mögött, hajnalig tartó számvetéseinkben felsoroltunk mindent, ami pénzzé tehető, a székely kapus házacskát, Bauhaus-stílusú bútorainkat, szőrös békási román parasztszőnyegeinket, a hollóházi virágos tányérokot, a bokályokat, az avasi régi szőtteket, Péter fiunk fürdőtekenőjét és játékszereit, az új, amerikai rendszerű kerti ollót, a mi játékszereinket meg az ágyneműt, evőeszközt, a kolozsvári vertvas lámpákat, mindent. Csak a könyvek okoztak gondot: hol helyezzük el őket néhány évre? És barátaink képei, Dési Huber István alföldi zselléralakjai; a rajzok, melyeket Tihanyitól kaptunk emléкке Párizsban, nem sokkal szomorú és értelmetlen halála előtt. Dadogva – így beszélt, dadogva – akkor mondta el, miként ütötték le rablók épp esztendővel találkozásunk előtt a montparnasse-i temető fala mellett, egy balkáni sötét-ségű éjszakán, és hogyan rugdosták össze a földön, amiért egy sous-t se találtak a zsebében. Sérüléseibe ez a törékeny test majdhogy bele nem pusztult. S mintha érezte volna Tihanyi, hogy bár akkor megúsza a végső kalandot, a halált, még egyszer ez nem sikerülhet, ideje hát búcsúzni barátoktól és hívektől, ideje emlékeket osztogatni. És itt van még Lőrincz Gyula képe. Pozsonyt, a Sarlót, a cseh összeomlást megelőző évet és a kis-alföldi parasztlakvilágát idézi a fekete körvonalú alakokkal és a rajtuk felhőszerűen átlengő álombeli kék és piros pasztell-sejtelmekkel. Itt vannak Nagy Imre fametszetei is, egy szellős csík-

zsögödi nyár emlékével, pásztori hangulattal és valami ismeretlen székely benső szigorról. Szóval részletes leltárt készítettünk a megőrzendőkről, az eladandók legalacsonyabb és elérhető legmagasabb árának pontos középarányosával, s a végeredménnyel. Valóságos könyvelői remeklés.

Amikor elkészült számaink remekműve, egy délelőtt szorongva, izgatottan felkerestem belvárosi törzskávéházában a zugvalutást, megtudakolni, hogyan s miként lehet a pénzt kijuttatni Svájcba. Meg is állapodtam vele hamarosan; megadta üzletfele címét: svájci frankjaimat Baumeister Hugó nemzetközi tekintélyű banküzletében vehetem át személyesen. Fel is írtam a címet: *Bahnhofstrasse 72*.

– *Bahnhofstrasse!* – magyaráztam mindezek után eufóriásan a közömbös valutásnak. – Tudja-e, uram, micsoda költemény az az utca! Amikor kilép az utas a zürichi főpályaudvar zúgó, zakatoló, hangyabolyként zsongó épülettömbjéből a napfénybe, a tisztaságba és a nagyvárosi, a nyugati forgalomba, úgy érzi, hogy most érkezett meg Európa összes metropolisának előszobájába, ahol csak öt perccel előbb fejezték be a nagytakarítást és a szellőztetést. Semmi kosz, semmi kelet-európai és háborús züllöttség! Csomagjainkat a szavatoltan poloska- és tetűmentes ruhatárban hagyva, azonnal nekilendülünk ennek az utcának, szinte repülünk azon a főutcán, a *Bahnhofstrassén*. A végén a tó. A *Zürichsee*. A zöld csillogású, hullám fodrozta víz színe fölött, a villanó sirályok kerengő hadán át, egyenesen hazalátni. Haza meg Kufstein irányába, hiszen szomorú magyar emlékeinket illetőleg Kufstein is a miénk: Kazinczynek és társai bűnhődtek ott a francia forradalommal kötött vérszerződésük miatt. S tovább, délkeletre, a Nagy-Alföldet látja, kedves uram, a Bakony mögött, majd Erdélyt, sőt csak néhány fokkal kell jobbra fordítania tekintetét, és ide is elláthat, ha kíváncsi rá, ebbe a barátságatlan városba, vagy éppen ebbe a kávéházba, erre az asztalra... Csak a szemét kell behunynia a tó partján, és mindent lát... De, uram, a *Bahnhofstrasséra* vissza-

térve, mindenekelőtt azt kell tudnia, hogy James Joyce is megénekelte, ne haragudjék, tudom, nincs fogalma róla, kiféle ez a Joyce, de azért hallgassa meg a *Bahnhofstrassé*-ről szóló költeményét. Hallgasson ide, Schwartz úr!...

A valutás türelmetlenül feszengve, zavartan kortyolgatott az óriási angol reggelije romjai közt megmaradt fél pohár ásványvízből. Miközben jobb keze ujjaival türelmetlenül dobolgatott a kávéházi asztal márványlapján, fegyelmezetten, de inkább magát türtóztatva végighallgatta a költeményt, majd komor arccal, mintegy cserébe a gyötrelmért és engem büntetendő, drámai kérdést tett fel:

– És mit gondol, uram, mennyi a svájci frank feketén?

– Bocsánat, ezt tulajdonképpen nekem kellett volna megkérdeznem, mindjárt előljáróban – válaszoltam elpirulva, mert éreztem, hibát követtem el, ez a szigorú üzletember elvesztette irántam minden bizalmát, lelepleztem magam, szerencsétlen holdkóros, aki vagyok.

– Azt hittem, tudja... – mondotta homlokráncolva, fogpiszkálóval a foga között, határozottan rosszalló hangszállal e három vádló szóban.

Csak a fejemet ráztam bűnbánóan és szemem lesütve. Ekkor következett a tragédia, ekkor omlott össze minden.

Az összeg, amelyből messzi idegenben, kicsi kertes falusi házban és csodálatos könyvtárakban, de békében két-három évig akartunk élni hárman, hat hónapra is alig futja a frank magas, jobban mondva a mi valutánk végzetes csődre valló alacsony árfolyama miatt...

Mindez eszembe jut, miközben jegyzetpapírt teszek óvatosan a bőrönd aljára, hogy össze ne gyűrődjék, és oldalt szakszerűen elhelyezem védőhuzattal bevont cipőmet és papucsomat, majd óvatos és aprólékos rendszerességgel berakom a fehérneműt.

Zürich miatt még mindig szeretnék bánatos megjegyzéseket tenni, de fölösleges volna magamra szabadítani Klári haragját a búcsú előtti, amúgy is feszült percekben. Ám találok hamarosan okot, hogy mégis zsörtölődjem s kárpótoljam magam az elmaradó panaszért, hiszen utazás előtt

még a leghidegvérűbb kirándulók is idegesek vagy legalábbis ingerlékenyek. Mert érkezhettek valaki bármily fölényvel az éppen induló vonathoz, de hazulról, a lakásból, a családtól nem lehet csak úgy egyszerűen, bonyodalmak nélkül elszabadulni. Az utolsó pillanatban eszébe jut a gondos feleségnek, hogy kifelejtették a legszebb nyakendőt, az elemózsiás dobozból kimaradt a só, a papírszájkendő, a szolgáló fontoskodva épp a kapuban kér még piacpénzt másnapra. A legutolsó pillanatban is érkezhettek még idézés, számla, gyászjelentés, vendéget bejelentő távirat, katonai behívó. Az utolsó percben, az indulás pillanatában is, míg el nem hagytuk a várost, minden lehetséges.

– Sose bocsátom meg neked – mondom tehát Klárinak –, hogy harminchétben nem akartál velem Párizsból Londonba rándulni, hogy szippants legalább egyszer ez életben az *Oxford Street* szagából, hogy megpillantsd az ódon *West-Endet*, a rémregények emlékeitől borongó *Towert*, bástyáival és bilincseivel, mik nemcsak szolgák, de király csuklóját és bokáját is szorították, s hogy találkozz London kellős közepén azzal az előkelő és méla csenddel, amely körülöleli a múzeumok és az egyetemi negyed között a *Russel Square*-t és környékét, az ott megszálló indusokat és rengeteg színes, lebegő leplekbe bújt törékeny testű lányukat és feleségüket. Nem, Párizst az istennek sem akartad elhagyni! ... Sosem bocsátom meg neked, hogy nem hallottad, hogy *te* nem hallottad azt az édes harangjátékot, amit én hallottam reggelente húszévesen és elbűvölten az egyik *Russel Square*-i szerény penzió ablakában, micsoda csatangolásokra és micsoda felfedezésekre készülődve, beretválkozás közben. A harangjáték mindig beretválkozás közben szólt. Minden reggel. Mert, tudnod kell, beretválkoztam, mint Joyce Dedalus...

A szemrehányást nosztalgikusan feltörő, panaszos vallo-mással folytatom:

– Igen, én is látni szerettem volna még egyszer Angliát, most már éretten és férfiszemmel. És veled. De te nem akartad elhagyni Párizst! Látni szerettem volna Albion tájait, amelyektől saját irodalma két évtizede szívszorogva búcsúzik. Minden oka megvan a menekülésre egy olyan világból és társadalomból, amely nem kis részben idézte meg látnokian a most ellene fordult vést. Huxley cinizmus, Woolf érzelmessége, Lawrence bujasága, Morgan halálvágya mind csak leplezése, elfojtása a szörnyű dráma előre sejtésének, mert ez előtt a mai háború előtt, ha az angol államférfiak nem is, de ők, az írók tudták vagy legalábbis megérezték, hogy egy korszak zárul le hamarosan, ideje ítélkezni fölötte. A költők mindenike a maga módján már Anglia halotti leplét szötte... Az lett volna az utolsó alkalom, de te nem akartad elhagyni Párizst. Húszéves sem voltam még, amikor Londonból érkezve Párizs olyan volt, mint egy falu. Majdnem tíz esztendő múltán látni szerettem volna, milyen Párizsból érkezve London... És tudod – folytatom a csomagolást abba-abba-hagyva és le-fel járkálva az utazás előtt feldúlt szoba tárgyai között –, tudod, az angol erdőket is látni szerettem volna, valahol vidéken, mert azért az Orlando, a Sparckenbroke vagy Lady Chatterley erdejére nem hasonlít sem a londoni *Regent's Park*, sem a *Hyde Park*, sem a *Serpentin* világoszöld vizén túl a *Kensington Park*. A magyar regény is ismeri az erdőt, de Tamási Ábelének rengetege tündöklő jelkép, Ady csak szimbolikusan és visszavetítve érzi: „Párizs az én Bakonyom...”, az angoloknál azonban eleven háttér és valóban regényes szereplő az erdő, külön és nagyszerű mű. Woolfnál az emberi lélek szünetlen változásának, az egyre emlékező életnek a színfala, Morgannál az elmúlásé, Lawrence-nál a vitalista szenvedélyé és a gyönyöré. Ezt az erdőt szerettem volna látni. Immár férfiként és nem gyermekszemmel. Most már minderről persze nem lehet szó. Úgy lehet, örökre.

– Amikor ily nagyon irodalmi vagy, mindig másról van szó – mondja még szelíden Klári –, rejtegetsz valamit...

Ne kímélj, ennek is, de nemcsak ennek, annyi mindennek én vagyok az oka. – Lépre ment. A hangja most már éles. – Másról van szó. A háborúról.

Szünet.

– Ne oda tedd a harisnyáidat, hanem a másik oldalra. Így összegyűrődnek a zsebkendőid... – ekképpen, folytatja Klári, harcmódort változtatva; más hangnemben, majd féltékenység nélkül, de szigorúan közli velem:

– Valld be, tulajdonképpen Bath-ba vágytál, zürichi éved szerelmét látni, Eleanore-t, és feltámasztani a soha vissza nem térő, elszalasztott szép szerelmi alkalmakat. Tudd meg: harminchétben sem szerettem az angolokat, most sem szeretem. Harminchétben, amikor Eleanore utolsó levelét írta és utolszor hívott, és amikor Párizsból oda akartál vinni. Nem kívántam vele találkozni. Most már megmondom. Punctum.

– Lehetséges – válaszolom mélán és szemlesütve –, lehet, hogy gondoltam akkor Bath-ra is, most már nem emlékszem. De oda sem mentem volna nélküled. És valljuk be, gondoltam talán Eleanore-ra is, hogy megpillantom valahol Bath-ban, egy sétányon, lombos zöld fák között, kék kötésű könyvvel a kezében, élénk színű nyári ruhában, mint egy Renoir-képen. Lehetséges. Gyakran elképzelttem őt, gombócba tekert hajfonatával a fülén, lágy tekintetű barna szemével. Nagy lábával. Tudod, a holland nők lábánál csak az angol nőké nagyobb. Ez megvigasztalhat. Különbözőn Zürichben mindig kottával a hóna alatt járt, Sztravinszkijjal vagy Bachhal, s lehet, hogy így szerettem volna viszontlátni, valami halhatatlan zenemű partitúrájával a kezében, olyan hamvasan és lelkesen, mint egykor Zürichben, ahol szerettük egymást, és ő nagy zenesznek, én pedig sokra hivatott egzisztencialista zendülőnek képzeltem magam. Megbocsátható, húszéves voltam és ő tizenkilenc. Bath környékén egyébként, hír szerint, igen komoly erdők terülnek el, de lehet, hogy tévedek. Bevallom hát, igenis, gondoltam Bath-ra is, bár Eleanore szűkebb hazájából, az előkelő londoniaknak ama hétvégi fény-

ülő menedékhelyéből nem ismerek többet, mint házuk zeneszalonját – azt is sajnos csak fényképről –, a két Steinway-zongorával és a sarokban az ő régi, olasz mívésektől származó gordonkájával. No igen, mit tagadjam, az ösztövéer miss Rowlings-t is ismertem Bath-ból. Kedves anyád helyett lett majdnem anyósom. Ezt sose tagadtam le. De Bath-ban, a városkát övező határban, veled valójában az irodalmat kerestem volna, ha van ott erdő; egy háromszáz esztendő, hatalmas tölgyet, melyhez Woolf Orlandója három évszázadon át mindig újra és újra visszatért, a varázslatot a holdfényben. S nemcsak Párizstól szerettem volna búcsúzni akkor harminchétben, mert ugye tudtuk már akkor is, mi következik Európára, de a Szigettől is, ahonnan nemcsak a Proust utáni írók szelleme áradt felénk, vagy Shakespeare bűvölete Petőfi, Arany és Vörösmarty felé, de Wicliff viharokat kavarázó szelleme is. „Elfajult korban élünk, őriznünk és ápolnunk kell a múltak értékeit...” – mondotta a modernül formált Orlando. És úgy gondolom, ez már a háború kitörése előtt is eléggé lázító feladat volt, nemcsak itthon, de egész Európában. És nekünk az igazabb, a süllyedő Európa mindig is legalább akkora gondunk volt, mint magyarságunk. Egyébként, ha jól emlékszem, Bath-t még Dunkerque után is bombázták a németek...

– No ne búsulj – vigasztalt, kezét lágyan vállamra téve Klári –, kárpótlásul valóra válik most egy másik régi terved. Elindulsz végül is Enyedre, ott még úgyse jártál. És elmész Szebenbe. Újra üdvözlöd Brassót, öleld meg a várost helyettem is. Ott házasodtunk össze...

Igen, a düledező külső Európa és az elmerülő múlt színterei helyett megnézem, a Bethlen-kollégiumban hogy s mint folyik ma az élet. Szebenben az angol erdők helyett a Jungen Waldot látom majd és emlékeztet majd a Hargita és Gyergyó szüzi rengetegeire, ahol együtt jártunk Klárral, kéz a kézben, mielőtt fiunk megszületett. Emlékeztet majd, mert most határ választ el tőle; legalább oly távoli,

mint az angol erdők, melyeket sohasem láttam és már sohasem pillantok meg.

Valóban, hónapok óta készülődtem erre az utazásra, bár hajlandó vagyok azt hinni, hogy minden utazásra, a legközelebre is, akárcsak a szerelemre, a legfutóbbra is, öröktől fogva készülünk; felnyitja elfáradt szívünket, megoldja dadogó nyelvünket az ismeretlennel való találkozás, a láz és az izgalom.

Apró-cseprő okok miatt megszakításokkal két éve ülök itthon, robinsoni magányban, szobáinkhoz, könyveimhez láncolva, csuklómon a mindennapi élet rettenetének bilincsével, ugyanazokon az utcákon, ugyanazokban az évszakokban és mégis benne végzetesen a világ legrémületesebb átváltozásában, a háborúban. Rab vagyok, mint rajtam kívül még annyian, nemcsak ezen a mi bús keleti tájunkon, de szerte egész Európában, reménytelen fogoly.

Az utóbbi időben, utazás előtt, mégis úgy éreztem magam, mint az ihlettől megtermékenyített és a közelgő alkotás lázát előre érző muzsikos, ki mindenből jelt és titkos utalást hall ki készülő művére, az elképzelt ismeretlenre.

Tudtam: mennem kell, a ledöfött Erdélybe, ebbe a leszűkült, megféleztet, megcsönkített kised világba, ahol úgy rémlik, a felszínen ugyan semmi se moccan, de a széttépett, a sebzett test minden erében láz ég, és az az én sebeim láza is.

Nem vágytam én sem élményre, se kalandra. Csak egyszerűen elfogott és leterített a fojtogató rabságérgesztben a szomjúság más városok, más emberek után, menni, menni...

És most, íme, itt tartunk már: csomagolunk.

Csomagolunk – mondom magamban –, csomagolunk.

A rendőrségi engedély – mely nélkül, akárcsak a cárok idejében, nincs más városba való utazás – végre itt a zsebemben.

Úgy érzem hirtelen e káprázatban – csomagolok! –, hogy szabad vagyok.

Királyian szabad!

Istenem, micsoda időket élünk, ha ilyen megindultan tudunk örülni már egy papírnak is, néhány koszos pecsétnek, aláírásnak, amely felhatalmaz, hogy hét napon belül elindulhatunk három előre meghatározott városba, és úgy kell éreznünk, hogy ez a papírrongy most többet ér, mint négy évvel ezelőtt az egész földgömbre szóló vászonkötésű útlevél és benne féltucat vízum?!

Ez a három város most számomra az egész világ.

Nyugodtan indulhatok.

Ügyvédet is fogadtam, távollétemben mindennap megjelenik majd házunk tájékán a pillanatnyilag felmerülő hivatalos ügyeket elintézni. Hiszen naponta látnak napvilágot rendeletek és törvények, óránként vannak felelősségre és kérdeznak ki, állandóan kémlelnek utánunk: kik a barátaink, hol jártunk, kivel, mit beszéltünk, vallomást követelnek legtitkosabb gondolatainkról, fiókjaink tartalmáról, számadást megtakarított filléreink eredetéről, befőtjteink mennyiségéről, ingeink és öltönyeink számáról; új adókat, illetményeket és díjakat rónak ki, leveleinket pedig felbontják, elolvassák, lefényképezik, vagy tussal kihúzzák a gyanús mondatokat, kivágják ollóval, ha ugyan el nem lopják.

Európa minden élő polgára örök lelkifurdalástól zaklatott túlbuzgó tisztviselővé züllött, számára ismeretlen bűneit adminisztrálja ébren és álmaiban, akárcsak Franz Kafka A kastély című nagyszerű regényének alakjai, kik kivétel nélkül láthatatlan üldözőjüket, az uraságot szolgálják álomszerű ébrenlétükben és a megnyomorgatott élet nyugtalanságával megtelő álmaikban egyaránt, anélkül, hogy valamelyikük is tudhatná, mit, miért cselekszik a kényszer alatt. A kényszer, a legfőbb parancs: szolgálni. De mit? ... Ez az „élet”. Ez a Sors. A „Kastélyt” pedig, az élet teljessége fölött korlátlanul rendelkező láthatatlan hatalom hivatalát nem pillanthatja meg senki, legkevesbé a hatalommal való végzetes találkozásra törő nyughatatlan regényhős, aki mert megismerésre vágyik, mi egyébbel

is fizethetne bűnéért, mint rab létével. Vizsgálódni és kérdezni annyi, mint hűtlenül elhagyni a szolgálatot, az „életet” és a „valóságot”, amely – úgy látják a szereplők – az egyedüli lehetséges létforma, a lehetetlen lehetségesége.

Igen, mi, akiket tulajdon állapotunk ellen bujtogat az író, ezen a fülledt és önmagába fúló példán látjuk: minden lehetséges; ráébredünk: minden elviselhető volna ebben a világban, csak éppen ez, ez a szolgálai lét, a kiszolgáltatottság nem! Vajon? Hiszen elviseljük. Hiszen élünk.

Mégis úgy érezzük, hogy csak egyetlen lépés kellene, egy cseppnyi furfang, egy biztos pont, amelynek az emeltyűt neki lehet támasztani – és a „Kastély” mítosza összedől. De épp ez nem történik meg. És itt következik a különös, a felbolygató prágai író ördögi igazsága: mi magunk sem vagyunk hajlandók odahagyni, helyes következtetéseink ellenére sem, nem tudjuk abbahagyni ezt az életet, saját esztelen és ellentmondásaink szennyében fuldokló szolgálai életünket, hivatallá, papírokká, pecsétté, aláírássá züllött létünket. Magamba tekintek, és némán bevallom: én magam sem vagyok képes rá, hogy megszökjem családomtól és munkahelyemről, adófizetői őrhelyemről egy másik világba, mint tették jó néhányan, igazi forradalmárok, költők és álmodók, kik magára hagyták ezt a társadalmat, hátat fordítottak neki, mert egyebet nem is érdemelt. Nem tudom őket követni. Svájcba menekülésünk vágya is micsoda komédiába fulladt. Kafkában van írónia.

Ám, ha már felkerekedünk polgári önmarcangolásaink és önkéntelen, reánk kényszerített értelmetlen szolgálatunk helyéről – ahogyan most én teszem, a szabadság, állampolgári idegeim megérdemelt pihentetése címén –, és ha számba vesszük a lehetőségeket, hogy mit véthetünk még testi távollétünk ideje alatt is, és micsoda büntetések érhetnek ezalatt, beleértve a halálbüntetést is: a legjobb megoldás, a legajánlatosabb elővigyázatosság mégiscsak erős idegzetű, cinikus, gyakorlott és a törvény kijátszásá-

ban nálunk jártasabb, agyafúrt és magas összeköttetéseket ápoló ügyvédet fogadni. Minden azon múlik, kinek az idegei jobbak, a Hatalomé vagy az áldozaté. Minthogy otthonunkban jelképesen is életünkkel felelünk az előírások szerinti rendért, korántsem hihető, hogy hazulról kiröppenvén, most már felelőtlenül élhetünk vélt szabadságunkkal. A törvények, rendelkezések, szabályok, szabályzatok mindenütt a nyomunkban, felelőségünk egy pillanatra sem szűnik meg. Szökni – legfeljebb illúzió.

Szabadság?

Szó sincs róla!

Az igazi veszély valójában akkor kezdődik csak, amikor elhagyjuk városunkat, amely ma a kontinensen, de különösen itt Kelet-Európában igazán nem az angol polgári és magánemberi vár, hanem a karkai téboly kiszolgáltatott, gyanú alatt álló sötét tanyája vagy barlang, a magányé és a félelemé. Inkább sziget.

Az izgató és finom gúnyú Franz Kafka szerencsétlen regényhőse is így járt pórul, így keveredett a bajok és végtelen kalandok végtelen sorozatába, hogy bizonytalan tervekért és meg nem fogalmazott reményekért elhagyta otthonát. Hőse egyébként druszám. Mert ez a K. úr is József, akárcsak én, ez a végzéseken, felszólításokon, illetmény-kirovásokon, felügyeleti íveken és adófizetői lajstromokon, ki tudja még hol, milyen névsoron szereplő M. József, Miklós és Gertrúd fia...

Amit azelőtt még nagyobb utazások előtt sem cselekedtem volna, mert biztos voltam benne, hogy ép bőrrel kerülök haza – az ellenkezője eszemet se járta –, azt most megtettem. Sorra meglátogattam ismerőseimet, barátaimat, elérzékenyülten búcsúztam tőlük. Megígértem, hogy gondolni fogok rájuk. Ők se felejtsenek el. Megkérdeztem mindeniket, nincs-e valami intéznievalója az utamba eső városokban, tehetek-e érte valamit, hiszen utazási engedélyt szerezni nem könnyű feladat.

Kaptam is megbízást bőven.

A festők arra kérték, keressek nekik „kremzi fehérét” és még vagy hatféle festéket, mert az itt már nem kapható, de „ott” még talán akad, legalábbis efféle hírek jutottak el hozzájuk. Mindig azt hisszük, ami nálunk kifogyott, valahol Európában, valahol az országban, másutt, a szomszéd faluban, „ott” még kapható, mégpedig bőven, és mint ha csak a véletlen okozná, hogy „itt” sorra mindenünk elfogy, eltűnik a festék, a papír, a kenyér, a cipő, a szövet, a könyv. Igen, az írók könyveket kértek, hozzam el valahonnan Arany János és Petőfi összes műveit, de Aranyt az Arisztophanész-fordításokkal együtt, aztán Darvas József valamelyik regényét, egy Móricz Zsigmondot, Márait, persze Márait, és isten tudja, mit még.

Egy kereskedő arra kért, hozzak neki csomagolópapírt Szebenből, egy fiatal anya pedig arra, hogy valami különös méretű pelenkát meg gumibugyogót vásároljak csecszopó gyermeke részére. Istenem, hová lettek a gumibugyogók?

A vezető egyházi személyiség a húsvéti légációk ügyében kérte üzenete továbbítását az enyedi teológusokhoz. Levelet, úgymond, nem ad, mert ha megtalálják nálam, rettenetes bajoknak tehetném ki magamat; márpedig ő nem akar szerencsétlenségem okozója lenni. A törvény értelmében ugyanis levelet magánszemélyekkel, cenzúrazatlanul küldeni tilos, a vétkeket drákói szigorral fenítik.

– Különben is – ajánlotta atyaián az irántam oly jóakarátú egyházi férfiú – vigyázzon magára, mit visz bőröndjében – mintha csak azért aggódna, hogy ne rejtegessek csomagomban bombát vagy kézi gépfegyvert –, útközben számtalanszor megmotozzák majd. Enyeden a vonatból leszállva kikutatják csomagját. Az utcán követni fogják, és úton-útfélen igazoltatják. Kiforgatják a zsebeit! Nem lesz egy percnyi nyugta! Készüljön a legrosszabbakra! Egy lelkes barátom nemrég kilenc hónapot töltött a kémelhárító titkos kazamatáiban, amíg meggyőződtek róla az urak, hogy a nála talált levél nem kémjelentés,

hanem mint kihallgatásakor csökönyösen állította, valóban tíz évvel előbb keltezték, és tartalma tényleg első és utolsó – tíz év előtti – irodalmi sikerének tanúsítványa. Ahhoz az ifjúkori irodalmi ballépéséhez kívánt szerencsét – lapjára való előfizetés reményében – a Krassó-Szörényi Est azóta rég elhunyt, borkedvelő szerkesztője: emiatt került bajba a tiszteletes ipse, holott mindig ajánlottam neki, foglalkozzék hasznosabb dolgokkal, mint irodalommal. Ezt magának, kedves barátom, azért mondom, s minden atyai szeretetemmel, mert író...

Ilyen és ehhez hasonló intelmek nem bátorítottak túlságosan, bár idillikus és csendre áhító alaptermészetem ellenére veszedelmesebb kalandokba is bocsátkoztam már, mint maga az írás, amelyről gyakorlása közben tudtam meg, hogy valóban nem veszélytelen. Valahogy úgy érzem hát magam, mint Klári, amikor közvetlenül a Péter fiunk születése előtti hónapban derék szomszédasszonyaink egyre azt mesélték s magyarázták neki, mintegy kéjelegve a rémítgetésben, hogy a szülésbe hol, mikor, melyik barát-nőjük halt bele és micsoda borzalmas körülmények között, sőt hogy szülni veszélyesebb, mint amit az ura művel, kockázatosabb, mint írni.

Mindezekről persze nem számoltam be Klárinak. Nem mintha félnék volna. De a női szíveket, úgy vélem, meg kell kímélnünk manapság az értünk való többlet-aggodalmaktól. Az élet kalandossá vált, számoljunk hát ezzel a ténnyel, s óvjuk őket, ha lehetséges. Nőink egyébként is sokat emésztik magukat miattunk, szegények, hogy vajon mikor hozzák a katonai behívót és hova szól majd, a harctér melyik szakaszára, vagy valamely erdei munkatáborba talán, s ha elhallgatják is – hiszen ők is kímélnék –, alighanem az is megjárja eszüket, felzaklatott lelküket, vajon mikor, melyik éjszakán dörömbölnek kapunkon és ordítják borízú hangon: kinyitni, rendőrség!

Klári tehát nem csodálkozott indokolatlanul, hogy ezúttal nem hurcolom magammal kedvenc könyveim egész tömegét, hanem eddigi szokásomtól eltérően csupán egyet-

len kicsi kötetet helyezek el bőröndöm tetején, a ruháim fölött. De – gondolom – nemcsak én gyakoroltam a múltban az utazásnak ezt a különös módját, melyhez talán most vagyok először hűtlen. Amennyi irodalmi ügyekben – egyébként haszontalanul – utazgató barátom még járt házamban, mind hasonlóképpen felszerelve érkezett. Hálótönyt kértek kölcsön éjszakára, de bőröndjük nagy részét olvasnivalóval tömték meg, újabb szerzőkkel és klaszszikusokkal, tanulmánnyal, regénnyel, verssel és szótárakkal, mindenki hajlama, érdeklődése szerint. Az olvasásból persze sose lett semmi, mert hiszen amerre járunk, szerény baráti körünkben – mondhatnám nyilvános összejövők szervezetünkben, mely addig, amíg Európában még utazni lehetett, a Duna szalagja mentén négy országra, sőt tovább, Párizsig terjedt – minden polc telve érdekes, izgalmas, nem látott, egyszeri könyvekkel, toppanjon be az utazó akár Peéry Rezsőhöz Pozsonyban, Szemlér Ferenchez Brassóban, Balogh Edgárhoz Vargyason, Darvashoz Budapesten vagy Veres Péterhez Balmazújvároson. Venger Jánost Párizsból már régen lágerbe hurcolták, ki tudja, él-e még? – Így aztán előre kitervelt nagy úti olvasmányainkra jut időnk legkevésbé.

Igen, a könyvek!

A bűnjelek!

Csiky Gergely Szophoklész-fordítását viszem tehát magammal Endre Károly néhány ezer kötetnyi ápolat könyvtárából, könyvei kertjéből egy virágot. Fontos ezt megjegyezni, mert ebben a városban kevés a könyvtár és csekély a könyv becsülete, s épp ezért, több is felgyűlt belőle egy-egy helyen, mint egyebütt, legalább annyi, mint Balmazújvároson vagy Vargyason. Búcsúzásunkkor a csendes, vidéken felejtett költő még a kapuban is azt magyarázta, hogy Csiky Gergely műfordítói nagyságát ugyanúgy semmibe vette az idő kegyetlen közönye, mint Bérczy Károlyét; kincset, vigaszt viszek magammal nem veszélytelen expedíciómra. És Csiky Gergely színművei úgylehet már hamis képet idéznek emlékezetünkben a szerző neve

hallatán, ám az ő magyar Oidipusz királya, Antigonéja és Elektrája legalábbis betetőzi múlt századi klasszikus műfordításainkat és talán klasszikus verselésünket is. Nem árt a veszélyek közepette a klasszicizmusra emlékezni. Az is történelmi veszélyek közt született...

Nem szólok Klárimnak a hírekről s a történetekről, melyek az enyedi polgári szabadság és biztonság felől városunkban keringenek, és egyszerűen azt válaszolom csodálkozó kérdésére, hogy szántszándékkal nem viszek egyéb olvasnivalót, hiszen útközben bizonyára vásárolok könyvet – és nem keveset –, pihenésem egyik legfőbb programszáma pedig városról városra járva a könyvesboltok látogatása, turkálni szeretnék a hátsó raktárakban, ahol a ravasz szász könyvkereskedők olyan régebbi nyomtatványokat tartogatnak, amelyeket ma nem ildomos, sőt veszélyes a polcra kirakni, de az a kevés elszánt olvasó, akinek kedvtelése a veszély, talál még náluk jó pénzért tiltott irodalmat, példányokat a Németországban rég elégett könyvekből is.

– És neked mit hozzak? – kérdem az immár nagy nehezen bezárt bőrönd mellett átölelve Klárit, hiszen búcsúznom kell tőle, az idő eljárt.

Elsősorban magyar mesekönyvet Péter fiunknak! Új magyar regényre biztosan nem lelsz sehol, így hát ha megtalálsz valamely könyvesboltban a Karenina Anna friss svájci kiadását, hozd el, szeretném ismét elolvasni. Mire hazajössz, befejezem a régi magyar fordítású Háború és békét. Amíg olvasom, rád gondolok majd, s te se feledkezz meg rólam egészen. Mert tudom, ti férfiak, legyetek bármily hüek egy eszméhez, egy pályához, melyre életeteket feltettétek, hozzánk, asszonyokhoz javíthatatlanul hűtlenek vagytok. Vigyázz magadra. Szeretlek. Mindennek ellenére, bűneidet s bolondságaidat meg nem bocsátva is szeretlek...

Péter fiunk már alszik, bár a fiatal tavaszi est homálya még csak most borul a városra. Hangtalanul, néhány mozdulattal veszek búcsút a gyermektől, megsimogatom az

első álmom édes hevétől kipirult orcáját, és megigazítom feje alatt hímzett szegélyű párnácskáját. Mi lesz a sorsa? Nem, ezen most ne töprengjünk, ne gyötörjük magunkat. Egy pillantást vetek még az ágya fölött csüngő képre. Petőfi tekint vissza rám, megértően és komolyan, mintha csak ezt mondaná:

– Menj csak, öröködöm felette...

És én, szívemben megcsendesedve, halkán becsukom a kicsi alvó elsötétülő szobájának ajtaját. Nincs elhagyatva. Anyja öröködik felette és Petőfi vigyázó tekintete.

A kapuban még egyszer visszafordulok.

Utolsó pillantást vetek a házunkra. Mindent rendben lévőnek vélek.

M. József úgy véli, hogy a háza táján „minden rendben van”, hiszen csak úgy hagyhatja el otthonát, szeretteit, ha becsapja magát, ha elrebegi magában: „Minden rendben van.” Mert hiszen semmi sincs rendben. A lehető legnagyobb a zűrzavar...

Mire visszatérek, kibújik a tuják sora alatt a sarkantyúvirág és a kert napos részén a farkasfog, a cementlapok között a homokcsíkokban kivirít a kalendula. Rózsáink tegnap nyesett bokrait elborítják a piros bimbók, s ha nem éri már fagy gyümölcsfáink bontakozó virágát, látni fogom a kajszis- és az őszibarack hamvas gyümölcs-zsengéit, a körtét, az almát, a szilvát és a cseresznyét.

És le kell majd kaszálnunk virágzása előtt az első fűvet is...

– Jó, hogy nem vándoroltunk ki Svájcba – mondom már a kocsi lépcsőjén –, most nem utazhatnék Erdélybe.

– És megölne a honvágó – fűzi hozzá Klári.

Tudom, titkolná, de barna szeme mégis csupa könny.

II. SZOBROK ÉS ÁRNYAK

Éji sötétségben döcögünk át a bánsági síkságon.

Hiába is lesek ki az álmos fülke ablakán: hol, merre vagyunk? Csak a képzeletem válaszol. A sötétben is tudni vélem, melyik irányban melyik falu tornya.

Valahol itt jobbra az éjben, itt lakik Lidike, a szolgálónk.

Hajnalonta ebből a határból indul gyalogszerrel a város felé, hogy hét órára nálunk lehessen, elmosogassa az esti edényt, felforralja a tejet és előkészítse a házat a mindennapos polgári életre. Most érkezhetsz haza, hogy megettesse és megmosdassa végre egyéves kicsi Ferikéjét; reggeltől estig csak erre a pillanatra vár. Én immár Enyeden leszek – gondolom –, mire Lidike újra útra kél, átlebeg ezen a tájon, a sínek mentén, a harmatcsillogású reggelben néhány szál, az út mentén szedett ibolyával a kezében, hogy feldíszítse Klári reggelizőasztalját, mintegy vigaszként, amiért magára hagytam.

Határozottan érzem, hol fordulnak jobbra a sínek, és tudom, hogy a közelben a tájat bal felől hatalmas akác-fáktól övezett tanya díszíti. Teteje már omladozóban. Falai szertemállottak, ha erősebb vihar kél, összedől. Azt is tudom, hol van a fák között a repedezett, füstös kenyérsütő kemence. Hányszor utaztam már el itt, de embert sosem láttam ezen a tanyán. Itt nincsenek kísértetes várak, csak kísérteties tanyák a síkságon. Balladájukat már soha senki sem fogalmazza szóba, sem énekbe...

Lehet, hogy ilyenkor éjszaka népesedik csak be a tanya, a falvak környéke az áthatolhatatlan sötétben. Mindenféle

rongyos, vert vitézek árnyai lengenek, imbolyognak szerte a falak között, mai világunkban idegenül és értetlenül. Dózsa levágott fejű magyar, szerb és román talpasai, talán későbbi felkelések halálba küldött marconái is. Vagy talán Bem Temesvár alatt megvert seregeinek hősi halottai lépnek a színre láthatatlanul, és Petőfiről sutognak most is, még mindig meghatottan, egy emelkedetten szép jelenetről: a hadvezér ezen a vidéken nevezte ki őrnaggyá a félretaszított és megbántott költőt.

A várost, melyet most hagyunk el, szülővárosomat, nem szerettem soha. Alighanem azért, mert nincsen történelme, amióta létezik, mindig jövevények városa volt. Konkvisztádor város. Most német hódítóké, kalandoroké, rablóké, a teutonoké. Egy város, ahonnan a költők és a művészek elmentek, vagy ahol elhallgattak. Ahol nincs édes, csak keserves anyanyelv, ahol csupán a nyelv csökevénye vergődik siralmas formátlanságában. És nemcsak a magyar. A gyermekkor eltéphetetlen szálai, épp a legködösebb emlékek kötnének ehhez a városhoz? Vagy a gyűlölet hurkai? Mennyi bánat, mennyi sértés! És mégis ide tértem vissza. Talán ösztönből, mint az állat? Egy háborút már átvészeltem falai között, talán megúszom a másodikat is. Hiszen tudtam, tudtuk Kláriver: ismét háború lesz. Mindig tudtuk, ezt kell átvészelnünk, ezt, amelyik végül is bekövetkezett, aztán elmegyünk innen a konkvisztádorok közül, messzire és örökre. Nincs itt mit őrizni, nincs mit megtartani. A konkvisztádorság nem a mi történelmünk, nem a mi nyelvünk, nem a mi kenyerünk. Szerencsétlen nép! Szegény népek, akik itt élnek! Svájcba könnyű szívvel szöktünk volna, úgy, hogy vissza se nézünk, de nevetségessé váltunk önmagunk előtt is, nemcsak Schwartz úr, a valutás szemében, akkor, ott a kávéházban, azon az illúzióktól verőfényes délelőttön, amikor végleg kiderült: nem lehet megszöknünk, és ráébredtem: nem is érdemes.

Ám ezt a földet, az alföldi tájat, ezt, itt a városon túl, örökre szívembe zártam; bárhová is ragadjon innen a sors, megmarad nekem. Hozzá tartozom. Családom is innen, a

puszták zsellérnyomorából kapaszkodott fel apámmal a konkvisztádor magyar tisztviselőosztályba, bátyaival, nővéreivel pedig a kiszarolt proletárok közé meg a széles nagyvilágba, a tengeren túlra, s nagyvárosokba, a hontalanságba szétszóródott kispolgárok közé. A tanyaiaknak már proletárrá válni is a felkapaszkodást jelentette. S ha hivatalnok apámmal kibékíthetetlenül és késhegyre menően hadilábon is állok, amióta az eszemet tudom – s épp eszem miatt s az ő más kerekre járó esze miatt –, nagyapámmal, e vidék fiával mégis igaz és felbonthatatlan szövetségre léptem, noha nem is emlékezem biztosan, hogy találkoztunk-e a valóságos életben, de mintha igen, mintha láttam volna egészen kicsi gyermek koromban a tanyán. Nem a „népi” nosztalgia miatt, hanem mert öböne ölt testet az én személyes történelmem, s ez nem a konkvisztádoré, ez a nem történelmi történelem.

Mert micsoda hát a történelem?

Talán az, hogy nagyapám tekintetével nézek ki a fellegezhetetlen éjbe. Az ő szíve lágyságával – így írta le nekem nagyanyám –, vele gondolkodok Lidikére és szerte a hullámtalan síkságban a szolgák tízezreire, bomló és szétfutó népünkre, amelynek minden védelme ebben a vigasztalan órában – amikor még csak a hold sem világítja a zöld pelyhes búzátáblákat és a rogyadozó tanyatetőket – az, hogy a magára hagyott költő ismeretlen, szorongó és tehetetlen szíve fordul feléje ezen a zörgő, zötyögő éji vonaton. És én tudom, e szív ebben a szörnyű és mindent elborító sötétségben vele együtt pusztulásra ítélve. Háború van, és ez a síkság mindig is a nagy csaták drámai felvonulóterülete volt a város körül, ahonnan a történelem lángjaiban elemésződő falukból, tanyákról futni kellett, ki merre látott, amíg bírta a lába. Itt nem lehetett elbújni, mint a hegyekben és az ősi rengetegeken. Ez az alföld. Itt élt nagyapám. Ismerem az útmenti eperfákat. És ismerem azokat is a falvakban, akiknek mi ma ismét idegenek vagyunk, a terjeszkedő, kupori, földszerző, Elzászból jöttöket, a fekete formaruhában, fe-

ketek sapkában, csizmával menetelő antant-szijas legényeket. Nagypám idején, ha átmenetileg is, még időleges békeesség honolt e tájon, szerzett ki ahogy tudott, de most, ez új konkvisztádor-időben, a teutonok évadján megint eléggé megalázottak, eléggé szolgálók mi nem is lehetünk már. Útjában vagyunk a barna konkvisztádorságnak. Ha tehát az ellenünk való indulataikon, lobogásukon, gyanakvásukon és erőszakos fölénységükön mérném erőnket és szerepünket, jókedvre kellene derülnöm, mert úgy tetszenék, oly erősek lehetünk még – mi nyomorultak, fegyvertelenek –, hogy terveik és hódításaik útjában mi vagyunk az ingerlő akadály, talán a fenyegetés, s annál inkább, mert a szegények, legalábbis közös veszélyeztetettségükben, összetartanak. Van-e szegényebb, mint széles e tájban a magyar és a román szegénynép? Aki szegény, az a legszegényebb – írta az, aki felhívott, ne szolgáljuk az idegen hatalmakat. Ő is halott.

De ismerem a régieket felváltó új falusi kiskirályokat, az új nadrágosokat és a sorvasztó Hatalom görög lelkű képviselőit is. Egy megdöntött úri uralom nyomában új úri uralom. Csak a Hivatal nyelve változott, a konkvisztádorság nem, nem az osztály és politika, amely a háború konkvisztádoraival egyhamar kiegyezett.

Én ismerem az őslakó kényelmes és jószívű román hegyi népet, és ismerem a nyílt homlokú, de mindig férfias, védekezésre kész szerbeket is. Anyámat szerb faluból hozta a városba apám. Tőlük meg is férnénk szépen, együttesen a térségben a Maros, Tisza, Duna és a krassói hegyek közén. Létezni, verekedni a szabadság izzó utópiáiért is mindig csak együtt lehetett. A barna konkvisztádorok is emlékeznek a történelmünkre, a mi elveszett történelmünkre: a bogumilek, Dózsa, Péro, Murgu, 1848, Bem históriájára. Itt futott negyvenkilencben Kossuth és Bălcescu, itt lobogtak a földmunkás-sztrájkok, 1918, a május elseji tüntetések. Csupa fellángolás és vereség. A történelem mindig elseperte önmagát, végül is emlékezet nélkül maradt. Ez az emlékezhethiányunk, az, hogy úgy érez-

zük: nincsen történelmünk, az új konkvisztádorok legerősebb szövetségese ellenünk.

Valahányszor elhagytam ezt a várost, valahányszor messzire indultam, ezen a történelmét elvesztett, ezen az emlékezete nélküli síkságon kellett átrobognom, ezeken a síneken vitt messze a vonat elfelejteni, ami elveszett, a történelmet, vitt más történelmek felé.

És bárhová ragadtak heves ifjúságom forró illúziói, egy kielemezhetetlen és végzetes törvény, valamilyen titkos parancs ezen az úton hozott vissza átokszerűen mindig a gyűlölt, hideg és ellenséges városba, a néma vidékre, magamhoz, a haldoklás csendjébe, ahol lelkiismeret-furdalástól zaklatottan tudtam, hogy mégis bűn egyedül, elzárkózva élni, ahogyan mostanában élek, kertemben, könyveim között, Klári kicsi üzletében, ahol a mindennapit keressük meg, készülődve a háború utáni végső távozásra. Mert egyszer végleg elmegyek innen... Most már, ahogyan a sötét vasúti kocsiból kinézek az áthatolhatatlan sötétségbe, most már tudom, bizonyos vagyok benne: háborúban ez a legfőbb erény, a magány a kapitális erény, nem elkeveredni a konkvisztádorokkal, a Hatalommal, a teutonokkal és kiszolgálóikkal.

Gyermekkoromban öt óra alatt vitt fel a gyors Budapestre.

Mindéig komor apám és szorongva reá-reápillantó anyám között ültem a harmadosztályos fülkében. Apámon új öltönye, fején a divatos girardi – nyár, ó, alföldi nyár! –, kezében a Pesti Hírlap, térdei között ezüsfogantyús sétabotja. Anyámon virágdíszes kalap, ibolyaszínű fátyol hull le róla, ami mögött oly sejtelmesnek tűnt álmatag arca. Vajfényű hálókesztyű borította kezét, karját könyökéig. Így ültünk, ki-ki saját ábrándjaiba merülten, alig mozdulva, kardot nyelt merevséggel, egészen Kőbányáig, de ott aztán már olyan izgalommal rendezgettük, csoportosítottuk, kapkodtuk dzsentris úriságot utánzó bőröndjeinket, táskáinkat, mintha bizony veszély fenyegetne, hogy a Keleti pályaudvaron csak egy percig áll meg a

vágtató gyorsvonalat, s ha nem igyekszünk, magával ragadja, elrabolja valamelyikünket, ottmarad csomagjaink fele, vendéglátó pesti nagybátyám pedig kétségbeesetten hadonászik a peronon, szlovák felesége elsírja magát, kezdődik a „Bozse moj, bozse moj, bozse moj!” Ennél rémesebb pedig nincs. De mindez oly régen történt, még az emléke is bizonytalan, hogy szinte csak álmódottnak vélem. A sötétségben huszonöt, harminc évvel ezelőttről kísért fel ez a kép a zordon jelenbe. Egy régi utazás a régi Kelet-Európában. Bozse moj! Bozse moj!...

De lám, közelebb úti emlék is felfelhőzik az egyenletes zakatolásban és a tömény sötétségben.

Ezen a vasútvonalon, túlsó végpontján talákoztam életemben egyetlenegyszer és egészen véletlenül Kosztolányi Dezsővel Aradon.

Ő Budapestről érkezett. Én, ha mellette egyáltalán említhetem magam, Kolozsvárról. Szülővárosom felé tartotunk, az alföldi városba, mindketten dél-alföldiek. És, ha nem tévedek, ő volt az utolsó valóban nagy magyar író, aki 1918 óta a torpadt bánági szórványmagyarország rideg központjában, Temesvárott járt. Nem jött el ide, nem volt miért, se Móricz, se Karinthy. Se Németh László, se Déry Tibor. Egyszer megfordult itt Bartók. A szomszéd síksági kisvárosban a szülőháza. S megjelent Kodály; akkor még Kodályt énekeltünk ebben a városban. Az ő jelenlétében vezényelte egy fiatal román karmester a *Psalmus Hungaricus*t. A román politikus urak hazaárulással vádolták meg. Főbe lőtte magát. Temetése a testvériség vigasztaló gyászünnepevé vált, a gyászmenetben azt sem lehetett tudni, ki a magyar, ki a román; együtt temettek, s a halottat egyformán a magukénak tudták, nem firtatták a gyászolók sem az ő, sem az egymás nemzetiségét... Igen, a megbékítő temetések. „Temetni, azt tudunk!”

Erős a gyanúm, hogy Kosztolányi akkor nálunk való látogatásával nemcsak holmi sznob irodalmi meghívásnak tett eleget figyelmesen, de szíve és emlékei hívásának is, melyek Szabadkán túl, az egész „Délvidékhez” vonzották,

gyermekkora széles határú tájélményéhez, ehhez a nyitottsághoz, ehhez a tágassághoz és *plain-air*hez, amelyben a lélek drámái visszhangtalanul robbannak egy pisztolydördülésbe, és a zsiros televény a holttestet gyorsabban emésztí el, mint másutt...

Ő tudta, mert ismerte ezt a zsiros, barna televényt, tudta, hogy nemcsak Bartók született itt, de itt halt meg Gozdsu Elek is, ez a kettétört életű szecessziós zseni, s tudta, hogy a mi elborult végeinken maradt fenn Dózsa György korából a legrégebb magyar hangjegyes népdal is, zeneirodalmunk Halotti Beszéde, melynek kétsoros szövege: „Bátya, bátya! Mely az út Becskerekére? Uram, uram, ez az út Becskerekére!...”, Dózsaéknak mutatta még az irányt a sokajkú parasztseregtől megszállt temesvári határ alól a következő célpont felé, s épp a bukás, a pusztulás előtt. Ennek a tájnak nincsen történelme? Elfelejtette.

Sokkal Kosztolányi előtt – talán az egymást taszító erők törvényszerűsége ez – Ady is járt e városban. Utálta is. Szabolcska Mihályostól. Idejét főleg az Arany Ökörben töltötte, ezen kívül a városban – úgy képzem – csak egy helyen üldögélhetett a múltakon el-elmerengve és eljövendő nagy és tragikus szerepén tűnődve, azzal a hellyel szemben, ahol – a tévedő hagyomány szerint – egykor Dózsa fejére rakták a tüzes vaskoronát, s ahonnan majd a Dózsa haláláért a néptől állított engesztelő, fafaragású gótikus paraszt Mária-szobrot avatatlan, hagyományromboló kézzel eltakarították, hogy helyette egy szenttelen, neoklasszicista, de inkább semmilyen stílusú templomi kő-Máriát állítsanak kőtalapzatra a múlt század Habsburg-hitű lateinerei. Mi közülük volt hozzá?

A Dózsa-élmény itt ragadhatta meg a még ifjú Adyt, ezen a téren, ebben a perzselt-emberhús-szagú városban. Itt olvashatta Ady Dózsa sorsa után járva és jelentését kutatva, Taurinus sorait: „... a hóhér a homlokot tüzes koronával királyi módra, királyi szertartásokkal dicsőíti.” Ilyen királyi véget kívánt talán magának ő is ott, ahol belelátott a történelembe, egy történelembe, amelyben a

jobbakat akarónak mindig csak pusztulnia lehetett, mert kiirtották belőle az önmagára való emlékezést.

Ady látta a százezernyi magyar, román, szláv felkelő vezérét, ahogy ott feküdt, holtan, szétszaggatott, fej nélküli testtel, emberharapásoktól és a láng nyelveitől összemarcangolva, az esti szürkületig, a vértől ragacsos, pernyés porban. Égett emberhús szaga terjengett. Barbár kelet-európai Középkor! Mi változott? Akkor barbár magyar urak. Konkvisztádorok. Ma barbár teuton urak. Barbár hadak talpig vasban. Mindig a fegyver, a Hatalom irtotta ki a történelem emlékezetét. Félt tőle.

Hunyt szemmel látom most én is őt, az amúgy is kormosötét vonaton álmodozva, őt, akit sose láttam, de magamban belül mégis szüntelen hallom. Látom Adyt, ott ül, zöldre festett kis padon a síksági város alaktalan téren, fülledt nyári esteledésben, zömöken, félrehajtott fővel, homlokába csüngő hajával. Az egyre sűrűdőbb sötétben elmerülő Mária-szobor márvány lábánál néhány gyertya lobog vörös, zöld és sárga fényben. Ady dióbarna szeme bortól villog, s e ragyogást nem tudom mi fokozza ily pokolivá, az ötszáz év mélyéről felparázsló gyűlölet, vagy feltoluló, dühös könnyei? Nem, a könnyek megszeliítik a tekintetet...

Tudom, nem véletlen, hogy a szegénynéppel tartó magyar írókat – csak ők, a barátaink jöttek el a két háború között Erdélybe, a megpróbáltatásba – ösztönük vagy talán inkább a nemzeti lélek tudattalan félelme tartotta távol rossz emlékezetű és roskadozó mennyezetű szállásunktól, ahol Dózsa bukásával és szörnyű végével egyik legvégzetesebb tragédiánk zajlott le, és azóta sem tudtunk itt újra s igazán gyökeret eresztetni. Mindig új és újabb csapás érte a déli végekre visszajárókat. Most is pusztulnak. Teutonok kavarta barbár szélvihar csavarja ki tövestől és szórja szét ma újra és talán véglegesen az utolsókat, a nyolcvanas évek telepítését, az amerikai kíváncslástól megmenekült százezer alföldi lelket.

Kerülik e tájat az írók, mintha a bennük lakó nép ösztönével, mintha az ösztönös állat a helyet, hol gazdáit kegyetlenül megverték, letiporták és megtaposták. Saját urainál galádabban és kegyetlenebbül senki sem taposta meg ezt a népet. Kik ölték meg Dózsát? Talán idegenek?

Ám Kosztolányi valahogyan másképp utazott itt, mint utána az őrségváltó nemzedék mohó, történelmi és népi élményt kereső író-tájutazói arrább Erdélyben. Az utóbbiakat a mi ifjúságunk optimista, a történelem realizmusában hívó mozgalma hívta el a magyar kisebbségi forgatagba, jelzéseink és felfedezéseink, hogy élnünk kisebbségben is lehet, mert élnünk kell, s hogy nem vagyunk egyedül. Tisztességünket, becsületünket tettük fel a hitre, hogy összefogva, ahogyan a Dózsától tanuló Ady esdette, közösségben, szövetségben a testvér néppel, helytállunk a teuton viharban. Mi lett belőle?

Kosztolányi már akkor bölcs volt, amikor e tájon járt, nem akarom azt mondani, hogy öreg, hiszen költő sosem öregedhetik meg. És Kosztolányi – úgy mondják, akik ismerték – hiú volt. Bölcs is volt, de nem rezignált. Tudta, hogy a megmaradás végső vára az anyanyelv. Ide jött, ebbe a városba, ahol az anyanyelv szétrongyolódott, de még élt. Hibátlan szép szavaival jött hozzánk, a nyelv tökéletes szépségeivel eszméltetón.

Ki látta ezt akkor így?

Valami bővülő véletlen tette velem, hogy Kolozsvárról jövet épp a pesti vasúti kocsiba szálltam és épp abba a fülkébe nyitottam be, amelyben ő ült. Újságok és könyvek halmaza közt foglalt helyet könnyed kényelemben, mondhatnám világfiás eleganciával. Hibátlan európai utazó.

Semmi se jellemzőbb egy íróra, mint a mód, ahogyan utazik.

Kosztolányi itt, a vidéki összekötő vonalon, Arad és Temesvár között is úgy utazott, egy-egy pillanatnyi elfelhőző unalommal, ahogyan mondjuk egy angol vagy egy olyan világiáró, a két háború között, otthonosan, mondjuk

mint Pisa és Flórenc között, tudatában: ez a világ az övé, s valamiféle természetes és állandó készséggel: mindent befogadni, tudni, látni és birtokba venni, megismerni és magáévá tenni.

Alakja, természetes könnyedsége ott, a kényelmes, bársonyüléses fülkében Barnabooth-éra emlékeztetett, Valéry Larbaud hőisére, a költőre és utazóra, akire nem az a jellemző, hogy milliomos, hanem hogy telhetetlenül kíváncsi minden új színre, új emberekre, mindig más tájakra, városokra, hogy számba vegye e világból, ami még számbavételre érdemes.

Lábait Kosztolányi tehát barnabooth-i könnyedséggel keresztbe vetette és unalmába hamar beleunva, figyelt.

Éles figyelemmel, komolyan és derűsen. A tekintetére emlékezem. Volt benne valami gyermeki, valami szüntelenül mohón befogadó és kutató, a dolgok mögé hatoló kíváncsiság. Tekintete árulta el, hogy milyen kíváncsi természet.

Nem emlékezem a szeme színére, de annál inkább elfogódásomra, amikor vizsgálódóan rám pillantott, mert inkább a pillantásával faggatott engem, szurkoló ifjú embert, mint kérdéseivel. Az volt a lesújtó érzésem, hogy rám nézett, és már mindent tudott rólam.

Épp tíz éve annak, hogy itt, ezen a vasúti vonalon Kosztolányival találkoztam.

Ha akkor, ott az aradi állomás gulyás-, sör- és palacsintaszagú, füstös éttermében tíz perccel a beszállás előtt hozzám lép valaki és azt mondja: „Fiatalember! Szedje össze magát! Néhány perc múlva bemutatom önt Kosztolányinak! A vonat már elindult Kürtösről, az útleveleket láttamozták a határőrök... Vigyázzon, hogyan viselkedik! Vizsgázni fog. Félő, hogy megbukik!” – ha lett volna rá lélektani idő, a fenyegetés ellenére is vívóállásba helyeztem volna tudatomat. Abban a fölényes – ma már annyira ellenszenves –, fiatalosan ellenséges és támadó pózban álltam volna a kedélyes tekintetű és vizsgálódó szellemű költő elé, amivel azok a lobogó sörényű fiatalembe-

rek lépnek fel, akik bármikor hajlandók felbosszantani, vagy akár a szó jelképes értelmében ledöfni bárkit, aki nem bálványuk, vagy csak azért provokálni, hogy ne higgyék róla, hasra esik a hírességek előtt.

Márpedig nekem Ady volt a bálványom. És Kosztolányi Adyt még csak nemrég tagadta meg, lebecsülte, bántotta, megsértette nékem oly drága emlékét.

De az állomás restijében nem lépett hozzám senki a pesti gyors érkezése előtt.

Nem jelentette titokzatos hírnök, hogy egy és egynegyed órát töltök majd az Ady és Babits mellett legnagyobb magyar költővel, vonaton, Arad és Temesvár között. Nem értem rá berendezkedni, úgy viselkedni, mint aki az Ady elleni támadást személyes sértésnek tekinti, amire csak viszont-sértéssel lehetséges válaszolni.

Így hát elbűvölten ültem a fülkében Kosztolányival szemben, félszegen és csodálattal eltelve, elfeledkezvén róla, hogyan voltam még csak percekkel előbb, ha nem is gondoltam rá, mégis ellensége és haragosa – már csak Ady nevében is. Ady volt a bálványom.

Csak ültem ott megbabonázva. Figyeltem és hallgattam tátott szájjal, a megtiszteltetéstől megrendülten, amint tudományos szakavatottsággal, pontosan elmesélte első műtete történetét. Akkor még nem sejthette, minő kínok és milyen halál vár reá, talán a sors bosszújából annyi szépségért, annyi gyönyörért, amiből neki varázsosan tárulkozó lelkével és szeráfi alkotói lázában oly bőséggel jutott az elégtétel, mint rajta kívül kevés művésznek.

Hangjára is emlékszem, a hangja színére, csengésére, amint a tengelyek kattogásának fölébe kerekedett.

Érces, de lágy és zenélő volt egyszerre ez a hang, s ő az r-t nem tudta kiejteni, úgy jutott mindig túl rajta, mint a kisgyermek a veszélyen: nem is vesszük észre, hogy mi fenyegette, csak amikor már túlbukdácsolt rajta, amikor már biztonságba ért.

Helyzetem egészen olyan volt, ahogyan Kosztolányi szeretne novelláiban a lenyűgözöttséget és a lefegyverző meg-

lepetést. És én csakhamar nemcsak az ő lélegzetét véltem már hallani a vonatzakatolásban, amikor néhány percre elhallgattak körötte a vidéki irodalmi udvarlók. Hallani véltem Baudelaire, Rimbaud, Verlaine és Shelley susogó lélegzetvétélét is, akiket először őrajta keresztül és magyarul hallgattam szívdobogva és megrendülten.

És Walt Whitman is hallottam sóhajtani a dübörgő fülkében és a tájban, mely a gabona, a kukorica és a fűvek csendes növekedésével, határtalannak tűnő zöld kiterjedésében a felhőtlen ég sátra alatt annyira hasonlít az amerikai költő préríjéhez. Gondolt-e rá, Whitmanra Kosztolányi, az ablakon kitekintve: ez is csak megszelídített, hajdan-vad préri!...

Abban a pillanatban, amelyben lopva vizsgáltam arcát, és ő egy szempillantásra elmerengett a déli határaihoz közelítő alföld képén, s talán épp Whitman képein eltűnődve, nem tudtam volna megmondani, Kosztolányi vagy a csodálatos amerikai írta-e ezeket a lángolóan szép, fiús sorokat:

Európa: hozzád,
Feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában
s míg mások az éjbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambmal én tereád víg
jó reggelt köszöntök...

Hová, mivé lett Európa s e táj reggele? Minden csak gyász és fájdalom és éji sötétség.

Amikor a kalauz románul kérte a jegyeket, valóságos izgalom fogta el Kosztolányit.

Biztatott, beszéltesük a kalauzt. Remek nyelvészi ösztönével egy perc alatt meg akarta fejteni ezt a nyelvet, megoldani a magánhangzók és a mássalhangzók latin egyensúlyának titkát; finom érzékkel, mint egy műtéten a gyakorlott boncoló, kizsigerelni e dallamos nyelvből a keleties hangzatokat és az új nyugati gazdagodást, kiválasztani a szláv elemeket, rácsapni a közös eredetű szó-

alakokra, és talán némi titkolt elégtétellel felfedezni: no lám, ezt a szót mi ajándékoztuk a szomszédnak, amazt meg tőle csentük el mi, s nini, latinná is, finnugorrá is áthangolódva, közös szláv, török forrásból itták el mind a ketten – mármint Kosztolányi és a kalauz – édes anyanyelvvé.

De ezt is a szemével csinálta.

A kalauz száját figyelte, úgy, ahogy buzgó növendék az angoltanár ajkát lesi, hogy biztos legyen benne: mélyen a torok öblében vagy a száj barlangjának felső részén helyezze-e el a szónak ezt vagy azt a megtanulhatatlan és elröppenő hangját.

És talán azt is elmondanám, hogyan ugratott be huncutul és bosszantott meg velem akkor Kosztolányi egy püspököt.

Felbízott, lépjek be zörgetés nélkül a lefüggönyözött szomszéd fülkébe, egy kövérkés főpap olvassa odaát ájtatosan breviáriumát, kérjek tőle nyilatkozatot újságom számára: hol, merre járt öméltósága külföldön, miket tapasztalt a beteg, izgatott és lázas Európában?

Igen, városunk hozzá illő, reá szabott püspöke ült a sarokban és valóban breviáriumát olvasta.

Kérdéseimtől püspök urunk érthetetlen dühbe gurult. Hirtelenjében úgy gondoltam, talán az bőszítette fel ezt a vidéki Kolonics-utódot, hogy magyarul szólítottam meg, hiszen épp ő volt az, ki rohamosan teutonizálódó városunk papneveldejéből kitiltotta a magyar szót, s csak a német meg a deák beszédet engedélyezte az alázatosra nevelt, bamba teológiai hallgatóknak. Egyébként a felénk való teutonokat mindig kihozza sodrúkból, ha magyarul kell válaszolniuk. Talán mert olyan különös, neofita buzgalommal vallották magukat magyaroknak még az 1919-es határváltozás előtt, de főleg az első világháború hajráhazafias hangulatában, amikor még nem teutonok voltak, hanem neofita magyarok, Tisza-pártiak, rácfalók és románnyúlölők.

Kosztolányi fülkéjébe visszatérve aztán kiderült, még Pesten tudta meg, hogy a gyúlékony kedélyű püspök úr, ki hivatalos hír szerint Karlsbadban kúráltatta gyomrát a súlyos és zsíros bántási étkezésekért vezekelve és breviáriumát olvasgatva, valójában a kefebajuszos teuton államfőnél járt tisztelegni és komoly forrásokból származó hírek szerint politikai utasításokért.

Ez a kis Kosztolányi-adalék azonban nemcsak arról beszél, hogy az írónak az irodalmon innen az élet humorához is volt érzéke, de arról is, hogy a szerkesztőségekben töltött esztendőket nem múltak el nyomtalanul fölötte. Megőrzött nem keveset a vérbeli újságíró vizsla érzékéből, időszerűség-reflexeiből is. Tudta, mi a pillanat, a történelmi aktualitás értéke, akkor is, ha elröppenő. Rögtönzött rendezvényével, jókorát mulatva a csínyen, a történelmet, a hazugságot szorította sarokba és leplezte le.

Arcvonásaira már nem emlékezem határozottan, valóságos arca helyét képzeletemben elfoglalta újra a század eleji fénykép, a magas keménygallérral, a hamiskás mosollyal, vagy a másik, a különös, széles szalagú, valószínűleg mohazöld vadászkalapban, ahogyan régi olvasói ismerik, az a kissé – ne féljünk a szentségtöréstől – cirkuszi bohóc-arc. Nem, nem sértés ez, ha nem becsüljük le a bohócok vigasztaló és ártatlan gesztikus líráját, szép emberi művészetüket, éppen emberségük naivitását. Hiába is nézegettem később a Robert Desnos szerkesztette párizsi Tihanyi-albumban különös lélektani Kosztolányi-arcmását, igazi vonásait nem tudtam benne felfedezni. És Bölöni György félreérthetetlen magyarázata ellenére is egészen másképp emlékezem a tekintetére, mint ahogyan ez az arckép mutatja, erre a határozottan és biztosan a szeretetünket kiprovokáló bohóc-arcra. Most már a mindnyájunk felett kegyetlenül eljáró idő és a felbevezhetetlen halál valószínűleg az ellenfelei szívét is meglágyította, kiengeszteli a haragot, és az a Kosztolányi, aki közöttünk, élők közt maradt, a halhatatlan, a már csak művében élő művész és nyelvünk épségének hivatott

őrzője, a magyar léleknek egy jövőbe világító fénycsóvája, a többi mellett ragyog tovább. Ady mellett is. Mert hát ki védte még oly gyönyörűen és ihletően anyanyelvünket, mint még életében megjelent utolsó könyvében éppen ő? Akkor, amikor tudni való volt, hogy jönnek a teutonok, veszélyben a nyelv és azok, akiknek ez az anyanyelv a lelkük.

Az állomás, ahol eltűnt vidéki újságírók és költőkért rajongó szép és tüzes szemű zsidó asszonyok között, megérkezésünkkor a bánási nap fehér özönében fürdött, és a virágcsokor, a gyönyörű piros rózsacsokor, amit karjaiba raktak, szinte izzott, már-már lángolt a vakító alföldi világosságban. Elvonult mellette komoly, fekete ruhás kíséretével a püspök is, és ő udvariasan, de ajkai szélén huncut mosollyal félreállott, hogy helyet engedjen a komoran maga elé tekintő, hamis méltóságú férfiúnak, akit odébb az egyház reverendás és világi urai fogadtak, beszédekkel, hódolón, áldását kérve magukra és hívőire. Egy teuton egyházi áldását!... Kosztolányi úgy érkezett ebbe a városba, mint valamely rangrejtett, de mindenkitől felismert herceg, mint egy híres milliomos, mint Barnabooth, szerényen, de mindent eleve birtokba véve, mint az anyanyelv, a költői szó, a szellem előkelő konzulja.

Közben persze mindent észrevett maga körül. A világítóan kék ég és az emberek közé toluló fekete füstfelhőket, a gépére könyökölő mozdonyvezetőt, aki éppen feleségére és gyermekeire gondolt, a batyus kis cselédet – akkor érkezett meg Háromszékből –, meglátta a kórházba igyekvő parasztasszonyt, karjában csecsemőjével, a fülentő kereskedelmi utazókat, a szemes hordárt és a falujukból érkező ingázó diákokat és még egyszer, utoljára, tekintélyes kísérettől körülvéve, a kijárat táján méltóságosan eltűnő püspököt...

Az állomás pedig, ahol elveszett szemem elől Kosztolányi, most komor és vészes hangulatú. Eltűnt a régi, hazug polgári derű, el a tréfák, a mulatság, a kacagás. Teutonok tolonganak a kövezetén, fekete egyenruhás csizmások. A

más nyelvű civilek azt se tudják, hova bújjanak, meneküljenek előlük.

Fegyverek és katonák, mord arcú ismerősök és idegenek népesítik be az állomást, gyászolók és kétségbeesett bevonulók és fáradt, de fel-felragyogó arcú szabadságosok meg boldog sebesültek; csonkán, de megszabadultak a pokolból.

Az én vonatom is úgy gördült ki onnan az előbb, mint ha halottakat szállítana, oly sötét, hideg és balsejtelmű volt a peron kék homályában ez az acélteremtmény. Induláskor még a kerekek csattogása is ziláltabban, nyugtalanítóbban hangzott fel, mint máskor, amikor ez a zene a változás és az öröm ujjongását gyűjtögetta bennem: új szenzációk felé, felfedezésekre indulok.

Lidikéék tája messze elmaradt már a fekete estében.

Köröttem az utasok bóbiskolva, tátott szájjal alszanak. Legalábbis így vélem a sötétségben. Horkolnak. Úgy adták magukat oda ebben a mennydörgős esti utazásban az álomnak, úgy menekültek az ébrenlét elől, szinte versenyezve egymással, hogy kit ölel előbb Morpheus, mintha őket bizony nem kínozná se gond, se nyugtalan lelkiismeret, se rossz emlék, vagy épp mert menekülnek a gond, a lelkiismeret, az emlékeik elől.

Én itt, most, a vonaton, az éjben úgy érzem magam, mint akinek helyettük is mindenre éberen és világos fővel kell emlékezni, ilyképp teljesítve hivatásomat. Minden kínra, gondra, bajra nekem kell emlékezni. A magaméra és az övékére. Az idő a sötétségben összesűrűsödik, az elmúltak színterei egymásba ékelődnek. Minden egybevegyül ebben a kísérteties ringatózásban, jelen, múlt, közel és távol egyaránt. Pedig milyen kétségbeesetten keveset is tudok megfogalmazni, milyen kétségbeesetten keveset arról, ami itt van és ami által vagyunk, ami volt és ami nincs. Hová lett az ésszerűség emlékezte az ésszerűtlenségben?

Ez az út talán az „istenhozzád” egy világhoz, amely most szűnik meg, most szakad ízeire, most öl meg, vagy emel fel végre bennünket is. Talán ez az utolsó utazásom.

Ebben az álmosító zötyögésben, amikor köröttem Európában már mindenki szuszogva alszik – az éj sötétje Keletről, a harcterek felől érkezve már rég elérte az Atlanti-óceán partjait, s valahol a végtelen vizek fölött hatol előre, tovább, a visszavonuló nap nyomában –; most, amikor az éj már úgy fekszik hullámtalanul, süketen és némán ezen a vidéken, csillag, hold és élet nélkül, mint halálos súlyú tenger az elmerült Atlantiszon; most az éj mélyén kisgyermekes sikoltanak fel álmukban, egyetlen éjszakán megöszült anyák meredt tekintetüket a sötétbe fúrva eltűnteket és holtakat delejeznek látomássá; tőlük messze, harctereken férfiak rognak össze élettelenül, és sebesültek vonítanak porba lógó belekkel a gyilkos és továbbrobogó harcokocsik széles nyomában, vakok és bénák átkozódnak, és tűz és láva zuhog az égből – és mindezek ellenére, e mákonyos félszenderben a képzelet örök és meg nem szűnő valóságként csiholja fel a vonatablak mögül a sötétbe süllyedt egyszerű vidék képzeletbeli képét, a még békés földét, az erős karú fákét, az omladozó tanyákét, az elnémult falvakat, az embereket és az állatokat: tágabb otthonom táját.

A tavaszban, nappal itt, a csendes legelőkön gulyák révedeznek, s a határba kivert lovak port dobbantanak a földből, lábuk kenderkötéllal összekötözve, hogy ki ne fusanak a világból, ha repülőgép zúg fel a magasban, halált hordozó repülőgép. Kenderkötél... Láttam gyermekkoromban a tocsogónyi békalencsés tavakban a kendert ázni; láttam a síkságon a kendentilolást. Mi mindent nem láttam itt én? Ez a szülőföldem. És most teutonok vertek rajta tanyát, idegen katonák, a Hatalom szövetségesei.

Az író nem leli nyugalmát. Literatúránkhoz fűződő emléke e vidéknek jóformán nincs is, legföljebb másodrangú. Egy néptörredék sorsára nézvést nem biztató jel. Azt jelenti, hogy igazi életet e néprész nem élt itt soha. Ebben a talajban, akár a zsírtalan és savtalan, szik földre dugott palánta, annyiszor pusztult el az irodalom, ahányszor elültették. Itt Zrínyi nem született. Az utolsó valóban

nagy író, Gozdsu itt némult el. S aztán a többi is, az 1918 utániak. Minden könyv, amely innen indult fel, visszhangtalan maradt, és következett az elnémulás. Istenverte, elátkozott táj.

A síkságot, amerre nappal ellát a szem, tulajdonképpen svábok lakják.

Keletről, délről eddig ereszkedett alá a hegyekből a román pásztornép, s lett belőle itt földművelő szegénység, szolganép. A szerbek települései a nyugati égalj mélye felé találhatóak. Kettejük közé, a „fülemile-per” bírájának hasznos bölcsességével, helyezték el az okos svábok településeit. Jobb felől is, bal felől is a telepítőknek füttyült a madár.

Ám találunk közben le a Dunáig és Krassó-Szörény örökzöld hegyvonulatáig bolgárt, horvátot, csehet, szlovákot is a magyarral elvegyülten, nyelv- és népfoltokat a román parasztvilágban. S ha kis erőszakolással ide számítják a Jókait ihlető Ada-Kaleh szigetét, még törököt is.

A dunai népek eme soknyelvű Noé-bárcáján mind között mégis a legsanyargatottabb a telepes-falvakból az újabb szórványokba, kütelkekre és az egész tájba szolgálonak kiszóródott, földjefosztott magyar.

Hozzá, hozzá tér vissza újra s mindig újra gondolatom.

Falvaink messzebb, beljebb fekszenek, a lankásabb, erdősebb vidék felé vagy a vizek mentén. Nem itt, ahol a legzsírosabb és legadakozóbb a föld. De nincs község e sínek mentén és a messzi határban, ahol nem lelünk magyarrá. Mind cseléd.

A kora tavaszi éjszakában a falvak végén itt is, ott is hallani, amint felcsendül halkán, félelemtől fojtogatva a szolgák éneke. A mi énekünk. A nyelv és a közös sors még összetereli őket dalolni és búcsúzni a vidéktől, melyet bölcsőjük hónukká szentelt, de megkeserítette a verejték áztatta betevő falat, a szolgák kenyere.

Rajtafogom magam, hogy igazságtalan, elfogult vagyok.

E föld többi szülöttjéről, a románokról – nem az új urakról-polgárokról –, e televény gyermekeiről mondhat-

nék-e jobb hírt, mint magunkról? Aligha. Rosszabbat sem: a férfiak ott pusztulnak tízezerszám az ügyüktől idegen frontokon. És a többi itt senyvedőről, a szegényekről és a kitaláltokról, a megvetettekről és lebecsültekről, az elfelejtettekről és kipusztulókról küldhetnék-e édes nemzetük felé külön híradást – ha egyáltalán eljutna hozzájuk szavam –, mint a magyarokról magyaroknak? Aligha.

Mindig is a magunk fájdalma fáj a leggyötrőbbben. Csak ezen keresztül érzékeljük a többiét.

De istennek hála, már Arad alá érkezünk.

A táj levegője otthonos hangulatú.

A Maros hatalmas és izmos karjával féltékenyen védi a Nagy-Alföld ölet a romlástól, mely a déli végeken dúl. A folyó hullámai nem csillognak a felhő borította ég alatt. A fűzes partokra hajló Maros-híd acélváza ridegen dübörög alattunk.

E jelre az alvók ijedten felriadnak, kapkodnak, hirtelen azt se tudják, hol vannak, érezni, neszezni hallom a vak-sötétben riadt mozdulataikat.

Alattunk a Gyergyó felől alázuhogó széles és sebes víz síksági homokot kever a hegyi sárral. Az alföldi és az erdélyi anyaföld olvad egybe a Maros rohanó árjában.

Messzi, láthatatlanul Budapest, a háborús Budapest, a háború előtti fénylő éjszakák képei villannak fel bennem, s az a még fénylő, a szülők mámorától aranyos és a két háború közti, vergődő és mégis élő és valóságos Budapest, holott tudom: ott is ilyen áthatolhatatlan ebben az órában a sötétség, akárcsak Kolozsvárt, vagy itt, ebben a bűnökre bujtogató éjben, mely mindenütt egyforma a közös dunai fojtogatottságban. Itt belül, magamban, a múltból és a távolból érzem a régi Kolozsvár derengését, mint a honvágytól fuldokló a családi tűzhely látomását, az éji képet a Felekről. Barátaim arcát látom és a hangjukat hallom, a tereket és sétányokat, a proletárnegyedeket és a régi kávéházakat, a kapugádorok antikváriumaiban a régi könyveket és a régi arcokat. Hallani vélem az ismerős

régi hangokat, zajokat, a konflis kerekeinek zörgését a bazaltköveken.

Kinyitom az ablakot, és kikémlelek a gyászba.

Arcomba csap a makacs, alacsonyan száguldó, a falak és kertek közé préselődő szél. Mintha korbácsolna és büntetne a kalandozásért és az ábrándokért.

Levegője is más e városnak, mint az én városomé, mint-ha tisztább lenne. Mellre szívom, mint a szenvedélyes dohányos a jó dohányú cigaretta ízét.

A nemzeti emlékek itt nem hevernek évszázadok, Mohács mögött. Vérben alvadva már alig élnek és talán hatnak is még, bár a nemzetvándorlás, a futás a határon túlra, a szökés az illúziók után, golyóval és börtönnel mit sem törődve, itt sem kevesebb, mint a délibb részeken, ahonnan érkezem. A végét járó, ájult, lekötözött Gulliver maradt itt elterülve az egyikhez jóságos, a másikkhoz mostoha fekete földön, egy utolsó kaland után. Ereink megnyitva, s vérünk elcsorog. A teuton ellenség és zsoldosai minden itt élők ellenségei, már számítgatják, hogyan üzletelítsék a legnagyobb haszonnal földi maradványainkat.

1918 után polgárságunk hagyta el őrhelyét és vadászterületeit, a beamterség. Emlékezem az álmatlan éjszakákra, amikor apám vívódva, hosszan tusakodott: menjünk-e mi is a többiek után, hagyja-e itt a várost, hol magyarrá lett végleg, a hivatalt, mely úrrá emelte, vagy maradjunk? Itt marasztalták a sírok és a föld, amelyhez már nem volt ugyan köze, de amely a tanya nyomorában bölcsőjét tartotta hűséges tenyerén; a történelem nélküli szülőföld. Ha vér szerint is egészen magyar lett volna, „mélymagyar”, ha a Tiszahát vagy a Dunántúl küldte volna ide konkviztádornak, mint a többieket, a beamtereket, akik mentek, bizonyára nem habozik, de így a szülőföld erői győztek. Engem is ezek a végzetes szálak tartanak még itt, holott már alig van mibe kapaszkodni. És mi dolgom is akadna még itten? Mégis itt vagyok.

A magyar urak akkor elmentek, ki könnyed szívvel, ki gondokkal küszködve, de elmentek, mert tudták, odaát is,

ezután is urak lesznek, hiszen ők cím és rang szerint egyenlőek, összetartoznak az ottaniakkal, itt vége a nemzeti mulatságnak, helyükre más urak jönnek.

A tornyozottan felpakolt kivándorló vasúti kocsik ki-gördültek az állomásról, és mi itt maradtunk a sínek mellett fehér zsebkendővel integetve a barátok és kollégák után könnyek fojtogattak, mert tudtuk, másík, ismeretlen élet következik, a kisebbségi sors, új urakkal, új nyelvvel, új életkörülményekkel; Pestre már csak útlevéllal utazhatunk látogatóba, vendégként, idegenként, változott tudattal.

De hogy a szülőföldi néppel mi történik, nem nagyon tudtuk. Nem is firtattuk. Az itt maradt magyar urak pedig hamarosan ismét egymásra leltek a kaszinókban, padlásukon piros-fehér-zöld zászlókat rejtegettek – nem a Petőfi szabadságharcos trikolorját, hanem egy Bécestől eltanult, a Bécsével párosult imperialista tudat lobogóját, és tovább kártyáztak. Igaz, talán kisebb tétekben, s talán kevesebb új adomát is tudtak. Talán kicsivel többet politizáltak, de nemzeti búbánatukkal vígan éltek továbbra is. A magyar úr mindenütt magyar úr. Ám ez sem tartott sokáig.

Későre hallottunk róla, hogy az agrárreform a szülőföldi telepes községek parasztsága alól kihúzta a földet; mert a parasztnyugtalanóság csillapítására kényszerült telepítő magyar állam „elfelejtette” a kis- és törpebirtokokat telekkönyvezni. Óvatosságból volt feledékeny, mint *mésalliance*-ba keveredett s a házastársuk iránt bizalmatlan férjek. Ki tudja, kit érdekelne ma még, hogy itt benső emigráció indult meg, a földtelenek és a parasztfiak és leányok vándorlása a városok és az Ókirályság felé. Ezt a közben elnéptelenedő kaszinókban nem vették észre az urak. A megöregedett és lerongyolódott nyugdíjasoknak még mindig az fájt, hogy a Hunyadiak, a Károlyiak, a Csekonicok, a grófok és bárók földjét vette el a román földreform. Én, hogy őszinte legyek, emiatt soha bánatot nem éreztem, sőt talán még inkább megnyugtattott, még

ha román földteleneknek adták is oda e történelmi birtokokat, mert hiszen a magyar szegények, a cselédek addig se láttak semmit belőle. Tegyen majd közös igazságot egy jobb, egy igazabb történelem... Talán lesz ereje rá annak a más, a közelgő történelemnek.

A mozdony már lassít, bent zötyögünk a városban, de a város elején inkább.

Mi nyugtalanít?

Nem kell sokat találgatnom. A csillagtalan éj sűrűjében is ellátni oda, enyhe fény hunyorog ama hely körül örökké, a legsötétebb sötétségben is – mint El Greco képein a szentek fejét övező dicsfény, nem kihívóan, de nem is láthatatlanul, csak szem kell hozzá, hogy mindjárt észrevegyük –, ott, az egykori sáncokon dördült a sortűz – a puskákból felszálló füst fellege néhanapján még mindig jól látható, itt terjeng a táj felett –, és vérükbe rogytak Kiss Ernő, Schweidel József, Lázár Vilmos és Dessewffy Arisztid. Nappal varjak keringenek a vár előtti térség fölött. Ott álltak az akasztófák. A többi kilenc alól Haynau pokolról szabadult hóhérlegényei rántották ki a számolyt. Kötelen kinyúlt, hosszú nyakukon sokáig lengett-himbálózott kihúló testük a Bécs felől süvöltő októberi szélben, mely megtépdeste az Alföld, a Dunántúl és Erdély fölött a fák sárguló lombzatát, és tehetetlen, vak dühét örületes hahotákkal váltogatva, marcangolta az áldozatokat még holtukban is...

Tizenháromat végeztek ki...

Íme, itt van, van történelem, van történelmünk. Ilyen.

Juhász Gyula versét kellene most elmormolni a tizenhárom emlékére. Arad a címe ennek a költeménynek. Csak így egyszerűen: Arad, mert ebben a szóban vérzik a tegnapi és a jelen. Megint puskacsövek. Megint akasztófák. Megint vér és halál... „Arad pedig a magyar Golgota.” Ki mondta ezt? Talán Kossuth?

Temesvárt Dózsa György, Aradon a tizenhárom vértanú emléke. De ne essünk csapdába! Dózsa Györggyel nem csupán a magyar jobbágyot égették meg, s az Aradon fel-

akasztottakkal – és nem mind volt magyar, de mind forradalmár – a magyar nép mellett jelképesen a románt, a szlovákot és azt a németet is kivégezték, azt, aki titokban alighanem ma is van még, aki titokban ugyan, de nem hajt fejet a barbárságnak, aki titokban ugyan, de fegyvert emel a barbárságra.

Ha messziről jött idegennek így mutatnók be ezt a tájat, vereségeink és halottaink minden emlékével – mert mit is mutogathatnánk még? –, s ha elmondanánk, hogy történelmünk csupa csőd, megaláztatás, bukás, nyilván úgy vélekedne felőlünk, hogy ésszerűtlen önkínzók vagyunk, amiért nem tudunk élni a múlt marcangoló emlékei nélkül; kétkedő mosollyal kérdezné: hogyan, sehol az időben, a múltban egy szívderítő pillanat? Nem, sehol. Legalábbis a népnek nem.

De vajon nem jelenünk figyelmeztet-e unos-untalan a végzetes múltra? Hiszen nemcsak itt ütköztünk beléje úton-útfélen ezen a tájon, a „bánatos folyó” partján, ahogy Juhász Gyula a Marost nevezte. Arrébb Torda nagypiac a Dózsáékat előző huszita felkelés végzetes veszthelye. S nem ugyanezt a gyászt panaszolja fel utoljára viharos drámatöredékében Eperjes felől Petőfi? És a Martinovics apát vérétől megrészegült Vérmező nem erről beszél szüntelenül? S lennebb, a Kárpátokon túl és Keletre és Északra. Az egész dunai táj csupa véres történet.

Folytassam-é?...

Már bent vesztegelünk az állomáson. A sötétségben tapogatózva, lassan lecihelődünk a vonatról, mely megürülvén, még szomorúbb hangulatú, még vigasztalanabb. Nem is lenne miért sietnünk, ráérünk. A Berlin–Bukarest-i gyors csupán négy és fél órával ezelőtt hagyta el Budapestet, s amúgy is jócskán késik a kürtösi vámvizsgálat alapossága miatt; kémeket keresnek és bombát...

A gyér, kék világú lámpákat leoltották. Az állomást újra a csend vette birtokába. A homályban néhány megsavanyodott vasutas ödöng letompított fényű lanternáját lóbálva az estében.

Felkémlelek az égre, hátha kibújt már itt-ott egy csillag. Mindjárt vigasztalóbbá enyhülne ez a halálos hangulat. Ám az ég zárkózott, egyetlen jeladásra sem méltat, függőnye redőnyeit nem hajlandó kedvemért széjjelvonni. Az állomás épülete előtt húzódó közlekedő helyen lélek se látszik. Egy költemény sorai tolulnak fel bennem. Odahaza írták őket a bánási tájban, és most mintha fegyvelmezett, de füledt szavaival a költemény csak nékem felelne, az emlékezőnek és a reménytelen vigaszkeresőnek:

Kiáltanál az égre, tönkerezűzött?
Kárpítja meg se libben, mért kiáltanál?...*

Hirtelen felsikolt egy mozdony. A varázslat szertefoszlik, de ezek a sorok csakhamar újra visszatérnek az emlékezetembe.

Várom rájuk a feleletet ebből a Semmiből, az Úrből, amelyben állok. Semmi se mozdul. Csupán a városszéli kutyák vonítanak rémulten. Hallom, ahogy a rémullet állati jele körüljárja a határt.

Mintha csak itt állana most mellettem a vers költője fázósan a bőröndök között, a Semmiben és az Úrben úti-társamul szegődve, kezeit dörzsölve a hidegben, mit már a keleti hegyek küldenek ide maguk elé. Erdély történelmi hidege ez. Ezen a tájon született Csiky Gergely, Arad egyik büszkesége, a műfordító, a tépelődő, kit annyira beajánlott az utazónak a költő.

A szomszédban az a mi hátunk-mögött-hagyott városunk kit vallhat vajon büszkén magáénak a múlt magyar szellemei közül? Ötlik-e eszedbe név? Hacsak nem az Adyt gyalázó Szabolcska Mihályé. Gozsdu – miért jut folyton eszembe? –, Gozsdu Elek szelleme megfulladt a miazmás, zsíros magyar úri provincializmusban. Igaz, Kaffka Margit töltött bús városunkban néhány évet bútoro-

* Endre Károly sorai. A szerk.

zott szobában – a Dózsáról elnevezett utcában, amit talán épp e neve miatt választott –, ott és Prágában írta utolsó műveit halála előtt, az előző világháborúban, senkitől észre nem véve és fel nem fedezve, míg ott élt Temesváron, az ódon osztrák falak között. Magányosan bolyongott a poros, akácós sétányokon, akárcsak előtte szomorú barátja, verseinek, prózájának szerető híve és nagy pártolója, Ady. De vajon nem akadna legalább még egy-két lazább szálú irodalmi vonatkozás? Aligha. Hacsak nem az a loncsos téli délután, amikor a város peremén, a veremlakások közt József Áront, vagy ha tetszik: Iosif Áront kerestem, hogy megmondjam neki: meghalt a fia, Attila, s így most már, holtában nagy ember ő is Budapesten, ahonnan az öreg nem is oktanul szökött meg vagy huszonöt esztendővel előbb. S oly rejtélyesen. De nem találtam rá. Azokban a napokban temették József Áront a külvárosi temető szegénysorán, amikor a költőt Budapesten vette át barátaitól a kegyes föld. Talán valóban csak ennyi az, aminek odahaza az irodalomhoz köze van – morfondírozok magamban az aradi állomáson, a sötétségben.

Úgy lehet Arad sem éppen oly kiváló társadalmi és szellemi közeg, ahogyan azt itt, átutazóban képzelgéseink közben véljük. Mindenesetre a város mellett szól, hogy valaha a jelképes szobrok városa volt. Hogy művészileg jók voltak-e a nemzeti hősöket ábrázoló szobrok, vagy silányak, már nem emlékezhetem pontosan. Csak azt tudom, hogy kicsi gyermek koromban, átutazóban, miután a lóvasúton elértük a város belsejét, kézenfogva vezetett az egyikőtől a másikig apám, és nagyjainkról beszélve felrajzolta anyám előtt és előttem az alig múlt történelmet. A mi városunkban csak szentek szobrait láthatod – azok is összeomlóban –, és néhány kőből faragott képmást, akikről nem tudom, van-e közük a táj emlékeihez és a múlthoz, vagy csak úgy odahelyezték a liget háttérül szolgáló fái elé, mint egy alkalmi kelléket a vidéki, hevenyén összetákolt színpadon, amit ha megpillantasz, azonnal az

jut eszedbe, hogy ezeket a tárgyakat a hamarosan bekövetkező felvonásvégen elhordják, raktárba vetik, vissza a porba és a feledésbe. Közeledik, közelednie kell az új, az igazabb történelemnek. Mindenek ellenére közeledik.

Az aradi szobrokat, a tizenhárom vértanúét, Kossuthét és a többiekét is elhordták, berakták egy csűrbe, vagy talán már be is olvasztották, talán pénzt vertek ércükből, holott pénznél maradandóbb emlékek készültek. A szobrok mindig így készülnek, aztán a történelem elhordja, elmállasztja őket.

A baj bizonyára ott történt a szobrok körül, hogy akikre rábízták őket, elfeledték, hogy nem elég virágot ültetni a talapzat köré és beszédekkel mondani, a szellemet is meg kell őrizni, amit jelentettek. No hiszen...

A hír annak idején azt beszélte, hogy Kossuthot egyszerűen úgy akarták ledönteni a múlt látható jegyeit felszámoló szakemberek, hogy az aradi rossz hagyományokhoz híven, kötelet raktak nyakába. A kötelekbe ökröket fogtak, de az állati erőnek nem engedett a szobor. Kossuth ellenállt. Azzal büntette újdonsült haragosait, hogy méltóságához híven mégiscsak emberi kéznek kellett ledöntenie ércalakját. A talapzatot kellett a földből kiemelni! Lábát lefűrészelték, majd tönkrezúzták, ami ledőlt. Több, nagyobb ereje lett volna, csak robbantani lehetett volna, ha ott áll Kossuth mellett az öröknek szánt talapzaton Bălcescu is, ha egymás kezét fogják, úgy, ahogyan Világos után együtt menekültek. Hiába minden, olyan táj ez, amelyben a szobrok értelme mindig kettős.

Hová lettek mégis az eltüntetett szobrok? Igazán nem tudom. Az ugyanakkor ugyanezért eltávolított pozsonyi Petőfi-szoborról tudom, hogy a Sarlósok a város valamelyik elhagyott majorjának marhaistállójában találták meg 1930 táján. Barátaink, húszéves, lobogó szenvedélyű kisebbségi magyarok, amilyenek talán már sose lesznek a húszévesek, kikötötték a széna alól, és esküre emelt kezére piros szalagos koszorút vontak, rajta a dunai népek, magyarok, románok, csehszlovákok, délszlávok nemzeti

színeivel. Mert a pozsonyi fiatalok megkeresték Petőfit, hajnalban, kalandosan, mint egy század végi angol regényben, feltörték az elhagyott istálló ajtaját, cselekedtek és bizonyoságot tettek. De itt? Itt nem hiszem, hogy valakinek is eszébe mert volna jutni, hogy felkutassa a szobrot, a szobrokat, ha nem egyébért, de néhány szál mezei virágot reá, reájuk dobni. Ennyire sem tellett.

Az aradiak inkább kiváló asszonyaikkal, de főleg egykori hölgyeik szalonjaival szeretnek kérkedni. Nos, a szalon sose volt magyarnak való terep. Negyvenkilenc végzetes eseményei Aradon nemcsak a gyászos utójátékban, a sáncokon, a puskák előtt és a várkapunál nyugvó téren, az akasztófák árnyékában zajlottak. Ez már csak záróképe a történelmi drámának, amelynek egyik főjelenete Bohusnénak annak idején országos hírű szalonjában pergett le. Itt írták alá a világosi fegyverletétel okmányát. Nem középület üléstermében, nem tábori sátor előtt, puha fából ácsolt és zöld posztóval leterített asztalon, hanem egy magyar mágnásfamília családi ékszernek számító, intarziás asztalán, melyet mutogatni kellene emlékeink valamely tárházában, mint ama versailles-i asztalt a Napkirály kastélyának egyik termében, mindig emlékeztetve a dunai és Rajnán túli kirándulókat: itt valami lényeges történt, valami, amire szüntelenül gondolni kell, hogy miért is; valami, ami a világ arcának egyik részét változtatta meg, cezúrát vont a tegnapi és a holnap közé. Szalonban írták alá Görgeyék a forradalom záróaktusát. Petőfi ezt a végzetes okmányt, amely nem is egy nemzetet, hanem népet taszított vissza a rabságba, Petőfi nem írta volna alá, és nemcsak azért, mert a magyar szalonban plebejusként nem volt járatos...

Most hirtelen fordul a szél, és a másik irányból éri arcomat.

Lágy, simogató, meleg levegőáramlat, önkéntelenül is beleszimatomlok, beleízlelek, ahogy a rég nem élvezett borokat vesszük nyelvünkre. Ez a frissen szántott, zsíros tavaszi föld szaga, az Alföld illata. Odaátról hozza a leve-

gő, a föld nélküli zsellérvilágból. „Hárommillió magyar koldus!” – Az emlék, a szél, az illatok, a madarak, a szegénység és nyomor híre nem ismeri a határokat, nem a tilalmat. Talán Szenttornya felől suhan felénk, a mostani gránic mellől ez az illat, onnan, ahol mai magyar népszerű irodalmunk előhírnökeként Justh Zsigmond vizsgálta és mérte a parasztot. Egy magyar mágnás, aki önmagát a parasztságban kíséri meg felismerni.

Am a Zolát követő ifjú epikus nemcsak a mai magyar irodalom uralkodó irányát vetítette előre, de népszínházzal is kísérletezett. Sarah Bernhardt kegyeltje, a tüdőbajban rohamosan elfogyó költő, Párizsból visszatérvén, Proustot előző kirándulásairól a szalonokban, francia felső társaságbeli kalandjairól, egyiptomi vagy riviérai gyógykezelésekről hazaérkezve, szenttornyai birtokán külön e célra épített tágas barakkban gazdasága cselédeivel, úgy mondják, Molière-t és Shakespeare-et játszatott. A *Comédie Française* klasszikus műsorát csizmás fölmívességekkel, bocskoros zsellérekkel és mezítlábas cselédlányokkal a porban és nyomorban fuldokló Nagy Magyar Alföldön, Arad szomszédságában! Akárcsak az illuminista orosz nagyurak. Nem olasz komédiásokat hívott meg az ősei pusztába emelt kastélyába, művelni akarta a parasztot és művelve megismerni. A parasztot és benne magyar önmagát, miközben szétrágott tüdejével haldoklott. Igen, ennek a tájnak van történelme. Molière és Shakespeare is a történelme. Ki tud még mindezekről?

Itt az állomáson, a vonatra várakozva, most már nem vagyok egyedül.

Élők és holtak árnyai vesznek körül, barátok és ismerősök. Közöttük olyanok is, akiket szemtől szembe sose láttam, de tudom, ismerem őket, rokonaim, ők is az én történelmem.

Feldereng Török Gyula duzzadt arca, húsos ajkával, szakállasan. Akárcsak Justh Zsigmondot, őt is ifjan ragadta el a halál. Nem maradt utána se több, csak egy nagyszerű és izgalmas kezdet, akárcsak a szenttornyai Zola után:

új üttörések a magyar irodalomban, mérhetetlen áhítozás a művészet, a nép s a valóság megismerésére. Török Gyula itt nőtt fel, ebben a cirógató szélben, ebben a kis városban, ebben a határban, az eltűnt szobrok között. Innen vitte fel a magyar vidék akkor még semmibe vett élményét Budapestre, a század elején felrakétázó modern és renitens magyar literatúrába, új színnek és más hangnak, akárcsak a váradi bevonulók, a holnaposok.

Azután jött a történelem, jött a változás, és született Gozdsu, Justh, Török Gyula és a többiek nyomán egy új irodalom, a miénk, a kisebbségé.

Ezt a regényt, a változás mozzanatát egy aradi író, Károly Sándor írta meg, két kötet helyett mindössze hús sorban. Megjegyeztem magamnak azért is, mert az én városomban, csak itt a szomszédban, fröccs-, sör-, töpörtös pogácsa- és pörköltzagúan ugyan, de ugyanígy játszódtak le az események.

„A forradalom zivatara nem tarolt le emberi sorsokat vagy alkotásokat – írja az emlékező. – Az emberek lelkesedtek Károlyi Mihályért, beléptek a Nemzeti Tanácsba, örültek, vitatkoztak, de a délutáni alsós- vagy dominópartit el nem mulasztották, és ha esett az eső, hazaszaladtak, mert kedvezőtlen időben nem jó forradalmat játszani, az ember könnyen meghűlhet... senkit agyon nem lőttek, senkit ki nem raboltak, a népgyűlésekre elmentek, meghallgatták a szenvedélyes szónoklatokat, azután siettek ebédelni, nehogy kihűljön a leves... Amikor a román hadsereg 1919 májusában bevonult, és átvette a várost megszállva tartó francia csapatoktól az uralmat, ez a történelmi aktus olyan simán ment, mintha nem is egy nagy múltú város sorsáról lett volna szó. A várost átadó francia tábornok három rövid mondatot mondott, az átvevő román ezredes ugyanannyival válaszolt. Azután tisztelgtek, az egyik katonaság jobbra, a másik balra ment. A városháza tornyáról bevonták a piros-fehér-zöld magyar és piros-fehér-kék francia trikolt. Ennyi volt az egész...”

Legalábbis így láttuk mi a nagy fordulatot, ilyen könnyednek és egyszerűnek, mi polgárok, gyermekek és más együgyűek ebben a tájban. Mindezekről persze hamar el is felejtkeztünk, akárcsak Gozdsu Elekről, Justh Zsigmondról vagy Török Gyuláról. Ha ugyan tudtunk róluk, mert hát mit is tudhattak volna felőlük a polgárok, a gyermekek és az együgyűek.

Ám a feledés pora nemcsak e nagy és szomorú sorsú írók művét lepte be.

A némaság ráborult Nagy Dániel Cirkusz című regényére is, erre a lázas fintorra, e véres és merész játéokra, amely német vagy éppen francia írónak nálunk, elmaradt világunkban is sikert hozott volna. De tudta a szerző is kétségbeesetten, mint mindnyájan, kik itt el-elernyedve viaskodtak a provinciával, a pókhálók egyre sűrűbb szövédékeivel, a porban a fulladással, tudta jól, mi a magyar. Emlékezem egy régi cikkére, talán Anatole France-ról írta, s az utolsó mondatokban így búsulta a magunk sorsát: „... világba hányt nép egyszerű, szédelgő fiai a Balkán határszélén.” Milyen pontosan, érzelmességében is milyen szívről szakadt ez a lemondó megfogalmazás, és milyen igaznak érezzük, akkor is, ha európaiságunk már nem dicsőség, hanem szégyen. De különben is, sose voltunk, nem lehettünk európaiak. A miénkével együtt le- és elmaradt Európában a balkáni népek neve... Ezt kaptuk különben Európától, a lemaradást, a megfélemezést rólunk. A nagyok ugyanúgy csak az önmaguk érdekeivel törődnek, mint a kicsinyek. A teutonoknak kellett rátámadniok nagyokra s kicsinyekre egyaránt, Európát kellett letiporni, hogy gondoljanak egymásra.

De folytassam-e a tépelődést itt a sínek között, az állomáson, bőröndömön ülve, mely jegyzetpapírt, fehérneműmet és Csiky Gergely Szophoklészt őriz? Hívjam-e a többi árnyat, aki még itt lézeng vagy csak emlékezete ha még él a városban, melyet elfoglaltak előlük a vámosok, csempészek, adószedők, a nyomozók és rendőrök, s akiket egy

gyanús varázsmozdulattal talán mégiscsak fel lehetne még idézni, ide lehetne szólítani?

Minek?...

Az állomás már népesedik. A szem hozzászokott a sötétséghez. Rejtélyes alakok bújnak elő a sötétségből, nem tudom, honnan, a föld alól, vagy talán kötelen a felhők-ből ereszkedtek alá?

Sorstársaim ezek, utasok.

A kalandos szél is mélyebben sóhajt, akiket magam köré idéztem, szétrebbenek, és én újra egyedül vagyok, elhagyatott, történelem nélküli.

Valaki szemtelen biztonsággal arcomba világít.

Nem látom a fény forrása mögött a vizsgálódót, de sejtem, a mai törvények és szabályok szerint joga van hozzá. Tűröm hát nyugodtan: nézze csak arcomat, vizsgálódjék. Arra is felkészülök, hogy esetleg megszólal: „Uram, az állambiztonság öre vagyok. Szíveskedjék nyilatkozni, kikkel érkezett ide az előbb, az éj és a sötétség leple alatt, kikkel társalgott, miféle gyanús idegenekkel, kik voltak ezek az urak, akik az utasok megjelentekor szerteugrottak, eltűntek, mint a kámfor? Kik voltak? Válaszoljon, uram!” Készítem is a feleletet: „Ó, uram, ön roppantul elégedett lesz válaszommal. Ezek az idegenek csak ideszületett, néhai, halott magyarok. Nincs mire gyanakodnia, uram, s megnyugtathatja fölötteseit is, amennyiben már jelentést tett volna nekik arról, hogy itt a sínek közt összeesküvőket fedezett fel, megnyugtathatja őket, hogy társaim teljesen veszélytelenek, még halotti minőségükben is azok, mert nemhogy egy kisebbségi kiszolgáltatót nemzetiséget nem tudnak már az ősökhöz méltó nagyszerű történelmi kalandokra tüzelni, de holtakként és művészekként még odaát is teljesen tehetetlenek, kutya se törődik velük, mondom, halottak. Amolyan magányosan kószáló, bánatos lelkek ezek, uram. Amíg éltek, addig is csak úgy jártak hamleti létükben e földön, s ha az haza volt, hazájukban, mint az idegenek...”

Szépen elkészített válaszom felmondására persze nem kerül sor, mert a szemembe világító lámpa fénye kihuny, és én megint úgy érzem, megvakultan magamra maradtam.

Valahol messze füttyül a közeledő vonat sípja. De még üldögélhetek nyugodtan bőröndömön, a mozdony két letompított fényű szemét úgysis meglátom, amint feltűnik a nyílegyenes pályán az éji messzeségben.

– Igen, ezek a holtak – szólal meg bennem az ellenvetés. – De az élők?

Mi van az élőkkel?

– Minek ismételjem? – folytatom a párbeszédet önmagammal. – Itt huszonöt éve senki sem él, csak pusztul. Akárcsak e huszonöt évnek előtte. Ha valahol, talán a külvárosokban édegett még a jobbik, a nemzedékről nemzedékre örökölt forradalmas nemzeti tudat maradéka, ott, a szegénységnek azon a külvárosi táján növekedett talán többé, s oda áramlott a nyomorúságos, paraszti világból futó, és oda bukott alá a talaját vesztett értelmiségi-féle magyar, oda, ahol a proletárság vergődött, akiben Ady a holnap népét látta. Bizony messzire szakadt a látomástól az a holnap.

Jártam köztük itt, Aradon is, akárcsak Brassóban, Szatmáron, Nagykárolyban, Váradon, a szülővárosomban, de még a Kárpátokon túl, Bukarestben is, a szülőföldről oda kivándoroltak között... Egy külvárosiakért és zendülő értelmiségieknek készült folyóirattal, a Korunkkal házaltam a magyar lakatosnál, péknél, szabónál, vasutasnál, esetleg a belvárosban a zsidó orvosnál vagy ügyvédnél, a tisztviselőknél, de a megtört nyugdíjasokhoz, a magyar ügyvéd-politikus urakhoz, földbirtokosokhoz és hasonlókhoz ezzel a lappal nem jutottam el soha. A magyar szalon is letűnt itt, de a külváros rebellisen plebejus magyar szíve még csak nemrég elevenen vert.

Ám elég az emlékekből, elég a révedezésből.

Újabb fütty.

Két hirtelen kigyúló vörös pont.

Erősödő dübörgés. Közeledik a vonatom. Berlin–Budapest–Bukarest. Teuton dörgéssel, a háború zajait megidéző dörgéssel közeledik.

És valahol messze – áthallatszik a dübörgésen – puskalövés csattan. Szöknek a határon át. Innen oda? Onnan ide? Nem mindegy? Vagy tán Justh Zsigmond vagy Török Gyula árnyéka után lőttek?...

„Déva, Gyulafehérvár, Enyed, Brassó, Bukarest felé beszállni!”

III. AZ ALSÓ MAROSMENTÉN

A Tiszának tartó Maros ringatózó folyásával szemben haladunk.

A fürkében a kékre festett lámpák alig-fényénél vizsgálom bóbiskoló szomszédaimat. Vajon a hét közül melyik a lelkiismeretes polgári ruhás rendőr, aki az állomáson a sínek között oly szemérmetlenül a képembe világított, nyilván nemcsak azért, hogy arcvonásaimban gyönyörködjék, vagy ellenőrizze, megberetválkoztam-e vagy sem, de azért, hogy átsugározza lényemet, elkapjon egy hirtelen rezdülést, egy eltitkolt hangot, választ kapjon kopó-ösztonére, kinyilatkoztatást, elárulom-e magam, hogy én vagyok a kém vagy az összeesküvő, akit keres. Nem csekély fáradságot vett magára, hogy nyomomba szegődve elkísér.

A titkosrendőröknek és a vámosoknak van egyfajta, rejtélyesen működő, nyomra vezető érzékük. Rugóit, szerkezetét ők maguk sem ismerik talán, de mint a szellemidézők cselvető sugallata, egy-egy esetben rohamszerűen felvillan kopó-ösztonükben az a bizonyos sejtelem, a biztos gyanú, megszólal egy benső hang, a rendőri sugallat, amely valóban nyomra vezeti őket, hurokra kerül a tettes, nem menekülhet többé a köréje szőtt hálóból, a gyanú máris cáfolhatatlan váddá változott át.

Mondhatom, egyáltalán nem kellemes érzés folytonosan arra gondolni, hogy innen vagy amonnan sandán pislognak reánk a félhomályból, miközben üldözőink – lehet, többen vannak – úgy tesznek, mintha egyébbel foglalkoznának, de valójában a mozdulatainkat figyelik, értel-

mezik, viselkedésünket mérlegelik, éles és döntő következtetést vonnak le abból, ahogyan ülünk, vagy abból, hogy hová helyezzük hasas bőröndünket és milyen mozdulatokkal, arra a következtetésre jutva, hogy úgy teszünk, mint ha a csomagunk tulajdonképpen másé lenne, félre akarjuk őket vezetni. Egyszóval – minthogy a játéknak bevált dramaturgiája van –, úrrá lesz rajtunk a szorongó zavar, elbizonytalanodásunkban ügyetlenekké válunk, idegesen tapogatjuk zsebeinket, nincs-e mégis valami a mélyükön, nem felejtettünk-e ott áruló bűnjelet, amely miatt bajba keveredhetünk. Bűntudatunk, legyünk bármilyen ártatlanok, óhatatlanul működni kezd, mint Pavlov kutyáinak a nyálmirigyei, amikor megszólal a csengő. Mégis, ki lenne bolond ekkora erőfeszítést, ennyi fáradságot, időt és figyelmet reánk pazarolni, ha nincs a nyomozók kezében kétséget kizáró bizonyíték? Alighanem csupán néhány részlet hiányzik még, hogy teljessé egészüljön a terhelő vádanyag, amit úgy raktak össze évek folyamán az illetékesek, mint a paranoiás öreg angolok a száz meg száz darabból álló puzzle-képet.

Jobb, ha eleve belátjuk, bűnösök vagyunk.

De mit követtünk el, mit?

Eszünkbe jut, hogy elég könnyelműen, és azt sem tudjuk, miért, irattárcánk egyik rekeszében, sok egyéb limlom között őrzünk egy avatag csoportfényképet, amely az első pillantásra elárulja: itt fiatal művészekről van szó, és méla fiatal költők bámulnak bambán a semmibe. Mert mit lehessen tudni, hátha épp ez a döntő bűn, hogy költők. Mi több, ha azt állítja a vád, hogy titkos gyülekezés bizonyítéka ez a fénykép, mivel bizonyíthatjuk az ellenkezőjét? A javunkra valló tanúkat nem keríthetjük elő, odaát maradtak a Bécsi Döntés határán túl, s ki tudja, ők is mibe keveredtek bele azóta, mivel gyanúsítják őket, ha ugyan nem haraptak már a fűbe a keleti csatákban, hiszen hadkötelesek, fűbe-harapni-kötelesek, akárcsak mi.

Hirtelen összeszoruló szívvel emlékezünk a sorsunkért aggódoó egyházi férfiú komoly intelmére, amin még csak

tegnap gúnyosan mosolyogtunk, szorongásunk iszonyattá változik át.

A legjobb és legbölcsebb tettünk tehát az lenne, ha el-tüntetnénk a fényképet. Mert a motozásnál egészen bizonyosan megkérdik majd, ki az illető, aki oly elkeseredetten néz szembe a világgal, miért elkeseredett – „Na, ki vele, miért?” –, a többiekkel honnan ismerjük egymást, melyek az ő és melyek a mi politikai nézeteink – „Na, ne tréfáljon, uram!” –, mit gondolunk, mennyi ideig tart még a háború – „Vagy úgy?” –, lesz-e partraszállás Franciaországban, vagy sem – „Na, honnan tudja?” –, milyen értesüléseink vannak a balkáni szabadcsapatokról – „Aha!” –, találkoztunk-e az elmúlt hét péntekén, tizenharmadikán ejtőernyős merénylőkkel – „Engem akar az úr félrevezetni?” –, van-e titkos rádióleadónk – „Nincs? Majd meglátjuk!” – ésatöbbi. Végül pedig ránk rivallnak, ne meresszük szemünket oly bornyúmód, valljunk szaporábban, az államrendőrség nem ér rá, sok a dolga. A vérfagylaló kérdéseknek se eleje, se vége...

És ha nem felelünk azonnal és határozottan – mert azt, hogy „nem tudom”, úgyis hiába mondanánk –, ha kábán habozunk, hogy vajon mit is válaszoljunk ilyen soha nem álmodott kérdésekre, nem valószínűtlen, hogy nem éppen politikailag válunk gyanúsakká, mindazokkal együtt, akikkel hajdan elővigyázatlanul lefényképeztettük magunkat, és most már megindul a hajtóvadászat ellenük is, kiadatásukat kéri odaátról. Miattunk törik ki egykori barátaink a nyakukat, mert tudnunk kellett volna, hogy ezt a képet, ezt a bűnjelet réges-rég el kellett volna égetnünk, meg kellett volna semmisítenünk ebben a katonai és rendőri világban, amikor minden képtelenség megtörténhet, semmilyen meglepetés lehetősége nem kizárt.

Ki gondolhatott eleve mindenre?

De különben sem lehet tudni, hogy melyik kérdés milyen gyanúval szövődik egybe, s milyen gyanút milyen válasszal támasztanánk alá, miközben éppen úgy hittük, hogy félrevezettük a bűnügyi tényezőket, túljártunk eszü-

kön, hiszen már kérdéseikből is kiderült, milyen korlátokat, s persze az a katasztrófális tévedésünk, ha nem vesszük számba a vallatók együgyűségét. Nincs ugyanis nagyobb veszély a butaságnál, amely a hatalom eszközeinek birtokában mindentudónak, mindenhez értőnek, zseniálisnak és tévedhetetlennek véli magát. Nem tudhatjuk, melyik szavunkkal, mondatunkkal rontunk el mindent, akkor, amikor már úgy hisszük, javunkra billent a mérleg, a vád puzzle-képe nem állt össze, közeledik szabadon bocsátásunk hön várt pillanata, amiért verejtékezve, minden lelkierőnket összeszedve küszködtünk, és a rendőrfőnök udvariasan meghajtva magát, zavartan, kezét tördelve elrebegi: „Bocsánatot kérek, tisztelt uram, tévedés történt.”

Arra kell hát gondolnunk most, itt a vonaton, vajon nem a legegyszerűbb-e, ha felállunk a fülledt fulke zsongító, kék homályában, és a nyomunkba szegődött állami tisztviselők nyelvén, hogy szót értsenek, erélyesen és határozott hangon, a kerek csattogását túlharsogva beszédet mondunk, valahogy ilyenformán: „Igen tisztelt uraim! Tudom, önök közül az egyik úr, esetleg több is, titkosrendőri minőségben van jelen, élénken érdeklődik személyem iránt, sőt talán a többi urat is, feltűnés nélkül ugyan, de figyelemmel kíséri. Biztosíthatom önöket, uraim, legrejtettebb gondolatom is tiszta, egyszerű, mint a forrásvíz. Gondolataim egyetlen rezdüllete sem rossz szándékú. És, uraim, ha esetleg öntudatlanul, szándékom ellenére, akaratlanul mégis vétkeztem volna a rend ellen, és ott, a sínek között, az aradi pályaudvaron, az éjben, bőröndömön ülve, mégis törvény tiltotta dolgokon gondolkodtam volna, bár ilyenmire aligha tartom képesnek magam, és talán ezért lett volna szükség rá, hogy az általam különben rendkívül nagyrabecsült és lámpája fénye mögött számomra láthatatlan, tehát személytelen titkosrendőr az arcomba világitson, ünnepélyesen bocsánatot kérek! Bocsánatot kérek, mert leghőbb szándékom megjavulni. Kérem, szívből ké-

rem önöket, kedves uraim, higgyenek nekem. Ez minden. Ennél többet nem mondhatok.”

De vajon az ilyen félrevezető szándékból, a rettegés aljáról feltörő zavaros szónoklat nem rontana-e le mindent, ami, úgylehet, még menthető? Nem ébresztenék-e ilyképpen tényleg gyanút magam ellen, nem én magam siettetném-e ily módon végső bukásomat?

A legegyszerűbb megoldás tehát mégiscsak: eltüntetni a végzetes fényképet. Ám az ablakon kiejteni, bármily sűrű is a sötétség, bármennyire is az alvajárót tettetném, üldözöm és ellenségem szemében túl feltűnő lenne, belátom, kétségtelenül bűnjellel felérően gyanús. És hogyan vegyük ki a képet irattárcánkából feltűnés nélkül? Még esetleg félreérthetnék balkezes mozdulatunkat, és úgy tűnnék a homályban, hogy fegyverhez nyúlunk, mint az üldözött képek a francia filmekben, amelyekben a gyanúsak, az amerikai parlagi viselkedésű gonosztevők szokásaitól eltérően, nem a mellük feletti belső zsebükből, vagy a nadrágtartójukra szerelt revolvertokból rántják elő a pisztolyt, hanem hallatlan fürgeséggel és eleganciával a farzsebből, mert mi európaiak még szeretjük a bonyolult mozdulatokat, a látványos rafinériát. De európai vagyok-e egyáltalán?...

És ki tudja, minő tragédiák keletkezhetnének effajta félreértésből, oly időkben, amikor valakit lepuffantani ugyanolyan köznapi mozzanat, mint mondjuk letartóztatni, vagy egy sonkás-vajas szendvicset megenni, ha ugyan akadna sonka és vaj. Mert sonka, vaj, az nincs, eltűnt régen, de pisztoly és golyó és lakat, az igen, abból akad bőviben. De mit beszélünk itt összevissza mindenféle badarságot, amikor tudjuk: beszélni a legnagyobb veszély? A falnak is füle van. A háborús Hatalom tökéletesen megszervezte a háborús Kastély háborús falait. Német „precizitással” német titkos belügyi biztosok oktatták ki saját belügyi nyomozóinkat, felderítőinket, detektívjeinket, provokátorainkat és ügynökeinket. Megy ez, mint a karikacsapás. Minden harmadik ember besúgó, beszer-

vezett hírszerző, a legközvetlenebb környezetünkben megfordulókról sem tudhatjuk, kicsodák, miket jelentenek rólunk, s talán nem is az érdemért, hanem mert mindenki fél a másiktól, és nem kevesen e módon igyekeznek a tűzeső elől védő azbesztlemez-fedezék alá vonulni, hiszen aki feljelentéseket írogat, aki jelent, aki leleplez, az nem gyanúsítható, írott bizonyítékokkal, tanúval rendelkezik: ő lojális, nem tartozik az ellenség táborába, „helyesen” gondolkodik, a maga módján támogatja a „hazafias” hadviselést, s ekképp persze nem mellőzendő szempont az sem, hogy – ő – személyes hasznosságáról, tehát megbízhatóságáról bizonyosat téve, megérdemli többé-kevésbé bizalmi állását, pozícióját, a mindennapi kenyerét. Legalább a kenyeret, mert hiszen sonka és vaj úgy sincs. De kinek kell sonka és vaj – írják ezek a jelentéseikben –, sonkáról, vajról álmodni mi egyéb, ha nem lázítás?

Fülkénk falán hirdetmény: „*Feind hört mit!*” Az ellenség hallgatózik. Mintha nem akadna jobb dolgom! S épp az, hogy mindent elkövessek, nehogy engem hallgathassanak ki azok, akiknek mindenki ellenségük, mindenki gyanús, aki még életben van, vagy nem ül rács mögött, amiért is mindenki a másik után hallgatózik, a másikat figyel.

Ez az átkozott fénykép!...

A leghelyesebb hát, valóban, a bajt okozó fényképet a vasúti kocsí félreeső helyén apróra összetépni és, ha működik a vízöblítés, abban a bizonyos közegészségügyi zománczott öntöttvas csészében örökre elsüllyeszteni, ha ugyan nem fülelnek le a folyosón, még mielőtt odaérnének ahhoz a bizonyos WC feliratú ajtóhoz. Kétségtelen: amelyik a hét himpellér kinézésű útítársam közül a nyomomba szegődik, az az üldözőm.

Mit tegyek hát vele?

El nem hangzott szónoklatomat megcáfolva, kövessem talán Julien Greent, a nagy francia regényírót – akinél semmi se természetesebb, mint a legváratlanabb, de elkerülhetetlen gyilkosság –, avagy Gide Lafcadiójának előírása szerint járjak-e el, és hajítsam ki a titkos ügynököt

egy elszánt és hirtelen cselgáncs-mozdulattal a folyosó nyitott ablakán? Amikor felszálltam vasúti kocsinkba, a folyosón a második ablak nyitva volt, vagy éppenséggel hiányzott...

– Gondolj te csak inkább az elbájoló Kazinczyra – figyelmeztetem magam, hogy visszatérjek saját mester-ségemhez, eredeti lelkiállapotomhoz is –, gondolj csak bizalommal a szikár, ősz öregre, hogyan zötyögött fedeles szekeren a dévai vár alatt, melynek már nemsokára fel kell tűnnie itt a Maros fölött.

Ilyenekre gondolj – nógatom magam –, térj vissza a való világba, hiszen szunyókáltál már, az idő is jócskán eltelt a zörögve gördülő német vasúti kocsiban. Szegény Kazinczy, mennyire csodálná és mennyire küszködne szenvedő irányával, hogy lefösse e kellemetlen, szünetlen mozgó szörnyeteget, a vonatot, hogy ámulna az ilyen felírásokon: „*Feind hört mit!*”, vagy: „Légítámadás esetén viselkedj nyugodtan!” Ámbár, ahol megfordult, hallgatózott kém körülötte is elég. Utána is titkosügynökök jártak. Titkos jelentések garmadáját írták róla is. Így van ez, amióta a világ világ.

Gondolj a nagy elődre ez utazásodon – folytatom –, és jusson eszedbe e helyen most is, mint mindig, amikor erre utaztál, a Ballada. Jussanak eszedbe a kőművesek s az önmagát büntető Kelemen s a várfalban porladozó szépséges asszony és az árván maradt gyermek szívszorító sikolya... Suttogd el a Ballada sorait hunyt szemmel. Hangulata alapjában fedi a tiédet is, a világét is, amely most öl, egyre és szüntelen gyilkol, talán, hogy a tengernyi vérrel mindenek elmúltán végre felépülhessen a félelem nélküli világ szent és szépséges vára... Jön, mert jönnie kell – vigasztalom magam folyton-folyvást, ámbár az ész kellő rezignációjával –, egy másik, egy jobb világnak is jönnie kell!...

– Elszomorító és erkölcstelen dialektika! – javítom ki magamat.

Hátrahajtom hát fejem, megtámasztom, és hunyt szemmel, hang nélkül, befelé szavalom magamnak – és csak befelé hallgatózva a magam mélyébe, a gyermekkorba, amikor még nem értettem – a Balladát, a hiábavalóságok elleni küzdelmeknek ezt a tulajdonképpen győztes, bár tragikus énekét. Most bizony értem, mondom, mindig újra, előlről és végig mondom a balladai szavakat, Péter fiamat látom, két kerek barna szemét, Klárit látom – Kőműves Kelemen asszonyának a sorsa ne érje! –, sima homlokát, szép ívű szemöldökét, két kerek barna szemét... Egyszer, majd egyszer, ki tudja mikor, ha még élünk, itt utazunk együtt – „utazandunk”, írná Kazinczy; elvesztettük már az ilyen szép magyar igealakokat –, talán Enyedre, talán Kolozsvárra, talán még messzebb, oda le Csíkba, hogy megmutassam neki a Hargita sűrűi alatt pirosló kokojszát, és megízleltessem véle és fiunkkal a töről színéhez illő fanyar mézét. Akkor már nappal és világosság lesz Erdély felett – „leend”, írná Ferenc uram –, már eszembe se jut majd ez az éj, s ahogy itt utazunk, elnézzük majd a várat, és én ismét mondani fogom, hangosan, kicsit hangosabban a kelleténél a balladai verssorokat, mert a vonat kerekei harsogva zengenek, és Péter hallgatni fogja, megtanulja ő is, mert mire felnő, talán szüksége lesz a tanulásra...

Akit éjjel raktak: az nappal leomlott;
Akit nappal raktak: az éjjel leomlott!...

Megérjük-e?

A vers és a dráma lehalkul, elcsendesedik bennem, de az értelme, ha ez lehetséges, most még világosabb. Tudom, aki építeni akar, annak kell a legnagyobb áldozatot hoznia.

Egy-egy sor, a vers egy sikolya még fel-felrezdül, de végül ez is elhalkul.

Pihenek.

Valaki cigarettára gyújt.

Ez eddig az első arc, melyet tisztán látok. Eltűnődve állapítom meg, lehet az illető esetleg olasz disznókereskedő is, amilyenek a háború előtti években ellepték a Bán-ságot, sőt mostanában is járnak felénk igen gyakran – le is telepsznek, tovább színesítve tájaink nemzetiségi szín-csokrát –, hizlaltdisznó-felvásárlók és exportőrök, akik ki tudja mivel foglalkoznak, mert hiszen ha akad még disznó, éppenséggel hizlalt, a teutonok aligha adják oda az olaszoknak, viszik haza, Németországba. De lehet, aki rágyújtott, polgárruhába öltözött német ezredes is, vagy belügyminisztériumi tisztviselő, a merénylet-elhárító osztályról, Bukarestből. Mindenféle lehet. Paraszteberről egyszeriben megmondanám: bolgár, román, sváb vagy szerb, s talán egyik-másik viselete alapján még a vidéket is meg tudnám határozni, ahová tartozik. A polgári formaruha – amit német ruhának is nevez még a nép – mindezt lehetetlenné teszi. Ha nem szólal meg a szomszéd, ha nem beszélgetsz vele kimerítően és hosszasan: örök rejtély marad eredete. No de nem mindegy, hogy ki micsoda? Kémek és nyomozók mindig másnak álcázzák magukat, mint amik.

Mindenesetre alig hihető, hogy útítársaim közül valaki is érdeklődnék most az éppen fölénk tornyosodó Dévavára legendája iránt – ha ugyan románokkal utazom és nem álruhás teutonokkal –, a legenda iránt, amelynek román változatát pedig ők is hallották valaha nagyapáik ajkáról, rövid, hajladozóan zenei sorokban, a Kárpátok túlsó oldalán, nem a Maros-táji emlékeket idézve ugyan, de az Argyes partjain poroszkáló Negru vajdát emlegetvén, amint kolostor építésére kies helyet keres, s Kelemen kőműves neve helyett Manole mesterét. Nem mindegy, hogy ki micsoda? Ami felépült, ledől...

Az se hihető, hogy esetleg Kazinczyra gondolnak útítársaim, és Erdély kapujába érkezve vele mondaná valamelyikük: „Kezdem érezni, hogy utam egészen új világba vezet.” Mert ezt az új világot, Erdélyt, ő fedezte fel a

magyar irodalomban modern szemmel és írói eszközökkel, s elsőül...

Valóban az lehetett az ő számára ez a pont. Erdély kapuja, a Maros-mentén, a vár alatt, új világ, mert amint később írja: „Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem...”

Mily boldogan írta le e sorokat az épp megfogalmazott modern nemzeti tudattól feszülő keblű Mester, igen nagyra becsült elődöm ez utazásban. De remélhetem-e én ugyanezt Kazinczyval – így aggályoskodom –, amikor tájunkon annyian beszéljenek bár hangzás és nyelvtan szerint magyarul, viseljenek bár törzsökös magyar nevet, legyenek bár épp a hét vezérek egyikének leszármazottai, s hivalkodjanak ugyancsak gyökeres eredetükkel – lényegében mégsem magyar szó az, amit manapság ajkukon forgatnak, mert az ő eszük is másfajta kerékre jár, hogy úgy mondjam „náj-módi” beszéd az övék, hisz amit éreznek, magyarul német divat az, célja s értelme szerint a magyar szívtől és elmétől idegen, az én szavam járásával – épp mert magyarul –: aljas teuton beszéd, marta-lóc nyelv. Ámbár aligha akadnak számosan efféle szemetek. S ha akadnak is, én el nem keveredhetem velük; véd-lázadás és ellenállás.

De ne ezekre gondoljunk, hanem inkább a barátokra, a rég nem látottakra, akik bizonyára megőrizték – nem lehet az másképp –, még helyén eszük, beszédjük, szívük, ítéletük és az édes anyanyelv, mely ma önmagában is lázadás és ellenállás.

Idegen tájat, városokat és vidékeket étellel, valósággal igazán barátaink töltenek meg, a gondolataik, az érzéseik, aggodalmaik és félelmeik, emberek, élők vagy holtak, kiváló szellemek vagy egyszerű külvárosi szegények, faluszéli magyarok. Másképp hogyan is volna értelme ez utazásnak? S ebben vagyunk különbek mi írók a botanikusoknál, régészeknél vagy ornitológusoknál, hogy a táj számunkra az emberrel, a gondolattal és a gonddal válik élővé. „Ba-

rátaimmal töltött óráim csillogó ecsettel lesznek festve...” – írta Kazinczykn készülő művéről, az Erdélyi levelekről, mely élete utolsó nyolc egész esztendejét foglalta le – tizenkétszer dolgozta át, és mégsem látta életében nyomtatásban. És lám, az erdélyi útinaplóban, a baráti órák valóban világló színű, boldog leírásában, Kazinczykn dédácsi, szpatai, kolozsvári találkozásainak tablóiban a tájak olyan fényben elevenednek meg, hogy különbül ma sem ábrázolhatná az efféle írói helyzetet a legremekebb stílusú magyar író sem, s még a bonyolultabb és érzékenyebb megfigyeléshez, az övénél aprólékosabb, franciás ábrázoláshoz szokott irodalmi eszközeink segítségével sem.

De tulajdonképpen Déva sem vadregényes fellegvárával s nem is a Balladával válik jelentőssé itt a sanda éjben, a hortyogó utasok között, hiszen teli a vidék ilyenfajta romokkal.

Az előbb hagytuk el Solymost. A várat ostromló Dózsa is, a negyvenkilences vereség emlékét is idézhettük volna e hely nevével, Bethlen Gábort is, aki nemcsak menedéket talált itt a leverte Habsburg-ellenes felkelés után Székely Mózzal együtt, a török váruraknál, de ezen a tájon verte el a port fiatal hadvezérként, maroknyi sereggel, a Habsburgok zsoldosain is, kergette el őket az alsó Maros regényes völgyéből.

Telve az alsó Marosmente ilyen emlékekkel, kiégett várakkal, denevér- és bagolytanyákkal, legendák forrásával, történelmi sebhelyekkel, melyek körül a földből felpiruló vér, az eltelt évtizedek vagy századok ellenére is, mintha még mindig frissen szivárogná. Még mindig, vagy ismét.

De ne csodálkozzunk most ezen, hiszen már a római légiók is itt vonultak fel Erdély kincseket rejtő belseje felé. Már őket is vonzotta a vas, az arany, a só, az erdei vadak prémje, ezer legendás kincs. Föld, hegyek, erdők kibírták, hogy minden kor éhes martalóc seregei irtsák, csapolják és fejjék. Csak a földdel egybenőtt népek nem bírták oly megadóan és érzéketlenül, mint a vak természet.

Kétszer született forradalom itt a Maros mentén, 1437-ben a huszita felkelés és 1784-ben a Horia-lázadás. És két forradalom bukott el ezen a tájon. A két legnagyobb, a Pest alól érkezett magyar népmegmozdulás, a Dózsáé és a Petőfié. Eddig érkezett el a harmadik is, az 1919-es. Az is megbukott. A visszavonuló munkáscsapatok valahol itt, egy mellékvonalon hagyták el pánccélvonaljukat: elfogyott a fűtőanyag. Mihai Beniuc mesélte egyszer: gyermekkorában azon a rozsdás tákolmányon játszott a falusi nebulókkal polgárháborúsdit. A mezítlábasok voltak a „vörösek” és a gazdagok a „fehérek”. Mindig a mezítlábasok győztek. Legalább abban a játékban, ha már a történelemben nem, amelynek ez az emléke, a pánccélvonal még mindig itt rozsdásodik egy mellékvonal istentől is elfelejtett vasúti állomásán.

Nemcsak mord és összeomlott várakkal dicsekszik e helyt „a dicsőségesnek” hazudott, lázas múlt. Halottakkal is. Dávid Ferenc, a hitvitázó s gondolatra térítő, a fantasztá és a lelkiismereti szabadság bajnoka – ma már úgy is mondhatnánk: az emberi jogok bajnoka – ott fent fejezte be életét a dévai fellegvárban, börtönben, víztől csepögő, mohos falak között, sötétben, mintegy befalazva, a Ballada áldozatához hasonlatosan. Az kellett legyen, fantasztá, ha azon fáradozott, hogy a magyar és szász nemzetet a közös protestáló vallás örvén egy akolba terelje, holott a szász urak ezt soha nem akarták, se testük, se lelkük nem kívánta soha ezt a közösséget, a protestantizmusban sem. Újabb erdélyi irodalmunk szász barátai közül is nem egy lám, hol kötött ki, miféle szereppel cáfolja meg hajdan emberibb erdélyiségét. Kezdetben expresszionisták voltak, aztán transzilvanisták és most teutonok a teuton Németországban. Kezdetben volt a gyönyörű tiltakozás, a lázadás, azután következett a berendezkedés a realitásokra, a stabilizálódás és végül a szembefordulás a kezdettel: a részesedés a kezdetet tövig romboló hatalomban. De csak a szászok? Ne tetsessük magunkat, tudunk nem szászok effajta útjairól is.

De – mondom – a tájnak színt és életet valójában az élők adnak. A vidék központjában izgalmasan érdekes alak él: Groza Péter, ez a dák koponyájú román politikus, aki nem kevesebbel dicsekedhetik, mint azzal, hogy a móc hegyek legbelsejéig elhatolt a két háború között nyomorból és harcból és igaz néphagyományból született parasztszervezetével, az Ekések Frontjával, Horia nyomdokaira bocsátván a forradalmas hajlamú és Európában példátlanul szegény és elhagyatott hegyi népet, őket is a leginkább a saját vérükbeli hatalom hagyta el.

Egyik gyűlésén ilyen szavakkal állította talpra a falusiakat.

– A paraszt dolga a paraszté. Nem pártot alakítottok ti, de frontot, mint a háborúban. Nem politikát csináltok, de harcot folytattok. Ne higgyetek hát többet a politikusoknak, az uraknak – nekem se!

Ám a mócok Grozának – épp ezért – mégis hittek. Hihettek neki, mert kételyre szólította fel őket, s nem kortesfogásból, de ez volt a filozófiája. E szervezetnek talán ő volt az egyetlen nadrágos tagja. Condrás, bocskoros pásztorok, gazdálkodók, szénégetők, bányász parasztközösségek szervezkedtek benne, saját tapasztalatuk, eszük, természetes bölcsességük szerint. Néhány esztendő múltán Moga, Saturn, Belea, Zaroni és a többi parasztvezér már nemcsak a fővárosi napilapok munkatársainak adtak figyelemzáró nyilatkozatokat, de a világsajtónak is. Ifjabb Seaton Watsont, a Balkán-kérdések mai legkiválóbb angol szaktekintélyét ők tanították ki, mit akar itt a hegyek közt a nép, a mócok, mik az igazi feladatai, s hogy maga akarja a saját sorsát megoldani; nagykorú, nem kívánja idegen hatalmak „pártfogását”, az ő vérükbeli politikusokét és urakét sem, ragaszkodik a kétely jogához.

Arra is maguktól ébredtek rá, hogy a szülőföld magyarjaival újra sürgősen szövetségre kell lépniök, s hogy ennek a szövetségnek többre kell vinnie, mint a polgári pártok politikusai között kötött román–magyar megállapodásoknak s praktikáknak, mik uraink jóvoltából elseperték

ugyan a magyar kisemberek együttesen sokmilliós bankbetétjeit, korrigálták ugyan egy-egy magyar arisztokrata földreform-sérelmeit, de a pusztulásban magukra hagyták a reform igazi károsultjait, az igazságtalanul földjük-ből kiforgatott kismagyarokat. Nem ilyen úri szövetségre gondoltak ők, de olyasfélére, amilyen a huszita felkelésben kelt életre, vagy a kuruc világban, amikor is Erdélyben Rákóczi mellett a harcban román vezérei, név szerint Balika és Pintye Gligor, végig, a bukásig kitarítottak.

Nemzeti jogainkért a törvényen kívüli munkáspárton és rajtuk kívül román politikai tényező nem is emelt szót, hacsak nem választások előtt, kortesfogásból. A voksot leadni mindenik politikai pártnak jó volt a kisebbség. A Groza parasztjainak nem a voks kellett, hanem fegyvertárs, az elnyomottak, a szegények és a jogból kitudottak szövetsége.

Éppen Déván, vagy tíz esztendővel ezelőtt, országra szóló közös román–magyar parasztgyűlést is rendeztek a Magyar Dolgozók Szövetségével karöltve. A magyarokat, e gyűlést megnyitván, egy román pásztoreMBER megható verses rigmusokban köszöntötte, olyan világról révedezve, amikor itt a népek már nem félnek egymástól, már nem egymás gyilkosai lesznek, de valóban testvérek. Fél-ezer éves népi program. Akik ott voltak s hallották, ők mondták el nekem: a kántálva szónokló pásztoreMBER szavában ott ízesedett a hegyek minden vadméze, szemében a források tisztasága fénylett, nyelvén a különös és épp most annyira megfoghatatlan igazság hangzott fel: Testvérek vagyunk; sorsunk is, halálunk is egy, vagy együtt élünk boldogan, egyenlően, megértően és megbocsátva a múltakat, emberként, vagy ellenségeskedve és megosztva, elveszünk mind egy szálig...

Bizony szép és történelmi kötés volt ez.

Nem felejthetjük el.

Már csak a szidalmak miatt sem, amikkel az urak innen is, onnan is kiátkozták a testvérkedő népfiaikat. Ben-

nünket úgy titulált gróf Bethlen György sajtója, és ezzel „nemzetárulásunkat” leplezte le: „Groza magyarjai!”

A mi magyar úri sajtónk arról sopánkodott, hogy a Dévára kivonult magyarok nem tartoznak „az úgynevezett polgári elemek közé”. Tehát értsd – nincs is joguk politizálni, nincs joguk a magyarság nevében beszélni, mert az törvény biztosította privilégium, amit aki kétségbe von: nem magyar, hanem a „magyarság” elárulója és ellensége. Gyanúsított tehát a sajtó, hogy ott Déván nem is magyarok tették szóvá a kisebbségi panaszokat és követelték jogaikat, hanem „földműves ruhába öltözött” rejtélyes egyének, marslakók vagy hottentották. Az tűnt hihetetlennek, hogy – ha uraink gyávák és megalkuvók is – „saját népük” mer és követel. Arról nem is szólva, hogy ebben éppenséggel a rebellis románoknak szegődjenek „büntársául”. Mindez persze – jól tudjuk – nem csodálnivaló, hiszen a nép, ha megszólal, urai számára hottentottául beszél. Különösen Erdélyben. Okkal-joggal gyanús hát e „csürhe”. Akárcsak írói, mihelyt elhagyják a szalonok táját, azokról nem is szólva, akik egyenesen vonakodnak, hogy lábukat oda betegyék. No de micsoda lepcsés szalonok azok! Gusztus és gyomor kell hozzá, hogy magyar a küszöbét átlépje.

S itt helyben, amint áll a vonat, és borostás arcú úitársaim most már kivétel nélkül és határozottan hortyognak, miért ne vallanám be, éppen csak amúgy magunknak, hogy néhány hírhez, névhez nem jutott költőnek, fiatal közírónak és egyéb holdkórosnak, nekünk fel kellett fedoznünk, nem térhettünk ki előle, amit már Ady tudott, hogy a román nép éppen ellenkezője annak, amivé század eleji szép, mákonyos magyar úri közszellemünk hamisította. Hiszen a Sáraranyban még Móricz is úgy látja a románokat, mint uraink, Babits Halálfiainak a fogarasi fejezetéről nem is szólva. S persze előkotorhatnánk azt is, ami nem hízelgőt román írók fogalmaztak rólunk. De ne hibáztassuk őket egy letűnt kor zűrzavaráért éppen most, amikor e véres esztendőben szavuk és művük legszen-

tebb szembeszegülés lehetett minden mai szörnyűséggel és pusztulással, vigasz és a szellem pártfogása a teutonság lélek- és ország-rombolásának ellene, a jobbik szellemi magyarság szövetkezése mindazokkal, akik a jobbik magyarságot ápolják titokban, a szónak és az írásnak közössége az élet erkölcsével.

A kisebbségi sorsban az erdélyi magyarság drámai sorsvadására kellett rádöbbernünk, hogy a menekvés tágabb éghatárait mi is megsejtsük: itt a többiekkel élünk, halunk meg, csak egyetlen kártyára tehetünk, a közös emberi hitre és cselekvésre, a dévai példára.

Igaz, azóta odaát, a túlsó oldali Erdélyben sokan sokat elfelejtettek ebből a tanulságból, s valljuk be, nem oktalan szomorúsággal: itt, Dél-Erdélyben talán még kevesebb él és hat közös történelmünk bölcsebb tanulságaiból. Soha nagyobb és végzetesebb szüksége nem volt még a magyarságnak e tájon a Kelemen kőműves önlelkét csonkító hősiességre, mint éppen ma.

De vigasztalódjunk! A nép ezt nálunknál jobban tudta a dévai szép, mert emberi parasztyűlés előtt is, utána is.

Még ma is tudja.

Hiszen éppen ezen a tájon siettek melegszívű román földművesek a magyar falvak segítségére nemrég, a Bécsi Döntést követő nemzeti őrjöngés idején, amikor egy későn, utólag és már csak alakilag reparált háborús intézkedés elhordatta a magyar falvak utolsó szem búzáját is, elhajtatta a csendőrrel utolsó disznáját, marháját. Igen, a román paraszt itt úgy érezte, hogy a gyalázatot szíve jóságával neki kell lemosnia, az elrabolt kenyeret neki kell visszaadnia; megosztotta a mieinkkel azt a semmi kenyérkaréját is, darab hideg máléját, amiye még maradt.

Majdnem hősköltemény ez a néhány száraz mondat, s mit tagadjam, szemem megnedvesedik, hiszen ha valaha képesek voltak megbolondított népek ölni, gyilkolni, egymás belét kitaposni, máma a mieink, a nyomorultul elhagyott és becsapott románok, magyarok azok, és mindezek ellenére: emberségük elpusztíthatatlan. A jobbágy idők

emlékei még élnek a népben. Szívemből kívánom, így legyen, és hiszem, így van ez odaát is. Nem lehet, hogy a legszegényebbek ne tartsanak a legszegényebbekkel.

Óvatosan felállok helyemről, honnan eddig moccani sem mertem.

Az emlékezés bátorsággal tölt el.

Megropogtatom a hosszas üléstől elgémberedett csontjaimat. Szemlélem egy gyufa tűzénél, a homályban útítársaimat, és csak csodálkozom: hát miért is gyűlölném én őket, holott ez volna a virtus, a háború ideji kötelesség és a „korszerű” európai indulat.

Szomszédaim horkolnak, s egyéneenként és együttesen zenéhez nem értő fülemnek egészen elképzelhetetlen zengzetességgel, mit szinte szervesen fest alá távoli és kergette dobosok kezére emlékeztető ütemezéssel a kerekék gépi csattogása. A kórusban horkoló, zenélők homlokán veríték gyöngyözik, az izzadság gallérjukba szívódik, hajuk csapzottan szemükbe lóg.

Most tulajdonképpen morzsás aljú zsebükbe nyúlhatnék, megnézhetném irataikat, kideríthetném, melyik közülük a titkosrendőr. Valószínűleg az a sörtehajú ott a sarokban. Ha jól gyanítom, Aradon alaposan be is borozott a híres pankotai száraz fehérből. Idáig csapó áporodott lehelete arra vall.

A zsebükbe nyúlni?

Tehetek-e ilyet épp én?

Pedig most sorra belenézhetnék akár a szájukba is, mert mind a heten nyitott szájjal alszanak, félrehajtott vagy mellükre ejtett állal, mint az ülő halottak. Az olasz disznókereskedő már bizalmasan szomszédja ölébe nyugtatta elnehezült fejét. Mások egymás vállára dőltek. A legmeghittebb barátság és sorsközösség jelképe.

Kikémlelek az éjbe és a sötétségbe, fel a város fölé, ahol nappal a fellegvár látható, de mindhiába. Csillagot se látni az égen.

Ismerem az ott fenn járó, e pillanatban bizonyára didergő és kedvetlen szellemeket is, s hogy most magamra

hagynak, hogy nem szállnak le hozzám társalkodni, az urakat kell okolnom érte s közülük elsőbben is az engem üldöző titkosrendőrt, azt a sörtehajút a sarokban, aki, úgy tűnik, sorsát most már végleg az én sorsomhoz varrta.

Am ha nem is kellemes igéző és emlékekkel tarkálló utazásomat kétséges szerepű idegenekkel megosztanom, mégis megnyugtató, hogy alszanak, hogy álmodnak az urak, talán kisgyermekükről, hizlalt disznairól, (talán arról, hogy ég a ház a fejük fölött – a titkosrendőrnek ezt az álmot kívánom is! –, vagy kezükben füstölgő pisztollyal hogyan üldöznek betörőket, vagy arról, hogy rózsaszín keblű hölgyekkel csókolóznak nyári ligetek melábús bokrai között rodoszi és ciprusi édes boroktól részegen, gondtalan békeidőben, de – és itt fel-felhorkannak – fülük mellett, látszólag minden ok nélkül puskaövés dörren. Háború van...

Ez – mondom – megnyugtató, mert, ha nem is diskurálhatok e táj szellemeivel zavartalan fülkénk vedlett bársonyülésén, az Erdély felé való vonatringatózásban, ábrándozni és álmodni annál inkább merek. És emlékezni. Ha rajtavesztek, hát istenem... Majd csak kifogok a vallatókon, a vádbiztosokon, elvégre a magunk sorsa fölött elmélkedve, elkerülhetetlen az ő létüket tudomásul nem vennem. Valóságos gondjaink ugyanúgy egymás tükkörképei, mint a valóságos veszedelmek; a másikat elveszejteni itt mindegyik csak a maga elpusztításának kockázatával vállalkozhatik. Vagy örületében. És ezek, amikben élünk és utazunk, valóban az örület évei, az örület vak térségeiben.

Ábrándozni és álmodni; a vidék, amelyet robogva átszelünk, ellenállhatatlanul erre csábít. Ábrándozni és emlékezni.

A Maros remegő, locsogó habjai két nép álmát mossák időtelen idők óta a Duna többiekét és mindannyiunkat egybemarkoló zuhogásába: a láthatatlan és örökké jelenként valósuló történelmet.

Most már hajnalig, reggeledésig a románok ősi földjén utazunk.

Magyar itt, ha akad is, csupán töredék, szórvány, s a városokban a hajdan polgári magyarság proletarizálódott maradéka, mindenféle szegénynép. A két fajtát a feudális Bécs egymásnak tudta ugratni nemegyszer, de a korbács azután újra összeterelte őket, egymásba kapaszkodtak-fonódtak, a korbács alatt olvadt össze jobbik rendeltetésük. Rövidlátó volt az az erdélyi magyar, aki 1849 után ezt kiáltotta oda a románoknak: „Amit mi magyarok büntetésként nyertünk el, ti fizetségül kaptátok.” Mert hát mit kaptak? A budapesti parlament nemzetiségi „törvényeit”.

Ami nem sikerült Dávid Ferencnek – amiután II. János Zsigmonddal Erdélyben a magyarokat egyenlővé deklaráltatta a szászokkal, és 1568-ban a feudalizmus idején kimondatta vele az emberi jogok sarktételét, a hit szabadságát –, ami nem sikerült neki, az egyenlőség alapjára összehozni szászokat és magyarokat, az később fordított szándékkal ugyan, épp mert a lelkiismeret, a hit szabadságát, az erdélyi nemzetek egyenlőségét fojtogatta, sikerült az elnyomó, az üldöző és kizsákmányoló, már akkor teuton szellemű Habsburgoknak: a magyar és a román szegénynépet összehozni. Aradi Viktor Varga Katalinról írott könyvében – heretikus könyv ez is! – a magyarok önkéntes elrománosodási folyamatát figyelhette meg épp ezeken a forradalmi tájakon. A magyar szegénység nemcsak a feudális Bécs, de a magyar feudalizmus kíméletlensége ellen is úgy védekezhetett csupán, hogy az egymást érő zendülésekben, forradalmakban felkelő románságnak támasztotta hátát. A társadalmi érdek közös és azonos volt. Ám a beolvadásban, úgylehet, egy kielemezhetetlennek tűnő, de valóságos emlék is ösztönözhetette öntudatlanul a szétszórt töredék-magyarokat a Maros völgyében – Aradi mutat rá –: a mócok egy része székely eredetű. A székelyek egy része meg román eredetű, szavaik és neveik fennmaradtak a székely tájnyelvben, akár a magyar

szavak a mócoknál... Az ördög ismeri ki magát, hacsak nem történész, ha nem elfogulatlan történész meg nyelvtudós.

Uraim, akik itt horkoltok, ebben a bűzlő elsőosztályú vasúti fülkében, a német vonaton Romániában, mondjatok nekem ma elfogulatlan történészt, nevezetek meg bár egyet!...

Igen, álmodunk, álmjáróként közlekedünk a történelemben, a folyók sodrásával szemben. Álmodunk és emlékezünk.

Bánffy Dezső a szlávokat és románokat akarta a törvény erőszaktételével nemzetiségüktől megfosztani, magyarokká kényteleníteni, törvénnyel „román, német, szláv ajkú magyaroknak” minősíteni, holott sosem akartak magyarokká lenni, hanem sorsuk, etnikai személyiségük, hagyományuk, nyelvük és hitük fölött szabadon rendelkező szabad nemzetté válni. Pedig már évszázaddal előbb, 1791-ben, a *Supplex Libellus Valachorum* könyörgésének 5-ik pontjában követelték az erdélyi románok: „Amelyekben a románok nagyobb számban élnek, mint a többi nációk, a megyék, székek, tartományok és városi közösségek viselhesék román elnevezéseiket is; azok pedig, amelyekben a többi nemzeté a többség, viseljék nevüket az ő nyelvükön, vagy viseljenek kétnyelvű elnevezést, magyar–románt, szász–románt, vagy végezetül... mind a megyék, mind a székek és tartományok őrizzék meg azokat a neveket, melyeket a folyóvizek vagy várak után nyertek vala.” Esendő könyörgés, az egyenlőség, a létezésre való jog igénye, az igény a Névből megmaradni a jövőnek. Ám amikor 1868-ban a magyar parlamentben előterjesztették a Nemzetiségi Törvényt, az egyik cikk szerint: „Az Alkotmány alapelveinek megfelelően Magyarország összes polgárai egyetlen nemzetet képeznek, nevezetesen az egységes és oszthatatlan magyar nemzetet, amelynek egyenlő és alkotmányozó tagja nemzetiségére való tekintet nélkül minden állampolgár.” Negyven román parlamenti képviselő hagyta el az Országházat, utasította vissza annak a

Nemzetiségi Törvénynek a megszavazását, amely nemzeti-ségétől megfosztotta, magyarnak, azaz nem románnek nyilvánította a román népet. Az erdélyi románok Memorandum a következőkkel fordult az osztrák–magyar császárhoz: „Úgymond minden ember, ki Magyarországon létezik, legyen bár román, német, szláv vagy más, egyetlen oszthatatlan nemzetet képez, a magyart. Természetes dolog tehát, hogy mi ennek érvényesítését nyílt merényletnek tekintsük nemzeti lételünk és a más nem magyar polgártársaink léte ellen. A politikai nemzet fogalmának és a nemzet etnikai fogalmának eme szándékos összekeverésével a törvény már az első, meghatározó mozzanatában létünket mint politikai tényezőt tagadja meg.”

Miközben ez az évszázados román vívódás zajlott a nemzetiségek illúziós elnemzetlenítése ellen, itt, a Maros fölött a magyarok tovább románosodtak. Nem volt miért anyanyelvükhöz ragaszkodni. A primitív szegénységben, patriarchális szinten a környező közösségen kívül élniök nem lehetett, és a közösséget nemcsak a termelés anyagi világa, nemcsak az elnyomottság és a nemzeti különbség nélküli feudális kizsaratóság erkölcsi világa jelentette, de a nyelv is, amely – miközben a magyar kormányzat erőszakkal, de „törvényesen” magyarosított, más népeket fosztott meg nemzeti jogaitól – a történelmen, a művelődésen, a betűvetésen kívül rekesztettekben, az „alja népben” nem láthatta el a valóságos, a népi-nemzeti tudat polgári forradalmi feladatát. Ezzel számolt a nemzetiségeket elmagyarosító Bánffy Dezső miniszter úr őméltósága is. Vesztett.

Bizonyára készülnek már, ha ugyan még nem készültek el az ugyanezzel, a népeink paraszti elmaradottságával számító teutonok Európát újrendező „törvényei” is, amelyek majd mindannyiunkat, magyarokat, románokat, szlovokat, németté lenni erőszakolnak. Németté válni, vagy megsemmisülni, porrá és hamuvá lenni. Mert apelláta, memorandum akkor nem lesz itt, a Duna-tájon. Az ő szemükben mindannyian elmaradott, primitív, koloniális alja

nép vagyunk; nem veszít velünk semmit az „új emberiség”. S hogy egymás nemzetiségeit elnyomjuk, üldözzük? Hadd üldözzük! Nekik, a teutonoknak segítünk vele, az ő új „törvényeik” megvalósítását sürgetjük, a „*Neue Ordnung*”-ot.

Nem az a kérdés ebben az izzadságszagú bóbiskolásban, ezen az *Eilzugon*, hogy erre sor kerül-e még, hanem az, hogy idejekorán felébredjünk az illúziók katasztrófájából. Az *Eilzugokat* egyre lassabban vontatják a mozdonyok. Helyenként a levegőbe röpködnek...

És mégis... Ebben a véráztatta és tűz felégette világban, itt, a Maros menti románokban lángolt fel először a cselekvő román *népi* nemzeti tudat, a felvilágosultság jegyében zendülésbe induló Horia felkelésében. Amerre most átvágtat német vonatunk – a Berlin–Bukarest gyors –, az álom nemegyszer szakította el a gátakat, nemegyszer borultak lángba a hegyek. A Klopstockot olvasó Horia – Kazinczy fordította magyarra Klopstockot! –, a „dák király”, ahogy kerékbe törése után nevezték, földért, Szabadságért, Egyenlőségért vitte zendülésbe népét, amely háborítatlanságát vállalta megváltani. Valamivel több emberséget akart a Hatalomtól, az Egyenlőséget. Vállalta a vért és a tüzet, mert nyomorában már valóban nem volt mit veszítenie. Hacsak nem a magukat feláldozó vezérei fejét, amikkel azután újabb hosszú időre maga a remény is odaveszett. Az itt élő töredék magyaroké is, akár még nyelvüket beszélték, akár már csak a móc-románt tudták magukénak, immár nem magyarokként, magyar emlékszavakkal az átvett nyelvben.

Horiát kerékbe törte Ausztria és Bécs, elfeledve, hogy a „haramiát” nemrég még fogadták a Burgban, a császár egyenesen „kedves fiannak” nevezte, az osztrák nagyurak még keblükre is ölelték, méltánylóan csodálták német beszédjét és szókincsét, s úgy lehet illuminista műveltségét és eszét dicsérve, Klopstock barokk Messiásáról is mélyenszántóan elbeszélgettek vele, s a felvilágosult császár bizonyára hosszasan eszmét cserélt ezzel a csuda-pa-

rasztal a kor nagy, mert még emberi német szellemének – Klopstock – máig megfejtetlen gondolati művéről, a *Die Deutsche Gelehrtenrepublik*ről, olyan káprázatot keltve benne, hogy lehetséges az Értelme Köztársasága, amelyben szabad lehet isten, hit, haza, gondolat, barátság, szerelem, halál, halhatatlanság, a francia forradalom eszméinek gyakorlása, az anyanyelv és a nép. Horia előterjesztette népe követeléseit, egy katasztrófát akart megelőzni, és ígéretet kapott; a „felvilágosult hatalom” megértéséről biztosította. Horiát a hatalom becsapta. Nemcsak mert a hatalom természeténél fogva galád és hazug volt, nemcsak mert aufklärizmusával önmagát csapta be a császár, nemcsak mert a hatalom bürokratizmusa nem hajtotta végre a felvilágosodás ésszerű császári ígéreteit, hanem mert végre sem hajthatta, mert ez a hatalom törvénye. A tulajdon csontjai összeroppanásában tapasztalta Horia, a kerék alatt...

Mintha a vonatzakatolásban valaki, nehogy az alvókat felébressze, halkán szólna hozzám:

- Mi közünk nekünk a románokhoz?
- Mondott valaki valamit? – kérdem suttogva.
- Igen. Mi közünk nekünk a románokhoz?
- Mondtam már. Sorsunk egymás sorsában tükröződik.

Nincs mit tenni, nincs más megoldás, számba kell vennünk egymást. A tükröket szét lehet törni, de a valóság a tükörképe nélkül is valóság marad. Mondtam már...

- Nem mondtad. Gondoltad.

– A gondolat is Szó. Különbözik miért szegődtek volna nyomomba a titkosügynökök? Miért világított arcomba a detektív az aradi állomáson a sínek között? Miért ez az eszeveszett rendőri hajtóvadászat minden és mindenki ellen, aki azzal gyanúsítható, hogy gondolkodni merészel? A gondolat azért veszélyes, mert Szó. A gondolat bármikor terjeszthető írással vagy hallható szóvá válhat. A gondolat teszi a Szó autonómiáját. A gondolat mint történés a Szóban...

- Pszt! A sörtehajú...

A sarokban a sörtehajú valóban megmozdult. De csak a fogason lógó kabátját húzta arcára.

Nem hallom többé a hangot.

Csak most ijedek meg igazán. Meggondolatlan voltam, hogy belementem ebbe a beszélgetésbe. A hang, szerencsémre, nem volt provokáció. Én is magamra, az arcomra húzom kabátomat, így gondolkodom tovább ebben a regényben, ami ez az utazás...

Mi kisebbségi magyarok, néhányan az én nemzedékemből, itt nevelkedvén egy új és az egész magyar néptől sosem ismert sorsban, Romániában, már másként nézzük a románok múltját Erdélyben, másképp nemzeti forradalmaikat. Másképp, mint polgár és nagyúri elődeink, a népeken „uralkodó” millénniumi magyarok, a budapesti és a megyei urak, a régiek és az időben közelebbiek, akár kisebbségi sorsban ők is.

Magunkra gondoltunk, amikor megismertük a román jobbágyfelkelések történetét, e nép nemzeti szabadság utáni olthatatlan vágyakozását, és a sorsot, amely őket ugyanúgy verte vagy felemelte, mint minden más nemzetet, amely rászánta magát, reákényszerült, hogy egy szál karddal, cséphadaróval vagy kaszával, fejszével vívja ki természetadta emberjogait.

Magunkra kellett gondolnunk, amikor nem a (hivatalosság, nem a kegyes képű népcsalók és az agyafúrt bukaresti burzsoá politikusok, de a lángszívű, velünk egy nemzedékű román ifjúság Horiát vagy Iancu Avramot idézte, úgy, ahogy mi Dózsát és Petőfit hívtuk, jajongva, vádlón, lázadva és lázítva. Varga Katalint is emlegettük szeretettel, a legenda szerint egy kálvinista pap titokzatos özvegyét, aki a román nép közé ment, jobbágyok és bányászok szabadságharcát szítani, nem törődve Horiáék kegyetlen végével, mert bizonyára úgy vélekedett, hogy aki a szabadságért harcol, itt is, ott is jó ügyet szolgál, s a jó magyar akkor sem kevésbé jó magyar, ha a románok szabadságáért konspirál s viszi vásárra bőrét. Magáért is teszi, a tulajdon szabadságáért is. Nem lehet szabad az

a nép, amely más népeket elnyom? De szabad lehet az a nép – fordítjuk meg a jelszót –, amely más nép szabadságáért száll síkra.

Nekünk, közép-európaiaknak persze sosem kellett Byronként a szabadság harcmezejét távol földön keresnünk, ámbár mindenütt ott voltunk a kontinensen, ahol a zsarnokság ellen fellángolt a népek haragja. A magyar diák ott volt a cseh husziták veres kelyhes felkelői között, ott voltunk a párizsi kommünben, és ott volt Vasile Alecsandri; egy rongydarabot tépett le az utolsó francia király bársonyszékéről... A görög szabadságharcban románok is forgatták a kardot, nemcsak az angol költő. És 1937-ben Spanyolországban is egy egész dandárral, a piros-fehér-zöld vagy a piros-sárga-kék zászló alatt; mindkettő 1848-ban kapott értelmet, a francia forradalmas trikolór jelentését vette fel. Dózsa, majd Rákóczi Ferenc seregei minden dunai fajtát magukba gyűjtöttek. Bem, a lengyel szomszéd az első magyar nemzeti hadsereg élén harcolt az abszolutizmus hidrái ellen, a románok szabadságát is meghirdetve, Bălcescu Kossuthal együtt menekült Debrecenből. És nem sokkal előttük Varga Katalin a forradalmat szítva románok közt találta meg küldetése helyét.

Varga Katalin!...

Álmatag köd burkolja emlékét.

Az ő szelleme is itt bolyong a táj fölött a többiével, akikre emlékezve nemcsak a mában, de a múltban is utazunk ezen a vonaton.

Nem utolsó sorban ő tanított rá, hogy más a nemzet és más a hatalom, más a nép és más az uralom, s hogy a múltnak is más és más lehet az arca; ha tévedett valamelyikünk, ha vétett egymás ellen román vagy magyar, ha maguk a nemzetek kerültek szembe egymással, súlyos volt mindig a büntetés: mindkettőjüket érte s a harmadiknak fizettünk.

Nem tudjuk s nem is akarjuk már úgy látni a román népi nemzeti tudat első igazán vulkanikus kitörését, mint a Horia fergetegének magyar nemesi kortársai közül pél-

dául a poéta Baróti Szabó Dávid Kassán 1789-ben nyomtatott költeményes munkáiban, hol Pyber Ferencz Ur Neve Napjára című versezetének lapalji jegyzeteiben ilyeneket mond: „Erdélyben a Magyar Nemesség végső romlására Hóriától támasztott szörnyű fergeteg jelentetik, mely Magyarországon is tél-túl letsapott s az egész Nemes Hazát az hasonló károknak nagy félelme miatt csaknem kétségbe ejtette.” Majd meg így: „Hória ellen ki vezetnek különbrendbéli katonák; gyakor ízben véres csatával megütközik a két ellenfél.” Már mint a császáriak és a sanyargatott mócok, s velük a „Nemes Hazából” ugyancsak kizárt szegény magyarok. Végül pedig így nyugszik meg a magyari nemességet féltő költő: „Végre Hória, a pártosok feje, a maga felekezetitől elhagyattatik s kézre kerül... kivégeztetésével reményünk felderül.”

Miféle remény?... A feudális magyar nemesi remény, egyetértésben a feudalizmusban azonosképp érdekelt Béccsel. És ma?...

Ne csodálkozzunk az aufklárista Berzsenyi zord líráját előző feudális szellemű költő „reménye” felderültén, e „remény” minőségén, hiszen ő osztálya hangján beszél, és mi sem természetesebb számára, mint hogy a felkelés vidékein, akárcsak egyebütt, az érzéketlen és csupán a maga hasznát látó, a hatalmat bitorló birtokos osztály egyaránt nyúzza a jobbágyot, legyen az román vagy éppen magyar. No meg a nemesség mind magyarnak nevezetett, nemzetiségére való tekintet nélkül.

De minek elidőzni ezen a Maros menti száguldáson, éjszaka – éjfél is elmúlt már – e régiéknél, kik a jobbágyágon nyugvó berendezkedés eszméit nem tudták lerázni magukról, ha akad tájunkon még ma is Werbőczy-fajta magyar, aki csak nemrég egy kalendáriumban – mert mifelénk a Bécsi Döntés óta kalendáriumon kívül alig jelenik meg könyv – azt közli a naptárolvasó néppel, hogy például Dózsa György amolyan rablóvezérféle vala, gaz pernahajdere történelmünknek. Így a mi mai magyar

náj-módi uraink skriblerei, akik még csak nem is Baróti Szabó Dávidok.

Ne csodálkozzunk ezen. Ismételjük el: mi, kisebbségi sorsban nevelkedett új és másfajta, nem náj-módi magyarok Dózsában is már egészen mást láttunk, azt, aki Ady látomásaiban jelent meg, időszerű alakot; a jelenre vonatkozólag pedig elmondtuk és most is elmondhatjuk nyíltan: a román népet mi már nem tudjuk gyűlölni – talán éppen mert annyi gyűlölet nyilallt felénk a burzsoá politika pokolbugyraiból, mert nemzetiségi elnyomatásunk nem a néptől jött, de a hatalomnak a mieinknél nem jobb román náj-módi uraitól s szolgálóiktól.

Nem kevésbé gyűlölt nekünk a magyar zsarnokság, mint a román, a magyar náj-módiság, mint a román. Egymást ha felaprítják is, a teuton terjeszkedést szolgálják.

Amit ismételten vétettek egymás ellen nemzeteink, megbocsátotta a föld. Amit ma vétének, isten tudja, holnap micsoda esztelen ítéletekké változik át. De józan perceinkben legalább ne adjuk magunkat oda sötét látomásoknak.

Az élők szerepe: a különb jövőbe vetett hittel előre nézni.

Visszatekinteni, a bűnöket csak másnak felhánytorgatni és a felelősöket sosem a magunk háza táján, de kényelmesen a múltban és a mában csak másoknál keresni – ez a „revans” öngyilkos gondolata.

Rádöbbenek: a szabatos „revansra” nincs a magyar népnek pontosan megfelelő szava. Talán ez: visszafizetni? Talán: bosszú? Ez sem. A nép a „revansot” nem ismeri. Tábornokok és kártyások szava ez az Ószövetség szemetszemért, a vérbosszú primitív vagy a fejedelmek társadalom alatti szintjén. Ahol tulajdonképpen a teuton diktatúra barbár tudata tart. Ne „revansot” adj nekünk, istenem, hanem Ész és Megértést!

A mozdony éles és hosszú füttyöt ereget az éjbe. Felriadok. Kibújok a kabátom alól, kinézek az ablakon. Sötétség. Talán farönköket úsztató tutajt sejtett meg a moz-

donyvezető lent a vízen, a felhők közül szempillanatra kibukkanó holdfényben s a tutajosnak küldött jelet gépéről, üdvözölte az elhagyatott éj egy másik gondterhelt és megpróbáltatott utasát, sorstársat, utas az utast az éjben.

Körültekintek.

Az urak, istennek hála, alszanak körülöttem.

Nem messze Gyulafehérvár.

De hadd mormoljam el még gyorsan, mielőtt az urak felébrednek, bezárván gondolataim rendszertelen kerengését, a másik, a megértőbb, a késői, nagyon is elkésétt Kossuth konföderációs tervének zárószavait; mert ezt idézni valóban veszélyes: „Az ég nevére kérem a magyar, szláv és román testvéreket, borítsanak fátyolt a múltra, s nyújtsanak egymásnak kezet, fölkelvén, mint egy ember közös szabadságáért, harcolván valamennyien egyért, egy valamennyiünkért.”

Talán minden másképp történik, talán fejlett európai népek lennének ma, ha Kossuth ezt a gondolatot hamarabb fogalmazza meg, és nem makacs tévedését korigálja csupán, amikor már minden elveszett. S persze, hogyha mások is idején ráébrednek, Puchner generálisnál s Bécsben nem támaszra lenek Kossuth ellen, de veszűkre.

A sörtehajú, kire már régen gyanakszom – nem is gyanakszom, biztosan tudom, hogy ő a nyomomba szegődött üldöző –, most ijedten felnyitja halszemét, mintha csak elordítottam volna Kossuth nevét, vagy harsogón mondtam volna ki gondolataimat.

Vagy talán tényleg hangos szóval beszéltem volna ismét? Könnyelműen elárultam volna magam?

Az imposztor ásít, nyögve vakarózik, és barátságtalanul felém sandít – látom a szeme fehérijét –, akárha tényleg helytelenítené, hogy míg itt minden tisztességes utas horkol, én haszontalan és nyilván veszélyes gondolatokba merülök, lázítóan monologizálok, ébren vagyok, tehát jó gondolatokat nem forgathatok a fejemben, talán épp az életére török. Efféle még történt. Találtak holtan a sínek mentén titkosrendőröket.

Egészen bizonyos, hogy a sörtehajú álmában is megneszelte, min jár az eszem. Már nem is csodálkoznám rajta, ha Fehérvár előtt felkelne ülőhelyéről, mellemnek szegezné szolgálati fegyverét, és a meglepett utasok rémületére ilyenképpen szólna hozzám: „Most már aztán elég, fiatalember! Fogja koszos poggyászát, és mars előre az államrendőrségre. Figyelmeztetem, első gyanús mozdulatára lövök!”

Talán már nem is bánnám, ha valóban így történe.

Hiszen tervem szerint Gyulafehérvárra amúgy is el kellett volna látogatnom. Ha egyébért nem, hát az egykori börtön miatt, hadd látom, hol szállásolták el akkoriban keréketörés előtt Horiát, hol sínylődött Varga Katalin és hol Iancu Avram, akit pedig generálisnak szemelt ki Bălcescu és Kossuth a cáriak ellen menendő román csapatok élére...

S ha már ennyire volnánk a titkosrendőrrel, tervezett hódoló beszédem helyett alsó marosmenti ábrándozásaim menetét követve, talán inkább mégiscsak az Ady Magyar jakobinus dalát mondanám el ártalmatlanabb útitársaimnak, most már, ha úgyis mindegy, ha úgyis letartóztatnak; nem könyörgőn és nem siránkozva, nem halkán, nem súgva, különösen a két gyönyörű sort hangsúlyozva:

Dunának, Oltnak egy a hangja,
Morajos, halk, halotti hang...

A két sort, amit itt Ady után jöve csak mi ismétелgetünk hangosan a Duna-tájban, az én nemzedékem.

Azután elindulnék a hátamnak szegzett revolver tátongó kis nyílása előtt, és nyugodtan, szabályosan, szinte megkönnyebbülten lépkednék a város felé, amelynek a körvonalai halványlilán bontakoznának ki a háttérben a nyugodt vonalú hajnali dombokkal.

De lehet, hogy inkább óvatosan és elővigyázatosan lépkednék, mint büszkén; jobb kezemben a bőrönddel, bal karomon felöltőmmel, valóban óvakodva, nehogy gyanús

mozdulatokat tegyek, nehogy még belém durrantson ez a kellemetlen állami titkos-tisztviselő. Politikai tisztviselő – mondom –, minthogy a politikai hatalom és a rendőrtisztviselői hatalom egy és ugyanaz ma; az állampolitika: rendőrpolitika.

És Ady verse után talán, ha még jut időm erre is, hogy ne unatkozzunk, ha már ilyen szépen összegereblyélt benünket a sors ebbe a vasúti fülkébe, líraibb hangon ugyan, nem oly keményen, mint ahogyan az Ady-sorok követelték, inkább több hajlékonysággal a hangban, illően a költemény eszmélkedő nosztalgiájához, szívesen elmondanám még József Attila szép versét, A Dunánál címűt, tudva, hogy amikor a költő megírta, nem volt számára kétséges, hogy még ellenállunk, de valójában minden veszve, a kapuk előtt a teutonok.

Persze nem a jelen, az ormóttan Fehérvár felé szeretnék lépdelni, amit a császár építészeti emeltek a régi, betemetett reneszánsz fejedelmi székhely romjaira, hanem a klasszikus Gyulafehérvár felé. A Szent István kezdette Dóm felé, ahová Hunyadi Jánost, János Zsigmondot, a shakespeare-i hősnőkre emlékeztető Izabella királynőt, Bocskai Istvánt s az álarcos magyart, Bethlen Gábort temették. Igen, a humanista, a reneszánsz Gyulafehérvár, az kellene most nekem, menedékül és vigaszul; könyveivel, művészetével, tudományával, egy még igaz – mert szellemi – európaiságával. Igen, az kellene nekem, de legalább művelődésünk történetének egy múzeuma, egy kis emlékháza, jelzésül akkorra, amikor már nem leszünk itt mi sem, hírül az utókornak, hogy létezett itt a közjó javára, hogy nyomot hagyott humanizmusunk szelleme. Dávid Ferenc itt alapított nyomdát. Nyomtatványait, kézi sajtóját és Apáczai Csere János két művét szeretném itt látni, az Enciklopédiát és a Logikátskát és mellette akár egy új kiadású Descartes-ot is, akít ő először tanított a barbár középkori elmaradottságban, miközben Gyulafehérváron egyetem alapításán fáradozott. De menekülnie kellett. Nem is menekült, számúzték Kolozsvárra. „Tragikus sorsú szelle-

mek” – mondja róluk az utókor. Itt mindenki, aki a rációt és Európa korszerű szellemét akarta a barbárságban elvetni, mindig korán érkezett, nem lehetett csak „időszerűtlen”.

A sörtehajú valóban leszállni készülődik.

Fekete felöltőjébe bújik, felhajtja gallérját, és komoran újra helyére ül. Ismételten ásít, megnézi mellényzsebébe rejtett Tula ezüstóráját – vajon kinek a zsebéből emelte ki, akit a törvény kezére adott? Szeme fehérje ismét felvillan a sötétben, alighanem jelentőségteljesen rá pillant, mintha csak mondani akarná: „Még tíz perc és ütött az órád. Imádkozz!” – Azután pedig az ablakon át unottan, hosszan a kinti sötétbe bámul, el is feledkezik rólam...

Úgylehet alig várja már a sörtehajú, hogy leteljen az a harminc-harmincöt szolgálati év, és végre megérdemelt nyugalomba vonuljon, trafikot nyithasson egy járasszékhelyen, galambot és angóryanulat tenyesszen, és minden este elolvassa az ágyban a reggeli újságot, feledve fölöz izgalmakat és kínokat, amikkel a tulajdonképpen áldatlan és ellenszenves mestersége járt, s azon töprengve, érdemes volt-e, mire vitte. Mert a martalócoknak nem jár hála, és ez így is van rendjén.

Az, kit olasz disznókereskedőnek is nézhetnek, feltápszkodik kényelmetlen, de idillikus helyzetéből. Nyakát forgatja, úgy tűnik, nem pihent a legkellemesebben langaléta szomszédja csontos ölén, ahová észrevétlenül ledőlt. Ő is aluszékonyan pillog ki a sötétbe. Kék fényű szemaforok jelzik, itt a város.

A kalauz feltépi az ajtót, és haragosan, mintegy bosszút állva a fülke utasain, amiért nem virrasztottak vele, rákiált az alvókra:

– Alba Iulia!

Az olasz disznókereskedő leemel a súlyos, spárgával átkötött bőröndjét. Mintha füstölt oldalas, sonka, hurka illata ütné meg az orromat. A sörtehajú is szimatol, de aztán abbahagyja, az ő dolga a politika. Figyelmeztetni szeretném az olaszt, ha netán az országos hírű püspökségi

könyvtárat meglátogatja, viselkedjék Dante és Petrarca nemzetéhez méltóan, ne kövesse a gaz levantei turisták példáját, kik a kiállított kódexekből borotvapengével kímetszették a gyönyörű kézi festésű iniciálékat, amelyek fölött derék könyvíró barátok szemüket rontva, évszázadokkal ezelőtt annyi szeretetteljes türelemmel görnyedtek. Bár lehet, hogy az olasz – amennyiben valóban az – csak sertések iránt érdeklődik, és akkor semmi baj, hiszen az is lehetséges, sőt valószínű, hogy nem is olasz, még csak disznókereskedő sem. Ebben már egyszer megállapodtam önmagammal. Lehetséges, hogy míg engem a sörtehajú követ, ő az én üldözőmet figyeli, nem cimborál-e az ellenséggel.

A sörtehajú is feláll.

Most látom, keménykalapot visel, mint az evangélikus esperesek. A modell még a Monarchiából való. Régimódi titkosrendőr – fitymálom –, de így legalább stílusos. Milyen kalapot is viselhetne sörtehajához? Ha látták Egon Erwin Kischnek Ferenc Jóskát és az egész K.u.K.-t kifigurázó, Redl ezredes című színdarabját vagy a belőle készült filmet – persze még Hitler uralomra jutása előtt –, bizonyára emlékeznek a kövérkés, pedrett bajszú, tehetségtelen rendőrügynökre. Szakasztott ilyen ez az én emberem is.

Az olaszt udvariasan előreengedi, majd pedig meglepetésemre nem lép hozzám, hanem nevenséges, vékony, cincogó hangon szívélyesen elbúcsúzik mindnyájunktól. A meglepetéstől leesik az állam és fellélegzem. Joviálisan jó reggelt kíván, bár kint még öldöklő barna sötétség borítja a világot. Bizonyos, hogy nem ez az igazi hangja, csupán elváltoztatta... Még egyszer rám néz és én bátran vissza, mint akinek semmi félnivalója, mint akit nem sikerült „*in flagranti*” érni, hiszen a zavar első pillanataim már túljutottam, megembereltem magam, visszaszereztem fölényemet, már biztos vagyok benne, hogy nincs az a keresztkérdés, amely kipiszkálhatna a logika betonérődítményéből.

– Isten önnel, kedves uram...

A sörtehajú hangomra az ajtóból még egyszer meglepetésszerűen visszafordul. De nem... Csupán a csomagtartóra vet egy pillantást, nem feledett-e ott valamit.

Engem hiába is kísért volna be, hiába vallatott volna, mondom magamnak utólag, legénykedve, belőlem bizony, egy szó nem sok, de egy szónyi vallomást sem vett volna ki a betyár.

A fülkében az egyik utas elkeseredetten ásít, mintha csak jelezni szeretné: unalmas ez a szerep és ez a játék, már szinte idejét múlta, közeledik a háború vége...

Hatan maradunk hát a fülkében.

A táj így, a még alig sejthető derengésben, nyugalmas és ősien szép.

Körül a világban tűz és háború, de ahogy kinézek az ablakon, így is szinte érezhető, a tájon antik csend uralkodik, a szavakon túli csend, s mintha csak meghasadna valahol: felgyúl egy fénycsík és elporlik. Eh, káprázatok!...

A Maros folyásával szembe haladunk. Mintha a halállal dacolnánk, úgy megyünk folyton-folyvást egymás ellenébe, akárha párbajoznánk és az egymás ellen feszülő sebesség volna fegyverünk. Mintha csak az elmúlással vív-nánk, amelyért mind a ketten felelősek vagyunk, a folyó is és mi, az utasok is, mind egyidőben felelősek a múltért, amely semmi jóval nem vigasztal, nincsen simogatása felhevült kedélyünk és hánytorgásunk csillapítására, mert a múlt is csupa lelkifurdalás mindazért, ami itt elmulasztódott és ami tévedés volt.

Minden szépség és minden reménytelenség temetője és egyben felmagasztosítója is ez a folyó, az elhőmpölygő vizek sodrása. Amott – de már el is értük, már túl is robogtunk rajta – vízparti tisztást világít meg egy pillanatra a hajnali hold.

Alighanem itt hevert egyszer, ezeken a partokon, a fővenyen Varga Katalin is, fénykoszorúval a feje körül. Szép, erős, majdnem férfias kezét a vízbe mártotta, és a tovahúzó erdélyi felhőket nézte. Innen, ezekről a fényko-

ronázott dombokról pillanthatott egykor ő is alá az ősi fűzesek közt tovaszáguldo Marosra. E mellett a hely mellett is, lám, egy szempillantás alatt elröpült, elszáguldott vonatunk, eltűnt.

Egyre azt rebesgetik Katalin felől életrajzírói, hogy a Burgban rejtélyes pártfogója lakott.

Vajon ki?

Talán titkos illuminista röpiratok olvasója vagy éppen szerzője és rejtegetője, ha őt pártfogolta s oly magas helyről. Minden fejedelem, császár szolgálói és bizalmas tanácsnokai közt ott vannak ellenségei is, a túlsó tábor rejtett szövetségesei. Egy nagy hatalmú udvarban senki sem megbízható, a legmegbízhatóbbak sem; vagy mert több hatalomra sóvárognak, vagy mert gyűlölik a hatalmat. Az a titokzatos férfiú, akiről pontatlan legendák és homályos titkos jelentések szólnak csupán, alighanem a császár magas rangú bizalmas tisztviselője lehetett, s talán a forradalmi, a francia forradalmi gondolatok sodorták össze Katalin asszonnyal egy bizalmas inspekció alkalmával. Talán egyszer, talán valóban itt fent álltak a Marosba lejtő dombok valamelyikén, egymás vállát és derekát átölelték, egy kiégett vár omladozó párkányának támaszkodtak, nézték az idővel együtt tova, velük szembe rohanó vizet a napnyugtában, és számolták szorongva az elsuhanó perceket. Boldogok voltak? Boldogok valóban, vagy kétségbeesetten szerencsétlenek?

Elképzelem Katalint.

A magas növésű, fekete szemű forradalmárnő nem vad amazon volt. De igazi, nagyszerű, szenvedélyes nő...

Harc és szerelem. Romantikus képzelgés? Tizenkilencedik század? Igen. Nem tudunk meglenni nélküle. Mivé lennénk a jelen képtelenségével szembe forduló romantikus képzelődés nélkül? Az eltékozolt és elvesztett tegnaptól legalább ennyi tartson még velünk, ennyi, a romantika, az édes képzelgés segítsen legalább fenntartani magunkat magunkra maradottságunkban.

Amikor a komor hegyek között, a fojtott lobbanású mélyben a magyar nemesi reakció és a vele szövetséges osztrák császári elnyomás alatt vergődő románok kunyhóik titkos zugolyában megkoszorúzták a kemény férfiak, Horia, Kloska és Krisán képét az ikonok között, egy gondolat, a szív egy rezzenete, egy zöld levél mindig jutott annak is, akinek emléke fennmaradt, bár arcvonásai úgy hiszem, nem, de gondoltak rá és áldoztak Varga Katalinnak is. Nemcsak a forradalmárnak, az asszonynak is. Az asszonynak, akinek ki kellett magát tépnie a vizek és a szerelem karjaiból, aki igézetes hömpölygésű tűzzé, szökőárrá nőtt itt, amikor fegyverrel a kezében jelent meg a jobbágyok élén a császárság hivatalaiban, igazságot osztani és büntetni, erőszakkal az erőszak ellen. És megjelent a Szóval a homályos fatemplomok szószékein és szabadságra bujtogatta a megnyomorítottakat, az elnyomottakat és szegényeket, faluról falura hirdette a némák és megalázottak igazát, tartotta az elkeseredett népben a lelket:

„Bizalom, bizalom, közelít, portátokon zörget már a megváltó forradalom. Horiának feltámadása léssen...”

Petőfin kívül senki ilyen pontosan nem érezte, mint ez a kálvinista asszony, az ellenállás, a zendülések legfinomabb műszerében: idegeiben, egész lázas és gyújtó lényében, hogyan közelít a jobbágyság szabadulásának órája, a döntő perc. Forradalmár ösztönével remegő idegzete egy rekeszében, mindjárt a szerelem ösztönének idegfészke mellett. Arca a szószéken s az erdei titkos éjféli gyülekezetekben megnyugtatóan sugárzott a benne, a Szóban bízókra.

Elárulták és elrabolták. Egy fiatal pópa fogta el, Şagunának hívták, hamarosan szembekerült a szabadságharcossal, Iancu Avramékkal is, aztán püspök lett belőle. Katalint itt ezen a tájon hurcolták át télvíz idején az enyedi megyei börtön felé, hogy azután, amikor elítélték, őt is a gyulaféhérvári torony alatti cellába vessék.

Az az éjszaka, az elraboltatás éje bizonyára kegyetlenebb és keményebb volt, mint ez a mostani; hóförgeteg csapkodott végig Erdélyen, s a fogoly szívében bizonyára

élt még a remény, hogy egy világló napon megérkezik Bécsből a küldönc, kiszabadítja őt a titokzatos idegen. A titokzatos idegen? A minden földi igazságtalanságnál erősebb szerelem?

Börtönében ezt írja:

Katalin köztetek többé nem lehet,
Majd mást küld az Isten, aki többet tehet.

Az isten, a jóslatot beteljesítve, a géniuszt küldötte el. Petőfi Sándor volt a neve.

És ezt is ő, Katalin írta eddig még kiadatlan és csak a bécsi titkos irattárban meglelt börtönnaplójának töredékeiben: „Én ember vagyok, és ez többet térszen, mintha azt mondanám, én király vagyok...”

Akárha Petőfi írta volna, mintha csak ő folytatta volna Varga Katalin gondolatait.

A megtört asszony a fehérvári börtönben – Horia cellájában vagy egy másik kőodúban, ahol Krisán lett öngyilkos, vagy abban, amelynek rothadó szalmájára később Iancu Avramot taszították –, a penészes, dohos sötétségben, a kelésektől és férgektől borított testű Varga Katalin talán még reméli, hogy a bécsi pártfogó, akinek igazi arcát és nevét a tudósok még nem kutatták fel, az idill és a szenvedély gyönyörűséges hőse még egyszer csodát térszen. Az első csoda az volt, hogy felélesztette benne a szerelmet. A szerelem emlékének, ha igazi volt a szerelem, muszáj csodát művelnie!

Katalin várja, mikor nyílik meg számára a cella lakatja, mikor engedik le hozzá a mélybe, kútszerű kőbörtönébe a hágsót, mikor tárul fel a börtön kapuja, mikor roszakasztja le a boldogság, a napfény, a szabadulás szívbénítő első érintése, de ennél is inkább a megbizonyosodás, hogy minden földi igazságtalanságnál erősebb a szerelem, hogy az a férfiú, Bécsben, megmentette.

Ismerjük-e még ezt az érzést, a fennkölséget mi, mai élve eltemetettek, mi, a háború férges sötétségébe vetettek?...

Katalin nem érte meg az ezerszer álmódott pillanatot.

A forradalom, 1848, börtönében feledte, és az ő népe és a román nép között fellángolt az öldöklő harc, Kossuth lekeste és Iancu Avram elsiette a pillanatot, Bem és Bălcescu minden ésszerű közbenjárása ellenére eltaktikázták két nemzet stratégiai egyesülésének történelem adta lehetőségét. De hagyjuk most ezt a szorongásokat ébresztő kérdést, legyünk hívek az Ésszerűséghez, és ne keressük épp mi a „nagyobb bűnöst”! Mindenesetre higgyük: Varga Katalin talán más fordulatot adhatott volna a román–magyar szövetség kérdésének s talán az egész szabadságharcnak Erdélyben. Híd és Szó lehetett volna talán épp akkor, amikor az ésszerűtlenség mérhetetlen terhe alatt beszakadtak a hidak.

Csak hősi volt az a forradalom? Nem vádolja-e ez, a feledékenység bűne? Az, hogy Katalint börtönében hagyta? S vajon kiket még? Lázadókat, önkéntes igazságtevőket, akikre Bemnek vagy Avram Iancunak, de akár Rózsa Sándornak szüksége lett volna, mert mindent vállalásukkal, börtönükkel tettek tanúbizonyságot elszántságukról: az elnyomók ellen fegyveresen harcolni. Táncsics volt a zseniális stratégia, hívei a forradalmat azzal kezdték, hogy feltörték a börtön kapuját.

A forradalom után, amikor kellettek a gyulafehérvára, gödrök és kazamaták Petőfi magyarjai és Avram Iancu románjai egyforma bebörtönzésére – s ilyképp egyenlőség tétetett közöttük! –, a büntető abszolutizmus pribékjei találják meg az otffelejített rabnót.

Fennmaradt okmányok szerint szabadlábra helyezték Katalin asszonyt, s ő – a nép emlékezete így tudja – kioltott lélekkel, megháborodottan hagyta el börtönét. Nem a csoda, a fölöslegesség nyitotta meg előtte a tölgyfakaput.

Öregen, összetörten, koldulva barangolt, bukdácsolt, csetlett, botlott már a letiport és újra vérébe fojtott vad hegyi világban, amikor az éjben egy késői, kétségbeesett hívás hangzik el. S talán meg is hallotta, meg kellett hal-

lania a lélek hallásával, az örületben természetfölöttien kiélesedett látomásos érzékszerveivel, melyek már csak a valóságon túli dolgok iránt voltak fogékonyak.

Sorsát egy ismeretlen, a titokzatos pártfogó bolygatja. Nem lehet más. A bécsi *Fremdenblatt* 1852. január 7-i számában felhívás jelenik meg: Ki tud Varga Katalinról?

De a test, a nagyszerű asszonyi test és a forradalmi lélek összeomlott, a szív elhamvadt, a nagy, szépséges fekete szem elhomályosultan és értetlenül bámult az egymást végtelenül lassan követő, az időtlen évszakokba és a rohanó Maros értelmetlenné vált hullámaiba. A világ megállt...

Talán leheveredett a partra, kezét talán ismét a vízbe mártotta, hadd mossa, de úgylehet, nem érezte a víz simogató érintését; kuszált, ősz hajába virágok hajoltak, körötte fürge lábú bogarak, tekeredő, szőrös pondrók népesítették be a füvek alját, fönt a magasban alighanem nyugodtan úsztak tova a felhők, de ő nem látta őket. Megállt a világ.

Bizonyára már azt az arcot sem látta, a hajdani bécsi férfiúét, akihez alighanem elérkezett a hír: él, szabadon bocsátották Katalint.

Ki tud Varga Katalinról?...

A világ megállt.

Bécsben, az udvar táján – elképzelem –, barokk palotában, dohányszínű, nehéz házikabátjába burkolva öreg férfi görnyedt szép, aranyozott bőrkötésű francia Voltaire-je és emlékei fölé. A borostyánsárga bécsi napnyugtákat kint töltötte a Dunánál, el-elnézte a vizet, várta a feleletet. A hírt Varga Katalinról. És a folyamat szegélyező korlátnak támaszkodva a Duna vizében egy régi képet látott. Fellegetes homlokkal emlékezett a Marosra, amely egykor szeszélyesen kanyargott kettejük lábánál s oly sebesen, amilyen sebesen az ő vérük kergetőzött ereikben egykor, az ifjúságban és a hajnalodó európai forradalomban; egymás derekát átölelve a messzeségbe kémleltek, Nyugat, Európa felé, és nem mondták ki, amit mind a ketten szo-

morúan tudtak, de hinni nem akartak: minden emberi összetartozás mulandó és véges.

– Egy maradandó – mondotta talán Varga Katalin a Maros habjait nézve, elmerengve az örvénylésen –, az igazságért való hanc. Ez az egyetlen, ami túlélhet bennünket...

– A Szabadság, Egyenlőség, Testvériség – mormolta maga elé a bécsi férfiú.

Amikor Varga Katalint elbocsátották a börtönből – elbocsátották? talán úgy kellett elzavarni, ütlegekkel, rúgásokkal – a zord, forradalom utáni szelek, a csontmálasztó hegyi esők közé, az a fehérvári cella, a legenda szerint ugyanaz a kőgödör új lakót kapott: az elfogott Iancu Avramot.

Ha egyszer megszólalnának annak a gödörnek a mohos kövei!...

Aztán ő is elhagyja az átkozott Habsburgok őrizte pokoli falakat, hogy eszét veszthe, pásztortilinkóját fújva tébolyogjon a tragikus tájban. Küzdelmes múltból feltörő, homályos, torz és immár ismeretlenné vált árnyak lidércnyomásával tusakszik. Megállt a világ.

Lankadt homlokát néha az út porába hajtja, fülét a nedves kövekhez szorítja, hogy üzenetet halljon a másik életből, a valóságból, de a hegyek földje s a nép az ő számára elnémult, nem volt mit izennie neki. Sehonnán semmi üzenet.

Csak a folyó tovaomló vize csobogott hűségesen a tilinkózó háborodottnak, bocskoros lábánál csöndesen beszélt a víz egy igézetes és rejtelmes szerelemről, egy asszonyról, a magyar folytatóról és kezdeményezőről, az ő magyar elődjéről, a hídról az időn át a román pórlázadások között.

Iancu már nem értette a folyó hangját. Miért állt meg a világ?

Számaára is elvesztette jelentését a természet és minden valóság, minden eltűnt a nem jelenlétben, az egész világ, a tulajdon múltja, a szavai, a tettei, a tévedései és a mások tévedései, a magyar tévedések, a román tévedések, el-

tűntek a benne tátongó űrben egyaránt a románok s a magyarok eszményei, benső poklában megszűnt a hősi és tragikus múlt. Megállt a világ.

De talán ő is, Iancu Avram, és Varga Katalin is, amikor már végleg értelmetlenné vált számukra az emberi lét, a föld és a folyó beszéde, talán mégis felfogták a jeleket, miket az örvények ezüst forgotaga és az arany pikkelyű halak küldtek feljűk a vizekből, beszélgetni tudtak velük mégis, a halakkal, no meg erdei társaikkal bolond magányukban, a madarakkal, a farkasokkal és a rengetegek medvéivel, akik nem bántották őket, mert nem féltek tőlük, s épp azért nem, mert ők ketten kiirtották magukból minden emberi szó jelentését. Ilyképp, bolondokként, boldogok voltak-e? Vagy még csak boldogtalanok se? Hiszen megállt a világ.

Az nem lehet, hogy sorsukban senki ne sajnálta volna őket. Ha már ember nem, az állatok bizonyosan szánalommal és szelíd megértéssel voltak irántuk. Felismerték bennük a velük üldözöttet, s önekik, a két bolondnak, meg kellett érteniük, fel kellett fogniuk ezt a névtelen és tárgyitalan szánalmat: az állatokét és a testvérükké szegődött fenevadakét, az egyetlen lehetséges vigaszt. Ha ugyan megértették. Ha ugyan felfogták még. Hiszen bennük és ezért körülöttük: megállt a világ.

Messze, mélyen a tájban felcsillan az elkanyarodott Maros.

Először látom meg remek teljességében én is ezen a felhő borította éjszakán. Ez után a tizenkilencedik századi álmódosítás után az örületről, a szabadságról és a szerelemről.

A víz valószínűtlenül szép.

A felhők felszakadtak, és rövid bujdoklása után ismét megjelenik a lenyugvó, sápadt és fáradt arcú hold, mintha csak mondani akarná: „Igen, így történt, mindezt láttam. Tanú vagyok: így történt. Megállt bennük a világ.”

Ideje, hogy én is csomagoljak.

A kalauz már csapkodja az ajtókat.

Néhány perc és megérkezünk Enyedre.

Íme, fekete tömegével máris feltűnik a város. Olyan, mint egy összedőlt, a mélyben szétomlott sziklagörgeteg, mely fölött kiapadt a víz. Idegen kép, semmit sem árul el abból, amire várok. Semmit sem mond barátaimról, akik a falak mögött még mélyen alszanak, sem a leányokról, sem az asszonyokról, kik kipirult arccal húzódnak össze paplanjuk alatt, kezüket a mellükön mintegy védekezve összefonván.

A vonat már lassít.

– Most aztán ügyelj magadra, barátom! – biztatom magam ismét összeszoruló szívvel.

Eddig elkerültük a motozást, az igazoltatást, a letartóztatást, az első kihallgatást, a kellemetlen keresztkérdéseket és sarokba szorító párbeszédet, a vallatást.

– Ha felnyitják bőröndödet – biztatom magam –, viselkedj tárgyilagosan és nyugodtan, hiszen nincs ellened szóló bűnjel, legföljebb Szophoklészed a holmid tetején. De azt is ki tudja hol lapozzák fel véletlenül a nyomozók, és melyik sorban miféle államellenes utalásra találnak, lázító felhívásra, célzást a rend felforgatására, egyszóval nekik elegendő bizonyítékot arra nézvést, hogy felforgató propagandaanyagot csempészel, az ellenség szolgálatában állsz, s mert a Szó veszélyesebb a robbantószernél, bűnösséged bizonyított tény, nem használ már szövegmagyarázat, nevetéssé válik a hivatkozás arra, hogy az egyetemes emberi kultúra nagy művét tartják kezükben az urak, kiadták németül Lipcsében is, épp tavaly az iskolások számára; ész, érv, tények, barátocskám, hiábavalók...

Ám lehet, hogy a sörtehajú most toppan majd hirtelen elébed, rád mered halszemével és vigyorogva szól: „Csak ne olyan fölényesen, fiatalember, engem ugyan nem vezet az orromnál fogva! Én ott ültem a fülkében. Én tudom, milyen sötét gondolatok jártak-keltek a fejében. Nyissa csak ki cókmojkját, fordítsa ki a zsebeit! Aztán álljon a falhoz, felemelt kézzel. Hol az a fénykép?...”

Halántékomban hallom a vérem lüktetését.

A vonat végre megáll.

Az ütközők még egyszer összedöndülnek, és az utasok egymásra dőlnek.

A pillanatnyi zavart kihasználva leugrom a vasúti kocsi magas lépcsőjéről. Jobbra-balra homályos alakokat látok mintegy lassított mozdulatokkal úszni a fénytelen, kékes, szürkés, ragadós hajnali levegőben. Csupa sűrű füst, korom minden. Kirohanok az állomás kijáratán. Akkor se állnék meg, ha a nevemet kiáltanák, ha megszólalnának a rendőrsípok, ha utánam lőnének.

Belevetem magam az első roskatag konflisba.

IV. BÖRTÖN ÉS VÁR

Az összedrótozott, zörgő bérkocsi nekilődül a hamuszínű hajnalnak.

Még egyszer loppal visszapillantok, nem fut-e utánunk valaki, nem tévedés-e csupán, hogy ilyen zavartalanul bocsat be falai közé Enyed engem, az idegent.

Aggódok még, hátha a sörtehajú csupán cselhez folyamodott.

Hátha úgy tett Fehérváron, mintha leszállna, de elbújt a szomszéd vasúti kocsiban, hadd bízzam el magam, hadd csaljam meg magam: megszabadultam tőle, hogy aztán utánam eredjen és lecsapjon rám.

Ám senkit sem látok magam mögött. Lehet, hogy pusztán véletlenül sikerült túljárnom az eszén, visz a kocsi, be Enyedre.

Az utasok még ki sem értek az alvadt levegőjű állomásról. Lehet, tán most motozzák őket – nevetek a markomba némi kárörömmel –, én túljártam az eszükön. De mindjárt el is komorulok: mintha bizony engem nem kuthatnának meg a következő utcasarkon.

Nézem a homályban a haragos kedvű, hajlott hátú vén kocsist. Féloldalról figyelem. Golyvája van, bizony elég tetemes. Nem valószínű, hogy ezzel a daganattal épp a titkosrendőrség szolgálatában állana, ámbátor ilyesmi manapság bárkiről joggal feltételezhető. Hiszen éppen gépkocsivezetők és konfliskocsisok tehetnek igen értékes megfigyeléseket idegeneket és gyanúsokat illetően. Mesterségük az éjben és sötétben a bőröndös gyilkosokhoz, nagy zsákmányú betörőkhöz, de a legjobb esetben elvetemedett

csempészekhez köti sorsukat, utasokhoz, kik ilyenkor szállítják a folyó mélyére áldozatukat, vagy orgazdák tanyája felé zsákmányukat, s ki tudja – de ezt ne mondjuk ki hangosan, még baj lehet belőle –, talán éppen a rendőrfőnök házába...

Biztatom az öreget, noszogassa csak derék paripáját, hadd legyünk túl mielőbb a kaland eme fejezetén is.

De csupán ennyit válaszol:

– Nem látja az úr, összedől ez a gebe. Nem látott zabot félesztendeje... – és azután is csak alig szól hozzám egy-két mondatot, mint akinek saját magával is elég a baja.

Végül mégiscsak rávág lova hátára, újabb s kegyetlen káromkodások áradatát zúdítja szegényre. A csontvázza aszott, rogyadozó állat érzéketlen az ostor csípése iránt. Lelkiállapota alighanem olyan, mint az újabb s újabb rohamba vetett katonáé, mindegy már neki, miféle képtelenséget követelnek tőle és hová kergetik, úgyis tudja, nem következhet ezek után egyéb, mint amit a végzet amúgy is kiszabott rá, vagy előről lövik le, ha megy, vagy hátulról, ha nem megy előre... Mindegy ennek a gebének is már, hogy mikor végeznek vele.

Szemem megakad a girhes ló horpadt farán.

Ilyet, ilyen lepusztultat valóban csak Goya *Los desastres de la guerra* című rézkarc-sorozatán látni. De hát nem Goya kísértetvilága-e ez, amiben ma élünk, lázák, lidérccek, rettegések és őrző kegyetlenségek közepette? Bár nem látjuk, mint fenyegetés és ítélet képletesen mégiscsak újra itt lengenek fejtünk felett az egész égboltozatot elfedve az akasztottak tízezrei, testük súlya alatt keleten az erdők roskadoztak. Az oszló hullák fojtogató, köhögésre ingerlő, átható bűzükkel belepik egész Európát. A föld színéről eltörölt falvak és városok omladéka közt péppé zúzott csecsemők utolsó sikolya cikázik a levegőben, tenger sírás követi, tölti be a teret, az egész világot, s száll, fel a felhőkön túlra, a legtávolabbi csillagokig... A ló

kiálló bordái, kopott szőre, rogyadozó, szinte már csak véletlen kocogása: ez vagyunk mi, ilyen a mi életünk is manapság.

– Nem jó ómen! Nem jó jel... – motyogom babonásan, de halkán, nehogy megzavarjam tűnődésében a roskadozó gebéhez annyira illő kocsist, a golyvás öreg magyart a bakon, mert hajdani huszárörmesterre valló káromkodása szerint kétségtelenül az, magyar.

Elfordítom tekintetem a lóról, kocsisról. Igyekszem más dolgokra gondolni, a városra, amelyből még semmit sem látok, és ugyanolyan talányos, mint amikor csak nevét ismertem, vasúti állomását, mit régi utazásokon hiába is vizsgálgattam: nem árulta el, mik rejtőzködnek mögötte, kik és hogyan élnek benne. De most már a város házai között poroszkálunk. Igyekszem hát az elém táruló kora hajnali képből megfejteni körülöttem a valóságot, kibogozni utazásom titkát, aminek lehet, hogy egészen más az értelme, mint az érzéseknek, emlékeknek és kalandoknak, amikbe már utam legkezdetén, csomagolás közben belekeveredtem. Egyelőre ez a legtöbb, amit Európában tehetünk, mágiával foglalkozni, madárbélből jósolni, szimbólumokat megfejteni, Delphoi gőzeiből ihletődni, képzelegni.

Íme, látom is már a házakat; Goyára emlékeztető kéklő körvonalak csupán.

És lám, a város, a lelet természetrajza, máris pontosan kibontakozik a félig-meddig avatott tekintet előtt.

Látjuk: ott az az omladozó, fakult régi ház: hajdan-volt magyar úri tisztviselőotthon.

A kopott, régóta festetlen, valaha bizonyosan zöld zsugáterek még leeresztve, de biztos vagyok benne, mögöttük a függöny már rongyos; a szekrény tetején, honnan már rég leszedték az utolsó őszi almát a szilva-befőttek sora elől, ujjnyi vastag a por. A szőnyegek ezer rojtra bomolva lepik a padlót, melyet a ház csontot rágó öreg ebe javíthatatlanul újra meg újra bezsírozott. Az épület kerítése is omladozóban, a padlásajtónak támasztott létrán

már csak minden második fok ép, az udvart éves, elszáradt burján lepte el, még a kutyaól is összeomlott, s az eresz alatt hajdan gondosan végigfuttatott szőlő az idén már nem zöldül ki.

De lám, azt a másik épületet az egykoriakat felváltó új tisztviselők építették már, fala mögött más vonalú, de mégis helytelenül ható bútorok, melyek közt az élet még ugyancsak keresi a helyét. Itt, ebben a házban gyorsan gyarapodtak. Adóvégrehajtó, bíró, ügyész, megyei jegyző vagy efféle lakhatja. A kultúrát a falak közé a fiak vagy az unokák hozzák be. Nem úgy, mint szemben az omladozó régi úri hajlékban, ahol az egerek a nagyapák Horatiusát és Tacitusát már rég szétrágták, s bizony utódok e falak között alig élnek már. S ha vannak egyáltalán, bizonyára elszöktek a romlásból.

Az utódok odaát, a határon túl gyümölcsöztetik a magyar eredetet, és igyekeznek hasznot kovácsolni a szomorú valóságból, hogy a határon innen üldözöttek és kiteszítettek voltak, bár hősök semmiképp, hiszen meg se kísérelték e falak közt, az apák földjén, ég és föld haragjával is dacolva megmaradni az ősi portán, itt tenni, Jogért, Szabadságért, Egyenlőségért s talán egy megbékélt nyugodalmas halálért, aminél szebb jutalmat igaz és hű életért nem juttathat a szülőföld. No de tehetnének-e egyáltalán valamit ma a Jogért, Szabadságért, Egyenlőségért, amikor a román nép is jogfosztott, szabadságtalan, egyenlőtlen?

A mellékutca, az örök mellékutca, csak egy pillanatra villan fel. Mit mondjunk róla? Lehet-e erről a magyar úri esettségről újat mondani?

Hosszú utcán haladunk zötyögve a város belseje felé.

Ez az utca, az erdélyi kisváros utcája, e tájban, a végzetes új határon innen és túl, az állomástól a központig mindenütt egyforma, ugyanazt jelenti a hajnalban és szikrázó déli világosságban, még ha észrevevessük is nappal az érzelmesen, rózsaszín papírba göngyölt virágcserepeket az ablakokban, mögöttük a csínjukkal hivalkodó kerek keb-

lú lányokat, a szoptató fiatal anyákat vagy a házak előtt a csatornák levében tocsogó, magukra hagyott gyermekeket. De valljuk be, talán szomorúságra hajló megfigyeléseink miatt is: együgyűeknek kellene lennünk ahhoz, hogy ezt a kisvárosi életet szépnek, sőt idillinek festhessük. Nemcsak a szegényember tanyája, a kispolgári, a polgári házak sem bizalomgerjesztőek; mélyükön, kívülről is láthatóan, gond és baj tanyáz, kín és szenvedés, viszály és ármánykodás, elégedetlenség és gyűlölség. Csupa kiváló gyújtóanyag egy nagyarányú tűzijátékhoz, ami itt általában százévenkénti időközökben ki is tör. És mégis, mindezek ellenére vagy éppen ezért marad oly rejtélyes itt minden, a leeresztett redőnyök, a homályba vesző utcámélyek, a néptelenség, a hajnali csend, a kerekék zörgése, a szórtan és kísérteties kocsis, aki némaságával, komorságával ehhez a világhoz és nem hozzá, a jövővényhez, a titkos és önmagában is kételkedő, rettegő utashoz tartozik. Tudom, a valóságot kutató faggatások, párbeszéddek, vallatások mind egy mintára alakulnak, és az élet is egyforma válaszokat adna, regényes és egyéni fordulatai ellenére végül is ugyanannak a fájdalomnak és elégedetlenségnek a változatait tennék ki, a közös „sorsot”. És a vallomások csupán a reménytelen kisvárosi életről, a szegénységről, a félelemtől, a kilátástalanság sivárságáról adhatnának számot. Hiábavaló szociográfiai elkalandozás...

A világítás fokról fokra erősödik. Mintha percenként újabb és újabb gyertyát gyújtana egy láthatatlan kéz az ódon színpadon. A délidei világosságot már sejtjük is, mint művére készülődő festő a szűz vászon előtt a színeket és fényeket. Már nemcsak a hozzánk legközelebb eső házak látszanak, de a távolabbiak is, maga a város.

Előttünk a fénytelenégből hirtelen hatalmas, fojtottlila tömkeleg torlódik fel közénk és a bádogszínű ég közé. Mintha a földből nőtt volna, körötte a hajnal párállva oszlik, és íme, máris rádöbbenek: ha előbb azt hihettem, hogy megtaláltam a kisváros lelkéhez a képzelet kulcsát, most megint elvesztettem, el kell némulnom, hátat kell

fordítanom a szokványos képzettársításoknak, mert a váratlan, az ismeretlen toppant elém.

Még nem tiszták a körvonalak, de annyi bizonyos, hogy hatalmas erődítmény felé közeledünk.

A kötőmeg fenyegetően növekszik, meseszerűen és valószínűtlenül, amint álmainkban történik, amikor már-már úgy érezzük, hogy a reánk súlyosodó lidérces képek az ájulatba taszítanak.

Az elénk tornyosodott tünemény sűrű és párás levegőben rátelepedik az alatta elterülő nyomorúságos és gyászos és élettelen kővilágra, súlyával lenyomja a borongó, égnek meredő fák ágbogát, ránehezedik bizonyára az alvókra, a betegek kedélyére és a haldoklók fuldoklására is, az utcákra és a csupasz kertekre.

Megcsap az erdélyi levegő, érzem, milyen metszően hűvös a reggel.

Összébb kucorodom a rozoga ülés sarkában, s a közelgő tömböt, mely most már valóban nem látomás, valóban erődítményként jelenik meg, pillanatra sem tévesztem szem elől.

Tulajdonképpen tanácstalan vagyok, hiszen tudnom kellene, mi ez a kőkolosszus, de valahogy elutasítom magamtól értelmét és jelentését. Hagyom, hadd borzassza fel bennem a korszerű nyugati regények hangulatát, emlékeztessen olyan írókra, mint az a bizonyos, a prágai Franz Kafka, akinek talán szerencséje, hogy a mát nem kellett megélnie... Hajnali utazásom eme pillanataival is elkezdhetné ő a lélek egy sötét, ködös hangulatú regényét. És Kafka, ha befejezi már említett A kastély című különös történetét, s nem hagyja abba épp a vége előtt, mint másik nagy regényét is, akár itt, ezen a zord színen fejezhetne volna be, fejthette volna meg a titkot, valahogy úgy, hogy a Kastély rabjai – ezrek, tízezrek: mint az az egy, aki *teljesen* megélte a rabságot – áloméletükből egy kísérteties zendülésben megindulnak az épület s a Hatalom ellen, mely eddig láthatatlanul uralkodott életük, érzelmeik, tudnivágyásuk és szándékaik felett, de felismer-

ték és – most a már klasszikus történelmi példák szerint – felgyújtják... Semmi sem áll távolabb Kafkától. Az ő emberi dolga csupán ennyi volt: rámutatni az elembertelenítő, személytelen hatalomra. A mi dolgunk: felismerni és...

Felgyújtják az árnyak a Kastélyt, egy ilyen hideg és lesújtó, didergető hajnalon borítják lángba, amikor először ismerik fel helyzetüket – tehát megszűnnek azok lenni, akik: szolgák –, a tűz pedig mindnyájukat megváltja.

Ez az az idő, melyre méltán ráolvashatjuk Rimbaud mondását: „*Voici le temps des assasins*” – íme, a gyilkosok ideje. S talán most értem azt is, miért valóban ilyen tompa és fénytelen ez a városka is, akárcsak a külvárosok élete, miért ilyen törődöttek az emberek, akikkel e hajnalban találkozunk. Ebben az órában minden érthetlenebb, titoktól terhesebb, mint a nap aranyló világánál vagy az éjben, amikor mindent áthatolhatatlan sötétség takar, és a nem látható, de létező tárgyaknak csak a képzelgés kölcsönöz valószerűséget. A hajnal félhomályában megváltoznak a dolgok, méretük megnő, jelentésük átlényegül, óriásokká válnak, s mi csak szorongva, elfúló lélegzettel bukdácsolunk közöttük, mint otthonát veszített kisgyermek valami ember-sosem-látta erdőben, szívrepesztő egyedüllétben. Emlékezem a mesékre, melyek azóta sose jutottak eszembe; valóban a gyermekkorból tűnnek elő. Ezekkel a mostani szorongásokkal feleltem már akkor a mese gyermekhősének lelkiállapotára, a valóságban is lehetséges büvölések és rémtettek árnyékában, az elhagyatottság és a félelem hideglelős érzéseivel abban a városban, amelyben ugyanilyen fantasztikus volt az élet, mint ez a hajnalból reggellé változás itt. Akkor is háborúban...

Felállok a kocsiban, s erőlködve figyelem az előttünk ágaskodó épülettömböt; siettetem most már a pillanatot, amikor a félhomály ellenére is minden részletre kiterjedő figyelemmel hámozhatom ki, mifélek is ezek a falak. Melyekről persze tudom, hogy micsodák.

Az utcában őrzőjárat tűnik fel, majd itt is, ott is, egyedül vagy kettesével, katonák. Felhajtott gallérral, dideregve botladoznak a lélekvacogtató hajnalban. Nyakukat válluk közé húzzák. Ajkuk szederjes. Egyik-másik a fülét dörzsöli. Ez még a télről maradt mozdulat. Különben látszik a mellettünk elmenőkön, hogy az éj nem enyhítette meg lelküket. Nem is törődnek velünk. Laza fegyelemmel és morcosan lépkednek rendetlen fegyverükkel a vállukon. Ismét Goya látomásai. A lelkekben megtelepedett sötétséget a reggel már nem világítja át. Majd csak a tűzvész.

Némák és elgondolkodók vagy közömbösek a katonák, csupán lépésük zöreje figyelmeztet, hogy ez a félhomály, ez a hangulat és ez a rettegés, amelyben itt utazunk a meg-megcsukló gebével és a golyvás kocsissal, mindez nem álom, hanem a jelek és sejtelmek ellenére is valóság; akként élet, hogy bizony nem emberi élet.

Közeledik a fellebbezhetetlen, a teljes világosságú reggel, az eszmélés, a kijózanodás órája. Hol a rés a fény számára a lélek kérgén?

Kocsisom, mintha csak elértené gondolataimat, alámorodul a rongyai közül, a minden ízében recsegő és remegő „fogat” bakjáról ostorával előrebök a félelemkeltő és nyomasztó épület felé, amelynek homlokzatán ebben a pillanatban bontakozik ki egy óra fehér számlapja, s kimondja, hogy végül is tudomásul vegyem:

– A börtön...

Ezt magamtól is kimondhattam volna. Hiszen tudtam. Ez a börtön: forradalmárok, összeesküvők, kémek, rablók, gyilkosok, a Rend és a Valóság szökevényeinek, a lázadónak kétségbeesett és siralmas, testet és lelket nyomorító gyilkos börtöne.

Ezt őrzik a fázó katonák.

Az épület mindössze hatvanéves – ó, Monarchia! –, és mégis mintha százados terhek ülnének a most már tisztán kivehető tetők vállán, a magas, fából ácsolt őrtornyokon, honnan gépfegyver néz az utakra és az udvarra.

Eleve tudnom kellett volna – hiszen tudtam –, a hirtelen hideg, ami itt megcsapott s engem éppúgy átjár, mint a vacogó öröket, a katonákat a falak körül, ennek a kornak, napjainknak a lehelete, ez a kufsteini, a brünni és a szegedi és a váci börtönlevegő. – Ó, Monarchia! – Ez a mi történelmünk dermesztő lehelete, némi akasztófa-kedélyességgel majdnem ezt írtam: „magyar levegő”. De hol nem ilyen dermesztő ez a hajnal ma Európában? Nevezetek meg bár egyetlen országot Európában, ahol nem ilyen. Egyetlen várost. Egy tenyérnyi helyet. Teuton levegő. A Monarchia volt az előjáték, de az legalább törvények mögé bújt.

Mostanában annyi barátunk és ismerősünk némul el hirtelen. Eltűnnek szemünk elől, nem válaszolnak többé leveleinkre, senki se tud már felőlük hírt, akárha hosszú és soha véget nem érő utazásra indultak volna, búcsú, ölelés és csók nélkül. És ha nem térek többé haza?

Megnyugszom: én legalább elbúcsúztam az enyéimtől.

Micsoda szerencsés fickó vagyok én, a sors micsoda kivételezettje.

Nem tudom elhessegetni a gondolatot és a kérdést: vajon kit ismerek én itt, a falak, a fegyverek és a rácsok mögött, aki már csak iktatószám és sorsa megpecsételve?

Melyikük áll most az ablaknál, rács mögött, álmatlan éj után a hervadt ég tenyérnyi darabjára függesztve elborult tekintetét: vajon mikor derül már? Nézi a reggeledést, és nem reggeledik.

Melyikük hallja a visszhangos, üres hajnalban, ébren forgolódva a pricesz deszkáin gebénk meglazult patáinak csörrenő csapását itt kint, a falakon kívül, az úton, a „szabadságban”? Mert hát bárhogy is panaszoljuk fel a jelent, bárminő rettenet is szállta meg az életet, a bentiekhez, a falakon túliakhoz viszonyítva, mi látszat szerint mégiscsak szabadon járunk-kelünk, igaz, a büntetést, a rab-ságot, a bilincseket önmagunkban hordozva, hiszen a létünk csak rémület, fenyegetettség, bizonytalanság és me-

nekülés, s talán a lelkiismeret-furdalás, amiért elhagytuk őket, a bentieket, amikor pedig „bűneink” semmivel sem csekélyebbek, mint az övék ott bent. Jól tudjuk: emberi létünk s a tény, hogy szívünk s eszünk még valamennyire a helyén, a Rendre nézvést már önmagában is zendülést jelent, veszedelmet és fenyegetést. S tudjuk azt is, hogy mennyire pusztá véletlen, ki ül odabent és ki téblábol idekint.

Mondom, a káprázat, hogy mi szabadon járunk-kelünk, csak egy pillanat, hiszen a különbség köztünk és a benti rabok közt valóban nem kevesebb és nem több, mint az, hogy bennünket nem nyírtak erőszakkal kopaszra, s polgári öltözékünk helyett nem aggattak ránk csíkos rabruhát, nem a rácsok mögött révedezünk, hanem itt zötyögünk az ócska bérkocsin, a fejünket a szállodában s nem egy cella deszkaágyán hajtjuk majd le. Talán csak valóban annyi a különbség köztünk és a bebörtönzöttek között, mint a diákokat félelemmel eltöltő skólákban, hol egyformán retteg a tanulónép zord tanítómestereitől, egyformán szökni szeretne mindahány, függetlenül attól, ki a „bennlakó” és ki a „künnlakó”, ki a „jeles” és ki az „elégtelen”. És a maga rendjén retteg tőlük a fenytéssel védekező *magister* is, tudja: gyűlölik őt. Ez a totális és kölcsönös gyűlölet, ez a fegyelem, erre épül a Rend.

De vajon a bentiek közt van-é költő, ki új readingi balladákra vagy egy új Fecskék könyvén próbálja erejét az életre és a szabadulásra, a holnapra, vagy éppen Kazinczy példáját követvén, a kétség és már-már a végső összeomlás szélén is ereje utolsó foszlányaival, vérével írja börtönnaplóját?

Ki adhat választ mindezekre?

A katonák most már csoportosan lepik el az utat.

Sűrűn követik egymást a komor és mesterségüket méltán végző őrzőjáratok.

Egyik-másik szuronyos legény barátságosan köszönti a kocsist.

Nappal valószínűleg az út mentén gyomlálógató fegyverek egyike-másika is barátságosan biccent öre mellől a golyvás öregnek, amikor erre dőcög.

Őr, fegyver, polgár, bérkocsis, rogyadozó lova, mind egy valóság itten. Sorsuk egymáshoz láncolva. Bármelyikük szöknék meg a börtön tájáról tágabb és távolabbi világba, a léthez való viszonya, az igazi, a börtönben és börtönfalakon kívüli: azonos, minősége nem változik. A láthatatlan rabtartóké sem: a rabokhoz kötöttségük miatt ők sem szabadok.

De nem érkezem sokáig borongani; döccenve megállunk a szálló előtt.

A búcsú a golyvás bérkocsistól se nem ünnepélyes, se nem érzékeny, jó napot, jó napot, ennyi. Ezt is megúsztuk...

Álmos, mosdatlan és kócos harisnyás legényke nyit kaput.

Bevezet találomra egy szobába. Az ágyon a párnák mintha verekedés után, a lepedő gyűrött. Elődöm most nyilván az én helyemen ül a vonaton, én pedig az ő ágyába fogok befeküdni. A csere nem kellemes, de, gondolom, a helyzet még mindig vigasztalóbb, mint például a keleti fronton, ahol ilyenkor állva, bokáig sárban, fának vagy dűledező kormos falnak támaszkodva küszködnek fáradtsággal és álmoossággal a hozzám hasonló, velem egykorú, velem együtt remény nélküli férfiak a pokoli éjszaka után.

Szétnézek.

A züllöttség, mint mindenütt, itt is teljes és tökéletes.

A csorba fajansz mosdó falához még az esti átutazó vendég hajszálai ragadnak. A hamutartóban cigarettavégek. Közel hajolok, mert a villanylámpa semmiképp nem akar meggyúlni, és kíváncsian vizsgálom, tapadt-e ajakpirosító a szópókához. Ízlelgetem a fülledt, testszagú szellőzetlenséget; csak kellemetlen férfiszagot érzek. Kinyitom az ablakot, ezt is erőszakkal, mert a zárja nem működik.

Végre levegő!

A hátsó udvarok zord és haragos mélyén csend. Fülelek. Még kutya sem ugat. Májusban ilyenkor őrtítően dalolnak majd a fülemülék. A háttérben barna és barátságatlan hegy komorlik, mintegy közömbösen. Kizöldül-e még, hogy rejtőhelyet nyújtson a madaraknak, vagy sem? Az ég már kivilágosodott, de a dolgok: hátul a hegy, alatta az omlásra ítélt tetők, itt lent az udvart övező szín és raktár, a mohos kút és a rendetlen kövezet, akárcsak a szoba, amelyből kikémelek most a csipős erdélyi levegőbe, még mind homályba mártva, mintha mélyen a tenger szintje alá süllyesztve. Talán délre mégis kisüt a nap. Ez a gondolat megvigasztal.

Undorodom az ágytól. Tudom, elaludnom képtelenség, lefutok hát az utcára.

Sehol egy lélek.

Ösztönökre bízom magam, arra a megnevezhetetlen, az állatokéra emlékeztető érzékre, amely ifjúkoromban Párizsban is, Londonban is már az érkezés első óráiban tévesztés nélkül vezetett ismeretlen utcákon, tereken és ligeteken átal. Ugyanazzal az izgalommal léptem ki előbb az enyedi vendégfogadó ajtaján a városba, mint húszévesen Párizsban a mellékutcai szállodából. Éppen így szállt fel a hajnal, de akkor a reggel fénylő és zengő magasságai felé; a törpe néger portás hétrét görnyedve perdítette meg az idegeneknek való harmadrangú hotel forgóajtáját, s olyan volt az a kivonulás Párizs reggelébe, mint valami vidám varázslat, tele ígérkező meglepetésekkel és derűs bűvölettel, mert ifjúságomban akkor csak égtem és ámuldoztam, nem tudva, hogy tulajdonképpen rab vagyok s minő idők várnak rám.

Elindulok, hiszen Enyed aligha valami nagy kiterjedésű város. Párizsban persze volt térképem. Enyednek térkép? Kissé megszellőztetem magam – gondolom –, közben levegőzik a szoba is, aztán visszatérek megfürödni és megpihenni a mozgalmas éj után.

Alig a sarkon túl az utca felett keresztben hatalmas vászoncsík. A gőzfürdőt hirdeti.

– No, ez kitűnő találmány – mondom –, mégiscsak barátságos város ez az Enyed.

Hívek maradhatunk a régi erdélyi utazások szokásaihoz, midőn Váradon egyenest a szecessziós Rimanóczyba hattunk, vagy Kolozsvárt csomagjainkat egy diáktanyán elhelyezve, a kicsiny, de hajdan fővárosi jellegű Parkfürdőbe. Már szinte érzem is a porusaimat tágító forró sustorgást, a gőzt, amely kipirítja a bőrünket, vaskos és egymást üldöző, görgő gyöngyszemekkel permetezi arcunkat, testünket, megnehezíti a lélegzetvételt. És aztán a zuhanyok kéje, a forrázó forrótól a bőrt hasogató hidegig! A medencék álmosító és zsongó melegét már szinte érzem, a biztató, langyos víz és a vérkeringést izgató hideg érintését is. A mentaízű párás levegőben egy köhintés, egy öreges krákogás, egy elstutogott szó, a nyögések a nagy izmú dögönyözők fülkéjében, mind hosszan és remegve hangzanak a sűrű, nedves levegőben, a zengő-bongó surrogásban és csorgásban, ami az ilyen fürdő. S legvégül a megváltó, szent csend, a békés és megelégedett szendergés egy tiszta lepedőn, tiszta vászonköpenybe burkolva, fejünkön burnuszszerűen áthajtott törölközővel, fehér gyapjútakaró alatt, akár valami marokkói háremtulajdonos nagy tűzű szerelmi csaták után boldogan pihenvén és édes álomoknak elébe nézve, miközben szempillánk boldogan elnehezedik.

– Ez az – mondom –, gyertünk a gőzbe! Kérdemeltük.

De nem: a fürdő is zárva. Mit nekem börtön, mit nekem fürdő? Elvégre a fürdő is csak a Nagy Börtön területén van. Mi sem természetesebb tehát, mint az ócska tábla az ajtaján: ZÁRVA.

Lássuk hát a várost.

Befelé térbe tágul az utca, s e téren, úgy rémlik, nem is ismeretlen század végi épületek. Üzletek. Magyar, német, román nevű kereskedők cégtáblái. A zsidók nevét itt is átmázolták, átírták... A falak között nappal nyil-

ván fegyencek javítják az utat, kő és homok egymásra hányva.

A házak még mindig némán merednek a csöndbe. Az ablakok még mindig csukva.

A gondosan zárt ablakok mögött a világosság, az élet csak itt-ott villan fel. A vásárlók s a peresek még nem sietnek a piac és a törvényszék felé. A kereskedők még nem téferegnek pletykálva nyomorúságos áruik között. A titkosrendőrök is mélyen szuszognak levegőtlen odúikban; az esti szeszek kábulatát alusszák ki. Erre a gondolatra összerezzenek; körültekintek, de senki sem követ.

Úgy érzem, olyan egyedül vagyok ebben a városban, mint még soha sehol, egyes-egyedül.

Úgy szemlélődöm, mint a századelő fantasztikus regényeiben az idegen csillagra került világűr-utazó. De csak egy pillanatra, mert egyszerre felderül bennem ennek az érzésnek és látomásnak eredeti alakzata, e képzetek gyökere. Néhány hónappal ezelőtt a kaszányában, sötét sarkokban bujkálva, zsákok és koszos ládák mögött, hol jól hallhattam, ha nevemet szólítják, de engem senki se láthatott, ezen a gyermeki rejtekhelyen olvastam Ernst Jünger Kertek és utak című háborús naplóját. Ez volt az első ideérkezett híradások, képek egyike az új háború arcáról. Lélegzet-visszafojtva olvastam az oldalakat a német előnyomulásról Franciaországban 1940-ben, üres és kísérteties városokban, elhagyott lakásokról; a kertekben egyedül bitangoló rémült háziállatokon kívül életnek mindössze annyi nyoma maradt, hogy az elfutó franciák változatlanul, mintegy múzeumként hagyták meg környezetüket, lakásaikat a beözönlő *boche*-oknak, hadd támadjon fel bennük a furdaló lelkiismeret – balga elképzelés! –, amiért szétbomlott itt az emberi lét, és ők az okai. Vidám francia városok helyett, amire a martalócok vártak, üres kísértetvárosok...

Az az érzésem, ha én most itt benyitnék ezen a nagy barna kapun – PRIMÁRIA – ebbe a Monarchia arcvonásaira emlékeztető épületbe, zavartalanul felmehetnék

a lépcsőkön, kopogtatás nélkül benyithatnék a polgármester irodájába, kivehetném fiókjából a vaskos kötegű tervezetet, amely arról világosít fel, hogy a templom körüli várfalakat és közöttük a fecskefészek módjára hozzáragasztott ódon épületeket a polgármester úr el akarja hordatni, tűnjék el innen utolsó emléke is annak, ami egykor magyar volt, miért emlékezzenek a magyarok? Miért a falak tanúságtétele, hiszen hamarosan úgyis eltűnnek, felszívdódnak, nyomuk se marad.

Illúzió a közös börtönben. Ettől a gondolattól szomorúan elmosolyodtam. Füst, füst, füst, írhatnám az íróasztalt lepő porba. Ráírhatnám az iratcsomóra az íróasztalon kezem ügyébe kerülő vörös ceruzával: „Nem engedélyezem’.” És így írnám alá: „Egy elnémult magyar költő.”

Tovább mehetnék a hivatalos szobák során, át a termeken. Mindenhová benyithatnék. De nem, az ajtók maguktól tárulnának fel előttem. Megnézhetném az ijesztő népszámlálási és élelmezési adatokat, a megkezdett és soha el nem készülő aktákat, az eltűntek és az elesettek hosszú listáját. Leüthetném az írógépek koszos billentyűit, és levelet írhatnék rajtuk egy késői ismeretlennek e világról, a börtönről, amelyben élünk rendeltetett. Üzenetet hagynék egy majdan erre poroszkáló Ernst Jüngernek – hiszen a háború ide is elérkezik, mindenhová elérkezik! –, aki, mint ez a mai német író is, majd azzal dicsekszik tán, szintén igen őszintén és nem kevés öngúnnal, hogy az új német hódítók nem járnak éppen nadrág nélkül – talán a „sansculotte”-okra gondolt Jünger? –, ám ülepüket mindössze faforgácsból készült műrost szövet takarja; híradást hagyhatnék azoknak vagy másfajta foglalóknak, kikkel tudatni kívánom: e világ, amelyben nekünk, maiaknak élünk adatott, nem volt vigasztaló, s e város falai között az ábrándosabbak, a szenvedők inkább a régi nemzedékek élete után vágyakoztak, a füstben, vérben fürdetett őszintébb korszakokra, amikor az ellenség még megtörhette a várost, de a lelkeket soha.

Jünger csábító példáját követve behatolnék most a kihűlt polgárlakásokba is.

Egy szekrényben – s erre igazán nem vártam – finom, fővárosi hölgyi selyem fehérműben turkálhatnék, mé-lázhatnék egy modern enyedi Bovaryné sorsa fölött, abban a reményben, hogy a szomszéd patika Homais ura – eskümet véve, hogy ez a kettőnk titka marad – kellő felvilágosítással szolgál majd a dáma sorsa és kalandjai, temperamentuma, vulkáni szenvedélyessége felől. S lám, vajon nem épp ez a kopasz, vén kéjenc gyógyszerész az, akinek keze alól kerültek ki a tégelyek, melyek kisgyermek koromban anyám szépítőszerrei közt álltak, rózsaszín porcelántégelyek, a Nagyenyedi Kovács krém felírással, felejthetetlen édeskés, úgy emlékszem, eperillatot árasztva, mit annyira szerettem, hogy titokban nemegyszer orrom alját dörzsöltem be vele, hadd szívhassam be minél tovább? Ó, azok a régi, a gyermekkori illatok, az az ártatlanság! Eper illatú arckrém!...

De tovább, előre a képzeletbeli és mégis – bizonyos vagyok benne – valóságos felfedező úton!

Amott abban a polgárlakásban a feldúlt fekvőhely még az elmúlt éjszakán lezajlott füledt szerelmi csatáról beszél. Az ágy lábánál egymásba keveredve a szerelmesek hálóköntöse, önmagában is édes csendélet. Egy feldölt borosüveg. Édességek maradéka. Egy gyönyörű jonatanalma gurult el a fotel alá, rajta egyetlen harapás nyoma, női gyöngyfogaké.

A másik szobában selyempaplanos kis gyermekágy. Körülötte képeskönyvek és játékszerek.

És megtekinthetném a házi könyvtárakat. Elepednék a tizenkét kötetes Arany János után, amit hiába kergetek évek óta ócskásainknál, hiába adtam fel apróhirdetést, hogy megvenném drága áron, üldöz a sors, nem jutok hozzá. És egy cédulán, hátsó zsebemben: barátom könyörgő kérése, hogy szerezzek neki felfedező utamon egy teljes Arany Jánost. Ezt, innen, ebből a könyvtárból elvihetném neki. Jobb helyen lenne nála.

Század végi dísz tárgyak és „ónémet” bútorok közt állhatnék a még ki nem tárt zsalugáterek mögött, a félhomályban gyermekkoromra és a szülői házra emlékezve, melyben éppúgy, mint ezekben a lakásokban, a főzeteken és a kiürült szavakon kívül semmi se jelezte, hogy itt magyarok élnek. A sok kacat, dísz, haszontalan csecsebecse, apróság mind a régi német–magyar ízlésre és életfelfogásra vall. A háború előtti „boldog békevilág” teremtette divat és az iparosodás korszakában „kiurasodtak” ugyan a polgárok, de ezzel együtt csillagászati távolságba kerültek életmódjukban, sőt gondolkodásukban is mindattól, ami valóban magyar, a népüktől, miközben tudjuk persze, mily elmaradott ez a nép Európában. Mire vitték e polgárok? Ennyire? Erre, amit látnom adatna, ha belépnék azon a kapun, ama ház ajtaján, és benyitnék a legközelebbi szobába?

„Régi tisztviselőlakás” – mondanám halkán, ahogy végigsimítanék a kopott, de még mindig lágy fogású kelimabroszon, vagy kezembe venném a piros márványból faragott díszcsoportot, mely ágak és levelek közt kétségbeesetten tévelygő apró majmokat ábrázol, talán éppen a századelő urasodó magyar polgárságát, a kiegyezés óta csak majomkodókat jelképezvén, akik aztán itt nyomorogtak illúzióik és piros márvány majmaik között. Csipkék és kézimumkák, nagyanyák leánykori emlékei kerülnének kezembe, egy bosnyák mivesek készítette papírvágó kés, mellyel legalább huszonöt éve nem vágtak már könyvet. És az elmaradhatatlan, bársonyfedelű, aranyozott-kapcsos fényképalbum. Évtizedek óta én lennék az első, aki felnyitja.

De isten mentsen kihúzni az ormóttan hálósobaszekrény fiókját. Mi minden kerülne onnan elő? Három női nemzedék elképesztő teátrumi kelléke: csipke, gombok, legyezők, gyöngy, régi enyedi báli emlékek, gyűrött, hajdan parfümös és öblös melltartók, halcsontos rózsaszín „míderék”, a gyerekek elől gondosan elrejtett, rongyos törülközőbe csavart „irigátor”... Ne is kíséreljük meg a

felsorolást és a részletezést! Egyre szemérmertlenebb kellé-
kekre akadnánk, a négy fal közötti legtitkosabb magán-
élet szemérmert követelő jeleire. Pompeji a hamu alatt.

S talán járnék egy lakásban, ahol egykor tudós Szász
Károly professzor hajolt jogi könyvei fölé, egy házban,
ahol megfordult a falak között a későbbi nagy szenvedé-
lyű Kemény Zsigmond is. – Sose lesz már emléktáblája
e ház falán! – Végigmennék e lakásokon, e házakon, és
nem tudnék arról, kik éltek, pusztultak lélekben, vagy ép-
pen harcoltak itt valaha valamiért, kimérákért vagy hi-
teles eszmékért, vagy ki tudja miért. S ha igen, érdemes
volt-e?

S ha hirtelen lármát hallanék, odasietnék az ablakhoz, s
lám, az elvárásolt város egy pillanatra valóban fellibbenti
előttem a múltja függőnyeit. Hintón jelenik meg az Enye-
den vendégszereplő Blaháné, lelkes kollégiumi diákság
veszi körül. Szerzett joga az enyedi tanulóifjúságnak a
művészet körüli zajongás. A kollégiumból rajzottak ki
Erdély első színészei. Az ünnepest komédiásnő csipkeken-
dőjét meglobogtatja a szél, a múlt és az emlék szele, és
tovamossa alakját.

Tudom, elporladt évtizedek tolakodtak most közém és a
mai város közé. De ne gondoljuk, hogy csak ez a kis-
város ilyen a reggel és a nappal határán. Némely, az éj-
szakából most hazatérő költők, bujdokoló összeesküvők és
a korhelyek tudják, a még viszonylagosan nyugodalmas
háború előtti közelmúltból ismerve Párizst, Budapestet és
Bukarestet, hogy ott sem mutat most barátságosabb arcot
a város ilyenkor, április első felében, hajnalban, háború-
ban. De talán nem is kell ehhez különös képzelőerő. Le-
het-e más e világ, a háborús világ, Európa, mint egyforma?
Ebben az órában bárhol járjon az utazó, egy „másik vá-
rost” pillant meg, az igazit, a néptelent, a kihaltat és hi-
deget, múltbéli szellemek neszezését hallja a börtönük-
ben.

A vártemplom tömör és hatalmas épülete, akárcsak kör-
ben a teret övező házak, a várfalak, a bástyák mögött

a négyszögű, tömzsi torony ebben a világításban hatalmasabbnak rémlenek, mint amilyenek talán a valóságban, akkor, amikor nap veti fényét Enyedre, és az alacsony barna felhők határozott körvonalakkal válnak el a felhős kék égtől. Most az elterpeszkedő, lassú reggeli percek szürkesége tompítja le a távlatokat és torzítja a benyomást. A szomorúság fénytelenége lep be mindent, és benne a tárgyak, a kőből való város: a múlt és a történelem embert és korokat túlélte emlékei fenyegetőznek és csábítanak. Nézem a falakat, a bástyákat, a templomot s a tőle idegen tornyot. Mindez láthatatlan és szünetlen ostrom alatt porlad és fogy. A sziget romlásában is az ellenállás, a dac jelképe.

Nem kell sokáig keresnem a bejárást, hogy a falakon belülre jussak. A várfalakhoz ragasztott épületek félkörét elhagyva, nyitott boltíves, hideg leheletű kapualjra bukkanok. Még meghúzódik benne az éjszaka némely didergető foszlánya, mint nyáron a Kárpátok egy-egy sziklás rejtekében a télre emlékeztető apró hófoltok. Kerítés, zár, tiltó tábla nem állja útamat. Mint a temetőkből is: az itt láthatók tiszteletre és főhajtásra kényszerítenek.

Megállok a falak között.

Önkéntelenül is leveszem kalapom.

Előbb csak a hatalmas zárt tér teljes és valóságos időtlensége üt szíven. A templom, körben az egykori fejedelmi épületek és a vár omladozó párkányai között nem gondolok már velem, hogy követhetne valaki, hogy kutathatnák, miért járok itt, hogy gyanakszanak rám, és ellenséget sejtenek bennem, üldöznek, és a kopók minden igyekezetére az, hogy büntethető tetten érjenek.

Vár ez.

Nemcsak a hagyomány és a kövek vára.

A léleké is, amelyben, úgy látszik, újra helyet kapott a voltaire-i „*cultiver son jardin*” elve.

Itt, lábamnál, a falak között kis veteményes. A friss, poronyú földet még csak előző este kapálhatták meg. S fent valahol, a régi termek egyikében lelek majd néhány

óra múlva Kacsó Sándorra, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet egyik íróasztala mögött, ahol az író gazdalapot szerkeszt, tanácsokat ad a vetés módjáról, felvilágosítást a magok minőségéről – és költeményeket ír. A földdel való megtartó rokonság tudományát tanítja. És az elhagyatott, a magányos nemzetiség emberség utáni vágyakozását énekeli. A megmaradás esengő akaratát – és az üldöztetés fájdalmát, akárcsak mind e jelek köröttem, melyek hirtelen az évszázadok felől omolnak reám, a tűz, a pusztítás, a harc, a vér és az örök újjáépítés figyelmeztető, Kőműves Kelemen-i emlékeiként.

Fent a termekben és a szobákban egykor fejedelmek és fejedelemasszonyok pihentek meg átutazóban, vagy a zsinatok nagy vitanapjain.

Bethlen Gábor mindenkifölött szerethette a várat, ablakain át a kék eget és a tetőket nézve szőtte itt tovább realista elképzeléseinek finom és bölcs szálait: megmaradni a Habsburgok és a Porta között. Lángvető lélekkel készült itt a várban is diplomáciai és katonai tettekre, írta fondorlatos és kétarcú leveleit, hazudott, csalt, szeretett és büntetett, két öldöklő eszméért: a Békéért és a Függetlenségért. És a hiányzó korszerű Művelődés megteremtéséért az erdélyi barbárságban.

Erdélyi költő rajzolta ki értve és megértően Bethlen „hírhedt”, váltakozó arcát, méghozzá egy korai nacionalista bűneiből mostanság megigazult, erkölcsös és mélyen vallásos lélek – az ellen fordulva, ami ellen én is –, egy költő, Az álarcos magyar című versében, így:

Az új multság más magyart kívánt:
Kardos magyart, de álarcosat is,
Sok ellenség közt zúzott csontjait
Bölcsen forgató „praktikás” magyart.

A hatalmára gondos Nyugat nem nézte jó szemmel az „álarcos magyart”, aki értette, mint kell a törökkel jól meglenni, de a maga idején a jóval veszedelmesebb Béccsel is udvariasan érintkezett, a nyitott gondolkodású pro-

testantizmusra, Anglia és Hollandia tudományára, a tulajdonképpeni Nyugatra nézett: a reneszánszból születő polgári termelés módra és kultúrára. Ám a Habsburg Nyugat már akkor is a „keresztény kultúrát” féltette, a katolicizmust, Bethlen pedig jól tudta, a töröknek csak arany kell, sarc, nem a lélek, míg a németnek a magyarság, a kicsiny ország egész népének a lelke, élete, vére, velleje, hogy helyébe ültethesse az előőrs szász fegyveresek mellé a maga ugyancsak rabló, sarcoló hatalmának *Landsknecht*-jeit, Keletre sandító őrt és fegyveres élcsapatot magyar temetőre. Bethlen Gábor bölcs volt, de bölcsességével is vetekedő erénye, hogy gyűlölni tudott, hogy ellenszenvét és természeti erejű életösztöne minden rezdülését a nyugati főellenségre, a Habsburgokra összpontosította, miközben – mondom – a Nyugat az új eszmék bölcsője is volt, mert épp ez kellett neki: a haladás, a vallásszabadság, ahogy akkor a lelkiismereti szabadságot nevezték. Mi tudjuk, nem a humanista eszmék Nyugatja ellen védekezett, hiszen művelődési felfogása Mátyás után itt a reneszánsznak ezen a tájon, odaát, a gyulafehérvári udvarban az erdélyi magyarság legátfogóbb szellemi hajlékát teremtette meg, ő maga is minden kultúrtettében, végső eszményeiben nagy nyugatnak bizonyult, s a kicsi és kisszerű keleti Erdélyországban – európainak. Ferdinánd ellen pedig harcolnia azért kellett, mert a Habsburg épp nyugatvá válásában akadályozta a magyart. A vallásszabadságért való küzdelme a románságnak nem lehetett közömbös, hiszen a katolicizmus épp vallásilag, azaz nemzeti létében nyomta el.

Íme, itt a templom, hatalmasan, még százados tűzvészektől barnult kövekkel, a protestantizmus vára a bástyák között. S ez volt az, ami Ferdinándot bősztítette. Tudta, hogy a protestantizmus Magyarhonig érve átvágta a Habsburg katolicizmus fegyveres falát, rést metszett abszolutizmusán. A protestánsok harca nálunk egyben nemzeti függetlenségi, a polgárosodás reggelén nemzeti forradalmas harc is, melynek mélyén mindig újra felrémlt

valami az 1437-es huszita forradalom társadalmi rációjából. Hiszen Bethlen mögé sem csak a protestantizmusuk miatt mellőzött urak állottak fel, de a még-nem-nemzet nép is, a jobbágy, a szegényparaszt, aki pontosan felérzi, hogy a vezér szemében emberré nőtt, s hogy a nagy fejedelem terveiben és szándékaiban, a nemzet alakuló fogalmában már róla van szó.

Bethlent az utána következő idők igazolták. Nem árt ezt megfontolni, hisz az egyetlen remény: szövetkezni itt mindenkivel, aki szabad akar lenni, szövetkezni a haladó, a forradalmas európai erőkkel – Európa: Nyugat és Kelet is – a duna-európai német terjeszkedés ellen. Magukra vessenek a franciák és a protestáns fejedelmek, hogy nem követték Bethlen vízióját: a hatalmi törekvéseiben nyughatatlan, terpeszkedő Habsburgokat megsemmisíteni, így teremteni meg a függetlenek és szabadok európai egyetértését, a békét. A fejedelem ilyen békét akart.

Más lenne-e a románok útja? Együttes, közös út ez. Nem a jobbik román történelmi akarattal együtt áhítjuk-e mi is, akik itt, Romániában élünk? Békét akarunk és a müncheni Bécsi Döntést sem mi követtük el, ámbár... mi fogunk fizetni érte, a bűnért a büntelenek.

– Békét... – mondom hangosan és félelem nélkül a szót a várfalak közt, és megismétlem még egyszer, sóhajtván és reménytelenül:

– Békét!...

Ez az épület itt mögöttem, íveivel, egymásba épült szárnyaival és támasztóival a várfalak mellett – felismerem régi képek után –, ez a fejedelemasszony háza.

Ó, milyen gyönyörű most hirtelen ez a néptelen, néma reggel, az egyedüllét. Persze hogy felzsong bennem a feledhetetlen, a lázas olvasmány, Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának Bethlenje Enyeden, az első feleséggel, Zsuzsannával. Hiszen itt zajlik az Asszonnyal vívott öldöklő s évekig tartó párbaj egyik legszenvedélyesebb jelenete. Lehunyom megint szemem, mint ébren álmodva annyiszor, hogy a regénybeli történetekre való emlékezés minél éle-

sebben gyűjtsa fel a tucatnyi színpadi drámára való jele-
netsorból az itt lejátszódót. Zsuzsanna találkozása Péchy-
vel s tragikus kifejtetű vitája Lippa vára átadásáról a tör-
öknek, Zsuzsanna lobogó, asszonyos összezördülése a szö-
vőnőkkel, futása fel a rozoga lépcsőkön hálósobájába,
majd összecsapása a fejedelemmel, füstölgő vad és gyil-
kos szópárbajaik egyike, ott valahol, tán azok mögött az
ablakok mögött. És Enyeden, ezek között a falak között
vívja Bethlen Gábor végzetes vitáját a másik, az ősbibb
származású Bethlen Farkassal. Ebben a szóviadalban mon-
datja a fejedelemmel Móricz Zsigmond:

„...Erre elég hatalma van az osztrák háznak: hogy
minden várunkat megrakja a maga szemét zsoldosaival, és
bennünket kiéljen, kizsaroljon, és fegyver alatt tartson...
Ezért vagyok én itt ezen a helyen, hogy ezt jól tudjam...
mert nem a török ellen jönnek, hanem a föld népe ellen, és
a várakban érzik biztonságban magukat... De a töröknek
akármikor feladják a várakat... Ezért köszön le minálunk
udvari tisztségéről Nagyságod, hogy ezt a fene, maró, ha-
rapó, vérszívó németet dédelgesse.”

Tehát: már akkor...

Isznak s mérkőznek az urak nehéz szavakkal, fondor-
kodással és érvekkel. A párbaj tétje a kis haza. S az utolsó
töltet veres borból csak a lerészegedett Bethlen Farkas-
nak adnak innia. És a megalkuvó, kinek kényelmes és a
nemzetre oly veszélyes álláspontja a Béccsel való paktálás,
nemzetárulás gyalázatától szennyes és búzló a szava, a
gondolata, néhány óra múlva hazaútján lefordul szekere-
ről, görcsök és jajgatás közepette kiadja lelkét. Az utolsó
pohár vörös bor mérgezett volt.

Vajha lett volna elég gyűlölet és nagyság a tegnapiak-
ban, a maiakban, hogy irtsák legveszélyesebb ellenüket,
az árulót, a nemzeti lét pusztítóival paktálót, az e földet
s népét kiélő némethez pártolót. Nem erre a sorsra jutot-
tunk volna akkor, amelyben most sínylődik e falak körül,
a vár körül, itt Dél-Erdélyben, s túl az új határon Dévé-
nyig s az osztrák dombokig ez a nép, sem a másik, a ro-

mán, sem a többiek, a szlávok. Ha összefogtak volna! Ha lett volna még egy Bethlen Gábor!

Amikor felnyitom szemem, mintha még fénylőbb lenne a reggel.

Sietve, e hunyorogni kényszerítő pillanatból merített új erővel, frissülten járom körül a templomot, ismeretlen kapun fordulok ki, s íme, újra kértem a térre, a feltépett kövek, a homokbuckák mögé, s mintegy a lélek barikádjai mögül nézek bele a mély utcába, egy vízszintes, sötét kútba.

Néhány fonnyadt arcú és fáradt ember igyekszik munkahelye felé. Megkeresem ismét a gőzfürdőt. Meg is találok, de hiába zörgetek takaros kis kerítéskapuján. Amint később megtudom, csak a babonás pénteken fűtik be a kazánt. Egy hét kell, míg annyi fürdőző gyűl fel Enyeden, hogy érdemes legyen vizet s szentet áldozni a tisztálkodás eme kívülről szerény, de a reggeli napfényben oly takaros műintézetében.

No, most aztán ideje ágyba bújni!

Utálom ugyan a szálló szobáját, a piszkot, az előttem járók rosszízű emlékeket ébresztő nyomát. Legszívesebben ruhástól bújnék az ágyba, de nincs miben válogatni, a csengetésre nem jelentkezik személyzet, így hát le kell mondanom arról, hogy más szobát nyitassak. Talán nem is szól a csengő. Miért is szólna?

Ruhástól fekszem le, mint a kiürült városokban megpihenő katonák Jünger könyvében...

A szobában dohos homály.

Enyed – összegezem –, Enyedre miért is jöttem? Micsoda csődje utazó vállalkozásomnak! De talán csak azért tűnik mindez ily lehangolónak, mert valóban holtfáradt vagyok, homály van és hánytató emberszag terjeng, eszi bele magát bőrömbe, a ronda ágyneműbe, a falakba, a bútorokba, a padló koszos deszkáiba, a székek kopott bárosnyába.

Kint valahol a hegyeken zaj kél. Ablakom alatt a koszos udvaron kutya ugat.

Klári már ébred, s Péter fiunk csodálkozva kérdi majd tőle:

- Hol van édesapám?

Amikor meghallja, hogy Enyeden, bizonyosan újra kérdez:

- Mi az az „enyed”?

Már kérdez szegényke. Ezzel kezdődik az élet, a boldogtalanság, a kérdéssel, az ismeretlennel való találkozással, amelynek neve mögött ott a következő ismeretlen, és annak neve mögött a másik. Véget nem érően. Halálíg.

- Mi az, hogy: Enyed? – kérdem én is már félálomban, gyermekesen motyogva.

- Börtön és vár... – válaszolok, de ez a válasz mintha már valahonnan nagyon messziről érkezne. – Tegnap vár, ma börtön.

Kint a város fölött az Órhegy és arrébb a Pilis, melyek egykor a szenvedélyes vágóban erre lovagló Bethlen Gábort is nézték, a végleges reggel fényébe göngyölten állanak őregen és bölcsen, mint akik nagyon sokat tudnak, többet, mint amennyit a jövevény elme felkutathat, és elképzelték múlt és jövő felől. A jövőt tudhatják-e...

V. ÉNEK ENYEDEN

A napkorong már jó magasan úszott a város fölött, s a nyitott ablak keretében az ég kékjébe emelkedő galambok jelentették az idegennek: szép tavaszi nap vár rá, előre-láthatólag nem zavarja majd gonosz szél, fekete felhő, komor eső.

És, mintha külön a vendégnek, a felfedező utazónak szóló bátorító üdvözlétként, egy ének csengő hangjai fogócskáztak a vendégfogadó folyosójának homályos zugolyaiban.

Már félálomban hallottam ezt az egészséges és kerekded leányhangot; érc és melegség. Bujtogatón és serkentőn csörgedezett s bújt elő hol innen, hol onnan a dal, és közben vedrek csörömpöltek és párnák dörrentek fel egy izmos és erélyes kéz csapásai nyomán, amint az éneklő szétverte a huzatokba szorított, átmelegedett tollut. Szállt az ének, és hirtelenjében rádöbentem, hogy hiszen magyarul énekelnek.

Nem is tudom, mióta nem hallottam már dalolni magyarul.

Odahaza a gondtól és bajtól emésztett Lidike sose dalol. Klári se énekel már évek óta. Én sem tudom, mikor fűtyörésztem utoljára. Énekelni? Istenem, mikor is énekelünk utoljára?

Bizony elfelejtettünk dalolni. Vajon messze-e még a nap, amikor egy láthatatlan jelre újra kitarulnak majd a reggelben az ablakok, és fiatal asszonyok almapiros arccal, fűrge munkájukon jártatva kezüket megint énekelnek? Messze-e még az idő, amikor mi férfiak is megint

énekbe kezdünk, és estenden szépen, pohárral a kezünkben, komolyan ülvén az asztalok körül, mint akik nagy dolgokat cselekedtek, elpihenünk és elnézünk messzire éneklés közben?

Micsoda ártatlan lélek lehet ez a lány itt kint a sötét szállodai folyosókon, aki most énekel, ebben a világban, amikor gondolatainkhoz csak gyász, félelem és aggodalom szegődik! Ki lehet az, aki most énekel itt, Erdélyben, éppen itt, közel az egyre vonuló hadseregek országútjaihoz és a sínekhez, melyek bevérezetten jelzik: itt vágták ketté hegyes-völgyes kis hazánkat, s az új határok két oldalán morc örök járnak élesre töltött fegyverrel, készen bármikor egymásra lőni, vagy – majd egyszer – egymás keblére borulni és mindent feledni, mind a gyűlöletet, a jajt, sikolyt, halált, szerencsétlenséget, amit ez a vonal, a Bécsi Döntés vonala a háborúval együtt Erdélyre hozott. E században már volt példa ily testvéri összeborulásra.

Reggel van, szinte hihetetlen, de csodálatos reggel. Érdemes volt eddig mindenféle kalandon át idáig vergőd-nünk, mindent kockáztatnunk.

Szép reggel ez mégis.

Reggel Enyeden.

E hajdanán kitűnő szálló beszennyezett falú szobájában leverő ugyan a kosz és a rongyok, de kint süt a nap, és a folyosón énekel egy leány, édes anyanyelvünkön énekel. Ujjam érintésére a csengő is vígan felsikolt – lám, szól a csengő is, mégis szól! –, jön az ének, felém siet, szobám ajtaja előtt elnémul, és egy derűs arc jelenik meg, egy leányka dugja be a fejét: Anna.

Fürdőről persze szó sem lehet. A szörnyű odút illető, panaszom viszont meghallgatásra talál Annánál, és öt perc múlva tiszta, napos utcai szobában lelem magam. Az ablak nyitva: friss levegő. Tiszta ágynemű. A mosdó melletti fajansz korszóban egykettőre meleg víz párolog. Amolyan „szervíz” korszó ez, század eleji divat, beleégetett virággal díszes, öblös torkú, hasas, domború. A mosdótál is ilyesfajta gyártmány, de más mintájú. Az egykori szap-

pan- és fogkefetartónak már nyoma sincs, a boldog világ jelképeit összetörték a hajdan Enyedre beránduló földbirtokosok, édes légyottra idejáró dzsentrik, a kereskedelmi utazók, vándorkomédiások és egyéb rendetlen népség. Az elengedhetetlen fehér szemcsés vörös márványlap a mosdó alatt közepén kettéhasadva. De meg kell hagyni, a daloló Anna – amennyire az ilyesmit a mai vendégek igénylik – tisztán tartja ezeket az eszközöket. Csak a molyrágta bársonyszövet függönyből robban ki a por, ahogyan belébotlom, mert látni akarom Enyedet, s mert immár teljességgel nappal van, túlbuzgón rohanok az ablakhoz.

Kint a kisváros élete szelíden és egyhangúan zajlik. Kisvárosi hétköznap. A polgárok nyugodtan, mértékletesen járnak a dolguk után a napos tavaszi délelőttben. Falusiak jönnek-mennek. Férfit alig látni. Inkább csak az irattás-kás, sötét tekintetű adóvégrehajtók járnak a népeket ijesztve üzletről üzletre, házról házra. No meg az öregek. De a vár s a templom rendíthetetlenül és bizalmat ébresztően emelkedik a napfényből az enyedi jelen fölé.

Anna még mindig dalol kint a folyosón, s én változatlan szomjúsággal fogom fel, szívom magamba a rég nem hallott dallamokat, melyeknek már szinte felejtetem szövegét is. Amíg készülődöm és rendet rakok dolgaim között a derűs napsütéstől lobogó szobában, magam is vele dúdolgatok.

Ejnye – kapom rajta magam –, hát dúdolgatok még?...

Szophoklészemet kiteszem az éjjeliszekrényre ebéd utáni olvasmánynak. Böröndöm tartalmát áttekinthető rendben helyezem el, bölcsen tudván: miközben majd a városban járok, egyszer csak óvatosan felnyílik az ajtó, belép rajta a rendőrügynök, és vizsla tekintete végigfut a dolgaimon, megtapogatja ruháim bélését, találomra széthajt egy zsebkendőt, dohánytól sárgult ujjai alatt végigpörge-ti az Oidipusz és Antigóné oldalait. Minden gyánús.

A kapun kiérve még utánam kunkorodik Anna dalának egy foszlánya, mint egy színes szalag a szélben, s viszem magammal, ott lebeg körülöttem, előttem, mögöttem; hal-lom, amikor már bizonyára nem is hallható.

Már ott állok a kollégium kívül kiábrándító látványt nyújtó hatalmas tömbje előtt, s elkedvetlenedve szidom az építőmestert, aki az ősi falakra álorcát vakolt és áldásze-ket: nos, megint s itt is a rég letűnt Monarchia egyen-ruhája. Ebben az ízetlen kómamutban is megjelenik az egykori Impérium egyen-szelleme. A kiegyezés éveiből itt-maradva félreérthetetlenül hirdeti – Deák Ferenc minden állítólagos bölcsessége ellenére is –, tudva vagy öntu-datlan, hogy börtönnek szánták a bécsi szellemű építők az iskolák, a bíróságok, az adóhivatalok s egyéb közintéz-mények egy kaptafára szabott hideg és riasztó falait is, mindent börtönzsabásúra építettek. Már Kazinczy is „ízet-lennek” találta az akkori kollégiumot. Bírálataból az utó-kor nem tanult, s az új épület ízlésben, csínban talán még a réginél is szegényesebb.

Vissza is fordulok.

Csak néhány lépést kell tennem a kapuszárnyak nélküli bejáraton át, amely immár száz éve tárva-nyitva, s újra bejutok a Várba.

A templom egyik oldalajtaja nyitva. Óvatosan besur-ranok rajta, csendben, hogy ne zaklassam helyükön a szundikáló zsoltároskönyveket, a Mátyás előtti építkezés-re emlékeztető egyetlen gótikus sarokban, a szószék alatt az ősi szőnyegek álmát; ne zavarjam meg a csöndet a ha-talmas boltozat alá egyáltalán nem illő barokk oszlopok között. S persze érzem újra a delejes vonzást, az élettelen tárgyak szellemét: az egymásra rétegeződött történelmet, holott számomra, hogy őszinte legyek, már távoliak és idegenek a formák és méreteik, melyek arról is tanúskod-nak, hogy nem az embernek emelték az ősök ezeket a fa-lakat, melyek között és mégis felvirradt a humanizmus, örökségünk.

A nap mohos mellvédek és bástyák felől süt be az ónozott ablakon át a templom hatalmas hajójába, hol igazán otthonosan a zsoltárok zengenek csupán, a zsoltárokban és a prédikációkban anyanyelvünk ma is, mint évszázadokkal ezelőtt; ugyanaz a dallam, ugyanazok a szavak és hangok: Szenczi Molnár Albert zsoltárai, a Bethlen-korszak irodalmi műveltségének örök díszei. A szűrt fény az embertelen öblösséget még boltozatosabbá növeli, megfosztja kísérteti hangulatától, mely felhős napokon, az esti szürkület óráiban vagy olyan hajnalokon, amilyen ez a mai is volt, itt megtelepedik. De kellett is ide az egek kegyéből segítő világosság, hol Apáczai Csere örökébe lépve Csernáttoni síkraszállott Descartes-ért, a ráció nevében hadat üzent az „álmos és hályogos szemű magyaroknak”. Itt, ezek között a hatalmas és félelmetes és rideg falak között prédikáltak és vitatkoztak Erdélyben első felvilágosult tanítóink, őrizvén és ápolván Apáczai eszmélő nemzeti vízióját és figyelmeztetését: „Ha a magyarság élni akar, igazi nemzeti művelődést kell teremtenie.” S hogy az igazi alatt az értelmeset érti, kell-e mondanunk? Értelmes nemzeti műveltségre gondolt.

Felkapaszkodom a szószék kikopott, rozoga lépcsőjén, és körültekintek a tátongó, személytelen ürességben. Mit is mondhatnék én hirtelenjében a vak falaknak, a néma múltnak innen, erről a szószékről?

Igen, tudom már, Apáczait kell hangosan idéznem, és nem kell félnem, hogy kint meghallhatja valaki szavaimat, hogy berontanak a templomba magyar maradiak, és ujjal mutatva rám, kiabálni kezdenek: „Ez az ember bolond! Rendőrség, rendőrség! Akadályozzák meg a beszédben!”

Mert hiszen Apáczai nemtetsző szavait kell kimondanom!

„Az utókor, amelyre nézve te régi léssz, minden szeretet és részrehajlás, gyűlölet vagy irigység nélkül fog megítélni. Mindazokat pedig, kik a nagy tudatlanságnak palást-

ját szótték, el fogja átkozni. Végre azokat, kik a haladást készakarva megakadályozzák, pokolra szánja...”

Elismétlem hangosan a magyar racionalista ígéit, de inkább csak elmormolom.

És lám, a szószék nem szakad le alattam, a pogány Ész hite alatt.

Az öblös, öreg csend bólogat; mintha valóban komolyan bólogatna...

Csak fent az orgonán roppan valami. Mintha a szavak folytatását várná egy láthatatlan hallgató. De elmondhatom-e a folytatást, magyarázhatom-e fennhangon a mi racionalizmusunknak ezt a szövegét, ahogyan a szentírást magyarázza erről a helyről vasárnap a tiszteletes úr? Értelmezhetem-e a mondatot: „Végre azokat, kik a haladást készakarva megakadályozzák, pokolra szánja...”? Beszélhetek-e ma róluk, akik ezt a háborút ránk zúdították? Beszélhetek-e a gyilkosokról, a rablókról, az elnyomókról és a pribékekről, a szó, a gondolat, az értelem béklyóba verőiről, elárulóiról, a szabadság habzó szájú, veszett ellenőiről, a teutonokról és zsoldosaikról? Beszélhetek-e róluk s ellenük hangosan, amikor még rejtegetnünk kell gondolatainkat? Amikor még börtönünkben, a börtönön belül is spionokkal a nyomunkban és feljelentőktől körülveve élünk, ahogyan élünk, s ha élet ez? Vagy engedjem szabadjára a feltörő panaszt és sikolyt, üvöltsem el magam most, amikor egy egész éjjelen át megfeszített lelki erővel viaskodtam kémekkel és titkosrendőrökkel, rémképekkel, üldözőkkel? Ordítsak-e, üvöltsek-e, mert mást nem lehet?

Nem...

Apácjai az értelem és értelmesség erejére és támaszára figyelmeztet. Bethlen Gábor az ésszerűség kétarcúságára, az ész gyakorlatiasságára.

A pillanat és ez az alig visszafojtható szükségesség – sikoltani, ordítani, üvölteni – arra rendeltetett, hogy némán maradjon meg a falak között, idebent, a lélekben, együtt kételyeimmel és rettegéseimmel, szent közösség-

ben millió titkos gondolattal, a másokban, a többiekben is hangtalanokkal. Elég, ha az előbb elmormoltuk a szavakat, melyek a múlt évszázadokban itt már nem is egyszer hangzottak, surrantak a templom falai között, a vár falaitól körülkerítve. Ó, Európa! Meneküljünk innen!...

És nem. Nem üvöltjük el magunkat eszünket veszítve.

Megállok a feketedett falak alatt, a templomot övező udvaron, az épületek között. Csodálom Kazinczyt, hogy nem talált szavakat a vár festésére, s Enyedről beszámolva, megelégedett a kollégium némely művelődéstörténeti adalékainak lejegyzésével.

Bár hervatag illat terjeng a mohos bástyák árnyékában, a túlsó, a déli oldal napfénybe mártott falait szemlélve arra gondolok: a múltunké itt minden lehelet. Azon kapom magam, hogy mellem kicsit kihúzom, mint a gazda, ki szép hősi küzdelmek emlékeitől hemzseggő háza táján a viszontagságos idők, a zápor és a jégeső elmúltával körültekint. Holott a bajra s a vészre gondolva, amiben ma élünk, inkább összeroskadnom s vezekelnem kellene, mert mit tettem én mindezek ellen, amik sújtanak bennünket? Mit cselekedtem valójában az áradat és a pusztulás ellen, melyről tudtuk, jön, és véres szárnyával befed bennünket is? Amit tettem, mi az, mit ér?... Mit ér az, hogy emberek voltunk, s nem vadak? Ebek harmincadjára kerültünk így is. Még csak felsikoltanunk sem lehet. Még csak üvöltöteni sem. Csak félnünk. Mindenki fél. Magyarok, románok, szlávok, zsidók, mindenki fél. Mi lesz holnap?

Épp ezért, mintha mégis valami elégtételfélét éreznék, hogy bár ezeket a köveket a városalapító németek rakták le, az évszázadokban eszázadi városarcot mégsem ők faragtak belőlük, akármilyen bús ez a kép, mely hajnalban engem lesújtott.

Értelmekkel persze azt is tudom, nem kelünk mi itt méltatlanul versenyre az ő Szebenjükkal, Brassójukkal, ha nem is a méreteket, a városiasságot és a gazdagságot, de a szellem és a hagyomány dolgait illetőleg. Nem is szólva a szabadság ügyéről, amiben velük szemben a románok-

kal mindig mi jártunk elől, sőt nemegyszer éppen ellenük hadakozva. És mégis milyen lelket melengető a történelem másfajta emléke, mert hiszen Stefan Ludwig Roth nem minden bokorban, nem minden félévszázadban született, a humanistáik pedig... Hová lettek esztendőinkre humanistáik? – Igenis, magunkra szabott városokat faragtunk e kövekből, és a vésőt a forradalmas Nyugat gondolataitól termékenyült szellem és a zendülő nép tartotta kezében s mindig is – különösen Enyeden – az ifjúság. Rajta-fogom magam: versengünk. Vajha valóban versenyezhetnénk ismét szászokkal is, románokkal is, összefogva a szabadságért vívott harcban való elsőbbségért. Mert amonnan felőlük nézve ugyanígy szólhatnak ők is, nemzeti nosztalgiával, büszkeséggel a tegnapról és a holnapról, bűnbánattal a jelenért. Semminek sincs egyetlen arca. A jobbik emberi lélek tükre ezeken a tájakon innen is, onnan is, felőlünk, a románok, a szászok oldaláról nézve is más és más – és ugyanaz. Vajha ezt vitathatnánk valahára – talán odabent a templom boltívei alatt a testvériség egy konventjén –, és nem azt, kié itt a „kizárólagos” életjog, kié az uralkodás joga mások fölött ezen a közös földön. Most aztán megkaptuk a leckét, amiért és ahogyan – és milyen „magyarul!” – uralkodtunk – mi uralkodtunk? – a románokon a Monarchiában. A teutonok most mindkettőnket megtanítanak kesztyűbe dudálni... S nekünk még „szerencsénk” van, de aki itt német, mert nem bújhat ki „faji” bőrből, besorolják, besorozzák a teutonok; németül még annyi titkos gondolkodás sem lehetséges, mint magyarul vagy románul, származásuk törhetetlen bilincs. Mi még kibújhatunk, de ők nem tehetnek semmi egyebet, mint „*mitmachen*”, „végigcsinálni”.

Hogy olyan buzgón gyilkoljuk egymást századok óta, hogy nemcsak egyetértünk néha közös szorultságban, de furkósbottal is lesünk egymásra düledező kerítéseink mögül, s ha mi, magyarok, románok nem is épülünk ezzel, akinek haszna telik belőle, a harmadik, a teuton hatalom tudja, jó munkát végeztünk, igaz hasznára voltak az osz-

tozkodók. Berlinben minden oly pontosan kikalkulálva, mint előbb Wienben. Ismételjük-e el az elkopott praktika nevét: „*Divide et impera*”? A Bécsi Döntés is azért osztott meg, hogy uralkodhassanak.

Fönt a fejedelemasszony házában ott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet irodája az alacsony boltívek alatt. Meg is kapom itt a feleletet magunkra vonatkozólag. Adatokat keresek a bár gyér, de mégis rendelkezésre álló statisztikákban, hiszen életünkre vonatkozó számok 1940 ijesztő szeptembere óta nem láttak napvilágot. A hatalom nem szereti a statisztika számait. A számok cáfolhatatlanul beszédesek. De hadd ismételjem el legalább a kék fedélű zsebfüzetembe hevenyészetten feljegyzettek egy részét a sok regényesség, irodalom, fantáziálás és emlék között ezen az utazáson, s némi pihenőt engedve a vergődve csapongó léleknek.

A Bécsi Döntés után a magyar kisebbség száma Romániában az egyházi nyilvántartások alapján 430 ezer. Az 1930-as népszámlálási adatok e területen még 53 ezerrel több magyarról tudnak. Ám a 430 ezeres szám is magas, szakértők szerint 350 ezren vagyunk mindössze. De hová tűnt a különbség 1930 és 1942 között? Hová lett szinte százezernyi, mintegy 80 ezer magyar lélek Dél-Erdélyből?

– Emigráltak!

Ez a válasz. Átszöktek két és fél év alatt a határon túlra, menekültek katonáskodás, munkatáborok, munkanélküliség, rekvirálás, adó, éhség elől. Odaát is katonáskodásba, kakastoll alá, munkanélküliségbe, rekvirálásba, adó alá, nélkülözésbe és a keleti arcvonalak poklába, megdöngölni.

De ne feledjük, a Feleken és Brassónál átszökő észak-erdélyi román ideát az első kérdésre: „Miért jöttél Romániába”, azt feleli: „Katonáskodás elől, adó elől, éhség elől, rekvirálás, munkanélküliség és a román nemzetiség üldözése, a munkatáborok elől.”

Ha éppen semmit sem leplezve, barbárul el nem üzték őket – magyarok. Magyarok – mondom – és nem teutonok. Magyarok?...

A romániai magyar lakosság hetvenöt százaléka falusi. A városi lakosság nagyobbik része proletár. A társadalmi tagozódásra vonatkozólag részletes számokat még megközelítőleg sem találunk a papírookban, ezekben a veszélyes és titkos és vádló adatokban. A proletárok száma mindenesetre egyre nő. Amit veszít a szegényosztály kivándoroltakban, azt a leromló polgárság pótolja. Középosztályunk tengődő iparosainkra és az egyházi fizetésekből éledgelő tanító-, tanár- és paptársadalomra szűkül. Alapunk és a réteg, amelyre támaszkodhatnánk a viharban – nem tudjuk, meddig bírja még? –, a falusi nép csak megvolna, de ellene is agyafűrt támadást készített elő a teuton módszereket gyorsan elsajátító pragmatikus ész. A Bécsi Döntés paragrafusaiiban biztosított „önkéntes birtokcsere” lehetővé teszi, hogy gazdáink idehagyják földjüket – azt a kicsit –, s átáramoljanak a határon, román „csereföldekre”. Onnan meg románok ide. De épp ez a szemfényvesztés szorgalmaztatja itt is, ott is: csak menjenek. Szorgalmaztatja és erőszakoltatja a kisebbségek „csökkentését”, a számszerű hegemoniát.

A földvagyon megtartására irányuló ősi paraszti ösztön végzetesen meglazult, hallom Enyeden, hűtlenné válik a nép a földjéhez, s hűtlenné a szülőföldhöz. Hűségéről vagy hűtlenségéről van-e még szó? A parasztság egyszerűen menekül onnan, ahol úgyse neki terem a munkája. A munkája tulajdon ellenségévé válik. Szökik, mint hajdan a jobbágy, akit még a földhöz kötött a *Tripartitum*. A nemzeti kérdések „megoldása” most megszabadítja, elszakítja a földtől a parasztot. „Nemzetközileg” diktált törvénnyel, de törvénnyel. „Itt élned, halnod kell!” – szól a himnikus sors-ítélet. Nem: csak halnod kell, csak halnod lehet. A maradni vagy menni dilemmája nem erkölcsi kérdés számára. Változtatni akar kiúttalan helyzetén; itt a magyarok, ott a románok. Közülük is alighanem a kisérdők,

a fiatalabbak, akiknek kevesebb vagy éppen semmi a veszténivalójuk. Ha kinek tíz, húsz katasztrális holdja van, még ha nem is tudja megművelni, dehogyis válik meg birtokától. Aki meg megy, cserél, szokik, aligha gondol rá, hogy cseberből vederbe lép. Nagybirtokosságunk nincs. A közép- és kisbirtokost sújtja az adó, a büntetés, sietteti, szorítja: számolja fel, amiye van, s ha a gazdagbja nyögve, de úgy-ahogy átvészeli, a kicsik harca reménytelen, feladják. Fogy a föld a lábunk alól? A szegények alól.

Igen, cseberből vederbe. Innen a munkalágerekből oda. Onnan a munkalágerekből ide. Ott meg: be a jövevényel „nemzeti” hadseregbe, hiszen magyar. S itt: be a jövevényel a „nemzeti” hadseregbe, hiszen román. Teljes és végleges zűrzavar a hadseregek „nagy nemzeti feltámadásában”, a közös teuton embermészárszéken, a „nemzeti” hadseregek goyai menetelésében a másvilágra, a „nemzetért”. És közben harsognak a „nemzeti” trombiták, a harci zenekarok: Észak-Erdély magyarjai „megszabadultak a nemzeti elnyomástól”, szabad az anyanyelvük! Megszabadultak és szabadok a feudális nyomorban és a keleti frontokon, a halálban. Minden út a halálba vezet. Akik ide jöttek haza a nemzeti elnyomásból, azoké is.

No hát, emígyen beszélgetünk, s persze hogy fogy a föld alólunk. S folyik a szélmalomharc. Kultúrtevékenységünk. Két év alatt, ami történt, jóformán mind innen indult el, a fejedelemasszony házából, tízezres példányokban: gazdasági füzetek és gazdanaptárok. Füzetkéssel és naptárokkal a halál ellen.

Az elindító Kacsó Sándor volt.

S mert élni muszáj, ezzel kezdtük a Bécsi Döntés után az ébredést: naptárokkal. A naptár, a kalendárium tartotta fenn az írott anyanyelvet, a szót. A naptár figyelmeztetett e határok között egy nyomorult nemzeti kisebbséget, hogy folytatódik az élet, a holdtölték szabályos körökben térnek vissza, s a föld, a vetemény, a virág, az állat nyáron, ősszel és télen továbbra is megköveteli a törődést

és a verejtéket, a gondoskodást: a világ és az élet halad tovább...

De hogyan?...

Akárhogyan. Létezni muszáj.

Nem lényegtelen tünet a naptár. Mindnyájan, mind a 350 ezer magyar, kissé bukolikussá váltunk, visszavonultunk kertünkbe és földünkre, felvettük újra régi bensőséges kapcsolatunkat a magánnal és a természettel, mi értelmiségiek felfedeztük Rousseau-t, a többiekre rákényszerítette ez a tűz-kor. Elhagyatottak vagyunk, különálló foltokban egy nemzet létébe ékelve, minden csoport, minden ház egy-egy vesződő s a hullámokkal vívódó csónak tulajdonképpen a háborús tenger közepén, messze parttól és civilizációtól; a művelődés visszasüllyedt az elmúlt századokba. A naptár jelentette mégis a kapcsolatot egymással, a nagyvilággal, ezt olvasták a télben és az estében a magukra hagyottak, a nép.

Kacsó Sándor itt ül a fejedelemasszony házában, a boltíves nagyteremben, ócska íróasztal mögött, az ablakon át kilát az ősi skálára; talán mondtam már: gazdalapot szerkeszt. Amikor utoljára találkoztunk, három esztendővel ezelőtt Brassóban, még Erdély nagy demokratikus napilapját irányította. – Most ébredünk rá: micsoda lap volt az! – De az már nagyon régen volt. Mi minden történt azóta velünk és körülöttünk?! Sokáig semmit se tudtunk egymásról, akik itt maradtunk Dél-Erdélyben. Azt se tudtuk, ki maradt, ki ment. Végül, több mint fél éve egy napilap hasábjain körkérdés kutatta fel az élőket. A válaszok úgy röppentek fel, mint a hajótöröttek segítségkérő, piros csillagszóró-lövedékei. Válaszából tudtam meg Kacsó Sándorról, hogy Brassót Enyeddal cserélte fel és – kerétkedik. S ezt tettük jelképesen többé-kevésbé mindannyian, visszavonultunk falak és kerítések mögé, titokban gonddal és elmélyülten ápolgattuk legfőltenivalóbb növényünket a lélekben: magyarságunkat. Mert ha lesz itt egyszer béke is, a vihar után ezzel fogjuk felépíthetni a magunk oldaláról a testvériség hídjának egyik felét.

Ugyanez a láz fogta el a kültelki munkást, a földművest, a tanítót, a tanárt s az írókat egyaránt. Éreztük s tudtuk, ha most nem gondozzuk bár létünk legeslegszerűbb feltételeit, ebben a szétvertségben és viharban, ha most nem erősítjük és nem kötjük meg a gyökereket – menthetetlenül kipusztulunk.

A körkérdésre Kacsó Sándor levélben válaszolt, hadd álljon itt e levél példának és emlékeknek arról az időről, amikor már-már úgy éreztük, süllyed alattunk a talaj, s kicsi kertünkön, néhány könyvünkön, szerszámunkon kívül nincs egyebünk az összeomló világban, s ha van még egy perc a mentésre, erősen neki kell gyürkőznünk! Úgy közlöm ezt a nyilvános levelet, mintha csak személy szerint nekem írták volna, amiben van igazság: nekem is írták, mert mindenkinek, aki ittmaradt túlélni a lehetetlent.

„Kedves Barátom! – írja Kacsó Sándor. – A tegnap jó napom volt. A hivatali idő utáni órákat a veteményeskertemben töltöttem, s leszüreteltem munkám első eredményét, három kiló zöldsaszulyt. Nem hiszem, hogy sikerülne megérzékeltetnem Veled, milyen jó ízű tiszta öröm volt ez. Nekem is hiába magyarázták volna még pár évvel ezelőtt. Fel is buzdultam annyira, hogy újra és feleslegesen felkötözgettem a paradicsomokat, megkapálgattam a paprikát, szakértően szemügyre vettem a szójabab-táblácskát, s megkorhóltam a parajágyást, hogy olyan korán kikórozott, alig ehettünk belőle négyszer-ötször. A murok- és a petrezselyemágyásokat viszont biztatva dicsérgettem, hogy igyekezzenek. A krumplinak dicséret se kellett, annyi szorgalom volt benne eddig s annyit ígér ezutánra. Talán tizenötszörös termést is hoz, ha valami csapás nem éri...

Így babrálgattam el az ágyások között, kihúzva innen is, onnan is egy-egy felkapott burját. Mert a gyommal a kertésznek szüntelenül harcolnia kell! Igazán, végigmenni az ágyások között nem tudok már anélkül, hogy a szemem kutatva ne seperne végig a növény sorokon! S már mozdul is karomban az elszánt indulat, ha idegen levél-

zetet, többtől elűtő színt pillantok meg közöttük. Ennek itt semmi helye, kifelé vele.

– Kifelé veled! – mondom hangosan is, s ujjaim keresik a tövét, hogy gyökerestől elbánjak vele. S akkor, ahogy jobban odanézek, lassan visszahúzom a kezemet. Nem burján ez, hanem virág, kardvirág. Persze, hiszen itt virágoskert volt még tavaly. Ez a virághagyma valahogyan itt felejtődött, kibírta a szigorú telet, elkerülte a felfedezést, amikor felástuk a földet, nem cibálta elő a gereblye foga sem, s most elkésve bár, de mégis kihajtott a murkok között.

Bizonyára emlékszel, kedves Barátom, hogy mennyire szenvedélyes virágbarát voltam, hogy udvarom minden szögébe ültettem valami virágfélét, s reggelenként az első dolgom volt végiglátogatni minden egyes tövet. Voltak kardvirágaim is, amelyeket ugyancsak féltő gonddal ápoltam, s örömmel újságoltam el Nektek, amikor kibontották nagy vörös szirmaikat. S most itt van ez a kardvirág! Rossz helyre nőtt, murkok közé. Igaz, máshol sem volna most helye, mert a virágoskertből veteményeskert lett. A múlt évben még kihúztam volna mellőle a murkot, ha valami véletlen folytán odatéved.

Háború van, nehéz időket élünk. Az én kis veteményeskertem is a háborús erőfeszítések közé tartozik. Nem tudom, hogy a féltve gondozott murok, a szorgalmas krumpoli hány szűkös napot tesz majd elviselhetővé a télen. A virágot például jobban szeretjük, pedig vetemények nélkül nem élhettünk volna meg. Csakhogy akkor könnyű volt megszerezni őket, s emiatt észre sem vettük, hogy mennyire szükségesek, mennyire nélkülözhetetlenek, mennyire magát az életet jelentik ezek a szerény, rikító színnel és nagy szaggal nem hivalkodó konyhakerti növények.

Akkor, békében, a kardvirág volt a legkedvesebb.

Most háború van, s megritkultak a virágoskertek.

Kihúztam én is a murkok közül a kardvirágot!

Kedves Barátom, ez bizony, amit elmeséltem, olyan élményféle volt, amiből rajzani szoktak az érzések és a gondolatok. Nem, nem akarom eltúlozni a dolgot, de eltitkolni sincs okom, hogy ez foglalkoztatott ma is, amikor leveledet megkaptam. Így tán inkább megérted s nem veszed rossz néven, hogy feltett kérdésed úgy kirántotta a tegnapi szerzett nyugalmat a szívemből, mint én a kardvirágot a murok mellől. Rossz napot szereztél nekem. Nyugtalan-ságot. Valami olyasféle érzést, mint amikor az embert kötelességmulasztásra figyelmeztetik. Íróink feladata? Igen, erről nem szabad megfeledkezni.

Háború van, kedves Barátom, s Te tudod, hogy az író kertjében is a tervgazdaság szabályai szerint előírt növényeknek kell teremniök, ha már mutogatni szeretné azokat. Ha meg nem mutogatja, akkor nem is teljesít feladatot! Nézd, nem tudok szabadulni a tervtől, az én veteményeskertemből, amely időnkint nyugalmat ad. Folytonosan csak az előtérbe tolakodik. Hiszen, ha a mi irodalmunknak is tudnánk teremteni valahogyan egy ilyen kis kertecskét! Csak akkorát bár, amelyben kevés számú kertészeink végezhetnék a maguk dolgát. Folyóirat lehetne ez vagy antológia. S mit művelnénk ebben a kertben?

Tápláló szelíd ígét a lelkeknek. A háború terem haragos színű, izgató szagú, indulatos hatású növényeket is. Szükségből vagy elkerülhetetlenül hozza magával, mint egy-egy év rossz időjárása a gyomnövények egyik-másik fajtájának a túltengését. Az ilyesmi nem a mi kertünkbe való. Olyasmit kell tennünk, ami háborúban és békében egyaránt életszükséglet. A kipróbált, elfogadott jó kell nekünk, az örök érték, még ha most nem is divatos, sőt egyenesen száműzött és megbélyegzett. Egyszer csak eljön a béke, s akkor az embereknek újra szeretniök kell egymást, hogy emberi módon élhessenek egymás mellett és egymás között.

Igen, talán még eljön az idő, hogy virágokra is gondolhatunk újra. Most, ne vedd rossz néven, újra visszame-

gyek a kertecskémbe, s elbábrálgatok a virágzó krumplik, felfelé törő paradicsomok, üdén sorakozó murkok között.

Ezek is örök értékűek, mert az embernek mindig szükség van reájuk...”

Van ebben a kertészkedésről szóló irodalmi levélben józanság is, szomorúság is, remény is, szép örület is, bölcsesség is, az úton, amelyen Németh László is járni kívánt. Most minden út rokoni, amely még emberileg járható és a háborúval szembe vezet és szennyezetlenül a háború utánra. Amikor Duhamel írta a *Fables de mon Jardin* jegyzeteit, még 1935-ben, a kertről és a növények emberi életéről a bevezető sorokban ezeket mondta: „Közelít a vihar, de még keresi útját. Lehet, hogy kikerül bennünket, lehet, hogy megkegyelmez nekünk. Lehet, hogy súlyos víziszörny-talpával ránk tapos. Lehet, hogy csak néhány perc még, és vidékünk fűjtatva fuldoklik az árvíz rohama alatt...”

Duhamel közel tíz évvel ezelőtt Európa túlsó végén még a bekövetkezettektől való félelmében nem oktanul megrendült prófétakertész. Mi a mesterséget már a megjósolt viharban folytatjuk, amely nem kegyelmezett és nem került el senkit e földrészen, Európában, melynek jobbik szelleme egyaránt a franciáké és a miénk is. A viharban sem hagytuk el a parancsolatot: élnünk kell, mindenképpen élni és „az árvíz rohama” után el kell érnünk a békét, ki kell bírunk a zord idöket és megpróbáltatásokat, az „árvizet”, mert csak így, az élet igenlésében, folytonosan a halállal szemben, csak így maradhatunk hűek eszményeinkhez. S valamennyire, amennyire tölünk telik, ki is kell érdemelnünk a békét, s épp az erkölcs erejével, amiről az enyedi kertész példázata szól. Jóllehet vitába szállhatnék Kacsó Sándorral, mert talán túl józan is az ő példabeszéde a kertészkedésről, s mert az én természetem türelmetlenebb, és hihetőnek tartom, hogy vannak pillanatok, amikor az ésszerűségnek a józanságot félre kell vetnie, amikor a szellem és a nép ügyének nem használhat más, csak az esztelennek látszó merészség, egy végső

áldozat, az esztelen halál paradoxonának tudatos vállalása: az Ésszerút az ésszerűtlennel szolgálni. Hiszek Kacsó gondolatában, tudom, elengedhetetlenül bennefoglaltatik a cselekvés, anélkül, hogy megtagadnám a cselekvés e hadtápterületét: a kertet, a zöldségek között a piros kardvirággal; valóban, ne húzzuk ki a földből! Jelképisége miatt nem. Ám nem helyénvaló itt a vita. Ebben a pillanatban még nem tudjuk, melyikünknek volna valóban igaza.

Itt leptem meg az idősebb íróársat szellemi íróasztalánál, kéziratai és jegyzetei fölé hajolva, munkában, a gazdalap szerkesztése közben, valóban olyan józanon, mint egy kertészt tervezés közben, vagy mint egy államtitkárt, aki tárgyilagosan kijelenti, hogy minden zavaró körülménytől eltekintve, az az élet parancsa, hogy lépést kell tartani a földművelés tudományával, „mert falusi népünk, az ittmaradt magyarság zöme földművelésből él”. Persze olyan ez a józanság, mintha elfogadná a viszonyok állandóságát, tehát a látszatot – minden állandóság látszat –, s ezzel mintha hátat fordítana annak a valóságnak, amellyel tulajdonképpen szembeszállt. Én úgy gondolom, hogy ezekben az irodákban és ezeken a határokon a holnap amúgy is mindent halomra dönt, kikerülhetetlen a reánk váró küzdelem. De én csak költő vagyok, ha ugyan az vagyok. Kacsó pedig költő is, bizonyosan az, s az élet, a mindennapok, a gyakorlat embereként: realista is. A realista úgy véli íróasztala mögött, hogy az élet és a valóság, a kötelesség, épp a megmaradás, a megkötés erkölcsi kötelessége a jövőtől függetlenül: van, tehát követel, s aki a népet szolgálja, minden helyzetben kell hogy helytálljon érte, most is és ezért is nevelni kell, mert minél többet tud a falu, annál jobban állja a szünetlen küzdelmet a fennmaradásért! A tudás: megköt. Itt, adatok és kéziratok között kezdem érteni a költőt is: kezdem érteni az élet emberét és az álmodót, sőt Apáczai örökségét és Enyed szellemét is jobban. Tudást, emberré tevő tudást a barbárság közepette, a barbárság ellen. Kertet a barbárság lélekpusztítása ellen.

Kacsó Sándor a csombordi és a radnóti gazdasági iskoláról beszél, a népműveltség egy új polgári eszményéről, arról, hogy falusi népünknek el kell érkeznie a „mezőgazdasági középiskolai tudáshoz”. Ez volna az a skóla, melyben az élet tanítása és a tudomány eggyé válnék, s amelyből a nép talán a „főiskolához” is elérkezik. – Németh László! – Elfojtom a magam véleményét, hogy ez bár igaz, a valóságban maga az élet kegyetlensége, a történelem embertelen és talán felmagasztosító fordulatai viszik majd el népünket és a nemzeteket ebből a háborúból a „főiskolához”, egy igazi demokratikus érettséghez, ahhoz a gondolathoz, hogy sorsát a nép maga cselekvő politikában intézze. Mert nem a kert izoláltsága, a demokrácia közösségi nyitottsága a cél, a ma még bűnnek minősülő utópia.

Am addig még hosszú az út.

És az új út elején, amikor a barbárság, a rémület, a pusztulás végeztével minden újrakezdődik, gyónnunk kell majd; ezzel kell kezdenünk, hogy tovább juthassunk. Nem elég vádolni és panaszolkodni. Törvényt ülni és büntetve ítélni sem elég. Ez a kezdet egyik fele. Vallani is erkölcsi kötelességünk, mert megítéltetésünk a történelemben nagy részben függ őszinteségünktől is, radikális elszakadásunktól a holnap tegnapi, a ma bűneitől, amik mindannyiunkat beszennyeztek. Gondolnunk kell rá, hogy a mások bűnét rajtunk fogják keresni. A másokét, a tényleges bűnösökét, akik, ha nem a földben rothadnak akkorára, árkon-bokron, hetedhét országon túl lesznek. Mert, mi akkor is a helyünkön maradunk, akkor igazán.

Ami szörnyűség velünk itt a Bécsi Döntés után történt, azért nem akarom a fegyveres, a háborús államhatalmat menteni. De a magam fajtáját sem menthetem azokért az embertelenségekért odaát, amelyekre egyszer még a magyar nemzet szégyenkezve fog visszagondolni. Ha ugyan visszagondol majd. Mert szégyenkezni nem könnyű, erkölcsi fedezet nélkül lehetetlen. Ezért harcolunk a kertünkért.

Saját bűnöseik bűneit vallják majd be a román demok-rata lelkiismeretek közül, akiket illet. Groza Péterék meg fogják tenni. Jóváteszik. Nekünk a rajtunk esett bűnök csak fájtak, csak elviseltük, de azok már a testvéri lelki- ismereteket égessék. A mi lelkiismeretünket az égesse, amit – ha nem a két szememmel láttam volna s nem a két fülemmel hallottam volna a román szenvedőktől – ma- gam sem hinnék el.

Nem a „menekültek”, nem a hivatásos úri politikus mártírok seregéről beszélek, hanem az Észak-Erdélyből kiülőzöttök tömegeiről, mócokról, bihari parasztokról, kisemberekről, nyomorult szegényemberekről, kistövidüek- ről, földtelenekről: marhakocsikba préselve, a legember- telenebb módon egymás hegyére-hátára zsúfoltan, mint az elhajtott barom, kiéhezetten, szomjúságtól cserepes ajak- kal, lázasan, igen, kiéheztetten és kifosztva tették át őket a határon Aradnál a magyar – magyar? – csendő- rök.

A két szememmel láttam, mert látni akartam, mert meg akartam róla győződni, mert épp magyarként tanú kívántam lenni a magyar barbarizmusra.

Két szememmel láttam a Biharból, a Mócöföldről kiülőzött parasztok tömegeit városunk vásárterén, ahol ki- vagonírozták a kétségbeesetteket, a jajongókat. Beszél- tem velük. Házukat, igásállatukat, földjüket, szerszámai- kat hagyták oda egyik órától a másikra, amikor megje- lent értük a magyar csendőr. Batyunyi cókók, ennyi volt minden, amit a hátukon elhozhattak. – Ó, Európa! – Ki- fosztották-e őket a nemzeti igazságtétel nevében vagy sem? Középkor ez – ó, Európa –, vagy sem?

Amikor én ott a jeges temesvári vásártéren beszéltem velük, még nem lángolt fel a gyűlöletük, még nem zúdí- tották átkaik tengerét a magyarra. Kábultak voltak a szá- mukra érthetetlen, az ésszel felfoghatatlan velük-történ- tektől. A fájdalomtól, az örülettől, amire nem tudtak más magyarázatot, csak azt, hogy ami velük történt, azért esett meg, mert románok. Az asszonyok csecsemőjükkel a kar-

jukon a fagyos tavaszi földön ültek, és jajgatva hívták az istent és a szenteket, segítsék meg őket mérhetetlen bánatukban, bajukban, nyomorukban. Még nem azt sikoltozták: „Isten verje meg a magyarokat!” De eljön az ideje. Béke lesz már Európában, és bennünket gyűlölni fognak. Ki tudja még milyen sokáig, de még megnyílik majd a szelep a lelkekben, és mi már nem fogjuk tudni, miért. Hiába is várnák el a meggyötörtek tömegétől, hogy filozófus legyen vagy szent. A tömegek nem filozofálnak, a szentek sem.

Minden hontalan boldogtalan, de azt hiszem, nincs boldogtalanabb a gyökerekből erőszakkal kitépett, hontalanságba kényszerített parasztembernél, akkor sem, ha csak a nyomort hagyta oda, a legszegényebb szegénységet, azt a darab pőre földet, ahol pőrén született, és ahová temetkezni a sorsa. Ezek azok az archaikus szegények, akik már szökni sem akarnak. Nem ismerik a kockázatot, mert azt sem tudják, mi az illúzió. Annál elviselhetetlenebb számukra a kényszer, amelynek nincsen hogyan ellenállniok, amely, mert érthetetlen, számukra: sors, isten büntetése, természetfölötti, bibliai döntés. Egy látszat, amely eltakarja az igazságot, a Hatalom természetét. A Hatalom addig hatalom, amíg nyomorúsága láthatóvá nem válik, amíg az isten büntetése alatt jajveszékelők át nem látnak a sorsukon. A vásártéri kép Temesváron a teutonokkal szövetséges magyar hatalom igazi arcát tette láthatóvá.

Klárival ketten hetekig jártunk városi román uraink nyakára, hogy egy régi szolgálónk, Aurina Mócföldről elűzött nővérenek gyermekeit fogadják be az árvaházba, s az özvegy anyát földél alá juttassuk, tudva persze, hogy mindezzel semmit sem teszünk, semmit sem tehetünk jóvá. És tudtuk: nem olthatjuk ki ennek a szikár, gyászruhás, égőszemű földművesasszonynak a szívében az irántunk táplált gyűlöletet, amellyel, mondom, egyszer majd még visszatér a házba, ahonnan értelem és ok nélkül kiüldözte a „nemzeti” hatalom, ahol az ura szilikózisban pusztult el, ahol gyermekeit szülte. Egyszer, ha majd vége szakad

mind ennek a borzalomnak, és újra ki-ki hazamehet arra a darab földre, amit évszázadok óta nemzedékről nemzedékre sajátjának és otthonának tud, ahonnan elűzték. Nem volt kétségünk aziránt, hogy bármit teszünk azért az asszonyért, nem csillapíthatjuk haragját, ugyanúgy, mint ahogyan senki sem lohaszthatja le az indulatot azoknak a magyaroknak a lelkében, akiket innen hajtottak át a határon túlra puskatussal, vagy akik a munkatáborok poklában sínylődnek a brádi hegyekben, éhen, tetvesen, rongyokba burkoltan, betegen, pokróc nélkül, szénával takaróznak a fagyos éjjeleken. Vasúti töltést építenek fönt valahol a hegyekben, ahol vasút sosem fog járni, a talpfákat, a síneket sosem fogják lerakni, mert nincs miért. Kafka ezt nem tudta így elképzelni, ezt a végső konzekvenciájú abszurditást, a test és a lélek ily méretű tömeges megalázását és rombolását, a tömegek megbüntetését, a bosszút a tömegeken. Hányan pusztultak el? Soha senki sem tudja meg. A hadijelentések csak az ütközetek halottairól, az eltűntekről szólnak, s persze hazudnak. Az arcvo-nalak mögötti Európában hányan haltak meg, hányan tűntek el? Erről nincsen jelentés. Talán majd a végén, „háború után”, ha megszámlálják minden szenvedő ország lakosságát. Akkor derül majd ki az igazság, hogy az első világháború áldozatainak száma szerint, ahhoz képest, amit ez a totális háború végzett öldöklésben és pusztításban, akkor tehetségtelen dilettánsok háborúztak.

És a román munkatáborok Erdélyben, odaát?

Totális háború. Mindenki mindenki ellen, minden esz-közzel. Nincs tenyérszín hely se innen, se túl, sehol Európában, ahol nem az örület lenne az úr: a totalitás.

Hogy valójában mi történt, minek lehettem élő tanúja a Bécsi Döntés utáni első kora tavaszon, a vásártéri jajveszékelésben bolyongva, miközben elnyűtt katonák komiszkenyeret és trétkonyha tartályaiból langyos főzeléket osztogattak, nem értheti meg senki, csak mi kisebbségiek, akiknek nincsen módjában, lehetetlen elfeledkeznünk róla, nem engedi meg a közömbösséget az állapotunk: magunk

is kisebbségek vagyunk. Lényeg szerint azonos minősé-
gűek hát, ők, a magyarországi román és mi, a romániai
magyar kisebbség; azonos fenyegetés alatt a sorsunk itt
is, ott is. Azoké, akik a Hatalommal ilyen vagy amolyan
formában szembeszegülnek. Azzal is, ami a Bécsi Döntés-
sel a kisebbségekre hengeredett. Senkihez megrendítőbb,
megindítóbb emberi közünk nem lehet, mint öhozzájuk,
az akkor, ott a vásártéren románul jajveszékkelő szegé-
nyekhez. Senki más nem értheti meg őket úgy, mint mi,
senki; a bécsi határokon túli becsapott, vagy akár a való
helyzetüket felmérő erdélyi magyarok sem, csak a velünk
ott egyminőségűek, a románok érthetik, érezhetik azt,
amit mi itt. A hazai román urak, a román polgárság le-
hetnek szolidárisak a határon zárt vagonokban átdobot-
takkal, felháborodhatnak, sírhatnak és követelhetnek re-
torziókat – mit is követelhetnének? –, elvégre nem filo-
zófusok, nem szentek. Az egyik retorzió szüli a másikat,
az egyik iskolát csukják be a másikért, egy románért egy
magyart, egy magyarért egy románért, és ennek a negatív
fejlődéssornak a tendenciája, ez nem kétséges: a zéró.
Pontosan a berlini tervek szerint.

Az urak és a hatóságok végrehajtják emberbaráti jóté-
teményeiket, megsegítik a büntelen áldozatokat – ez nem-
zeti kötelességük –, de ami a történelmi, a nemzeteken,
a nemzetin túli lényeg: a humánnum humánnumának oly ne-
hezen szóba foglalható lényegét – talán egyetemes va-
lóságát –, a kisebbségi üldözöttség és tehetetlenség,
az áldozati lét, a jogfosztottság, a „magasabb nemzeti”
érdekek védtelen áldozatának lenni, büntetett bűnösnek
minősülni bűn nélkül, ezt a lényegi állapotot a végze-
tes, szörnyű, felfoghatatlan igazságtalanságban rajtunk,
mind itteni, mind ottani kisebbségeiken kívül nem
értheti meg, nem követheti végig logikájában sen-
ki. Sem erkölcsileg, sem érzelmileg, sem logikai-
lag... Az igazság mindig a kiszolgáltatotté, a véd-
telené. Ő sohasem lehet bűnös, mert nem egyenlő, mert

nincs hatalma ahhoz, hogy bűnt elkövessen. Az igazság a marhavagonokban a határon átdobott ezreké. A brádi hegyekbe kényszerített internáltaké. Az övék az igazság, mert a tulajdonképpeni bűnök számláját mindig a kiszolgáltatottakkal és a védtelenekkel fizetteti meg a Hatalom. Azokkal, akiké az igazság. Több ez, mint a román–magyar és magyar–román „leszámolás” kérdése, több, mint egy kis háború a nagy háborúban. Ez az európai teutonság és a teutonságnak való elszegődöttség bűnének kérdése. Ha tetszik: a védtelen kisebbség gátolatlan, felbízott jogfosztása a „nemzetközi” politika, a „nemzetközi” antierkölc antikhumánus eszköze. Mozdulat az örület és a halál sakkjáráján.

Lehet-e bűnös a sakkfigura, akár fehér, akár fekete, még ha bűnözők játszanak is vele?

Amikor magam is odafutottam a temesvári vásártérre szolgálónkkal, Aurinával – Aurina ugyan elhagyott, egy román ügyvédhez szegődött el –, ő sem tudott megbocsátani azért, ami a nővérel történt, aki már kivagonírozás-kor izenni tudott érte. Rohantunk, Klári, Aurina és én. Odaérteztünk már ellepték a kivagonírozott túlnani parasztok táborát a környékbeli román kisemberek, polgárok, főleg asszonyok. Meleg ruhát, pokrócot, szegényes ételmezt, gyógyszert, párnát, gyermekholmit osztogattak és pléhkannákból répalevél-teát. Ilyenkor felbecsülhetetlen kincssé válik a házban elhányt kacat, rongy, minden, ami már az ószerre vagy a falusi, még szegényebb rokonoknak sem jó. Az elnyűtt katonák Ukrajnában ennél rémesebbet láttak, s miközben a komiszkenyeret osztogatták és trétkonyhájukról a langyos főzeléket, a fronton tapasztaltak elbeszélésével igyekeztek enyhíteni a sorban állók kétségbeesését: „Ez még semmi ahhoz képest, ami...” Megpillantottam vörös hajú tüdőbajos asztalossegéd unokabátyámat is – alig gagyog románul – két kisfiával, az arra a hétre főzött kondér bablevest melegítették hirtelen rakott tűzön, a fiúk a fagyos földön hasáltak és fűjták a parasztat. A nedves akácág nem akart égni...

Újságírók is lebzseltek az összeverődött, szörnyülködő, felháborodott, bámész tömegben, interjúkat készítettek. A másnapi újságban egy sor sem jelent meg a látottakból és hallottakból. Úgy képzelem, hogy a német hadtestparancsnokságon, ahol épp a szerbekkel voltak elfoglalva, efféle mondhattak: „Fontosabb dolgokról írjanak az urak! Elvégre szövetségesek az urak, vagy mi a szösz? Ne keltse nek pánikot. Mindent a végső győzelemre szükséges összpontosítani. Lelket a sajtóba! Lelkesedést! Lelkesedést!”

Akkor ez az illúzió talán még lehetségesnek tűnt. Az erőszakos, barbár áttelepítéseket a végső győzelem illúziójában hajtották végre. Tombolt a nagy „rendezés”, az álmodott győzelem utáni végső rendezés még mindig enyhe előjátéka.

A sármási gyalázat!... Néha éjszaka, rémálmaimban hallom a békási puskalövéseket is. 1940 ősze. Hallom magyar katonák fegyverének dörejét. És látom az ősi tájban a román asszonyokat és férfiakat elterülni sötétpiros vérukben, egy szénakazal előtt, mert jártam arra, ültem szalonnát falatozva jószagú szénakazlak alatt; Kláriveral jártunk ott, és tudom, a világ legbékésebb emberei élnek azokban a völgykatlanokban, de tudom azt is róluk, hogy amilyen szelídek, békések, jámborak, jószívűek, mint minden parasztnépben, csak szunnyad bennük a vérengző farkas, és jaj, ha egyszer feltámadnak ellenünk, ha nem lesz, aki az értelem, az észszerűség útján kivezesse őket ebből a pokolból, szörnyű éveinkből; s ha nem lesz, aki a mieinket kivezesse, vagy ha rosszul vezetik mindkettőjüket.

Mi lesz akkor a kertekből?...

Nem tudok általánosítani és nem tudom elhinni – minden idegszálam, az értelem tiltakozik a gyűlölet ellen –, hogy valóban itt is, ott is egész nemzetek lehetnének bűnösök, de hiszem, hogy felelniök kell a bűnért, amibe a Hatalom akaratuk ellenére elembertelenítően belekényszerítette az embert... Ám hogy magunkról szóljak, bűnhődünk rendszerint mindnyájunknak kell, s a világ ítéletét magunkon érezzük majd mindannyian, legyünk bár

részesei vagy ellenzői az elnyomásnak. Igen – félek, attól félek –, ítékezni fognak fölöttünk, a büntelenek fölött a világban, és isten a tudója, milyen kemény lesz az ítélet.

Az Értelme, az Ésszerűség alakjában megjelenő Gondviselés lehet egyetlen reményünk.

De ne kutassuk még a jövőndőt.

Inkább emlékezzünk.

Emlékezzünk az idilli, mert még a háború előtti Vásárhelyre, a mi ifjúságunk lázas hangulatú és szép parlamentjére 1937-ben, ahol éppen Kacsó Sándor fogalmazta meg dunai gondolatként a magyar kisebbség és a román-ság emberibb viszonyának szükségességét és lehetőségét, az egymásra utaltság sorsszerűségének értelmét, amin bizony az sem változtathat, hogy ma újra egymással szemben találjuk magunkat, mi egymásra uszítottak. Mivé lett a világ? Kacsó Vásárhelyt a románok nemzetiségi élharcosát, egy példaadó nemes román szellemet, Suluțiu püspököt idézte:

„Isten és emberek előtt valljuk, hogy nem adjuk oda magunkat semmiféle reakciónak, bárhol, bármelyik helyről és bármilyen formában jöjjön is az. De határozottan kijelentjük azt is mindenki előtt, hogy magunkat sohasem vetjük alá semmiféle szupremációnak, amely az együttlakó testvérnemzetek teljes egyenlőségét, összes polgári, politikai és uralkodó jogainak jogosultságát tagadja. Mindazokat, akik a mi igazságos nemzeti követeléseinket ellenzik, reakciónak tekintjük az igazsággal, békével és testvériséggel szemben, amelyeket mi annyira szomjazunk, és a testvérnemzetekkel együtt – politikai jogaink egyenlősége által igyekszünk elérni...”

Ezek a szavak az 1863–64-es nagyszebeni országgyűlésen hangzottak el.

A párhuzamos magyar idézet, Kacsó gondolati pátozását még inkább növelve, József Attilától vétetett: A Dunánál című vers óvó és figyelmeztető sorai ezek, hogy élnünk a Dunánál csak együttesen, közös munkával lehetséges.

A Vásárhelyen összeült ifjúság hatalom nélküli szellemi

és erkölcsi parlamentje hitvallásszerűen szögezte le Kacsó előadása után: „A romániai magyarság s annak itt összegyűlt ifjúsága a román néppel való testvéri együttélés és megbékülés szükségességét vallja, és ennek megteremtésére őszinte készségét és tiszta szándékát hangsúlyozza. Teszi ezt annál is inkább, mert meggyőződése szerint a román és a magyar népre a Duna-medencében magasabbrendű közös hivatás vár.”

Hová szálltatok hát, ígék és vallomások, az évszázadokból és az alig tűnt esztendőkből? Ám legyünk bármily feledékenyek, legyünk akár árulók, mindez nem változtat egymásraultaltságunk sorsszerűségén, még az sem, hogy feloldhatatlannak látszó háborúságba kerültünk egymással, és még Erdély teteme fölött sem térünk észre. Miközben a kormányok, a két hatalom: egymást gyűlölő „szövetségesek” azáltal, hogy mindketten szövetségesek a teutonokkal. Amilyen a szövetségük, olyan az erkölcsük is.

Mi közünk is lehet nekünk az ő „szövetségükhöz”, az ő „erkölcsükhöz”, az ő közönségesen bűnöző „nemzeti” politikájukhoz?

Ülünk Kacsóval egymással szemben, és a beszéd sodra mind beljebb s beljebb visz ebbe az örvénybe, ebbe az örületbe, amihez megtagadásán kívül valóban semmi közünk.

Sándor sámán arcán – sárga, ázsiai arcbőr, kiálló pofacsontok, tüzes sötét szemek – gyakori a nevetés, amely tulajdonképpen szükség szerint takarja el a praktikus – a „praktikás”? – elme kritikai gondolatait, ki nem mondott ellenvetéseit, amiket majd csak az alkalmas pillanatban használ fel, ha érvnek, cáfolatul és fegyvernek kellene. A Nagy Fejedelem iskolája, gondolom magamban. Kacsó Sándor sámán arcáról eltűnik a mosoly, hűvössé is, szenvedélyessé is válik.

A románokról beszélünk. Kacsó két alkatú románságot lát. Egy nyugatit, amely a velünk való együttélésben alakult ki, lélektana, kultúrája a miénkhez közelebb áll, és egy keletit, a Kárpátokon túlit, mely a nyugatitól vérmérséklete, gondolkodása, történelmi alakulása szerint el-

ütő – „másképp” nyomták el – nemzetileg –, de nem is ez a fontos nekünk – hiszen románok mind –, hanem az, hogy nem ismernek bennünket, idegenek vagyunk nekik. Honnan, hogy is ismernének?

Én egy harmadik fajtára hivatkozom csökönyösen és elfogultan, bár lehet, hogy ez csekély kisebbség, de hiszen mi sem vagyunk éppen számosan, akik a megértést keressük. Vannak ott is, állítom – hiszen tudom –, akik Bălcescuhoz hasonlóan ma is tudják Erdélyben is, az Ókirályságban is, hogy sorsuk sorsunktól elválaszthatatlan. – No meg, Bălcescu éppenséggel nem volt nyugati román. – Ismeretlen, névtelen és a feledés homályába alámerült férfiakra gondolok itt is, ott is, a szellem elnémult embeire, az igazi nyugatos szellemekre, kik a francia haladás emlején nevelkedtek, ma is az elnémított francia lélekkel tartanak, a nagy francia gondolkodással, mely Justh Zsigmond óta, nem, Mikes Kelemen óta bennünket is inspirál; románok, akik megjelennek majd egy csodálatos napon a történelem színterén, amikor azok jutnak szóhoz, akik eddig még sohasem hallathatták hangjukat, s a román szellem e nyugatosai velük fognak tartani, nemzetük igazi szószólói ők lesznek, az ismeretlenek, a gyűlölet ellen szólanak majd, mint mi is, a feltörő néprétegek, a szabadságvágy, az egyenlőség, a Béke mai névtelen hősei, a szellem majd ismét megszólaló mártírjai. S ez lesz a két nemzet történetében újra az első lépés a szép utópia felé. Mindig újra...

És arra is gondoljunk, hogy a sorsába, pusztulásába látzólag beletörődött nép már nem néma. Hallgassuk csak a vonatok zsúfolt és rossz-szagú fülkéiben, a kültelki utcákon, az üresedő boltok előtt. Mennyivel többet és merészebbet mond, mint amennyit kimondaniok az íróknak lehetséges. Hiszen az írók hallgatásra vannak ítélve, elnémították őket. A lapokat cenzorok szerkesztik és a velük cinkos bértollnokok, ha ugyan köztük is nem bújik meg az ideje érkezését leső ellenség, az olyan ellenség, amilyenek mi is vagyunk, magyarok és románok...

Mit tehetünk mi itt?

Mit tehetünk, ha odaát a megbékélés és az együttélés annyi egykori híve elárulta a vásárhelyi fogadalmat, felcsapott nemzetiségellenes agitátornak, elmerült a magyart – minden nyomorult keleti szegénynépet – pusztító legnagyobb veszedelemben, az öngyilkos imperialista ábrándban. Kacsó úgy véli, hogy az odaáti Erdélyben is nekünk, az ittenieknek kell fenntartanunk a húszéves kisebbségi létben kialakult humanista gondolatra és értelemre épülő tanulságok folytonosságát. Van kivel. A Vásárhelyi Találkozó tisztességes emberei is élnek még. Élnek és cselekszenek. Élünk mi is, és kétszeres feladat hárul reánk, véli, azért is, mert itt oly kevesen vagyunk, s azért is, mert Bécs után oly sokan felejtették el a kisebbségi lét emberi, nemzeti, testvériségi és Duna-táji tanulságait és kötelességeit.

– Akkor is vállalnunk és vinnünk kell a Vásárhelyi Gondolatot – mondja Kacsó Sándor –, ha bolondnak mondanak, vagy „árulót” kiáltanak reánk. És akkor is, ha a románok részéről még nem érkezik hallható felelet!

– De érkezni fog, érkeznie kell. Mert nem hallhatóan, de van. Már abban is, hogy a jó románok ugyancsak, a kertjüket ápolják.

Persze, magunkon kell majd mindent újrakezdenünk. A semmiből kell majd szellemet teremtenünk olyan állapotban, amelyhez csak a Mohács utáni idők hasonlíthatók. A háború, tudjuk, egyszer visszagördül. Az arisztokraták és a polgárok, az ügyesek és a számítók ebből a mai vigasztalanságból akkorára már rég odébbálltak, elmenekültek a konc után. A mieink hivatásos „hősök” szerepére törekcsenek majd Magyarországon. Mert ez is, ilyen is van, menekülségükkel kalmárkodók és hősködők, akik itt is megtalálták volna a koncot, de ott sejtették a kövérjét. Ez az ezerkilencszázhuszas recept. De nem róluk van szó. Trianon után polgárságunk bomlott fel, futottak az urak és a megszédítettek. Bécs után népünk sorai bomlanak, parasztok szöknek, munkások, kisemberek. És a kisértelmi-

ségek. Miből lehet itt szellemet teremteni, mellyel a nemzetiséget talpra állíthatnók? Hívták, megkísértették Kacsót is – odaát a szülőföldje! –, másokat is. Nem mentünk.

– Hívtak és nem mentünk – erősít meg Kacsó.

A kérdések, amik körül beszélgetésünkben forgolódunk, mindig újra és újra holtpontra jutnak, de azért a magunk módján mégis mind a ketten újabb és újabb kérdéseket vetünk fel, a magunk különböző módján sejtjük, sejtetjük egymással a kibontakozás elképzelését, reformista s ennél radikálisabb módon, miközben csupán egyet tudunk bizonyosan mind a ketten: hogy mindaz, ami ma a nemzetekkel a nemzetek között a két kisebbséggel történik, amibe a népeket belehajszolták, a háború, az öldöklő nacionalizmus nem a népek dolga. Sem az itteni, sem a túli kisebbségé. Nem a mi dolgunk. Ebben feltétlenül egyetértünk. Elég alap hiteles, megbízható, kölcsönös bizalomra, barátságra.

Lám – fogom rajta magam, s pillanat alatt megfogalmazok egy változást –, kísérteties hangulataidról, rémületeidről beszélgetés közben el is feledkeztél. Nem oktalanul. Tragikus vízióid és végsejtelmeid tárgyilagosabb képzeletre váltottak át. Optimista nem lettél ugyan, öregem, de mintha ismét úgy tűnnék, hogy van még remény is. Lesz valami emberi megoldás, ha majd vége ennek a gyálatnak, amiben élünk. Tervezgetsz, elkalandozó képzeletben már építgeted a jövőt... Mi történik veled, öregem? Elbeszélgetsz egy emberrel. Beszélgetsz a magadhoz hasonlóval, tulajdon magánybeli gondjaiddal találkozol. Visszakanyarodtál a nem-látszat valóságához és e valóság logikájához, bár nem mintha tagadnád azt, hogy az önmagából kifordult valóság és annak paralogikája nem lenne ugyanannak a létnek a másik arca, a szürreális arca. Egyedül efféle visszakanyarodásra talán képtelen is az ember. Párbeszéd kell hozzá, vita, egymás kiigazítása, a szembe-sülés más gondolatokkal és víziókkal a valóságról, amely önmagával végzetesen és tragikusan azonos. Paralogikája

úgy illik logikájára, mint kesztyű az azonos méretű kézre. Nem lötyög és nem szűk. Az örület a realitás hüvelye. És a valóságos valóság, mely bár egyértelmű, mindegyikünknek más és más arcát mutatja, más tükörképet, végül is darabokra tört képmást. Ez a párbeszéd arra való volt, hogy ezeket a cserepeket összeillesszük, a széttörött valóság darabjait valóságos valósággá kerekítsük. Ezért indultál el erre a kalandos útra. Megérkezteél...

A politikai tapogatózásból ilyképp egymást támogató, biztató barátsággal jutunk ki világosabb tájakra, mint majd a valóságos valóság és a lehetséges jövő, s ezen a nyelven, az irodalomén talán jobban értjük is egymást. S mit cselekszünk ebben a tükörben láthatót is, ha nem kertünkét ápoljuk?

Én a magam dolgáról, kéziratokról és tervekről szemérmesen, szemlesütve vallok, ahogyan szerelméről is a férfi, ha ilyesmire egyáltalán képes, és ha erre vetemedik, csak akadozva és tökéletlenül tud beszélni. Egy nagy szerelemről dadogok hát. Megtehetem, túl vagyok rajta, kigyógyultam belőle, a regényről vallok, amelyet két, három esztendővel ezelőtt fejeztem be. Első regényem. Csupa láz, kalandozás, álom, ide mutat benne minden, minderre, amiről eszmét cserélünk Kacsóval... De talán mégsem gyógyultam ki belőle, épp mert folyton-folyvást belejátszik ennek a mostani utazásnak a megélt regényébe is, mai optikámba.

Kacsó számára az irodalom mindig is mást jelentett, mint nekem, mást, mint a szerelem lázát, kalandozást, álmot. Kötelesség volt számára az írás, a költészet; józan kötelesség és súlyos valóság. Regénye is azt kiáltotta el majdnem tizenöt évvel ezelőtt, ami valóságosan van: a vergődést, a küszködést a valósággal, a meztelen harcot a kisebbségi nemzeti helytállásért, amikor ez a kötelesség még valóban felfedezésszámba ment. Egy újfajta emberiség, egy másfajta, azelőtt ismeretlen magyar emberlét birkózott abban a regényben a magyar tegnapok valóságellenes mítoszaival, a kisebbségi plebejus lélek önmagában

nem könnyű, első úttörő megfogalmazásáért. – Én regényemben a választ kerestem a kérdésre: hogyan lettünk kisebbség, valóságos-e kisebbséggé válásunk? Mert ha tudjuk, hogy igen: könnyebb önmagunkat megismerni. – A Vakvágányon egy vérbeli író lelkiismereti jelentéstétele a kisebbségi magyar küzdelemről a romániai Erdélyben a létért, a megmaradásért, arról, hogy csak itt lehet élnünk. Ez eleve elrendeltetésünk a történelemben.

Kacsó közvetlenül és őszintén nyújtja át kézíratai kötetét – nincsenek gátlásai, mint nekem –, itt őrzi galambszürke, olajfestékes szerkesztőségi íróasztalában, ebben a teremben, ahol hitviták pontjai fölött hajoltak össze tudós férfiak, és ahol egykor fejedelmek léptétől döngött a padlat, most pedig csizmás falusiak állnak meg az íróasztalok előtt panaszolni, mások vetőmagot kérnek, kérvényeznek, kérdik, mikor kapják meg a kölcsöntraktort. Falusi papok, tanítók érkeznek a szövetkezetek ügyében tanácsért. Csereg a telefon.

A boltíves ablakmélyedésbe húzódva verseket olvasok. Petőfies borzolóadású sorokat, a magányos férfi, a magányos magyar panaszait. Magány a magány ellen. Szó a némaság ellen. Dallam a zűrzavar ellen. Emberség az embertelenség ellen.

Kipillantok az ablakon, alant a tér a déli napsütés fényében akárha fehér lángban. Szemben, túl, a rendőrség kapuja tátong fel ide feketén. Aztán a városháza. Kora reggeli képzelgésemben jártam ott a kapu mögött – jut eszembe –, s ismét úgy érzem, a szembeni ablakokból, a rendőrség épületéből szüntelen figyelő szemek szegeződnek a várra, amelynek egyik termében most, versek olvasása közben meg-megállva, szemügyre veszem én is a rendőrség ablakait, mert úgy érzem, hogy egy rejtett, láthatatlan s avatatlan tekintet állandóan beletúr titkainkba, legbensőbb életünkbe, távcsövön át figyelnek. Mi jupon? – kérdem magamban. Mi jupon vagyunk kiszolgáltatva? Elviselhetetlen, hiábavaló türelmetlenségem elől visszamehetnek a kéziratokhoz. Az elbeszélések gépírást gyűjte-

ményében lapozgatok. Úrnapja – olvasom a címet s utána a fegyelmezett stílú, nyugodt ritmusú sorok csakhamar lelket tágító benső zengéssel telítődnek, zúgnak; az anyanyelvi közösségben a nyelv áhítatos önmegvalósulása, ének harangzúgásban: körmeneti ének Enyed utcáin, az utcákon, melyek ma kora reggel oly némák voltak, kísértetiesek, elesettek, félelemkeltők... És ekkor hirtelen megszólal bensőmben a dallam, Anna éneke, hogy ráfeleljen Kacsó Sándor elbeszélésére a közös énekről, a nyelv közös, drámai összetartó zengéséről, amelyben önmagán túlterjed, nő a hang, és valaki felkiált: „... Halljátok, zeng a magyar szó!”

S mert ez a történet valóban a Szó története, a mi benső lényegünké, amelyben az ige hordozója az anyanyelv, magyarázni sem kell, hogy ez nem a kaszárnnyák, nem az agresszivitás, nem az öldöklés hangja, nem a gyűlöleté, hanem az emberség éneke. Maga az emberség, amely emberséget hív, a Békét hívja, a Megnyugvásért eseng, Jogért embernek maradhatni: engedjük egymást természetadta bensőnk szerint énekelni, és békesség lesz a földön. Ám ha bűn énekelni, legyen bűn. És jöjjön a megsemmisítés. Ez az ének, az Anyanyelv senkit sem akar megsemmisíteni más anyanyelve miatt, nem akar más nyelvű éneket elnémítani. E nyelvben élünk, halnunk kell.

Igen, ez az, amit esztendőök óta ma először itt Enyeden érzek ismét, s erősebben, mint valaha a menekülő magányban: az Anyanyelv varázsa, s e varázslatban *az elveszett, a kettészakított* otthon hangja. Az időnek ebben az élményében, bármennyire is a számkivetettséget idézi körülöttem minden, a számkivetettséget a kivetettek és megvetettek között, s ha a teutonok harci dalai és trombitái szólnak is körülöttünk fülsiketítő barbár zajjal, és nekik mind megvetettek vagyunk is, számkivetettek és stratégiai számításaikban kipusztításra ítélték az ő véres Európájukban – akkor ebben kell meghalni, az Anyanyelvben. Miért üldözzük hát egymás anyanyelvét? Igen, a Szóra, az Anyanyelv szavára mutat nékem ma minden

csupa csapongó és megindító szeszéllyel az embertelenség legmélyén, ahová a háború és a teutonok az embert süllyesztették. Már erre ébredtem. Az anyanyelvű énekre.

Ó, Kosztolányi! Reád s te Kazinczynk, reád, reátok emlékeztet itt a boltíves ablakmélyedésben, szemben a rendőrség, a büntelenséget bűnné minősítő Hatalom helytartóságának fenyegető ablakszemeivel, a fejedelemasszony házában, ahonnan hajdan az ólmozott üvegen át lehetett tekinteni az utcára, reátok emlékeztet ez a mondat, a Szó teremtfőjére, reád, Kazinczy, és a Szó őrére, reád, Kosztolányi: – Halljátok, zeng a magyar szó!

Hallom.

Ha vannak szavak a költészetben, az igazi írók mondataiban, amelyek csak abban a bizonyos mondatban, csak azon az egyetlen helyen válnak világlóvá, csak onnan hasítanak belénk, különben szürkék, élettelenek, észre se vesszük őket, észrevétlenül elhúznak mellettünk, mint a láthatatlan madár, akkor vannak szavak és mondatok, amelyek a megfelelő történelmi helyzetben a belátható örökérvényűség költői tündöklésével ragyognak fel, egy nép hírét, emlékeit hordozzák, reményét jelentik az életre, s ma talán a teutonok által meg nem semmisíthető jogát is a létezésre. Halljátok, hogy zeng a magyar szó! Milyen egyszerűen is hangzott a Kosztolányi nyelvapolása mellé álló Kacsó felhívása tíz esztendővel ezelőtt: „Vigyázzatok lelkiismeretesen arra a vagyonra, amit az anyanyelv jelent.” Akkor még csak sejtettük, ma már tudjuk: az életet jelenti, a levegőt, az eszméletet, emberségünket. A barbárság szennye és bűne mindent maga alá temet.

Az elbeszélést tovább olvasom: vad hangok csapnak fel. A vonagló imperializmus, a Hatalom le akarja parancsolni a teret, a várost, az Erdély szívét betöltő körmeneti éneket, az anyanyelvet, de a sokadalom emberi, szép zúgása túlzeng minden erőszakon. Nem tudom, miért, de Rebreanu jut eszembe: *Pădurea spînzuraților*, Az akasztottak erdeje, a román regény, és az Úrnapja, a magyar novella azonos rezgésű hullámhosszon.

A nyelv és az ének él.

Enyeden énekelnek...

Kacsó magára maradt. Elrendezte a vetőmag, a traktor dolgát, meghallgatta a parasztok, papok, tanítók panaszát. Egymással szemben ülünk ismét. Cigaretványi pihenés, és folytatjuk...

Nem állom meg, hogy ne szóljak hozzá megindultan:

– Emlékezel-e, Sándor, arra a régi estére, a háború előtt, Mikházán, a faludban?

Az ázsiai sárga arc felderül:

– Bernáth Ernővel jöttetek Gyergyó felől a Nyárád mellé...

Hirtelen elkomorodik.

– A falu is, a föld is, a család is odaát.

Még mondaná talán: árván s egyedül maradtunk itt, de férfias szemérme tiltja a panaszolkodást. Ezt a szót is tőle tanultam, ő javította ki egy kéziratomban esztendőkkal ez előtt a panaszolkodást, így: panaszolkodás.

– Reggelig énekeltünk – mondom –, olyan szépen, mint ebben az elbeszélésedben virágvasárnapon az enyedi magyarok. Igaz, hangunk akkor nem vített párbajt a hatalom ellenséges hangjával, bizonyítására a ténynek, hogy nem haltunk még ki, hogy élünk még, mert élnünk kell, s másként élni nem tudunk.

– Reggelig énekeltünk – folytatom némi elmélázó szünet után –, azok az énekek most jönnek néha vissza a hangszóróból, szinte véletlenül és figyelmeztetően. Ha rádiómon néha rányitok Pestre, azok a régi énekek az örület, a háború szövegei között számomra az emberiesség lehetőségének üzeneteként zengenek fel. Nem annak szánják odaát. Bitorolják az énekeinket is. Semmi jóval nem biztat, hogy most már Budapesten is tudják őket, hogy két föluszító propagandaszöveg közé iktatják az énekeket, amelyek azon a mikházi éjjelen még olyan szűzien, oly tisztán, szennyezetlenül buzogtak fel a férfiak ajkáról – hadd mondok én is elérékenyülésemben ilyeneket: – mint az erdei forrás vagy a havas szele. Féltékeny vagyok,

irigylem s féltem azokat az énekeket, a régi mikházi énekeket a mai Budapesttől. Ma ott nem ugyanazt jelentik, eltorzulnak, elveszítik hamvukat, tisztaságukat.

Este érkezünk Mikházára, Kacsóék házába, de csak az asszonyokat és a gyermekeket találtuk otthon. Körüljártuk az épületet, bebarangoltuk a patakra lejtő kertet a meszelt törzsű vén gyümölcsfák alatt, megnéztük a derék ferences barátok régi, málladozó kolostorát is, amíg a távol lévő férfiakra várakoztunk. Középkori derű és vidékies vaskosság derítette fel a zárda különben komor képét; jókedv a gvárgyánok kertjének gyümölcsfái között az esteledés homályában, akárcsak az egész faluban. És mennyi virág! Mindenütt virág. Ott, a szerzetesek kertjében meséltem el a bennünket kísérő gyermekeknek és Klárinak, hogy szegény Juhász Gyula is ferences barát-nak készült, de inkább elviselhetetlen terhekkal rakván meg a lelkét, mint szelíden istenes derűtől vigasztaltatva. Ki tudja, mondtam, most talán ő is lehetne itt szakáll-talan, kuglizó gvárgyán, mosolygó bölcs, a szerzetesrendet rutinosan szolgálva, de annál inkább örömételve karcos borokban és mindenféle, gyermekek előtt meg nem nevezhető evilági édes bűnökben.

Nyugalmas, derűsen szép nyári napnyugta volt ám az Mikházán...

– Már a falut is töviről hegyire megnéztük – folytatom –, már a kolostort is láttuk, s hogy nem érkeztek, búcsúzkodni készültünk. – Emlékezem hangos szóval. – A falu már elcsendesedett, az utcák kiürültek, az istállókban etették a marhákat, a gyermekek ágyba készültek. Itt-ott visongva felröföntek a malacok, ahogy a vályú fölötti falánkságukban csemcseggve egymásra acsarkodtak – nyár volt, de puha kerekességük már ígérette az első fagyos téli napok disznótorát. Disznyók, ahogy arrébb, Udvarhely felé ejtik.

És akkor fent valahol, az erdő felől, mintha egészen messze kelő mennydörgés lenne, feldübörgött egy távoli szekér zaja és annál is erősebben a férfiak éneke; vidám

férfihangok zengése kerekedett a falu fölé. A hangjuk előttük járt, és a kutyák rekedt és dühös kórusban ugatták őket. Félték a kutyák az énektől.

„Nó, jönnek már – mondták az asszonyok –, jönnek s dalolnak. Jól intézték a birtok ügyét...”

A szekér ezzel már be is robbant a tárt kapun, mert valósággal berobbant a két táltos mögött, por felhőzött fel a paták s a robogó, ráfos kerekek alól, a kutyák pedig úgy széjjelugrottak, mintha seréttel durrantottak volna közéljük.

Mi meg csak álltunk a tornácon tiszta fővel, s mosolyogva köszöntöttük a vidám, bizony áldomás borát látott férfiakat – s közöttük azt, akiért oda betértünk, Téged, Kacsó Sándor. A benső szoba hosszú asztala körül egyketőre lócák termettek, az asztalon pálinka, bor és pohár, tányér, evőeszköz, kenyér és csakhamar párologó, még sercegő forró ételek, és a szó azon nyomban tréfára fordult, kacagás és poharak csendültek, s hús meg pityóka még el se fogyott a tálakból, azon vettük észre magunkat, vérszegény falunézó városiak, hogy mi is énekelünk. A nyárádmenti dombok száraz fanyar borai, majd meg édes nedűje megoldották a nyelvet, könnyűvé, lebegővé varázsolták a szívet, útnak bocsátották az adomázó, képes székelly beszédet, történeteket, és az üres üvegek szaporodásával a bánatot. A bánatot is, Sándor. Holott már messze mögöttünk volt a háború, mely elmúlt, s még messze a háború, amely aztán ránk tört.

Az asztal körül csak a férfiak ültek és a két vendég városi asszony. Emlékszel, ugye, Sándor? Emlékezel Klárira, ugye? Veled énekelt. Szeretted azt a csengő szép, fiatal asszonyhangját. Akkor még énekelt Klári...

A falusi ház fehérnépei valami ősi, valami Ázsiából maradt ősi rend és szertartás szerint a mulató férfiak háta mögött álltak, a homályban, ölükben összefont kézzel és lesve, kinek a szemében villan fel óhaj, kinek az ajkáról röppen fel kérés, hogy, mint jó tündérek a székelly föld regéiben, híven és gyorsan teljesítsék. Micsoda szigorú

és komoly szertartás, milyen méltóságteljes gesztusok, mely szeretettel teli vendéglátó tisztesség!

Hogy ők is énekeltek volna, az asszonyok, nem is emlékezem, de úgy hiszem, nem daloltak; nem, valóban nem énekeltek ők, akik csupa gondoskodás voltak, hogy a férfiak és a vendégek kedvükre mulassák idejüket, nem tartották illendőnek sem egyébbel foglalatoskodni, sem a szórakozásba elegyedni. Akárha görög istenek mulattak volna az Olümposzon. Mély és méltóságtelettel ez, az asszonyi magát-alárendelésnek és nem kénytelenített, nem szolgálai önzetlenségnek varázslattal teli példája, mit mi vendégek nem helyeseltünk, s a szokásokat még nem ismerve, tapintatlanul invitáltuk is a nőket, vegyüljenek köztünk, de ők persze csak megmaradtak szoborba illő szerény kedvességükkel és erőszakolástól mentes figyelmükkel háziasszonyi dolgukat tenni. Csak amikor egy-egy férfi kedve-hangja hirtelen felszökött a bánatból, különösen Kacsó Sándor sógoráé, druzsámé, Jóskáé, akkor ragadott derékon egy-egy asszonyt, hogy forogjon, peregjen, huppanjon és röpjön vele, amíg a női hajfonat ki nem bomlott és ott szállt, szikrázott a szoba forró levegőjében, akár az égen fellángoló villamosság riasztó cikázása, haj-fénylobbanások, amikben élesebben és drámaibban látszódik minden, ha csak villanásnyira is, mint a déli verőfényben.

Ám ez a tánc szenvedélyességében is csupa illem, fegyelem és szertartás, valami olyan egyszerűen szívből jövő, hogy kicsit kábultan a bronzfényű, az édesebb bortól levetkőzve városi merevségünket, gátlásainkat, nem is esett nehezünkre beilleszkednünk, úgy éreznünk, otthon vagyunk e mágiában. Mert mágikus ez a szertartás, az ivás és az éneklés a hosszú megrakott asztal körül; módja, rendje, törvénye és szabálya van. Meg kell tanulni. S tanultuk, mi vendégek, városiak és elvarázsoltak, akik nem ebbe születünk bele.

Egy dalt feldobott valaki, mint témát a költőnek az élet és a véletlen – nem, nem, az ihlet! –, aztán mindnyájan, egy hangon, egyforma ütemben, mintha örök időktől fogva

csak ezt énekelték volna Olümposzokon, ugyanazt a dalt énekelték, újra s mindig újra elismételve az összes versszakokat, elejétől végig, s ha kifogytak a strófák, kezdték az elsónél és újra az elsónél.

Mintha az idő megállt volna, mintha megszűnt volna a rajtuk kívüli lét. Azután ittak. S azután újabb dal; sokáig, szinte úgy tetszett, megint a végtelenségig ugyanaz, az örökkévalóságig, csak az az egy, a soron lévő ének szólt mindig önmagába visszatérve, s valóban: már nem hömpölygött át rajtunk az idő, nem folyt el körülötünk, valóban megállt. Azt hiszem, megálltak az órák is, meg az égen a hold, a csillagok. Ha lett volna felhő az égen, Mikháza fölött, az is megmerevedett volna... Az ének újra s mindig újra visszaörvénylett önmagába, boldog dagály és fájdalmas apály váltakozva uralkodott a hangok önfeledten időtlen tengerén, talán abban a ritmusban, amelyet Mikes Kelemen hallgatott lélekben éjszakáról éjszakára, az emigráció megállt idejében, a csillagok alatt sós vizek partján virrasztva, miközben Erdélyországára gondolt, s alakítgatta képzeletében a nényéhez írandó örökkévaló mondatokat, az anyanyelvén. Azon az egyetlen, csodálatos Mikes Kelemen-i nyelvezeten.

Ott, akkor nagyon boldog voltam, Sándor, s ritkák a pillanatok az ember életében, amelyekről ezt elmondhatja. Kláriveral máig is emlegetjük, hányszor emlegettük azokat a feledhetetlen órákat a székely Olümposzon!

– Feledhetetlen órák...

– De lám, az a szép éjszaka, az énekektől boltozatos és csillagos mikházi éj sem múlhatott el sérelem, bánat és könny nélkül. Nem, Sándor, még az sem. Most is összeszorul a torkom. Hadd hallgassak most el néhány múlt másodpercre!

– Már a hajnal lángoló öblei felé úszhatott velünk a meleg, párásan füledt sötétség – folytatom –, nem, nem is sötétség volt az, hanem a felhők úsztak lent, alattunk, de az énekek kifogyhatatlanok voltak, akár a hegyekre, az időtlenségben úszó székely Olümposzra boruló ég csilla-

gai a ház fölött, melyben mulattunk, a házatok fölött. A bor már erősen forrongott vérünkben, én méla és bús voltam ebben az állapotban, de ti székelyek annál szilajabbak. Gondolom, ilyenkor kerekedik kedvük a székeleknek csatázni és ölni. Ilyenkor szűnik kedélyességük és némul el bumfordi szellemességük, amikor forrong vérünkben a bor, ilyenkor válik számukra a világ véresen komollyá, ilyenkor ébrednek rá a valóságra: ellenséges a világ, ilyenkor változik a világ színe idegenné, végzetessé, a lélek pusztulássá és pusztítássá. Ilyenkor borítja fel a szertartás mágiájának szépségét a halál mágiája. Mi idegenek ezt sosem értjük meg. Nem érthetjük mi, kívülállók. Mi mások. S az, hogy „mások”, nem véletlenül hangzik el. Nem én akartam.

Bizony, már hiába erőltetném meggyötört emlékezetemet, Sándor, nem tudom már, mi volt az az eldadogott, de titeket szerető mondatom a mámorban – micsoda borotok volt ott Mikházán, Sándor! –, de alighanem rólatok szólt. Alighanem az, hogy szeretlek benneteket, olyanként, amilyenek vagytok. Talán meghatározni akartalak volna, képet teremteni rólatok őszinte szép szóval... Amiatt röpi felém a székely virtus bicskája, a paraszti góg baltája, a mámorban felszakadt mítosz feneketlen kútjának orfikus füstjéből, mérgezett gyilok; nem is tudom, micsoda, ha nem az ölö szó. Sokat ittunk, Sándor.

„Mit tudsz te ahhoz – vágta hozzám hetykén, félvállról, te Kacsó Sándor –, mit tudsz te ahhoz, te rác...”

Szláv származásomra céloztál, és szíven találtál az ajkam felé emelkedő aranyfényű pohár fölött. Kezem a pohárral lehanyatlott – s lám, erre milyen élesen emlékezem –, a bor kiömlött, végigömlött a szóttos abroszon, mint a vérem, ha leszúrtál volna. Csend támadt. Senki sem értette, mi történt. Jóska, mellettem ülő druszám találta fel magát. Átölelte vállamat, és torkaszakadtából új énekekre zendített. Arcomat elhagyta a pirosság, éreztem, ajkam hirtelen kicserepesedik, hátamon hideg verítékcseppek görognek alá. Szerettem volna felugrani és kirohanni

az éjszakába, de ólmos lábam, még inkább elnehezedett kedvem, a Jóska karjának márványsúlya, ahogy átölelte vállamat, nem engedett. Szorított vissza Jóska a helyemre, olyan erővel, mint a medvéé. Igyekeztem hát fegyelmezetten viselkedni, hiszen villanásszerűen kijózanodtam, de annyira nem voltam ura magamnak, hogy feltoluló könnyeimet visszaparancsolhassam. Sírtam, Sándor. Fejem mellemre horgadt és sírtam. Tehetetlenül, kiszolgáltatva, keservesen és elhagyatottan és magamba omlottan sírtam. Kiközösítettek. Itt is kiközösítettek. – „... Mit tudsz te ahhoz, te rác!” – A férfiak poharuk fenekére szegezték tekintetüket, és énekeltek a rítus szerint, de mégis mintha fekete felhő alatt, mintha az erdőben halott feküdne. Mert ez már nem az előbbi éneklés volt, nem ugyanaz a hang. Lezuhantunk az Olümposzról, mint a villámfénynél, úgy oszlott szét a klasszicizmus mítosza, ráébredtünk mindahányan, akik körülültük azt a székely asztalt, hogy nem istenek, de menthetetlenül emberek vagyunk, ösztön, indulat, félelem és erőszak. Még most is emlékezem az egyik énekre. Úgy tanultam meg azt az éneket, hogy én magam nem zendítettem rá, csak a könnyem pergett közben, amíg énekeltek, mert talán tízszer vagy hússzor is elismételték a férfiak, de tudom, a lassú haldoklásnál is hosszabb volt az az idő, mert most már éreztem, tudtam, az idő nem állt meg, hosszabb volt az ideje annak az éneknek, mint mind a többi időtlené együttesen.

Úgylehet csak tréfáltál, Sándor. De az „idegen” az ilyen tréfát sosem értheti meg. Az „idegen” ésszerűtlenül érzékeny.

Sok mindennel vettem akkor számot.

Felmerült újra a kérdés – hiszen nem először döftek szíven az „idegen” származás felhánytorgatásával vérszerinti magyarok s nem minden alkalommal a legrosszabbak, néha a legjobbak is –, felmerült bennem a kábult kérdés: magyar vagyok-e egyáltalán? Miben vagyok az s miben nem?

Hogy az vagyok, talán akkor döböntem rá valóban,

amikor először vetették szememre az „idegen származásomat”. De talán még régebben. A sorsot, amely egy nemzet bánatainak s gyötrelmeinek vállalásával jár, már apám választotta, akárhogy, akármilyen volt ez az apa. Tán már zsellér nagyapám választott öntudatlanul, bár még tudott, nem rácul ugyan, de horvátul. Talán tudatosan nemzetválasztó apám is – már horvátul se tudott, csak magyarul –, ő is érezte homályosan, bár ama csudás, éjjelizenés, lumpos, víg, háború előtti polgári, úriságot tetető életben, 1914 előtt senkit se faggattak, hogy törzsökös vagy sem, gyökeres-e vagy sem, honnan jött s miért magyar, nem volt százféle mértékegysége a nemzethez való tartozásnak, egyszerűen és emberien úgy érezte, úgy tudta apám, hogy magyar, úgy, mint a francia, hogy francia, az angol, hogy angol. Úriságot mímelő polgár, ki magyarságában szidta a pángermánokat, a pánszlávokat, s e szidalmakkal védett valamit, amit fenyegetettnek érzett, ami akárhogyan, de ő volt: a nemzetisége. Petőfit mégiscsak ő adta először a kezembe. Akkor is, ha másképp értette, mint később a fia. Jókait is, Madáchot is ő tette elém: „Olvasd!” Akkor, régen, hajdanán...

Azért vagyok hát magyar, mert más nem lehetek, másnak nem tudom magam elképzelni. El tudom képzelni, hogy egy szálig elveszünk, hogy meghalunk mind egy szörnyű viharban talán, nem tudom, s ha én is meghalok akkor, nincs más választásom, nincs más hazám, nincs más otthonom ebben az embertelenségben, mint ez a nyelv, amelyben, amely által értelem és eszmélet vagyok.

De ha beledöglöm is, ha hiába is, nem azoknak vagyok magyar, akik Németh László mély-magyarság fogalmával, a vér, az egyetlen lehetséges magyar paraszti származás szerint minősítik a magyart. Én ne lennék magyar?...

Mit tudjátok ti – írom itt ma, e fájó sérelem óta eltelt annyi év után –, nem tudjátok, Sándor, hogyan s miért viszem én bőrömet, életemet vásárra, értetek, mindnyájunkért, nemzetiségemért. Nem tudhatjátok. Nem is kell

tudnotok. Nem olyan időket élünk, hogy tudhassátok. Majd egyszer, ha eljön az ideje. De akkor se legyen érdem, ami az anyanyelvemben rám háruló kötelességem volt!... Miattatok siratom én is, mint egykor itt Enyeden Szenczi Molnár Albert, hogy magyar vagyok. De nem tudok más lenni.

– Így ültünk hát ott az énekben elmerülve akkor, Mikházán, Sándor, az éjben, s én csak sírtam.

Klári kezemre nyugtatta kezét, a kezemet gyengéden szorította. Tudtam, fáj neki, hogy bántanak, de ő bölcs, és azt gondolja csupán: a férfiak isznak, isznak és bántják egymást, örökké vetélkednek, párbajoznak, mérkőznek, nyugalom, nyugalom, ne sírj, elmúlik. De már nem énekelt. Még mosolygott, de nem énekelt.

Az ének véget ért.

Jóska töltött nekem és Klárinak, felemeltük a poharakat. Koccintottunk és ittunk. Aztán tovább énekeltünk. Én, az idegenné minősített is veletek tovább. Énekeltem, hogy asztalotoknál meg ne sértselek. Csak Klári nem énekelt. S így ért a reggel, Sándor. Akkor, Mikházán, amikor lezuhantunk az Olümposzról. Reggelig énekeltünk. Bocsáss meg, Sándor. Így történt.

– Reggelig énekeltünk... – mondja utánam Kacsó Sándor, és iratai fölött elmerengve kinéz a városra, az enyedi tetőkre. Ki tudja, ő mire emlékezik, mire gondol. Néha jó, ha nem firtatjuk egymás gondolatát, mert hiszen egymást – úgy véljük – értjük ugyan, de megfejtani csak önmagunkat vagyunk képesek. Magányosok vagyunk menthetetlenül.

Lapozom tovább a kéziratköteget. „Szülőfalumban történt...” – így kezdődik a következő elbeszélés. Mohón követem az üde nyelvezetű sorokat. Hogyha én ilyen valószínűsággal tudnék írni! Hogyha én... Hagyjuk, mert megint elsirom magam. Képzetelem a történet háttérébe Mikházát látja ismét. A ferencesek harangjáról van szó – hallottam kongani akkor, a mikházi estében! –, a kolostorról, s megelevenedik a ház is, amelyben mulattunk, de

a ház lakói a novella ideje óta felnőttek, megöregedtek. Vagy meghaltak. S megjelenik közöttük a novellában egy úr: a másik világ, amellyel a falusi kisfiú párviadalba kezd. Lehet – gondolom magamban –, hogy akkor, azon az éjjelen a Nyárád mentén, amikor énekeltünk a kábulatban, én is csak ilyen szánalmas, provokálni való úrféle lehettem Kacsó Sándor szemében, a magam idegen szokásaival, a magam idegen tudományával, idegen utazásaival és olvasmányaival, a Nyárád mentén idegen, s lehet, hogy épp e novella hőse, a parasztgyerek ágaskodott fel benne a mikházi éjszakán, az „idegen úr” ellen, mert a borban szétfoszlottak a gyermekkorra rétegződött esztendők, s a mostani írásában feltámasztott falusi gyermek titokzatos, örökölt oknál fogva inkább egy rémkép ellen, egy társadalmi sérelem emléke ellen védekezett, mint támadott azon az énekes éjszakán, tudtomra adva: idegen vagyok, ne avatkozzam annak a zárt világnak a lelki titkaiba, azok szentek, sérthetetlenek, az övék, nincs jogom belőlük részesülni: úr vagyok, egy idegen Mikházán.

Ha ugyan nem tréfált Sándor.

– Különös – mondom Kacsónak –, élünk szerte itt az országban, s esztendők óta semmit se tudunk egymásról, a világról is csak alig valamit, és mégis gyarapodnak mindenfelé a bizonyítékok, hogy élünk még és vagyunk. Ez újra a középkor. S mint Kazinczynak, úgy kell körülutaznod az országot, ha meg akarod tudni, mit mondanak s mit írnak az írók, mit mond maga a nép. „Holt lelkek.” Ki-ki a maga rozoga szekeren, a maga cellájában, a maga börtönében forgolódik, de a falak és rácsok nem képesek a lelket, a képzeletet és a vágyakat börtönben tartani... A költők hangja, azt hisszük, Európa-szerte elnémult. Nem tudjuk, ki él, ki halt meg. Bennünk mindenesetre – s ezt tetszelgés nélkül, hivatkozás nélkül mondhatjuk –, bennünk van egyfajta hősiesség – legyünk tudatában! –, hiszen ti is Enyeden, a többiek Brassóban, Temesvárt, Aradon s ki tudja még hol, tudatosan vállaljuk a sorsunkat és viseljük. Egy svájci esztéta az elnémult európai költőket

szólongatta minapi cikkében. „Élő holttestek, hol vagytok?” – kérdezi kiáltva. De ki kérdi, mi történt velünk, névte-
lenekkel, itt a végeken, zrínyii őrhelyünkön, Európa szé-
lén? S mi mégis válaszolunk. Talán ötven vagy száz év
múlva egy ráérző világ felfedezi majd, hogy mi is vol-
tunk s hogy mik voltunk itt 350 ezer magyar közösség-
telen közegében és mindegyikünk a maga Tomijában, ide-
genek a teuton barbárságban, ami mindent elárasztott,
egész Európát maga alá temette.

Délre harangoznak. Cihelődünk. Kacsónak ebéd után ki
kell mennie veteményeskertjébe. Az idő is megfelelő, süt
a nap, a nedvesség beszikkadt.

A lépcsőn kérdezi:

– Aztán a titkosrendőrök megmotoztak-e? Mert a ven-
déget Enyeden megforgatják ám. Én itt laktam már három
hónapja, hogy Brassóból felköltöztünk, ismert minden kis-
kutya, de még mindig jártak a nyomomban. Még ma is
követnek. Kövessenek. Felnyitják leveleimet. Nyissák.
Provokátorokat küldenek a nyakamra. Küldjenek. Vi-
gyázz, mit tartasz a zsebedben, könnyen bajod eshetik!

– Hadd el – mondom –, egész éjszaka mind a titkos-
rendőrök kísérteteivel viaskodtam álmomban. Már hazul-
ról úgy bocsátottak el, hogy vigyázzak a bőrömre. Nyo-
momban lesznek. S hát a nyomomban vannak...

– Persze, ne ijedj meg – nyugtat Kacsó Sándor –,
nem veszélyesek ezek a rendőrök, emberek ők is, a nép-
ből valók, illetve egy van közöttük, aki azért veszedel-
mes, mert nemcsak rendőr, de értelmes is. Azzal nem
kívánom hogy összeakadj. Egyébként Rusunak hívják.

– No – mondom –, megjegyzem magamnak a nevét;
eleddig, igaz, hogy csak hajnalban, kora reggel járkáltam
a városban, de még csak egy gúnár sem szisszentett rám,
kutya se ugatott meg.

– De azért vigyázz magadra!

Elbúcsúzunk. Újra megfertőzött a figyelmeztetés. Egy-
re-másra hátrafordulok, nem követ-e valaki. De úgy tű-
nik, az első meleg tavaszi nap elaltatta az enyedi titkos-

rendőrök éberségét, talán a főtér körüli kocsmák valamelyikében hörpölgetik a friss márciusi sört, a hosszúlépést vagy a cujkát. Vagy huszonegyeseznek unalmukban, nem is gondolva rá, hogy a városban a Rend ellenségeinek száma hajnal óta eggyel megszorodott.

Pedig Rusu már reggel óta tudja, hogy itt vagyok. Füzetébe már felírta, mennyi ideig, hány órától meddig tartózkodtam Kacsó Sándornál. Körülszaglászta a szállodában a bőröndömet, végigpergette Szophoklészem oldalait, telefonon beszerezte adataimat az otthoni rendőrségtől, emberei a nyomomban. Sebaj, a sörtehajút is kicseleztem. Előre, hátra, jobbra, balra figyelek egyszerre, már nem is félelemmel, nem is szorongva, inkább rutinnal. Az ember az üldözöttség mesterségét ugyanúgy kitanulja, mint az üldözés szakmáját. S végül is, effélékben már nem vagyok inas... Csupa ismeretlen arc. Vizsgálom őket. De amott ismét szembejön velem az a szürke ruhás, fekete hajú, olajbogyó-arcbőrű férfi, akivel, mióta elváltunk Kacsó Sándortól, harmadszor találom szemben magamat.

Mintha megzavarodtam volna, s alighanem eszemet vesztettem egy pillanatra, egyenesen feléje tartok, megállok előtte, megemelem kalapom, ő is megáll, dülledt, ne-felejcskék szemét meglepetten rám mereszti.

– Bocsánat, uram, önt nem Rusunak hívják?...

A férfi arca eltorzul, de a hangja fegyelmezett, szinte eldúdolja:

– *Mein Name ist Ilsenbach. Schaarführer Siegfried von Ilsenbach.*

Dadogok, már nem is tudom, mit. Valóban megzavarodtam volna? Szedem a lábam, ahogy tudom, be az első mellékcúzába, onnan jobbra, aztán balra. Csak aztán merek futásnak eredni. Ez kell nekem? Az én már megszorított, testhezálló rendőrségem helyett a Gestapo? Rusu úr helyett Schaarführer Siegfried von Ilsenbach?

Valóban megzavarodtam.

VI. ÉS MEGINT AZ ÉNEK

Ebédre beveszem magam egy tisztábbacska kocsmába túl a Váron, ahol a golyvás bérkocsis szerint jól főznek, mert vele vitettem magam a napszaknak megfelelő helyre. Persze legelébb egy pohár „jó enyedit” rendelék, mint egykor diákként Kolozsvárt a „Nagy Jóska” étkezdében, ahol kálvinista teológusként, majd pedig mint ifjú, reményektől duzzadó keblű írójelölt fogyasztottam következetes hűséggel az enyediék nagyhírű szőlőlevét. Ezt bizonyára többen ismerik e tájon, mint a kollégium könyvtárát, vagy Herepei és Szilády uramék nevezetes, kiváló természetrajzi gyűjteményét. Ám a bor nem a legjobb. Az ételek sem versengenek a *Metamorphosis*ban felsoroltakkal. A kissé együgyű pincér sem hederít rá, hogyan rendelünk, milyen részt kérünk a sertés húsából, milyen utasításokat adunk a burgonyára meg a salátára vonatkozólag. Ő csak azt tudja, hogy az ebéd ott áll kint a konyhán, készen a lábosokban és a serpenyőkben, belevágna a hideg tányérba egy cafat húst, odalötyyentene egy merőkanálnyi langyos lucskos káposztát, szószt rá és kész. Akinek tetszik, egyék, akinek nem, odébbállhat, hiszen a tulajdonos csak azért mer nyíltan húst felszolgálni – és valóban húst ad – olyan napon, amikor szigorúan tiltja a törvény, mert itt ebédel rendszeresen a törvény végrehajtásának őre, a magas városi tisztviselő, aki bár igen mord arcú, de amint maga is bevallja, húst kell hogy egyék minden délben, különben nem ebéd az ebéd.

A szomszéd asztalnál már ott is ül az „inspektor úr”. A tulajdonos barátságosan kezét ráz vele, de némi fanyarsággal a mosolyában, hiszen ezért az ebédért, akár a tegnapiért és a tegnapelőttiért, pénzt sose lát, holott, ha nem kapzsi, boldog lehetne, mert többé-kevésbé bizonyos lehet felőle, megbüntetni sem fogják a tilalom megszegéséért.

Istenem, hová lettetek, régi, jó kocsmárosok, akik Krúdy kegyeiért versengtetek valaha, akiknek ez a mesterség hajdanán még művészet volt és erkölcs?

De már hozzák is a sültet. Gondolom, néhány falat után jobban ízlik majd a gyenge enyedi, s buzgón nekilátok. Talán a kenyér a legkiválóbb, ezzel meg is vigasztalódom. Hol esznek ma még Európában ilyen ízes kenyeret? Persze más idők voltak azok, amikor derék Apor Péter báró uram szerint rozsból sült kenyérral kínáltak az asztalnál, s a magyar étkek még hamisíthatlanok voltak, többek közt ilyenek:

„Tormával disznóláb, káposzta tehénhússal, lúdhússal, szalonnával, vagy télben új disznóhússal, tehenhús polyékával – azaz levessel –, kukreittel – illetve mártással –, árpakásával, de abba soha azelőtt citromlevet nem töltöttek; tehenhús rizskásával, murokkal vagy petrezselyemmel, röstölt lével, nyárban új hüvelykes borsóval, lúd töröklével, tyúk sülve fokhagymával, ecettel, szalonnával; borsó vagy héjalva s arra felül szalonnát perzseltenek s úgy töltötték a tálba, vagy hajatlan hígan abban darab szalonnát vagy disznóhúst tettek; berbécshús spékkel vagy tárkonyal vagy ecettel, vereshagymával; ennél kedvesebb étke nem volt az öreg Teleky Mihálynak, sem Apor Istvánnak; tehen vagy disznóhús kaszáslével s ennél s az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartának az régi időben, nyúlhúst fekete lével, csukát tormával vagy szürke lével etc.”

Valóban: etc., mert ebből, ami itt szaglik a tányéron, falat se megy le a torkunkon.

A pincér az ajtófélfának támaszkodik, karján zsíros konyharuha, nyilván az első legyek megjelenésére várva,

egykedvűen mered bele a levegőbe. Bizony más kiszolgálás lehetett az, amikor az apródok minden fogás után körüljárták az asztalt a bezsírozódott ujjaknak való, citromos-vizes ezüst mosdótálakkal, mert azokat az ételeket szépen másképp nem is lehetett fogyasztani, mint kézzel, aminek megvolt a maga korabeli úri etikettje. S milyen kiválók lehettek az étkek, miket bizonyosan itt is főztek hajdanán a szomszéd várban, s készítésükről Bethlen Zsuzsanna is beszámolt Tóffeji Zsuzsannának 1692-ben saját kezűleg lemásolt szakácskönyvében, melyben kétszázkilencvenöt „recept” sorakozik fel, s a nagyasszony „főtt káposztája kolozsvári módon” például így készült: „Végy szép sós káposztát, azt szépen vékonyra aprítsd meg, azonban egy fazékban egy kövér tyúkot vagy pedig egy fél ludat, szép, kövér szalonnával forrald fel s párold meg s azt a káposztával tedd fel, borsot belé, azaz: egy rendet elrakván borsold meg, más rendet hasonlóképpen, jól főzd meg, hogy jobb ízű legyen s amikor feladod is, jól borsold meg.”

Micsoda étel!

Eltolom magam elől a tányért a hideg főtt káposzta lucskával meg a kielemezhetetlen eredetű hús maradékával...

Ám hiába, az elmélkedés nem pótolja a rossz főzetet a kis kocsmában, itt a Vár mögött, éhesen távozom, ahogyan érkeztem.

Halaszd történelmi igényeidet a gasztronómiát illetően a háború utánra!...

Mit tagadjam, fáradt is vagyok már. Felszaladok hát szállóbeli szobámba.

Dolgaim látszólag érintetlenek, holott határozottan az az érzésem, hogy avatatlan kezek már mindent át- meg át- vizsgáltak, az érdekeltek az utcán is szemmel tartottak, ha ugyan Szophoklészemből nem következettek arra, hogy csendes bolond vagyok. Hisz a többi szállodai vendég oda- átról csempészett és feketepiaci áron vásárolt „pengőst” olvas, bűnügyi és kalandregényt, silány pótlékot, s alig-

hanem azért, mert nincs elég szemük az élethez, nem látják, mennyire bűnügy és mennyire kaland mindaz, ami-
ben élünk; csak körül kell nézni, csak el kell gondolkod-
nunk dolgainkon, máris nyakig benne vagyunk mindany-
nyian – s a legszemélyesebben – a legizgalmasabb kri-
minalitás szövevényében.

Az utcán néhányszor hátranéztem, de bizony nem úgy
láttam, hogy követnek. Rusu – ezt most már senki sem
veri ki a fejemből – láthatatlanul mégis mindenütt ott
van mellettem, előttem, mögöttem, alattam, fölöttem –
bennem lakik –, őriz és követ, s talán szellemi lényével
elkísér majd a délutáni órákban a Kollégiumba is, hon-
nan egy fiatal tanárral felfelé indulunk el, az erdők irá-
nyába, a város fölé, végig Enyed muzeális utcáján, a régi
kollégiumi épületek maradványa előtt.

A régi épületek tanúskodnak róla, micsoda szegénység-
ben élhetett itt hajdanán a diákság. A százasztendős, bolt-
íves lakóépületek ebben az utcában hajdan volt tanárookra
és tudósokra figyelmeztetnek. Ha nem is nevekre – rég
elfeledte azokat a mostoha utókor! –, hanem egyfajta lé-
lekre és harcra, melyet Ady idézett oly szépen az élők
elő, amikor az ezüsthéjű álmaiban ringatózó Ferenc Jó-
zsef-i Magyarország még nem gondolt rá, hogy be fog tel-
jesedni az a Sors, amit Ady jószolt, szétfoszlanak a császár-
és-királyság mítoszai: igaza lett Adynak, aki a Szabadság-
ról s a Függetlenségről, de mindenekelőtt a népek közötti
egyenlőségről küldött annyi komoly izenetet és figyelmez-
tetést a posztfeudális dzsentri és késetten kapitalista pol-
gár-nemzetnek. Itt, ebben az utcában, a holtakkal elke-
veredett tudósok emlékének glóriájában időszerű Adyt
idéznünk, ők komolyan vették a demokrácia gondolatát.
Mit is mondott hát Ady? ... Ezt:

„Erdély látott elsőnek mélyen be Európába... Innen in-
dul meg a magyarok rajzása már előbb a nyugati skólák-
ra. Összeszedni én kis memóriámból nem tudok mindent,
de Shakespeare születésének esztendejében itt ír már drá-
mát Karády Pál... A lantosoknak itt van vidám szabad

útjuk. Itt siratja az első magyar kultúrember: Szenczi Molnár Albert, hogy ő magyar volt, de nem lenne más egy világért sem. Descartes Erdély révén jut keletre. Comenius Ámost erdélyi asszony veszi észre. A székely balladák vetekednek ez időből a skótokkal, Rákóczi Versaillesben is becsült nagyúr. Bogdán, Mányoki már festhetnek Erdélyben. Kell a zene, s nem udvari bolond a költő, Brilhat-Savarin előtt már művészete van itt a konyhának. Itt születik Wesselényi, Kölcsey, s itt keresi a megvigasztaló kultúrára legalkalmasabb magyart nagy magyar agitátora a civilizációnak, Kazinczy Ferenc.”

Igen, Kazinczy látta ezeket a régi épületeket!

Áprily lakott ebben a házban valaha – mutat egy magas földszintes épületre a fiatal tanár, akivel hegyi sétára vállalkoztunk, sétára és ismerkedésre.

Szeretném azt is megkérdezni, ki lakik itt és ki amott, abban a takaros házban. De bár a régi, a még egész Erdélyben többször találkoztunk már e nemzedéktársammal, valóban még csak most ismerkedünk, s gondolom, végső emberi dolgokról való véleményünkben nem egyezvén, mégsem helyénvaló túlzottan kíváncsiskodnom.

Visszanézek: Áprily Lajos háza?

Számomra Áprily mindig hűvös költő volt. „Nem az én esetem.” Mégis meghat, hogy itt, pátriájában mennyi melegséggel beszélnek róla, mily bensőséges rokoni tisztelettel. Úgy emlegetik, ahogy talán az athéniak ejthették költőik, filozófjaik nevét, alázattal a költészet és a gondolat iránt. Vajon, ha az én szülővárosomban élt volna, ott emlegetné-e, tudna-e róla valaki?

Abban a fehér házban, ott hangzott el a korai kisebbségi eszmélkedés felkiáltása:

„Erdély az én hazám!”

Ez a következetesen ritmikus sor rázta fel ájulatából a sorsát még fel nem ismerő, passzivitásba süllyedt, tespedt erdélyi polgárság értelmiségét 1919 után, ébresztette a vállalásra és átértékelésre a szellemért felelősséget érzők táborát. Arra, hogy itt kell élni és nem másutt. Mondom,

én hűvösnek éreztem költészetét, görögösségéből és ver-laine-i zeneiségéből nem a lázas lelkek parazsa sütött, inkább a Szemlélő, a Hallgató visszhangja szólt számomra belőlük, költészete a némileg nagy harcoktól távol élő lélek válasza a hegyek neszeire, az utca fölött induló erdő hangjaira. Bár lehet, a nemzedéki távolság érezteti ezt velem, hiszen a költő fiában, Jékely Zoltánban, kit látni s hallani ugyanezek a tájak és ugyanezek a falak tanítottak, mennyivel inkább rokont érzek. A fiú Enyeden ősz van című versére emlékezem. „A tél már elszállt, de a tavasz még nincs jelen, akárha november lenne most is.”

S ahogyan most ballagunk lassan a hegyoldalban fölfelé, mintha mégis megütne az a hűvös varázs, mintha közelebb jutnék a távlatos hangulatokhoz, az évszakok kihallgatott muzsikájához, amikben Áprily képei és zenéje fogantak.

„Erdély az én hazám” – persze hogy így van! Különben miért keltem volna útra, miért jöttem volna el ide? No de mi lett ebből a kis-hazából, amibe ott a végeken mi is beleszámítjuk magunkat? Már az erdei úton járunk. Az apa mondatára válaszol a fiú; egészen így, egészen ez van körülöttünk a megosztott kis-hazában, a nem-haza tágabb-hazában, ez van Európában, ebben élünk, vagyunk ma, ez emberiségi évszak élményünket és nemzetiségi élményünket is beleérezzük ma: „A tél már elszállt, de a tavasz még nincs jelen, akárha november lenne most is.”

Eh, líra! – legyintek.

Legyintek, de nem tudok tőle szabadulni.

Elhaladunk a Tige császári vezér labancaitól legyilkolt huszonnégy enyedi kuruc diák emlékhelye mellett. S mintha itt villanna fel, miért oly távoli tőlem Áprily. Szemlélődő természetéből hiányzik az eretnekek és vértanúk láza, a Dézsi professzor makacssága a coccejánus perben, az 1704-i fiatal áldozatok tüze. Költő – ezt tagadni neveltséges lenne –, de nem képes a csodára. A csodára, mit megőrzött a legenda, és a romantikus Jókai nem állta meg, hogy meg ne írja: a halál torkából menekült két diák fűzfadorongját az egyenlőtlen és szomorú végű harc

után a décei patak mellett a földbe szúrta, s a karók hamarosan étellel teltek meg, levelet hajtottak és ágat növesztettek, hirdetvén: a Szabadság halhatatlan, a Szabadság csoda. De nem a romantikának, talán túlzottan is Ady lírai csodatevésének vagyok a rabja. Áprilyban ez a szó: Erdély, fagyosan titokzatos, mint egy alkimista képlet, de hiszen Enyed Erdély múltjában izzva éppoly világos, racionális és tiszta ábra, mint népünk egész szellemi történelmében, és nevét én sem hallom magamban másképp, csak egyre zengve s újra s mindig a másik igével együtt: Szabadság, amely az eretnecség igéje. Áprily is szabadságot ért alatta, de Erdély eretnek izzású jelképét Ady előbb idemásolt lázas prózája fogalmazza meg számomra, az egy és oszthatatlan valóság két látomása közül utóbbi az enyém. Mindkettőnél egybeeső Erdély és Szabadság, de én – úgylehet politikai nosztalgiáim okából – szeretném Áprilyból is Adyt kihallani. Nem hallom.

A Nagy Fejedelem előtt is zászlót hajtanak Áprily versei, a lenti Maros partjáról a szélesebb napnyugati vizekre visszazállott Martin Opitz után is küld üzenetet – miért magyarítjuk Opitz Mártonra? –, az első valóban nagy német költő után, aki odaát Gyulafehérváron tanított, mindennek előtte rációra a lírában, s ha Áprily elmerült nagy századokban is jár-ke, csillogó hangját át-meg átjárja a passzív rezignáció az „erdélyi szent Thermophylaeen”. Persze hogy „Thermophylae”, hőkkenek meg. Magam is nem abban a térségben bolyongok-e szél-tében, hosszában, nem annak íródeákja vagyok-é ezeken az oldalakon, nem esem-e kétségbe szünetlen én is, miközben Ady Erdély-képébe kapaszkodom, és Áprilytól való idegenkedésemmel védekezem önmagam, a csatavesztést heroldja ellen, és a romantikusan kivirágzó reménységet követelem ugyanakkor, a forradalmiság csodáját, amely megmaradni segített itt, „Thermophylaeink”, csatavesztéseink fölött is gondolkodó férfiakat, az eretnekeket és a népet, a veréseikben, a történelemben mindig újra fennmaradókat. Ady is rezignált, de az ő reményvesztettsége

bujtogat, csóvát vet, felgyújt. A nyelvezete ezért is nem klasszikus, a költészete ezért is veti szét a klasszicizmust és rombolja le a magát szilárdnak, öröknek vélő tegnapi világ tökéletesség-eszményeit; következetes és tökéletes eretneklázadást teremt a költői szóban és a nemzeti gondolatban, egy másik nemzet gondolatát fogalmazza meg, a nem nemesi és nem polgári, a nem dzsentrí nemzetét, ő az a szívem, türelmetlenségem szerinti eretnek, a lázadó, aki „nemzetáruló” és „osztályáruló”, tehát előre mutat...

„Thermophylaeből” csak futni, menekülni lehet. És mi itt maradtunk, a futás, a szökés számunkra az erkölcsi szörnyűségek szörnyűsége. Meghalljuk az éjben a puska-dördülést a határon, és összerázkódunk...

Egyszer aztán a költő is elment az Őrhegy, a Kápolnádomb alól, elment Magyarországra. Csak versei maradtak itt, az enyedi dombok és az enyedi erdők versei.

Már az erdei úton járunk...

Nem tudom, min elmélkedik útitársam. Lopva figyelem s váltunk is egy-egy szót a későn érkező tavaszról, de egymás dolgához, Erdélyről való gondolatainkhoz, az irodalomhoz, a politikához egyikünk se nyúl. Tudjuk, a gondolat ellenkező oldalain álltunk mindig. Ő egy különös új konzervativizmus bástyáján, amelyen megfért azért az új francia literatúra is, Ady is, a falukutató irodalom is. Én a türelmetlen ostromlók oldalán, sosem álmodván róla, hogy csupán azért, mert magyarok vagyunk, egyszer együtt járjuk majd mi ketten ezt a hegyet itt, Enyed fölött. Ő engem alaposabban csak mostanában foglalkoztatott, Bécs után, amikor elsőnek vállalta a nemzetiségének elkötelezett gyakorlati szellemi ember helytállását, és németesen pontos terv alapján kezdett közírói munkájába. A nyelvőr szerepét vállalta sorozatos cikkeiben, következetesen, makacsul agitál romló és félelemtől összezsugoruló beszédünk tisztasága mellett, romlása ellen, romlásunk ellen. Nem mondom, hősibb dolog az idegen elnyomók ellen forradalmárként harcolni, mint az idegen szavak ellen, de a mi körülményeink között s ma ez is hősi tett,

és kiköveteli a megbecsülést. Kosztolányi példája folytatódik benne: az utolsó leheletig menteni az anyanyelvet. Forradalmár és nyelvész nem egymást tagadó, nem egymást kizáró, de egymást kiegészítő mesterség: nyelv nélkül nincs forradalom, a nyelv is forradalom.

– Lám – mondja körülmutatva hosszú, csontos ujjával a tájon –, alaposan késik az idén a természet. A csombordi dombok, a Pilis, az Órhegy nem zöldell még, mint más esztendőben. Még őszi barna minden.

„Akárha november lenne most is.”

– Nálunk sem szívesebb az éghajlat – válaszolok –, mielőtt elindultam, elvettem a virágmagokat. Ki tudja, mi lesz belőlük. Majd csak mire hazaérek, akkor hasadozik a barackfák rózsaszínű bimbaja is. Talán...

Már alaposan bent jártunk a rozsdabarna erdőben, színei valóban akár meg is téveszthettek volna, őszi orgiájukkal mintha tagadták volna a tavaszt. Csak a föld szaga, a hóolvadás után fellélegző talaj illata árulkodott, hogy nem tévedtek el az időben s a földi összevisszaságban az évszakok, tavasz van úgylehet; a levegő metsző járása semmiben sem hasonlít a táj őszi, langyos leheletéhez, a levegő szeszesen pezseg.

Hallgatunk. Úgy beszélgetünk, mint a vidéki emberek, csak a természetről van mondanivalónk, egy-egy mondatnyi, hogy utána újra elnémuljunk. Ilyenek lehetek Kazinczyék idején is az írók ordas magányukban és kivertségükben, a főváros, az élőszo közösségének hiányában, éltető levegő nélkül, vidékiek és hallgatók, egymáshoz idegenek, benső titkaikat szemérmesen rejtegetők. Mindünknek megvan a maga titka. Mindünknek van valami elhallgatnivalónk a másik elől.

Megállunk egy percre és szétnézünk a hegyhátakon; szeretném mindezeket elmondani az útitársnak és hozzátenni, hogy most fogom rajta magam, tényleg vidéki ember maradtam, s némileg már büszkélkedem is vidékiességgemmel. Harmincnégy éves vagyok. A nagyvárosokban nem leszek már csak vendég. Elmúlt az ifjúság, nem akarok

már semmit sem meghódítani. Gyökereket akarok. Erős gyökereket a magyar nyelvi talajban, mert ez nekem Európa és a világ.

Én lennék az idegen?...

– Nemsokára a kilátóhoz érkezünk... – jelenti tárgyilagosan a filológus ciceróne.

Most már a rengetegben járunk. Ez az a hely, ahol ölni lehet és vallani. Kérdezni is.

– És mit csinálsz te ott Temesváron? – szegeződik hirtelen mellemnek a kérdés, akár egy élesre fent tör.

– Ó – válaszolok elborongva –, élem szigeti életemet, elhagyatottságban, társak, igazi barátok nélkül, de ha vannak is barátaim, nem kedvez az idő a találkozásoknak. Csendesen dolgozom, majdnem reménytelenül, mert kit is érdekelhet az, hogy ül valahol egy hajdan zsírszagú, most meg mintha kifosztott, tespedt városban egy ember a házában, könyvei között. A város mind idegenebb, levegője mind hígabb, mind fullasztóbb. Szenvedek. Ha nem nevetséges ez a tizennyolcadik századi presiőzen rokokó szó.

Az útitárs vastag szemüvege mögül rám villantja szemét, gondolom, ilyen válaszra várt, mert rám csap, mint áldozatára a héja:

– Mi itt lemondtunk irodalomról és tudományról. Tesszük, amit kell.

Értem jól a szót. Annyit jelent ez: én nem azt teszem, amit kell. Válaszolok is mindjárt:

– Elfelejtetted, hogy nemcsak a társadalomnak vannak eszméi, de az írónak is, és ezek nem találkoznak mindig az uralkodó eszmékkal, sőt, élhetnek magában a társadalomban is különböző és ellentétes eszmék, nem könnyű tehát eldönteni, ki teszi valóban azt, amit kell. De különben is, ami nálatok az élet és a valóság jelképe, a Vár, a tömörség, azzal szemben nálunk a megégetett Dózsát kell látnod. Itt Enyeden s körülötte legalább létezik maréknyi tömb-magyarország, s van, lehet összetartozás-érzése. Ha nehéz is benne élni és cselekedni, sűrűbb közeg-

ben mindenesetre könnyebb elviselni a jelent, mint nálunk az emigráns-érzésre emlékeztető magány-érzést. A miénk végvári, szórvány-magyarság. Ez nemcsak azt jelenti, hogy népünk perifériáján élünk, de azt is, hogy az eszméknek is csak hulladéka jut el hozzánk, s ha nem a hulladéka, mint a palackposta, oly bizonytalanul ér el egyikünktől a másikhoz a hír: mi is történik ezen a nyelven. Az eszmék nálunk nem élnek, nem gyarapszanak és nem növekednek, nincs elég kertészük és nincsen jó talajuk. Nem akarom olcsó módon „az urakat” szidni, ne érts félre! De milyen televény az, ahol a földreformmal visszaélve telepes parasztjainkra a magyar ügyvéd és politikus urak mentek rá, mint a sáska, mint a labancok, hogy még a maradékból is kiforgassák őket? Ki tud erről? A szórványoknak nincsen történelmük. A tájat talán még nem is érzik szülőföldjüknek, vagy már nem érzik annak. Akinek nincsen szülőföldje, olyan, mint az ember, aki elvesztette árnyékát, az árnyéka nélkül nem tudja meghatározni az önmaga helyét.

Ahogy előretörünk a sűrűben, egy ág az arcomba csap. Néhány csepp vért törlok le, fájdalmat nem érzek.

– Mindenütt szegény itt a magyar – folytatom –, de annyira sehol, mint a mi tájunkon, a gazdag és szép, zsíros fekete bánági földön. Szórványokba szabdalva, ezerfelé törve, fegyver, rablók és éhség elöl szökve morzsolódik. Mit is ér ott már a „bűnösök” felkutatása, annak a felemlegetése, hogyan üti arcul az 1918–19 utáni legradikálisabb közép-európai földreformot, a romániaiakat a tény, hogy épp ama táj gyászos emlékű magyar falvai alól húzták ki a tenyéryni talajt, s hogy a magyar politikus és nagybirtokos réteg az új Romániában mégis meg tudta menteni majdnem 200 000 holdnyi területét. Csak éppen a bánági telepes falvokról „felejtkeztek el” a maguk megsegítésével elfoglalt urak. Így volt hasznos számukra a földreform. A földbirtokosok rendszerében ők mentették román osztályos társaikat, azok meg őket – a kisföldiek kárára.

Nem mondom ki, de érteni való: tán ezekkel közösködünk? Ezek most is a hatalommal tartanak. A háborús hatalommal. A túlnanival és az ittenivel... „Szövetségeselek.” Ez osztálykérdés. S ha valakit felelősségre vonsz, barátom, ezeket hívd tetemre! Halott, az van. Nem is kevés.

Lidikéék jutnak eszembe, s róluk beszélek tovább:

– Hidd el, sokaknál jobban tudom, hogy a mi falvainkban hétszámra nem láthatsz cipókenyeret. A környéki magyarok a városba dolgozni pusztán az élelemért járnak be. Cseléd, napszámos és bitangjára engedett társadalmon kívüli ez a magyar. A családok szétszakadtak, egy részük odaát hányódik a határon túl, s az ittmaradtok is azt nézik, hogyan jutnának tovább ebből a pokolból, remélve, hogy egy másik pokol talán enyhébb szenvedésekkel jár. Középosztályunk? Elszáradt nyugdíjasok, tévelygő tisztviselők. Egy-két kistökés, ha néhány kültelki szegénygyerekeknek cipőt ajándékoz asztaltársasági, fröccsös gyűjtés alapján karácsonyra, azt hiszi, feltalálta a nemzetmentés spanyolviaszát. Én bizony nem hiszem el ezt az uraknak, s azt sem, hogy ők teszik, amit kell, s hogy ők „állnak helyt”.

Persze, tudom, útítársam nem éppen így érti a helytállást, hiszen tudós ember.

Elmondhatnám, hol jártam a bánási falvakban, a kültelkeken, bőven lenne mondanivalóm arról, hogy magyar uraink, amiért magyarok, még korántsem igazultak meg, s hogy fejétől bűdösödik a hal, hajnalig mind mesélhetnék zord zshiványtörténeteket itt az erdő sűrűjében. „Igazolhatnám magam.” De minek? Gyanús vagyok, nemcsak „odahaza”, ahol sosem éreztem magam otthon – ahonnan, nem most és nem odaát, én is szökni fogok az első adandó alkalommal –, de itt is, Erdélyben. Ha teremtettem szívemben igazi otthont, egy kicsi Erdélyt, nem tartozik az erdélyiekre sem, hisz meg se értenék az alföldi embernek ezt a nyugtalan vágyát egy másképp meghatározható, nem táji, de a társadalmi otthon iránt. Azok pedig, ott-

hon, a síkságon azt mondják, bolond vagyok. Ez persze nem tartozik sem a fiatal tanárra, se másra, mint ahogy vannak szerelmek, amiket magunkban hordunk, de soha nem tud meg felőlük senki semmit. Persze hogy örülség ez.

Gerard de Nerval örült volt, amikor Aurelie iránti szerelmét belefojtotta a pokoli *La vie et le rêve*-be. Vajda János halálíg tartó szerelme örület volt. József Attila örületében szerette Flórát. S van ilyen hazaszeretet is. Jó tehát, ha Erdély iránti bolondságomban nem háborgat senki. Nem tartozom én számadással csak annak, akit bolondságom erre kijelölt. De kit jelölhetne ki a bolondság?

Ám mindez nem fontos most, hogy itt állunk a város, Enyed fölött, és lessük a pillanatot, amikor megpattan a rejtélyes természet barna burka, és egy varázsütésre minden tavaszba borul, hogy roppanva összetörik az őszt, mert mégiscsak tavasz van.

A csoda nem teljesül.

Ám mégis, még egy mondatot hadd mondjak. Téves az előbbi kép – én ésszerűen és tiszta elmével szeretem Erdélyt, pontosan az köt hozzá, ami benne a Rációra, a szabadság vágyára emlékeztet, erről a csúcsról tekintek hegyeire s völgyeibe. Ady racionalizmusát szeretem benne és Apáczai Csere Jánosét. Nem a fenyő- és havasszentimentalizmust, de az Ésszerűség emberiségi példáit, és nem a történelem értelme mögötti ködökből felgomolygó mítoszt. Arra törekszem, hogy a Ráció legyen végső otthonom.

A kilátón vagyunk.

Lábunknál az egész város.

– Látod – mondom a kollégiumra mutatva –, nálatok a még élő kollégium, nálunk a tüzes trónusra emlékeztető, roskasztó momentum. Élet és halál. Enyedet négyszer felégették, és polgárságotok a néppel négyszer felépíttette. Nálunk minden bukással végződött, soha semmit újra nem építettek. Persze, a gyárak, az ipar. De ebbe már nem a parasztság, a proletariátus története van

beleírva egy őrlő, véres történelem, amelynek nincs íródeákja.

Kőrösi Csomára is gondolok, milyen csúfosan járt pórul minálunk.

„Én ugyan meglakám Temesvárt – írja egyik legutóbb felfedezett levelében –, négy hónap helyett hetet kellett itt múlatnom... Ennyi hónapot elvesztegeték, mert az itt eltöltött időt illendőleg nem használhattam...” A pénzből kifosztva ragadt e városban Kőrösi Csoma, akkor, amikor már siettette a keleti út. A szláv nyelveket akarta nálunk tanulni, ahol még ma se beszélnek valami híres magyar nyelvet, de a szerb is ugyanolyan csúnya, mint a német vagy a román, s még az itt élő bolgárokat is csak szótárral értik meg a hajdani hazájukbéli hozzájuk látogató folkloristák... S e városban nemcsak egyedül én érzem magam kifosztottnak is, szerencsétlennek is, akárcsak egykor Kőrösi Csoma, ott, ama lenti épületnek neveltje s máig is mindenkinél élőbb alakja...

Nézzük a várost, ahonnan felemelkedtünk ide az erdőbe és a hegyre, a számonkérés és a vallomás tetőire. Nézzük a várost, mely körül a láthatár egy szempillantás alatt hamarosan mégiscsak zöld lángba borul, s ahová elérkeznek majd mégis a tavasz buja színei is, majd meg ismét az ősz mindent kiegyenlítő vörös és rozsdaszínű szimfóniái, Áprily dallamai, végül pedig a télben leereszkedik a hó kötésig érő, lágy takarója. Fehér temetővé válik az egész táj, s olyankor, télen odalent a Holt-Maros acélfényű páncélján bizonyára színes ruházatú fiatal párok lebegnek majd korcsolyáikon breugheli boldog összevisszaságban. A szőke leánykák arcán a pirt – persze nem látók innen fentről a tetőről, a tél temetőjéből –, a szélben homlokuk körül játszadozó göndör fürtjeiket is csak elképzelnők, ahogy a boldog siklásban virágderekukkal erős fiatal férfiak karján lebegnek. De lesz-e még ilyen boldog világ itt?

Szeretném megkérdezni útitársamat, így van-e ez valóban, ahogy hirtelen átfut a képzeletemen, de meggon-

dolom magam, talán nem értené meg, hogyan juthat ilyesmi, ennyi mindenféle eszébe itt fenn a hegyen egy férfinak ezekben az időkben, amikor tényleg már-már azt kell éreznünk, hogy arról van újra szó, életben marad-e népünk, vagy elpusztul. S vigasz-e a rémlátásra, hogy nem egyedül? Persze tudom én a választ jól. Életben marad, ha... De útitársam nyilván ellenkező véleményen volna. Támad is hirtelen, mint a kobra, gyors, azonnali vallomást követel tőlem politikai hitemről: mely hatalomban látom a holnap szavatolását, hogyan a háború végét és az azutáni berendezkedést. Nincs mit tagadnom, hát beszélek. Majd ő maga is vall ukrainai katonáskodásáról. Nem kívánja az én víziómat, fél tőle, a magyarságot félti.

– Mégis – kérdem most már én is befejezésül, amikor aláereszkedve, újra a hegyi úton járunk –, mégis, mik a te társadalmi eszményeid?

Rövidlátó szemével eltűnődik a rengeteg ágbogán, s így válaszol:

– Minden másképp lesz, mint ahogyan tervezzük. Kirtartok a francia eszmék hármasságával mellett, de kiegészítem: a szabadságot, testvériséget, egyenlőséget a nemzetbe kell oltanunk. Nekünk is, de a többieknek is.

– Hiszen akkor megértjük egymást – mondom –, de egy fenntartással: ez nem a németekkel, csak a németek ellen valósítható meg.

– Én nagyon messzire nézek... A németek – folytatja – már gyengülnek, de amíg másokat gyengítenek, akire én nézek, az erősödik. Ketten kétfelől várjuk a választ, a holnapra.

Értem én ezt a mélymagyar víziót: kaparják ki a németek az illúziók gesztenyéit.

Fáradt vagyok. Kezdjük előlről a vitát?

– Az idő hamarosan választ ad mindkettőnknek – fejezem be –, s beszéljünk talán egyébről, irodalomról, a kollégiumról. És különben is te mondd, úgyis másképp történik majd minden. Emlékezz majd itt elhangzott mondataidra!

De már csak hallgatunk, két magyar, mindenik magában, egyedül, szíve gyökerében a megértetlenség mérgével, s talán az állhatatosság erejével is. Szemem sarkából csodálkozva nézem ezt a száraz, hosszú embert, s megállok egy percre a balzsamos levegőből mélyet lélegezni. Még mondanám, de minék, inkább csak befelé suttogom áhítattal:

Ez az erdő itt körülöttünk, ez más, mint Albion erdei. Ez a mi erdőnk. Itt vér folyt, itt harcoltunk, bujdokoltunk, mint a kivert csikaszok Rákóczi után is, negyvenkilenc után is, együtt a többi kódiszal, jobbaggyal. De úgylehet, hamarosan újra s mégis lángot fog ez az erdő, hiszen a magyar nép nem békülő emlékezete – de emlékezik-e valóban a nép? – és az idő tanít rá, hogy nemsokára fegyvernek kell itt csörögnie újra a Szabadságért, amit egyedül persze megint csak nem szerezhettünk meg. Inkább annak kellene utánanéznünk, kinek a szövetségével. Katalin és Iancu Avram...

A hegyi út gyorsan ereszkedik. Ismét leérünk a városba. Útitársam óvatosan körülnéz, suttogva mondja:

– Ügyeljünk! A detektívek minden kapu alól ránk törhetnek. Ez nálunk, Enyeden, rendszer. Az óvatosság kötelező. Ha ketten mennek végig az utcán, mindjárt összeküvéssel gyanúsítják őket.

Bennünket is? – szeretném kérdeni, de ha már ilyen fokú közlékenységig érkeztünk el, mind a ketten zárkózott emberek, miért malíciával megzavarni az őszinteség teremtette kapcsolódást. Igaz, nekem nehezebb őszintének lennem. A szelek itt még Nyugatról fújnak, nem Keletről.

Szerencsésen elérjük a kollégium kapuját. A délután ugyan már jócskán elmúlt, de mégis belépek a tágas udvarba, lássam végre az erdélyi Alma Matert.

Az utcára tekintő barátságtalan épület óriási, védő falai mögött, bent az udvar mélyén pillantom meg a régi kollégium tűztől menekült árkádós épületeit s a diákok tölgyfalábon függő híres kisharangját. Persze 1664-ből, az első

építkezés évéből a majdnem háromszáz viharos év jóformán semmit sem őrizhetett meg a rengeteg feljegyzésen, szóhagyományon és diákszokáson kívül. A pusztulás mindannyiszor ledöntötte a köveket, ahányszor a történelem kegyetlen tatár, labanc és más fordulatai végigsöpörtek e tájon. De mintha minden csapás csak edzette volna ezt a kicsi erdélyi „Athenae”-t, mely hivatva volt háromszáz esztendőn át magasan tartani a ráció, a felvilágosodás szellemi zendüléseinek zászlaját, a művelődés eszményeit. Ám a sors kegyéből ritka pihenőkön vagy épp a megpróbáltatás borongó fellegei alatt nemcsak a tudomány virágzik a *schola* falai között, nemcsak Páriz Pápai szerkeszt szótárat, hogy a nemesi rend latin tudásának alapját megvesse, nemcsak Kőrösi Csoma készülődik az idegen nagyvilágba, s nemcsak Bolyai gyakorlatozik, hogy Eukleidészszel mérkőzzék – megszólalnak a múzsák is: Thália és Melpomené bontogatják szárnyaikat az Órhegy alatt, a diákság Molière-t fordít, méghozzá magyarul is elsőül, s az első színjatszóiink is innen rajzanak ki a tágabb Erdélybe s Magyarországra. Balassi Bálint nevelője, Bornemisza Péter, az első magyar Elektra-fordítás szerzője – s ilyképp az én bőröndbéli Szophoklészem fordítójának elődje – innen lép ki az életbe, s innen kerül ki a nagy magyar nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós. Báróczi nemcsak a verselés metrumait tanulta itt, de itt vált fogékonnyá az „aufklärismus” iránt is, mely a bécsi Burgban később egészen elragadja és „franciásságunk” előfutárává avatja. Íme, a francia illuminizmus, a görögös klasszicizmus magyarrá válásának bölcseje. Szent helye humanista hagyományunknak. Ne lenne történelmünk? Az igazi, a humanizmusunk története. Ahhoz van közünk.

S az élők közül is meg kellene talán említenünk mégiscsak néhányat, Enyed tanítványai közül az élőket, hiszen olyan viszonylagos az, hogy élet-e még ez... Szentimrei Jenőt említsük elsőül, e javíthatatlan magyar jakobinus publicistát, Whitmanhoz legközelebb álló költőnket, Enyed rebellis tradícióinak talán leghívebb zászlóhordozóját, ki

új erdélyi irodalmunk hajnalán egy szabadságra vágyó Európa széles lélegzetvételére énekelte lázongó s humanista izzású szabadverseit. S Enyedhez tartozik mindenképp Berde Mária, kinek Enyedről írott szép és nemes tanulmánya Kazinczy Levelei mellett némiképp kalauzom is itt a múltban. A városról ezeket írja: „...Sárfészek címmel Enyedet sokszor megdobálták pénzesebb s így nagyobb civilizációval fejlődő várostestvérei. Ám Enyed sarából koporsóba való fejaljat kérnek elszármazottai.”

Felbaktatok a millió s millió gyermeklépéstől kikoptatott lépcsőn, s megállok az árkádok alatt, honnan egész mélységében áttekinthető a téres udvar. Alant a gyermekek nyüzsgése hirtelen szervezett gyülekezéssé válik. S hátul, a régi kollégium mögött a hegyet, hol egykor fegyverek csattogtak az ifjúság kezében a német ellen – akárcsak ama bibliai éjszakán a Getsemáné kertjében Péter fegyverei –, a hegyet a közelítő este köde lepi be.

És van ebben az esteledésben valami nem evilági, valami álomszerű, valóban valamiféle klasszikus hangulat, a szent helyekhez illő.

Arra gondolok, hogy nekünk nincs szükségünk oly elvont jelképre, mint a tölgy Woolf Orlandójában: Erdély regényét e körül a jelkép körül, a Kollégium körül kellené felépíteni a Ráció háromszáz éves etáji történetéből. De ilyen jelképes íráshoz az erdélyiek – s az enyediék talán különösen – kissé darabosak, kemények. A legnagyobb erdélyi regény írója, Móricz Zsigmond sem erdélyi. A hegyi ember nem egykönnyen lát ki bércei s erdei közül, hacsak nem az olyan óriás, mint Bethlen Gábor, Apáczai vagy az olyan álmodók, mint a Bolyaiak vagy Kőrösi Csoma. Igen, ősi skólánk s itt a szomszédban a vár – ez az enyedi lélek, ez lesz irodalmunkban a mi „Orlandónk”, ha valaki egyszer, egy szebb és nyugodalmasabb világban megírja. Ha lesz, aki megírja. Ha egyáltalán ki lehet még emelkedni itt a provinciából, melynek sara a régiek tün-
tén egyre sűrűbb s ragadosabb.

Az udvaron csend támad.

A diáksereg előtt egy fekete ruhás férfi meglendíti magasba emelt karját, és felzengnek az alkonyatban a szopránok, a fiús altok, az ifjú tenorok, a baritonok és a még mutáló fiatal basszusok.

Kodály!

Mi minden visszhangzik ebben az öblös és angyali szárnyalásban! Nem tudom elfogódottság nélkül hallgatni.

Messziről, mintegy a felhők közül vagy főnről a hegyről Anna hangját hallom belecsengeni az énekbe, és hallom nagyon, nagyon messziről dalolni Lidikénket is – hátha egyszer ő is énekel még! –, mert ők is a nép, akárcsak azok a rosszul öltözött, átszellemült arcú daloló sovány fiúk ott lent, a régi kollégium lépcsői alatt, paraszt- és iparosfiak.

És hallom Klári hangját is, mit oly régen nem hallottam csapongani. Énekel. Péter fiunknak énekel.

Nem is tudom, hányan, de nagyon sokan vannak, egész Jerikót döntő sereg, ahogyan énekelnek.

Kodályt énekelnek.

Behunyom a szemem. Egészen, ellenállás nélkül, önmagam feladva oldódom fel az énekben, ahogyan hallgatom. Egyszer majd talán így húzódok meg ismét itt fent, titkolt érzésekkel, egy oszlop mögött, s hallgatom a fiam szopránját, hangjával beleolvadón a „kismagyarok”, parasztfiúk, munkásgyerekek, iparoscsemeték kórusába. Kodályt énekelnek majd, mint ezek a fiúk most, itt az ősi skóla udvarán, a szabad ég alatt, mert odafenn a magas messziség, az ég, talán még szabad s nem megszállt terület. Az az ének mindent betölt majd, múltat és jövőt, s még diadalmasabban hallatszik, mint most, zúg majd, mint az orgonazengés, melegen ellepi a vérlátott hegyet, az ősi fák rügyező sűrűjét.

Az ének Enyeden!

Könnyeim hidegen végigcsorognak arcomon, akárcsak akkor éjszaka a Nyárád mentén, bánatomban, amikor a férfiak daloltak. Én lennék idegen? Moccanni sem merek, nehogy megtörjön a varázslat, hiszen érzem, szálllok a

gyermek hangjával s az énekkel magam is a terhes felhők iránt, a boldogtalan világ fölé, nem gyűlölettel, nem bosszúval a szívben, csak énekkel, Kodály magyar harmóniáival.

Az utolsó hangzatok is szétoszlottak.

Nincs bátorságom felnyitni a szemem. Talán meg is fáradtam már. A remete-hónapok után odahaza sok volt huszonnégy óra a kinti világból, ennyi a kalandból. Belekapaszkodom a párkányba, mintha még megtarthatnám egy percig a bűvöletet. Az elhangzott éneket követő pillanatnyi áhítatos csendben elsuttogom magamnak itt fent a folyosón, a tantermek elkopott küszöbe előtt, az árkádok között, mint egy csodálatos verssort, mert ez az egész nap, az ébredés is, az emlékek is, minden ezzel volt telides-telle:

– Ének Enyeden...

VII. ERDÉLYI ESŐ

A magamhoz s a valósághoz illő hűség arra kötelezne, hogy valljak álmainról is a borongós enyedi szálló ágyán, arról, ami az emberrel a helytől függetlenül történik, ahol teste pihen, ami a lélekben akaratától és szándékaitól különváltan zajlik azokban az órákban, amikor az élet a sötétbe süllyedt tárgyak között elveszti gyakorlati jelentését, és már csak a lélek bedőlt tárnáiban pislákol az elmúlt és a vágyott, a soha el nem ért dolgok titokzatos gerjedése. Az álom az utolsó nyom, amely arra vallana, hogy a jelenben létezünk, hiszen benne minden csak emlék – az ébrenlét számára elveszett emlék – és vágy, valóság alatti és valóság fölötti, egy másik, egy parttalan és szerfefoszló valóság. Ezen az utazáson, amikor arra törekszem, hogy mindent elmondjak, amit látok, amit a látottakból felfogok, amire emlékeztet, valóban nemcsak az ébrenlétem, az alvás öntudatlanságának álmainról is vallanom kellene. De hogyan? Az álmok, melyek az alvót gyötörve fel-felriasztják, az ébredés pillanataiban még egész boltozatos tágasságukban jelen vannak, emlékezetünk kitágult, majd meg hihetetlen gyorsasággal szűkülő felületén gomolyganak és nyugtalanítanak, míg öntudatunk teljes világosságánál egyre kisebbé válva, eltávolodnak, megszöknek előlünk, vagy még inkább önmagunk elöl, elvesznek a tőlük inneni valóság számára, s már hiába is gyötör a kérdés: mi az, amit visszahozhatatlanul elvesztettünk, és amiről tudjuk, nélküle szegényebbek vagyunk, mit is álmotunk? Az álom elveszett.

Igyekezünk hát legalább annyit megmenteni, amennyit ébren álmodunk, még ha ezzel nem is végzünk világrengető dolgokat, legföljebb kétségbeesésünket növeljük, hogy lám, micsoda nyomorúságos életet élünk... Hiszen épp e nyomorúságos létünk miatt: nappal, ébren is csak egy álmovilágban téblábolunk, amelyben persze más dolgokra kerül a hangsúly, ámbár ezeket is alig vagy csak elmosódva észleljük, s mit ér mindaz, amit erről az utazásról lejegyzek, ha úgyszólván minden mozzanatát másképp is leírhatnám?... Ha valaki más mindenképpen másképp élné meg és másképp írná le? Hol az álmok, hol az irodalom igazsága?

Későre járhatott már az óra, amikor az arcomra borult Oidipusz lapjai alatt felriadtam, s maradék erőmmel eloltottam a rézágy fejénél égő homályos lámpát. Arra is emlékszem, hogy Annára gondoltam: miért nem takarította le a port, a tavaly őszi légypiszkot a villanyégőről...

A reggeli ébredés pillanataiban álmaim foszlányai egymásba keveredve még a felszínen remegtek, de helyükbe mindjárt az esti olvasmány emléke tolult. Foszlányok? Egy nő arca, megszépülten és átszellemülten, ahogyan csak szerelmünkben látjuk az asszonyokat: emlék és vágy; oly távoli volt az az arc, amit két kezem között tartottam... Félelemérzetek kifejezhetetlen kuszasága. És lám, mégsem válnak el oly véglegesen az ébrenlét és az öntudatlanság pillanatai, mint ahogyan az előbb hittük. Szemem még félig hunyva, a szobát az ablaktáblákra ragasztott sötétkék papíron átszűrte nappali világosság sejtelmes, áttetsző homállyal tölti meg. „Tiréziász” kegyetlen jóslatát hallottam, vagy most hallom a félsötétben, a végzet fenyegető kibontakozását, amelynek menthetetlenül ki vagyunk téve mindannyian, hiszen semmiképp sem tudunk önmagunktól megszabadulni. Bármily alaposan gondoskodik is tudatunk a vétkek és a vágyak eltemetéséről, nem szabadulhatunk. Igen, álmomban hallottam „Tiréziászt”. Nők arcai jelennek meg a férfiak álmában és a férfiak arcai az asszonyok éjszakáin. Ambrus Zoltán, emlékszem, az

Oidipuszról írott mély és igaz elmélkedésében még azt állítja, hogy az önmagát megvakító király vétkei „dajkame-sék”. De mi ma már tudjuk: megölni az apát, megölni eszményeinket és szerelmeinket, megsemmisíteni önmagunkat, a múltat, egyszerűen álmaink emlékanyagát, lényegét és értelmét: ezt nem kerülhetjük ki, nincs más kiút, mint a folytonos megtagadás – és mi más a megtagadás, mint ölni? –, különben nem juthatunk túl tragédiáinkon, fájdalmainkon, azaz önmagunkon, elsüllyedünk a változhatatlanban, lemondunk a választásról, tehát a változtatásról is... Kegyetlen sors: az ember, aki felismert bűnében nemcsak végzete vonásait, de tettei következményeit is át akarja fogni tekintetével – önkezével tépi ki szemét, ezt választja – önmagát büntetve, bűnhődése által fokozni és elviselhetővé is tenni az eredendő büntetést, a Sorsot –: vakon a teljességet látni, és akár megvakultan is, de mégis változtatni az elviselhetetlen állapotban. Nincs olyan Elviselhetetlen, amelynél ne lenne elviselhetlenebb.

Persze, döbbenek rá, erről van szó! Ezen az utazáson és emez éjszaka álmairól szólva nekem is erről kellene beszélnem: a bűnökről, a magaméről, a mindannyiunkról. Hiszen a mi egész irodalmunk kezdettől fogva erre tanít, már a nyelvünk első írott szavai erre utalnak. Micsoda szemrehányás, nem, felhívás, figyelmeztetés, fenyegetés: „Lássatok, feleim, mik vagyunk...” – Valóban: mik vagyunk? – És ezt teszi egész mai fiatal irodalmunk is immár tíz éve; az írók mintegy már nem is a dicsőségért vetekszenek, nem az elsőségért, hanem azon igyekeznek, hogy ki jut le mélyebbre, a nemzeti lélek legalsóbb rétegeibe, ki képes maradéktalanabban a bűnök bevallására, hogy talán ezen az áron eszközöljék ki a sorstól a feloldozást, rámutatván: hol a tettes, kié a bűn valójában. Vagy csak egyszerűen Oidipuszt követjük, és a kegyetlen önbüntetést keressük a vétkekért, amelyekben mindnyájan részesek vagyunk, bűnrészesek és áldozatok egyszerre. A magunk áldozatai. A Hatalom ezt az önvádat sem szereti

hallani. Az önvád őt vádolja. Az öngyilkos merev, az okra mutató szellemi ujja rendszerint a környezet, a létezés feltételeire mutat...

Közben kibontottam magam a nehéz paplan és a kemény párnák tömkelegéből. Kitérom a kék papírral be ragasztott ablakot.

Hová lettek a Krúdy idejebeli dohányszínű bársonyfűgönyök?

Lépj be, fény, az éj varázsdobozába! Ömölj, fény, Oidipusz megtépett lelkébe! Isten veled, álomfejtés, Oidipusz, Kreón, Jokaszté és „Tiréziász”! Isten veletek, hív Enyed...

És most már, ha akarnám se idézhetném álmaimat. Az álomban feltűnt fiatal női arc, a barna szem, a ragyogó, kemény szálú fekete haj még rám ragyog a mosdóvíz tükreből, de már átvilágít rajta egy másik kép: a Klárie, áttűnik rajta, elfoglalja helyét. Végleg oda az álom bűne. Megjelenik egy pillanatra Péter arca, hamvas képe is. Most mosdatják. Arcom beretválkozáshoz szappanozva – ez már a teljes kijózanodás –, a napi műsoron gondolkodom. Igyekeznem kell ezen a csicsikovi utazáson, sürgetnek a reám váró városok, Szeben, Brassó, más alakok és más emlékek, más rémületek és képzelgések e rohanó mozgásban és fokozott iramú változásban, amely valójában mégis mi más, ha nem Csicsikov egy helyben mozgása? Nem a fizikai, a lelki tér mozdulatában. Ez a háború.

Elhatározom, hogy stílusos leszek, s egy pohár „jó bort” hozatok fel reggelire, vöröset, s valami harapnivalót hozza, remélvén, hogy szerencsésebb nap ez, mint a tegnapi, s teljesül végre vágyam: Enyed nedűinek javát ízlelni. Ehhez azonban, úgy látszik, az enyémnél külön szerencse szükséges, valóságosan is be kellene jutnom a polgárházakba, nemcsak képzeletben, meg kellene nyernem az enyedi Szilénoszok kegyét. Amihez persze nincs időm, s valljuk be, türelmem sem, hiszen nem Krúdy-szerű szindbádi kalandra jöttem én, még csak „társadalomkutatást” sem végzek, amint az mai íróhoz illendő volna, mert ebben

az esetben feldolgozván az enyedi szeszek gazdasági jelentőségének kérdését, hogy megtudjuk, miként hatnak azok a termelők tudatára, meg kellene ismernünk a szőlő- és borgazdálkodás fejlődését vagy senyvedését a bortermelőket sújtó százfajta adó miatt, kóstolgathatnám itt is, amott is a pincék rejtett, régi hordóinak ihlető aranycsorgását, gyűjthetném a véleményeket... Remekül megborotváltoktunk. Arcunk sima, és kellemes tapintani, de persze, éjfélre ismét borostás lesz állunk, s Kirkénk nem akad, ki ezért szemrehányással illessen. Nem afféle utazás ez a miénk.

Így hát mindössze képzeletemre vagyok utalva, s ahogy ballagok át a hétköznapi, kissé borús enyedi délelőttön – eső készül –, arra gondolok, amit Róma látogatói mesélnek, hogy amikor először illették lábukkal az Örök Város köveit, nem tudtak attól az érzéstől szabadulni, hogy amerre járnak, mindenütt a talpuk alatt az eltemetett, az elmerült, ki tudná hány egymásra épült régi város romja, elmerült kultúrák fölött bolyonganak.

Én itt most egyre azt érzem, borpincéken járok, betemetett ürök és barlangok fölött, hol az örök hegyek édes, savanykás vagy fanyar nedveit gyűjtötték egybe a bor nagy értői és mesterei, számos pápens és sárgult okmány szerint, már a reformáció előtt is, alighanem már a rómaiak idején. A kálvini komorságú Honterus türelmetlen támadást is intézett a szívderítő, léleklebegtető italok ellen, mik az idők folyamán nemegyszer francia módon fő táplálékát jelentették a falak közé gyűlt deáki népnek. Csak serívó német hozhatott parancsot a bor ellen! Ám a magyaron nem fogott a reformátor kezdeményezésére zsinati hatalommal kimondott tilalmas szó, hogy egyházi embernek borhoz semmi köze nem lehet. A szász püspök szava annyira nem fogott e falak között, hogy épp a kollégium borászata avatta a tanépületek alatt meghúzódó pincéket Erdély legjelesebb italainak tárházává, sőt tán nem túlzunk, ha azt állítjuk, Enyedet egyenesen a borok kisded Rómájává. S bizony sajnálattal írom le, legalább

úgy őrzik az enyediék folyékony vagyionuknak a város alatt épített kincses házait, mint a kollégium gondjai iránt a múlt században oly megértő angol királyi ház a brit birodalmi korona ékszereit.

Erdei útitársamat is hiába kérleltem, hogy tanár lévén a kollégiumban, sétáltasson meg engem ama alsó világban, csak hümmögött, s ha ez a hümmögés tán ígéret volt, nagy gondosan el is feledte megtartani, nem engedett ő csak a felső, a szellemi régiókba, a könyvtárba. Pedig hát bevallom, készültem rá, hogy meg fogom ismerni Enyed *Cliquot Veuve*-jeit, *Cordon Rouge*-ait – úgy tudom, titokban pezsgő is készül itt –, a nyelven üde nedveket, *Beaujolais*-kat, miknek fiatalos előízét – mondtam már – még kolozsvári diák koromban próbálgattam a kisebb s bizalmasabb italozásra berendezett polgár-vendéglőkben, a „Nagy Jóská”-ban, Borbátnál s a halk és előkelő Central étteremben, ahol kegyes nővérek szolgáltak fel szürke diakonissza egyenruhában, s ahová néhanapján, elseje táján tévedtem be, ha pénz duzzasztotta deákzsebemet, vagy váratlan honorárium Kuncz Aladártól egy-egy zsenge s ma már bizony megtagadott versért a Helikonban.

Ahogy befordulok a kollégium nagykapuján, mintegy félve tekintek vissza a fennmaradt hírek szerint szigorú Zsuzsanna fejedelemasszony házának ablakaira. Berde Mária írja már említett enyedi tanulmányában, hogy ott fönt állott Bethlen Gábor is keresztbe font karral, s gondtól morcolt szemöldöke alól figyelte, pontosan járnak-e a professzorok az előadásokra. Úgy érzem, most is ott áll, feddőleg néz le reám, az idegenre, amiért ily könnyelmű gondolatokkal foglalkozom a tudás házának kálvinista komolyságra intő küszöbén...

A tágas udvaron most már a magát otthon érző ember fürgeségével haladok át, egyenesen a kis és a nagy harang irányában. Ott, az ősi kollégiumi épület árkádjai alatt találok a régi kolozsvári bajtársakra, diákévekben szerzett ismerősökre, barátokra, kikkel azóta sem találkoztam; az én útjaim nagyon messze vittek tőlük. A teológián első-

sorban az egyik ifjú professzort kell üdvözölnöm, akiből az lett, amit tanárainm bevallásuk szerint Kolozsvárt belőlem is faragni akartak, teológiai professzor, de amint a példa mutatja, kevés sikerrel, mert közben egy más – és úgy hiszem, tágabb – emberi tanításhoz csatlakoztam, egy más szemlélet humanizmusához, s amennyire tőlem telik, az eszmény gyakorlatához is. Mindez azonban ma már nem gátolja sem a teológiai ifjúságot, sem a fiatalabb tanárnemzedéket, hogy még „kolléga úrnak” szólítsanak, amit én természetesen kellő tiszteletadással viszonzok is. Elvégre nem azért találkozunk mi kiátkozottak, hogy mi is kiátkozzuk egymást, hanem mert feltételezzük egymásról jóindulatúan, egy embertelen világban, hogy még hiszünk az egymást tisztelni tudó emberségben, s együtt hinni valamiben: erőt ad. Erőt ad a tudás, hogy ez a miénk csak egy világ a többi között, lehetséges tehát a másá válása is.

Kiragyog a nap a város fölött. Várost mondtam elejétől, holott a valóságban csak nagy falu, csupán kelet-európai értelemben nevezhető városnak is. Kisütött a nap. Egyenes meghívás a kollégium mögötti dombhát megmászására. Örömmel elfogadom. Húszan ifjak, az egész teológiai diákság és köztük az immár öszülő egykori diáktárs, letelepszünk a zsenyén kihajtott gyepen, s mit tehetek egyebet – eközben mégiscsak egzotikus lény e fiatalok körében –, mint az ifjú férfiak kérésére előadást rögtönözni „a magyar költészet és társadalmi harcok viszonyáról”. Ők fogalmazták meg a témát. Legalább annyit sejtnek tehát felőlem, mint a titkosrendőrség, bizonyoságot szolgáltatva, hogy ők nem kevésbé érdeemesek a rendőrség figyelmére. Előadás helyett inkább vitát kavarak fel, hiszen így jobban ismerkedhetünk. Nékem föl kell itt mutatnom, hogy milyen az új magyar humanista irodalom gondolkodása, felőlük pedig meg kell tudnom, mint vélekedik ifjúságunk a jelenről, tulajdon néperől, sorsáról, a háborúról. És csodálatosképpen egykettőre egyenesbe jutunk. Ők is a teutonokat, a megszállókat szidják, én meg

csak bizonygatom, miért kell nemcsak szidni, de ha sor kerül rá, tenni is, amit kell, az egykori enyedi kuruc diákok példáját követni, mert van mit visszaadni a teutonoknak, fizetnünk kell még egész félresikerült és tragikus történelmünkért. *Clementia*? Majd azután. Egyetértünk – s lám, nemcsak én gondolok erre –, hogy közelít a rettenetes bűnhődés pillanata, és az komorabb lesz, semmint magyarjaink általában hiszik, ha egyáltalán gondolnak rá; hogy a háború már elveszett, közelít a pillanat, amikor a némettel való „szövetségünkért” újólág és mindnyájunknak viselnünk kell a következményeket; fizetnünk kell, ha nem térünk meg idején a Bethlen Gábor-i bölcsesség ésszerűségéhez, világos értelméhez. A híradások a magyar kelevényről: a teutonokkal és helytartóikkal lepaktálókról – újra idézzük a falukutatókat –, benső viszonylatainkban nem is miattuk aggasztóak, hanem a kérdés miatt: lesz-e erőnk kisebbségként helytállani közeledő s még nagyobb viharokban? A háború visszagördül. A nép és az irodalom figyelmeztetései, a múlt idézése hiába hangzott el a háború előtti években, sőt, amint azt az ifjak egyike kifejti, odaát a parasztpolitika a háborús adókkal és szolgáltatásokkal a magyar földművelő társadalom helyzetét még tűrhetetlenebbé, még bonyolultabbá tette. Ideát: ugyanaz. Mi lesz a földdel, mi a parasztsággal?... A mi kelet-európai kérdéseink.

Véleményeink közt e tekintetben semmi eltérés. Talán csak egyet kerülgetünk óvatosan itt is, mint a macska a forró kását, a keleti szomszéd létezésének kérdését. Mert ha az erdélyi polgár, a kispolgár most már az angollal is kiegyezne, a „rejtélyes” szomszédot nem tudja magához hasonló emberfajának elképzelni. Még mindig csak Karamazovokat és Raszkolnyikovokat lát benne – ez még a jobbik eset –, s mindenképpen a „rejtélyes Keletet” rettegi, azt a Keletet, amelyre különben önmagában büszke, s amit fajtája legfőbb jellegzetességeként ápol a származásáról szóló tudatában. Mélymagyarsága tudatában és mítoszaiban.

Mindenütt Németh László tanításainak nyoma: kert és mélymagyarság. És: Kelet, Kelet nélkül.

Az ebédidőt a régi iskolatárssal, a teológia fiatal professzorával töltöm, Nagy Józseffel.

Van, amiben megértjük egymást. Van, amiben összekocanunk.

A „szláv veszély”... Magyar polgáraink nem vették észre, nem tudják észrevenni, hogy a Duna-Európa-i nem szláv államok polgári politikusai – sőt polgársága – a „szláv veszedelem” ürügyén tulajdonképpen a német veszedelem valóságos és halálos ölelésébe szaladtak bele, abba, amitől félték, s hogy nem a „szláv veszedelemtől” félnek igazán, hanem egy mindent megrázó társadalmi megrendüléstől, mely ezt a háborút követni fogja.

Persze az egyház ügyét is meghányjuk-vetjük. Egyetértetek egykori kollégámmal abban – amit ki is prédikált az új határon inneni Erdély különböző gyülekezeteiben –, hogy az egyháznak magába kell szállnia, ne keresse a hatalmi érvényesülést ebben a politikában, amely a népet létében fenyegeti, az egyháznak a Hatalommal se lelki közössége, se más érdekbeli dolga. Ehhez bátorság kellett. Ők az egyetlenek, akik a néphez szólhatnak: a papok.

Közben az ég is beborult, s mintha csak figyelmeztetne: hagyjuk az emlékezést és a vitát, térjünk vissza a valóságba.

Szapura kopogásba kezd az eső az ablakon. Erdélyi eső.

Igen, ez az erdélyi eső, a figyelmeztető, a szürke, a borús, az egyhangú eső, mely visszatérít a dolgok igazi színéhez, az állapotok valóságos hangulatához. Van benne lehangoló szomorúság, de rejteget serkentést is: ha nem akarod, hogy legyűrjön a gyász, a valóság zordsága, cselekedj, tedd, amit tenned rendeltetett. Ilyen esőben, amikor magába száll az ember, efféle borulatban fogamzanak meg az elhatározások, mint a kövek között megkapaszkodott földben a palánták és a magvak; bármi történik, valamit tenni muszáj...

Az eső bolond dologra csábít, arra, hogy kimenjünk a tanári szobából a szabadba.

Szótlanul haladunk egymás mellett, és esik.

Valamit tennünk kellene.

Mit is mondhatnánk még?

Tenni kell valamit.

Az utca néptelen.

Kell valamit tennünk.

Esik.

Az Enyeden meghúzódott vidéki írók – mindannyian vidékiek vagyunk! – most, hogy esik, talán kézírataik fölé görnyedve töpregenek sorson és rendeltetésen: valamit tenni kellene. Az enyedi végeken az eresz védelme alatt házi szerszámaikat javítják a föld emberei. Valamit tenni kell. A rabok elszántan vizsgálják a szürke eget, és hisznek benne, hogy elvonul a börtön és az élet felől a felhő, felderül még a szabadulás napja. Valamit tenni kellene. A tanítók a reájuk bízott gyermekek kék fedelű füzetekben a helyesírást javítják. Kell valamit tenni. A papok vasárnapi szentbeszédükhöz keresik a textust. Valamit tenni kell. Valamit tenni kellene. De az utca – mondom – kihalt, süket és néma. A detektívek ebéd utáni álmukat alusszák, arról álmodva, hogy az ellenség cselekszik valamit. Talán csak Rusu, a félelmetes nem alszik. Nyomomban jár. A polgárok ilyenkor nyilván szintén ebéd utáni álmukat alusszák. Elfulladva és boldog, zavartalan békebeli kérődző nyugalomba merülten álmodnak. Ilyenkor, amikor körül ég a világ és távol a határaiktól gyilkolják egymást a milliók. Az eső is esik. Nincs nyugalmasabb és békésebb hely a vidéki magyar városnál, amely – mondom – épp csak hogy egy nagy falu.

Az újságok is huszonnégy órás késéssel érkeznek ide, mint falura. Híreikkel valahogy olyan megtévesztően érnek el ide, mint a valóság visszképe a már tovavándorolt csillagokról. Azon a helyen látja örök késlekedésében a kisváros – ez a nagy falu – a világot, ahonnan már tulajdonképpen messze továbbrepült. A rádió híreit is csak

elalvás előtt hallgatják a férfiak a fülledt hálósobákban, a már szuszogó, álmodó feleség mellett, az esti boradagtól kissé kábán és félálomban, érzéketlenül a részletek és a szavak között remegő árnyalatok iránt, amelyeken népek sorsa fordul meg. A fény itt valóban csak a múltból, a történelemből és az emlékekből derenghet fel, s örökké a késett észlelések zavaró torzulásában. Csodálatos élet ez, különös regény anyaga ez, ahogyan az emberek 1943-ban élnek, még mindig olyan különös és rendkívüli életet, mintha valójában még 1900 táján, egy tengeren vagy a semmi fölött lebegnének, mintha ártatlanok lennének mindabban, ami velük és a világban történik. Senki se ártatlan.

Az ég menthetetlenül borult, és az eső egyre ólmosabb színű szürkésege óhatatlanul bevonja ezt a délutánt, ólomszínűre fest mindent, amit látunk, érzünk és mondunk. Az eső óriási ecsetei mindent átmázolnak.

A könyvtár ablakából nézem a várost.

Lent esernyős, fekete ruhás menet, öreg kollégiumi tanárt temet a város, esőben, félhomályban, egy darabot, egy porszemet az itt élő múltból, a mára már időszerűtlen világból. Micsoda szomorú menet az ernyők alatt! A férfiak fekete keménykalapokban. Fekete kabátok. Fekete csipkekendők az asszonyok fején a fekete esernyők alatt. Ez a sír felé vonuló társaság az ólomszürke időben, így kora tavasszal, el nem álló esőben, amikor valójában a a napnak kellene sütnie, a biztató élet világosságának – ez a mi polgárságunk. Fekete esernyők, fekete keménykalapok. Hol a szophoklészi fenség, erő és nyugalom? Semmi tragikus és semmi felemelő ebben a látványban. Amely hirtelen arra emlékeztet, hogyan temetnek nálunk mostanában a svábok, milyen keményen, katonásan, osztagokra rendezkedve zárkóznak fel a halottas kocsi mögött, hogyan illetik minden távozó polgártársukat katonás nemzeti temetéssel – fekete egyenruhás, csizmás, karszalagos díszőrség, fúvószena, fegyelem –, s épp csak hogy fehér táblát nem hordoznak a menet élén vagy a nyakuk-

ban, barna betűs ordító felírással: Éljen az egészség, anyák, szüljetek, a Vezérnek katonákra van szüksége, szüljetek! A szophoklészi fenség, erő és nyugalom harsány karikatúrája. Tulajdonképpen ez is nemzeti temetés itt lent – gondolom –, ez a polgártemetés itt az esőben, csak másfajta, igazi, hamisítatlanul szomorú és egész reménytelenségében szintén jelképes, legalábbis abban, hogy nem agresszív. Dekadencia.

Hátat fordítok az utca mélyén eltűnő fekete lovaknak, a fekete halottas kocsinak, a virágokkal gyéren beszórt koporsónak, a gyászhuszároknak s az ázottan megglebbenő arany felírásos szalagoknak; hátat fordítok a fekete felöltös férfiaknak a koporsó mögött, a fekete keménykalapoknak, a fekete csipkekendőknek és a fekete ernyőknek, a kisebbségi dekadenciának.

Elfordítom arcom az ázott, vigasztalan tetők, a fénytelen fellegek, az ólom- és bádogszínbe vont táj felől.

Az olvasószoba sarkában a könyvtár öreg öre, Farkas úr tanít két iparosgyermeket angol szavakra, angol nyelvre, ma, ebben a háborúban. Miért tanulnak angolul ezek a fiúk? Kétségbeesetten birkóznak a „tiécs” lehetetlen kifejtésével, álmosak is szegények, játszani is szeretnének, az ablakhoz rohanni, hiszen szól a gyászzene. Egy utolsó, lassú induló. Farkas úr pedig csak mondja a magáét révetegen is, lelkesen is, és ül megszokott helyén az olvasószobában, időszerűtlen jelenség, mégis mintegy ki nem rekeszhető, el nem üldözhető emlék, mint a történelem. A lenti temetés nem érdekli. S ha van a köveken, tárgyakon és kézírásokon kívül valami élő örökség Kőrösi Csoma egykor ifjan itt bolyongó alakja után, egy aggastyán, maga Farkas úr az tulajdon személyében. Bálványa nyomában eljutott Indiáig. Nem követhette Enyed nagy diákját fel Dardzsilingbe, nem a tudományok kalandos, tág világába, csupán a pótlékig: a misztikumba és megszállottságba; buddhistaként él, szegényen, lemondóan, magába szállva és eszelősen Enyeden, a könyvtárban, egész életével, teljes jelenvalóságával Kőrösi Csoma emlékének

hódolva, és az iparos- meg a parasztgyermek alázatos, szerzetesi szolgálatában. Tanuljanak angolul. Hátha valamelyikük eljut Dardzsilingig, helyette.

Mert a nagy mindenség törvényeit felfogó gondolatig, a világ millió csodájáig Farkas úr nem juthatott el soha, de a lét titkát, amit felfedezni kívánt, megtalálta a hindu misztikában, hazajött, itt maradt különös alaknak, érdekességnek, tisztelettel övezett bolondnak, élő múzeumi darabnak a Kollégium falai között vágyaival, angolra és franciára tanítván a földművesek, kádárok, szabók, cipészek, bérkocsisok és felekezeti tanítók fiait, hátha ők folytathatják egyszer az utat, hátha ők elérkeznek egyszer helyette – még egyszer s a végső titkot felfedezendő – a nagy tengerek és az óceánok partjára, hegyekre és kilátókra, ahonnan Ázsia mélyei felé tekinthet a szem, a Kőrösi Csoma kereste őshazába, hátha ők megvalósítják, amit véghezvinni nem tud: legyen a magyar buddhista.

Talán nem is lenne rossz...

Farkas úr fakult nefelejcskék, ártatlan szeme beszéd közben messzire réved, álomi világba, ahol jók és igazak a lelkek, mert nem félnek az elmúlástól, túl a földi kínon és túl a rossz birodalmán. Messze réved Farkas úr, egy világba, ahol talán megváltva él a magyar: a messzi elmerült múltban és a soha fel nem fedezett őshazában, menten büntől és büntetéstől – az egyedüllétől. Töpörödött, összeesett öreg teste beleomolva a repedt karfájú támlásszékekbe; borostás, fehér szőrzetű fakó arcából duzzadtan bugyan elő ajka, mintegy szüntelen szörcsölve valami mindenütt jelenlevő titokból, talán abból a „végső lényegből”, amit világ, buddhizmus, könyvek, tudomány, kontempláció már örökké rejtve tartanak Farkas úr rövidlátó lelki szemei előtt. Hunyorog. Ámde Farkas úr boldog, meglelte önmagát a szegénységben, az önfeláldozásban és a szolgálatban; az együgyűek ma annyira irigyelni való boldogsága tölti el lelkét. A tudomány Kőrösi Csoma óta haladt tovább a maga útján – eljutott e totális háborúig, amely az ember minden haladott tudományát igény-

be veszi –, de itt, ez a tanítvány megelégszik a mester életbölcsségének szerény folytatásával, a szerzetesi szegénységgel és szolgálattal.

„Ami boldogság van a világon, az mind a másoknak nyújtott szolgálatból ered, s ami szomorúság van a világon, mind az önzésünkből származik.” Kőrösi Csoma írta ezt a mondatot a messzi Tibetben, és Farkas úr ennek a tanításnak él, személyes tudása szerint; így leli meg boldogságát. A könyvtárat is szolgálja, s ilyenképp a maga módján a tudományt is, és szolgálja – mondom – a gyermekeket a kollégiumban, a mégiscsak reális jövőt. S bizony nem tudom, nem igazi hős-e Farkas úr, nem példa-e megrögzött hűségében, szegénységében és türelmes alázatosságában; a példabeszéd szerint is azok közül való, akik igazán megérdemlik a mennyeknek országát és itt a földön a büntelenek lelki békéjét. Szobrot érdemelne, de legalábbis márványtáblát. A *sancta simplicitas* nagy emberi példája.

Az enyedi mester és hős, Kőrösi Csoma Sándor, a magyar nemzeti romantika nagy előfutára, a sivár XVIII. századi Enyedből kikerülve – mint Eötvös József mondotta róla szóló akadémiai emlékbeszédében – olyan korban élt s olyan viszonyok között, „hol népét halálhoz hasonló álomban látta”. A Kőrösi Csomában fellobbanó julianusi láz tömény forradalmi magvát, a szembefordulást a jelennel, a vágyképet a szabadságban élő, az el nem nyomott magyarról a nemesi nemzet alig ismerte fel, ami nem is csodálnivaló, hiszen tulajdonképpen még a magyart sem ismerte. Osztálytársa, a későbbi emlékiró Újfalvy Sándor, aki tizenkét évig kísérté figyelemmel a kollégium falai között, visszapillantva alakjára és pályájára, úgy látja, hogy az ifjú vágyai „hiú remények maradtak. Hona s az emberiségre minden használhatás, minden cél nélkül folytak le napjai.”

Hiú remények maradtak-e Kőrösi álmai? Igen, de az álmok egy nagy magyar világpolgári lelket érleltek, s ezek az álmok nem támadtak volna fel az Ész szabadsága utáni

illuminista vágy nélkül, s ha a kor időszerű magyar törekvése nem érett volna meg befogadására. Ne feledjük, Báróczyt, Naláczyt és Barcsayt is innen a kollégiumból vették el álmai magyar nemzeti irodalmat teremteni. És hol? Bécsben, a nemzetet tipró ellenség szívében. De Kőrösi Csoma nem Nyugatra tekintett – Göttinga csak az eszközt adta, a szükséges tudományt –, Keletet akarta kifürkészni és többet tenni az irodalomalapítóknál is: a nemzetről szóló tudomány realista és tényszerű alapját megvetni, és pontos úton is indult el e téren, a filológiáén. Ám az a hősi, szinte emberfelettien önmegtagadó tudóslélet a Távols-Kelet kolostoraiban, kietlen pusztáiban kevés volt ahhoz, hogy a képzelete felvetette kérdésekre meglelje a feleletet. Egy volt bizonyos számára: az eredet titka a történelemben rejlik, s hogy a nyelvben a történelem valósította meg önmagát, nemzeti nyelvként, tehát az ész számára megfejthetően. A kutató a mitológia nyomán a mítoszt kívánta szétrombolni és az igaz történelemmel rendet teremteni.

Talán valóban Eötvös József látta legtisztábban alakját, melyet gyönyörű emlékbeszédében vázolt fel, Kőrösi Csoma tragédiájának pontos értelmezésével és bukásai őszinte feltárásával. A század eleji nevelésügy Kőrösiből polgárságunk gondolkodására jellemző eszményített, a nacionalista érzelemtől „hevülő keblű” hőst faragott, őt is mítosszá hígította, ahelyett, hogy az Eötvös ábrázolta népi és értelmi, mai szóval intellektuális, tehát erkölcsi hőst mutatta volna fel, a példát: mint törli át a homályban tapogatózó rebellis szellemű, lenti származású magyar a feudális tudatú nemzet emelte szellemi gátakat és gyakorlati akadályokat s a minden jó szándéknak, erkölcsnek ellenálló maradi világot, amelynek közönye ellen valóban legendába illő erővel kellett küzdenie annak, aki a nemesi Magyarország torlaszain akarta áttornásztatni eszméit. Kőrösi energiájában a szellemileg elhagyatott nép, a kiszarolt szegénység szunnyadó erejének kitörését és elszántságát kell csodálnunk, az erőt a sorozatos vereségek

elviselésére s a felemelkedésre a bukásokból a kudarcokból, de nem utoljára a sokszor már szinte eszelős gögbe fokozódó büszkeséget, amellyel ő erkölcsi ereje és fölénye bizonyítására a segítséget visszautasítja. Miközben alázatosan hajtott fejet a tudomány előtt, azt szolgálta és egyedül annak vetette magát alá.

Képzeljük el a tudós lelkiállapotát, amikor tibeti kolostori kutatásai után, kezében az első tibeti szótárral s nyelvtannal, megérkezik Calcuttába és kiderül, hogy a nyelv, melynek felkutatására esztendőket fordított az egyetlen és megismételhetetlen emberi életből, a szanszkritnak csak jelentéktelen változata, s hogy előtte újra ott állnak a megmászni való jégborította szirtek, újra előlről s alulról kell kezdeni a munkát, hogy kitűzött célja közelébe jusson. Harmincöt éves korában indult el az útra, melytől, ki nem ábrándulva és gyógyíthatatlanul, eredményt remélt, s amelynek végére a kegyes halál nem engedte elérkezni, talán védve őt a fenyegető és végső, a legnagyobb csalódásoktól, mert hiszen, ha meg is leli a nyelvrokonokat, megszűnik-e a magány, ami Európában nyelve börtönébe zárja a magyart, a nyelvébe és történelmének szerencsétlenségeibe?

Ha visszaérkezett volna Erdélybe az az ifjú, kit Keletre Julianus nyomában Bethlen Gábor küldött el, és ha elhozza arábiai, indiai és perzsiai jegyzeteit, ha nem tűnik el Konstantinápolyban az a fiatal kutató, talán Kőrösi Csoma is kialakultabb nyomon indulhatott volna el tudós szándéka megvalósítására. Ha... És talán el sem indul, ha Göttingában orientalisztikát studiózva ugyan, nem találkozik Herder szellemével: a modern nemzeti gondolat. A polgárosodás felé tájékozódó reneszánsz Bethlen Gábor bontakozó, újkori nemzetgondolata a felvilágosodás e népi tudóságban válik a nemzetről szóló tudomány megalapozásának elképzelésévé.

Vándorbottal s batyuval a vállán vágott neki az útnak Enyedről Kőrösi Csoma – lábán enyedi varga csizmája, csizmáján Enyed sara –, hogy a nagyvilág számára még

ismeretlen nemzet, a magyar gyökereit fedezze fel a titokzatos és nyomasztóan hatalmas Ázsiában, s úgy halt meg, hogy az angol imperializmusnak tett mérhetetlen szolgálatokat a keleti világ egy szegletének nyelvészeti felkutatásával.

Ám legyünk őszinték s valljuk be Illyés Gyulával, hogy a rokonságot, ha másképp is, mint a kutató ősök, de örökké keressük. Latinok a latinokat, germánok a germánokat, szlávok a szlávokat. Sem egyik, sem másik, sem a harmadik nem vagyunk. S ha a francia forradalomtól s az angol iparosodástól megtermékenyült rebellis és reformnemzedék hátat is fordított Kőrösi Csoma álmának s e romantikának – az ő magyar kortársai a politikában és a hatalomban Herderről harangozni sem hallottak! –, a származás rejtélye a nagyobb kérdések mögé bújtatva is megmaradt, mint ahogy a gyermekben, a népben is, amely saját mitológiáját őrzi, olthatatlanul ég benne a kíváncsiság születése, az eredete titka iránt. Vámbéry Ármín a századvégen újra délkeletnek veszi útját, s bár ő is az angoloknak tesz szolgálatot, sikerül a valóság körébe hoznia a titok egy részét, amelynek nagyobbik felét Budenz és Hunfalvy már itthoni tudós filológus műhelyekben, íróasztal fölött bontják ki. Észak- és Közép-Ázsiában keresik a közös gyökérről hajtott rokoni ágakat.

Illyés Oroszország-könyvében – miért tagadnók? – ugyanolyan izgalommal és lelkesültséggel olvastunk a költő találkozásairól mordvin testvérekkel, ahogyan ő készült moszkvai útja előtt az osztyák nyelvtanból. Nyugtalan lelkünk vele repes, amikor az orosz főváros szélén a kunyhók között az estében a citerán felzengenek a pentaton dallamok, melyek a Dunántúlon is, Háromszékben is szólhatnak. „Baranyai álarccal” tekint ott Illyésre egy fiatalember, s tőle pár lépésre az ozorai szőlőpásztort véli felismerni. Vele dobog szívünk, amikor a mordvin népmesében a magyar paraszt racionalizmusának fogalmazását halljuk: „az okos ember csak azt hiszi el, amit a szemével lát”, vagy ahogy Budenz finnugor összehasonlító

szótárát próbálgatja a fiatalokkal, kik a magyarokról alig tudnak, s vele együtt boldogok, ahogy egymásra talál a hal a kal-lal, a nyíl a njél-lel, a tollam a tolgam-mal vagy a sovány a soványe-val. Valóban nem a vér rokon-ságát keressük már, az ennél is szorosabbat és valóságosabbat: a rokon vagy a közös szóban, az egyforma jelentésben a jelteremtő észjárást. – A Nyelv és nem a vér! – ez a mi ma bűnös ésszerűségünk. – A mordvin nyelv teljes nyelvtana abban az évben készült el, amikor Illyés találkozik a keleti rokonokkal, s örömmel jegyzi le, amit egyikük a hárommilliós kisleányról vall a Szovjet Köztársaság fennállásának tizenhatodik évében: „A háború előtt a mordvinoknak csak 9 százaléka tudott írni-olvasni. Most már 92 százaléka tud; a forradalom óta vannak irodalmi folyóirataik, saját napilapjuk és persze egész írógárdájuk. Főleg költők és drámaírók. Ebben az évben ötezer mordvin hallgató iratkozott be a különböző egyetemekre. Csak Moszkvában ezer tanul.” Hány magyar gyermekünk tanul vajon ma az ország egyetemlein? Nem mindegy ez nekünk... Az egyetemek fiataljai egyébként ott pusztulnak, a messzi csatatereken.

Talán a jelen minden sötétsége ellenére valóban nincs messze az idő, amikor egy testvéribb világban, immár túl a „Kelet–Nyugat” évszázados lélekölő európai és magyar drámáján, feloldozást nyer egyedüllétünk büntudatszerű érzete, s a népek békés egyesülésében mi is megtaláljuk újra testvériességünket rokonainkkal a nemzetek s a szellem földrészeket átfogó szabadságában. Ha az efféle óhaj ugyan – Petőfi utópiája! – nem túl korai még! Hiszen azt se tudjuk, marad-e valami belőlünk ez után a háború után.

Szegény Kőrösi Csoma odaadta volna tibeti nyelvtanát ezért a kis mordvin nyelvkönyvért, amit már rotációsok nyomtattak s egy késői magyar író bőröndjében expresszvonaton hozott, mutogatni íróknak, nyelvészeknek: íme a rokonok.

Farkas úr feltárja a nagy vasajtót, melyen keresztül be-

jutunk az enyedi mennyeknek birodalmába: a könyvtár hatvankétezer kötete közé. Kint még változatlanul zuhog az eső, függőnye homályt borít a polcokra. Az alattunk fekvő háztetőkről zuhatagszerűen omlik a víz...

Megállok egy vitrin előtt. Üveglap alatt Kőrösi Csoma keze írása. Rendezett lélekből kiszakadt, finom és mégis erélyes vonalak. Kiművelt ész kiművelt, harmonikus lelkületű írása. Mit mondanának e kézvonásokról a grafológusok? Megszállottságot olvasnának-e ki belőlük, vagy roppant kitartást, makacsságot? Számunkra betűi talán még a miénkénél is sötétebb és reménytelenebb múltból a fényt és a reménységet jelentik: a képességet álmodni s álmaink valóságához minden bukáson át ragaszkodni. Tudós Musnai professzor csak most fedezett föl a könyvtár kézíratai között három újabb Kőrösi Csoma-levelet. S ez így van rendjén, hogy Kőrösiben a nagy múltat s a példát ápolja kollégiumunk, hiszen Eötvös szellemében a jelenért vagy még inkább a holnapért teszi.

Járok a polcok között a kedves, rég nem érzett illatban, az ódon könyvek illatában, a „könyvtárszagban”, s mint valami vigasztaló szellemi múzeumban, történelmünkben. Laikus kíváncsisággal pillantgatok az Erdősi Szilveszter megfejtette rovásírásos székely Miatyánk-szövegre, nézem Arany János és Tompa Mihály gyöngybetűs leveleit, Gyulai Pál és Kriza János kézírását, a kollégiumra testált Mikó-könyvtár csodás művű, egész bőrkötéses Josephus Flaviusát 1851-es fordításban. És az egyetlen ősnymtatványt 1474-ből – a negyvenkilences enyedi lángtengerből mentették ki. Ha megszagolnám, érezném: füst- és vérszagú. Akárcsak a mai könyvek. Itt Enyeden ezzel az egyetlen *incunabulummal* is gazdagnak érezzük magunkat, bár a százok illet s különbet is, ha jól tudom, száznál többet őriznek Szebenben, amelynek megkíméltetéséhez magasabb német kultúrájukkal jobban értettek, mint mi, feudalizmusban elmaradtak – miközben persze másról van szó: a hármass – tatár, török-tatár s negyvenkilences – dulás, gyűjtogatás vandalizmusa elől nem volt emberi

erő kitérni. Vigasztaljon, hogy mi nem gyűjtogattuk az ő városaikat, s nem is biztattunk fel ilyenre senkit; vigasztaljon, hogy legkülönb szellemeink épp elmaradottságunkban komolyan vették és méltósággal viselték a harcot az ember jogáért, szabadságáért, s talán nem túlzunk, ha azt állítjuk – egy igazabb Európáért. És hány könyvtárat gyűjtöttak fel ezekben a mostani években Európában a barbár teuton kezek! – Az Enyedre omló fegyveres tömegek nem tudták, mit cselekesznek, amikor utolszor porrá, hamuvá dúlták a várost és a kollégiumot, a leöltek – a Habsburgnak ellenállni készülők – ott lent pihennek most, elporladtak, ott szemben a várfal alatt, figyelmeztetve ma már a maguk és mindnyájunk végzetén tanuló testvérnépet is, bennünket is.

Ó, jöjj el, Józan Ész!...

Kalauzom mutatta meg nekem e helyet, a tanár, ki tegnap délután vezetett a hegyekben, némán és vádlón mintegy más egyebet nem is akarva tudni róluk, kikkel itt együtt élünk, mint a békíthetetlen, haragos és egymással viszálykodó házastárs a másik bűneit, elfeledve a közös szép, emberi pillanatokot, a közös és egymásra utalt erőfeszítések emberségét. Ma nem gyűlölni emberfeletti emberséget követel.

A dátumot a kis márványkőlap hirdeti – innen felülről is látszik, ha lenézünk a könyvtárból az utca és az élet mélyébe, s kívánom, bár ne látszanék, bár ne hirdetné, amit hirdet, bár ne emlékeznénk e napra Enyeden, hogy elhaljon végre a szívben a százados engesztelhetetlenség. S lám, egyszer azt mondom: nem szabad felejteni. Mászor: felejteni jó.

A könyvtár elpusztult a múlt század közepi nagy viharban, de e hely, a Vár szelleme hamarosan feltámasztja a porból és pernyéből az elhamvadt és a megmaradt, pörköléstől csipkés szélű lapokat, s a kötetek száma csakhamar kétszeresére növekszik, mintegy jelezve, hogy a lélek, a szellem dolgai mindenek ellenére ölhetetlenek, tovább élnek. Bethlen Gábor művelődést teremtő vasakarata virág-

zik tovább a romokon is, mert ma ismét, íme, ebben a mostohaságban is, e zord időben is Enyed újra a mi kis dél-erdélyi Athénünk. Ki tud róla? Ki fogja megtudni?

Leveszek a polcról egy különösen szép kötetet, fellapozom: a Zalán futásának első kiadása, rokokó bujaságú metszeteinek avított költőisége messze elmaradt a szenvedélyes, de feszes mederbe fogott képzuhatagok lírája mögött.

Petőfi első kiadásaiban lapozgatok meghatottan.

Így álltam egykor – bizony több mint tíz éve már – a berlini *Collegium Hungaricum* könyvespolcai között me-rengve, miközben a német főváros ama csöndes, vidéki szigetre emlékeztető utcájától nem messze a nagy döntést előző polgárháborús csatározások dúltak. S magam is, bevallom, húsz-egynéhány évemmel – teológus és filozopter létemre is – inkább a torlaszok revolverfüstös szküllái s kharübdiszai közé vonzódtam, mint a semleges könyvtárak csendjébe, a vörös Weddingre, a vérszínű lobogók alá, inkább oda, mint a könyvtár enyhületébe. A szemináriumi olvasótermeken kívül nem is láttam egyet sem a híres berlini könyvtárak közül, honnan nemsokára társzekereken hordta máglyákra a megőrült barna csöcselék Európa legszentebb gondolati kincseit. Itt, a könyvek között most el is ítélem magam akkori ifjúi hanyagságomért, de némileg elégtételt is érzek akkori társadalmi nyugtalanságom ébredése fölött, hiszen már akkor, ott volt szó róla, a forrongó Berlin utcáin, hogy Európát s a világot gyilkosoktól, gyújtogatóktól s a mai háború felidézőitől kell megvédeni. Az utca eseményei, a proletárok rohama és a magyar könyvtári órák szabtak végleges és gyakorlati irányt mégis szép összhangban hajlamaimnak, ébresztettek rá, hogy Európában magyarként csak az emberiséggel, a haladással eljegyezve élhetek tovább. Utca és könyvtár – ebben kapott értelmet az a felfedezésem, hogy értelmiségiként társadalmi felelősségű lény vagyok. A könyvtárból utam a népgyűlésekre vitt, valósággal ott éltem a Piscator-színház táján, és május elsején egyetlen lázban-lángban egyesültem az ötszázezer főnyi tüntetővel, majd egy anti-

imperialista gyűlésen névtelenül, erre senkitől fel nem szólítatva, felálltam a világ minden részéről összesodródott tömegben, a külvárosi gyűlésteremben és a Duna menti földnélküliek nevében üdvözöltem – az ősök adtak erre jogot nekem! – a messzi India és a forró Afrika harcoló páriáit, magyarok, románok és szlávok, a nincstelenek nevében, s ezzel a felszólalással végleg elköteleztem magam. Ez volt az én igazi megkereszteltetésem.

A könyvtárba, a magyar könyv mellé, Móricz, Ady, Babits és Kassák mellé a német utcákról mindig újra s újra visszatértem, s hány gyönyörű, napsütéses tavaszi délutánt töltöttem ott, olvasva a Fáklya lázongó oldalait, hogy kivigyem magammal a lüktető és rángó metropolis éjszakájába a Móricz Zsigmond-i szavak mámoros tisztaságát, s mondtam magamnak e szavakat éjszaka, a Szót a sötétben a *Tiergarten* sudár erdei fáai között, ahogy talán a fiatal Kőrösi Csoma beszélt néha ébren-álmai lázában, magában, hangosan, magyarul, idegenben az idegen Göttinga falai közt vagy öregedetten, haldokolva már Tibet fagyos csillagai alatt.

E mindenfélét eszembe ötlető vándorutamon Enyed könyvei között most az „újak” előtt állok, de előbb az előzményt keresem, és meg is találom; itt a Fáklya. Forogatom lapjait, s egy percre lehunyom a szemem. De nem, nem lehet már, lehetetlen felidézni az ifjúságot, az önmagunkkal való viharos találkozások első élményeit, a bennünk személyes valósággá vált zendülés pillanatát, vagy legalábbis amit akkor annak hittünk.

Aztán a kolozsvári könyvtárak...

Ott már céllal és pontosan olvastam: a múltat keresem, nem a mindig is hivalkodva virágzó „nemzeti dicsőséget”, hanem vert zendüléseink adatait, bizonyítékait, a jelen igazának igazolását a múltban, a hajdani utópiákat, amikért az elszántak vérpadra mentek.

Azt hiszem, mégiscsak azok voltak az én igazi vándoréveim, amiket a könyvek között töltöttem, Nyugaton s itthon Keleten a kétségekben és a fiatalság nemegyszer ön-

gyilkossággal kacérkodó végzetes lelki szerencsétlenségei közepette. Emlékszem a Babits-mondatra, fiatal életem egy különösen kuszált és kiút nélküli szakaszában jegyeztem le egy szelet papirosra, amit ma is őrzök valahol fiókjaimban: „A betű varázsa nem apad ki a legnagyobb kétségbeesésben sem...”

Igen, e falak között meg lehet vigasztalódnia annak is, ki – mint itt annyian máma – nem lát a magyar sorsból csak borút, reménytelenséget, pusztulást. De hogyan vigasztalódják az, akinek emlékezetében s éppen ma – mikor a népek öldöklő háborúja végéhez, s visszagördülőben mihozzánk közelít – nem füstölögnek fel Vörösmarty sorai a Gondolatok a könyvtárban verséből.

Egy újabb szellem kezd felküzdeni,
Egy új irány tör át a lelkeken:
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják,
S uralkodják igazság, szeretet.

Védekezem: Utópia! Utópia! Utópia!

Végre Babits kötetei előtt állok. S nem szégyellem elmondani, csak mostanában olvastam el, csak most rendített meg a Halálfiái, szinte csak most és általa értettem meg végleg a magyar vidéket és középosztályunkat, melyből magam is jövök – ha nem is a dzsentrik közül –, s kipillantván az ablakon át a csurgó tetőkre, nehezemre esik nem a regénybeli Gádorost sejtenem ott a hegy felőli részen, hol maholnap már kitakarják a szőlőt. De talán rendjén való is ez; a rólunk szóló nagy könyveket az erő férfi szemével kell olvasnunk, immár birtokában egy s más tudásnak önmagunk felől: az életről, az eszmék csökönyös ellentmondásairól és a szenvedésről, ahhoz, hogy felismerjük a könyvekben a tulajdon arcunkat. Olvasni csak mostanában tanultam meg, harminc és negyven kö-

zött, mert azt hiszem, húsz és harminc között is gyermek voltam még, de legalábbis naiv fiatalember, ha ugyan nem együgyű, mint a legtöbb érzelmes férfi, az álmodozás, az elrévülés martalékai, s ekként olvasók is. Regényes regényolvasók.

Ennyi mindent idéz és izen ez a porába füló s bizony némileg elhanyagolt könyvtár, a szorosán egymáshoz préselődő könyvek lapjai s e kissé dohos, kesernyés, édes-avatag szag, az ódonság illata, mely a legfrissebb műveket is – csempészúton idejutott könyvek! – már mintegy a messzi jövőnek konzerválja. Csempészáru a messzi jövőnek? És hogyha ismét felgyújtják, ha a visszavonuló németek kifosztják a könyvtárakat megint és utoljára, mint először a tatárok, 1658-ban?

Nem, elég, nem akarok tovább nézelődni...

Türelmetlenül és nyugtalanul, felzaklatva, roskadó magas polcok között járva-elve, lehetőleg hátat fordítva a könyveknek, a könyvtár kormányzóját, Vita Zsigmondot várom türelmetlenül, mert még a múltakat idéző polcoknál is többet ígér ő: megnyitja nekem azt a gondosan elzárt fiókot, amelyben a rendszeres tanár és az aprólékos író számunkra ma felbecsülhetetlen kincseket rejteget – a jelent. Mai folyóiratokat, lapokat, melyekben a Szó szavaimmal egyezik, szavunkkal, nemcsak itteni magyarokéval, azokéval a románokéval is, akikkel úgyszólván titokban élünk együtt egy gondolati és érzelmi közösségben – erről tulajdonképpen nem is tudva –, közös félelemben, reményben; ugyanazt készítik ők is népük jövőjének: a jobbat, az emberit. De erről hallgassunk, ez az ő titkuk és a miénk.

Folyóiratok odaátról, a határon túlról, mely immár két és fél éve szinte a halál szigorával zárult le előttünk, és épp ezek előtt a folyóiratok előtt is teljességgel, s nem mert „nemzetileg” lázítanának bennünket, hanem mert minden szolgál-hatalom s a németek elleni lázadást hordozzák mondataikban, virágnyelvükben s egyáltalán ab-

ban, hogy a gondolkodást ápolják bennük írók, lám, éppen úgy, mint mi, ha egyáltalán szóhoz juthatnánk és írhatnánk, ha a Hatalom be nem tömte volna kóccal a szánkat.

Ha ennek az utazásnak az ünnepi percét keresem, ez volt az: amikor ujjaim közé foghattam az ablak mélyedésében és a tompa világosságba emelhettem a Magyar Csillagot, s szemem végigfuthatott az írók névsorán, kik ezeken a lapokon keresik s fejezik ki a szegénynépnek s városiaknak az irodalomban, a Szóban függetlenségre törő akaratát. Előbb csak a címlapot néztem el hosszan s izgattottan, a vörös és fekete betűket... Magyar Csillag? Az első képzettársítás: *Krasznaja Zvezda* – Vörös Csillag... Vajon az előd-folyóirat, a Nyugat örökkévalóságba távozott nemzedékét felváltó új irodalmi sereg gondolt-e erre, s gondolt-e rá Illyés Gyula? Vajon ebbe a folyóirat-címbe valóban ezt a párhuzamos gondolatot rejtette volna el? Költő ő, aki tudja, egy szó, egy kép milyen messzire mutathat, s anélkül, hogy a felforgatás bűne rábizonyítható lenne. Azt jelenti-e a Magyar Csillag, hogy amiként a *Krasznaja Zvezda* egy ország és népe védelmét jelképezi, ez a két szó a túlnani nemzet s hazája láthatatlan s e lapokon mégis látható honvédő szellemi seregének fedezéke? „Szerkeszti: Illyés Gyula.” Azt jelenti ez a két sor a cím alatt, hogy az új írónemzedék az ifjúság határán jóval túl immár, nagykorúvá vált, s egy szent örökség fiatal ápolói és az újítók magukra veszik a Petőfit folytató Ady, az Adyt folytató József Attila felelősségét? Babits halálával kidőlt a Nyugat utolsó nagy tölgye – régi csaták rég feledve –, így hát a szellem felelőssége, a szegénynép nemzeti felelőssége most nagyobb súllyal nehezedik ez örökösök, egy új – az ismét csak áldozati – nemzedék vállára, mint magyar íróra bármikor. Azt jelenti a Magyar Csillag, hogy lesz feloldozás? Hogy, mert van aki bűnösök közt nem néma, mégis marad fenn bizonyíték oldalain, hogy a bűnnel egy fedél alatt élt, de megszólalt a büntelenség is? Utólag elmondják talán: nem volt könnyű nem emigrálni.

A címlapon felsorakozó írók neve, a felvonuló sereg „szabad szellemi és független nemzeti koncentrációra” vall. Olyan tervezésre és tetre, melynek alakulását mi innen nem láthattuk, de folyamata szinte légüresen elszigetelt kisebbségi területünkön is megindult, ráhangzóan az azonos erkölcsű román és európai szellemi mozzanatra. Csemepészutakon, akár a jakobinus titkos iratok terjedése módján jutott el ide a könyvtárba e folyóiratok egy-egy száma, s az irodalom nyelvén nem vegyül beléjük kevesebb történelem, mint a lázító politikai röplapokba Martinovicsék, Batsányiék idején, vagy azokba, melyek itt kerengnek közöttünk-körülöttünk, s melyekről csak elszuttogott híreket hallunk. Példát is mutatnak e lapok oldalai: ezt kell tennünk valóban jó magyaroknak a nagy árulás lélekölő pillanatában, a háború kellős közepén, kisebbségiékként is, s még a bizonytalanságban is, nem törődve azzal, hogy mi történik velünk holnap, a hóhér mikor lök a vesztőhelyre; s ez a legkevesebb, amit tehetünk: nem a teutonokkal menni. Már ez is tett. Ezt kell tennünk, legalább ennyit, immár finnyasság nélkül, de a veszélyes igénnyel: összezárkózni mindenkivel, aki a teutonokat elutasítja, s készülni történelmünk elkövetkező, talán legnagyobb pillanataira. Ezt kell tenni a határon innen és túl és egész Európában. A határon innen román barátaink is ezt teszik. Igazolódik Teleki László és Bălcescu, Jászi és Ady és Lukács György és József Attila. De mi magunk is, nemzedékem kisebbségi magyarjai. Soha értelmesebb, világosabb nemzetiségi tudat a Duna-tájon!

Minden név elmúlt esztendőök felizgató szellemi történést idézi, s felvonul előttem egy perc alatt barátok, ismerősök egész seregének arca, könyvek légiójának emléke, viták heve, hírlapi csaták, erdélyi barátaim egész galériája. Váradon, Kolozsváron, Marosvásárhelyen.

Illyést még a biztosító társaság íróasztala mögött látom, ahol süldő író koromban nagy merészen megnéztem a Hősökről beszélek eposzának íróját, Gaál Gábortól üdvözlét és üzenet továbbítása ürügyén is.

És a többi név!

Úgyszólván mindegyik regényt kívánó találkozások emlékét idézi.

Fodor Józsefet is látom, a bánatos és gordonka-zengésű klasszikust, elfogódott rövidlátó szemével erős, vastag szemüvege mögött egy Jókai téri padláslakásban, melynek falai, bútorai és díszai a biedermeier asszonyka ízlését dicsérik a szikrázó vasárnap délelőtti fényben.

Megjelenik a Bazilika háta mögött egy őszi reggelen, hét órakor Veres Péter a találgán – Dési Huber István, rendezte, nem tudom milyen úton-módon –, fekete ünneplőben, csizmásan, biciklijét tolva; haladunk felfelé az Andrásy úton, s ő egy amerikai egyetem társadalomtudományi professzorát megszégyenítő szósebességgel ontja magából a legkülönbözőbb területekről a villámgyorsan csoportosított idézeteket a mezőgazdasági munkás állapotról, kilátásairól a történelemben, közben nem feledkezve meg – empirikus igazolásképpen – családjá szociológiai adatairól, malacáról, disznópásztor kisfiáról, könyveiről és irodalmi terveiről.

És Darvas József metszett mandulaszemével, sápadtan, még abban az esztendőben, amikor Orosházáról jött fel Pestre, és a fővárosi sajtó felfedezte benne az alföldi parasztot.

Aztán Keresztury Dezső. Berlinben ő irányítgatott, hogy mit olvassak, rendszert épített fel bennem, úgy emlékszem, tanársegédként, a *Collegium Hungaricum* világos könyvtártermében. A kolozsvári irodalmi életről kellett néki mesélnem – s persze színtelenül és érdektelenül meséltem –, de annál fogékonyabban hallgattam ajkairól magyarázatait az Ady, Móricz, Szabó Dezső nyomán kibontakozott fiatal népi realizmus fogalomalakításának korszakáról. Efféle tájról érkeztem Berlinbe, az Erdélyi Fiatalok köréből és a Sarlóval érintkezve.

Egy élet pereg le, ahogyan a tiltott folyóiratok lapjait forgatom, az életem.

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Méliusz József: Sors és jelkép

Nem, nem vehető el minden!

Hátradőlök székemen, és lehunyom szemem.

Emlékezem és álmodok...

Egy hely, ahol félelem nélkül álmodhatom: a Könyvtár Enyeden.

VIII. BORONGÁS A KÖNYVTÁRBAN

Nem tudom, mennyi ideig ültem így, hátradőlve széke-
men, mennyi ideig álmodtam emlékezve.

Új lapot nyitok fel.

Felujjongok magamban. Nagy István neve!

Hát itt szerepel Nagy István neve is! Hány föld alatti
gyökérszál kötötte össze dolgainkat a tegnapi erdélyi iro-
dalomban. Egy különös, beborult őszi estét sose felejték el.

Szülővárosomban történt. Két külvárosi füstös szobá-
ban szorult össze vagy száz, százötven vagy talán több
munkás s közöttük elszórva fiatal forradalmárkodó értel-
miségek, kedves és lelkes leányokkal a karjukon, akik
akár a barikádra is követték volna szerelmüket. A portól
lepett lámpák alig árasztottak némi fényt a vágni való
dohányfüsttől amúgy is fullasztó, homályos helyiségekben.
A jelenlévők asztalokon, egymás ölében, ablakpárkányo-
kon ültek, vagy egymás vállára támaszkodva szorongtak az
egymásba nyíló szobákban. Mellettem, görcsösen karomba
kapaszzkodva, Klári.

Kopott asztal mögött sovány, elnyűtt, de szép és komoly
arcú, komor tekintetű fiatalember ült, kissé akadozón, a
szavakat keresve, még pontatlan fogalmazással beszélt az
övéihez, munkásokhoz. Rá sem hederített a jelenlévő, ve-
lük rokonszenvező disszidens polgárookra, akik itt a töb-
biekkel összegyűltek, polgárok, amilyen én is voltam, s
mellettem Klári. Az előadó nem hederített rám, pedig is-
mertük egymást... Ha tetszett nekik, a polgároknak, kö-

vethették Nagy Istvánékat, vagy nem, az ő dolguk: ha támogatják, az is jó. Ha nem, az is az ő dolguk.

– A történelem haragja van az arcára írva... – súgta Klárinak.

Akkoriban már megjelent oroszláncörmöket sejtető munkásmozgalmi regénye, a Nincs megállás. A füstös terebben az író, mert író volt már az a munkás, nem külvárosi történeteiből olvasott fel, és nem irodalomról beszélt, hanem az övéit segélyezők szervezetének szükségességéről. A szolidaritásról, egy osztály áldozatairól és az áldozat áráról.

Az, hogy Nagy István író, persze mitikus vonzást gyakorolt a megjelentekre. Nem az irodalom sajátos, különös, művészi tulajdonságai miatt, hanem mert szemtől szembe láthattak egy embert, még hozzá mégis író, aki közülük való, s azok közül – hiszen híre előtte járt –, akiről tudták ugyan, hogy vannak, de rejtély vette körül őket, láthatatlanok voltak, a nevük ismeretlen, álnevek mögött bujkáltak, legalábbis addig, amíg kézre nem kerültek, amíg le nem buktak, és bíróság elé nem állították őket. Riportot írtak perükről, és aztán elnyelte őket a börtön. A mitikus vonzást az sem csökkentette, hogy épp a jelenlévők közül nem kevesen már nemegyszer lebuktak, s most nyilvánosan vállalták újra a cselekvés kockázatát és következményeit, tudva vagy nem tudva, azért, mert nyilvános hősökre és áldozatokra is szüksége van egy mozgalomnak, s mert vannak, akik ilyen szerepre, a példaadó nyilvános önfeláldozásra születtek. De azok nem voltak írók.

Nagy István regénye megjelenése óta az osztály mítoszának értelmességét személyesítette meg, s ennek jegyében lépett fel szülővárosomban, abban a munkásvárosban, a hagyományos munkásnegyedben, ahol felnőttem. Egy mítosz jegyében jelent meg, a mítoszt szétosztva s ugyanakkor felfokozva. A szervezet, amelyért agitált, a letartóztatottakat, a bebörtönözötteket védte, segélyezte, támogatta, táplálta és ruházta a velük tartó rokon-

szenvezők hozzájárulásaiból. De többre tört ez a szervezet: arra, hogy az osztály, elsősorban ők, a nincstelének váljanak résztvevőkké, az osztály szolidaritásának tudatos cselekvőivé, s ilyképp az elsővonalbeli mozgalom tartalékává. Nagy István előadásában épp ezért, bár író volt, az irodalomnak nem is volt mit keresnie, az irodalom nem is érdekelte az előadót. De minek is? Hiszen őt abban az irodalomban, amit művelt, elsősorban ugyancsak a szervezés, a mozgósítás érdekelte, epikai munkái akkor is, azután is valójában példabeszédek voltak arról, hogy miért szükség-szerű és miért elkerülhetetlen, hogy az ő történeteinek hús-vér emberei a történelemben nem tehetnek egyebet, mint amit tenniök rendeltetett, ahogy az ő különös és más szabályra járó emberségüktől a mozgalom elvárta. Nagy István tehát erről a más szabályra járó emberségről beszélt, a szolidaritásról. Akikhez ott, a poros villanykörte alatt szólt, őt ilyképp talán még izgatottabban, még felhangoltabban hallgatták, mintha írásaiból olvasott volna fel, vagy irodalomról beszél. Az irodalom varázslatát csak a polgári intelligencia szökevény fiataljai képzelelték bele a dadogó, de annál hitelesebb mondatokba. S persze a tulajdonképpeni polgári értelmiség meg a provinc művésznépsége nem jelent meg. A „kuriózum” nem vonzotta őket, s ha megjárta is eszüket, miféle csodabogár az, hogy „munkásíró”, jól okoskodtak, ha azt mondták magukban: túlzott kockázat lenne efféle kíváncsiságot kielégíteni, arról nem is szólva, hogy semmiféle író nem láthattak volna azon a gyűlésen, csupán egy agitátort, aki idegen dolgokról, idegen nyelven, idegen zsargonban beszél.

Mítoszt mondtam? Nagyon elvontan tekinthető annak... Nem lennék reális az emlékezésben, ha úgy írnám le annak a külvárosi összejövetelnek a színhelyét és hangulatát, mint a mikházi éjszakát Kacsó Sándoréknál. Ott valóban meglegyintett a mítosz lágy szellője. Itt azonban nem zajlott semmilyen olümposzi mulatság. Szertartásos szokásoknak itt semmi nyoma. Nem ettünk, nem ittunk, nem énekeltünk időtlen énekeket. Senki sem volt vidám,

nem kacagott senki. Azt sem tudom, láthatók voltak-e azon a nyári estén a külváros fölött a gyárkémények és a város peremén, a szeméttelpek fölött a csillagok, vagy sem. Kinek jutott volna eszébe azokban a zsúfolt szobákban arra gondolni, hogy odafent csillagok járnak-kelnek a világmindenségben, és hogy az ember a világmindenség teremtménye és alkatrésze?

Furcsa feszültség töltötte meg a segélyező szervezet szobáit, rossz előérzet, baljós sejtelem: túl józan itt minden, túl logikus, túlon túl érthető és ésszerű, semhogy ellent ne mondjon az ésszerűségnek. Remegett az idegekben a bizonyosság: történni fog itt valami. A fronton, az első vonalakban érezhetnek mostanában ehhez hasonlót a katonák: „Mikor robban?”

Csak keveseknek jutott szék, lóca, s mondtam már, inkább asztalokon ültek a hallgatók, de a legtöbben egymáshoz préselődve álltak, cigarettafüst töltötte meg a szobákat, s mert az ablakok zárva, gyorsan fogyott az oxigén, párás dzsungelforróság terjengett, a hőség testről testre áradt; a zsúfoltságban óhatatlanul egymáshoz tapadtak a testek. Odalent két-három percenként elcsörömpölt a villamos a külváros közeli végállomása irányában, a cipőgyár felé és onnan vissza. A pótkocsis villamosokat meg lehetett különböztetni – nagyobb zajt csaptak, és tartósabban zörögtek. Az egyetlen vidám hang a nyomott hangulatban: a villamosok sárgaréz csengőjének, de inkább rézharangjának a magas pengése; a vezető rácsapott öklével vagy tenyerével a vezérlő szekrénye melletti sárgaréz gombra, és egy acélnyelv megütötte a villamos homlokára szerelt sárgaréz félgömböt. Ez volt az egyetlen vidám hang... Amikor a villamos eldübörgött az ablakok alatt, a villanyhuzalok mindannyiszor rendszertelenül és váratlanul felszikkasztak, és mintha közeli villámlások sorozata hasított volna át a lámpákkal alig átvilágított helyiségek homályán; a sercegésük is hallatszott. A közeli kocsmából a csukott ablakon át beszűrődött a részeg munkások dalolása, ordítása. Fizetésnap volt éppen. Az utca túloldal-

lán, szemben a régi egyemeletes házzal, amelyben össze-
gyűltünk, a Herskovits-féle szénakereskedés tárt, nehéz
kapuján egymás után gördültek be a vasalt kerekű stráf-
kocsik, a bazaltköveken pedig vésztojósloán csattogtak a ne-
héz testű vontatólovak patái. Jól ismertem a szembeni
hosszú, földszintes ház mögötti telek minden zegét-zugát;
gyermekkoromban sokszor játszottam a szénakazlak kö-
zött, a raktárakban és az istállókban.

Az ipari külváros költészet híján való vagy egészen ide-
gen költőiséggel ható díszletei és statisztériája, hangjai és
zörejei, ez a sajátos szerkezet, abban az esti órában még
teljes mozgásban volt, atonális hangfüggönyével valóban
demitizálóan vette körül azt a mintegy az utca fölé füg-
gesztett, falakkal rekeszekre bontott, ütött-kopott, málló
vakolatú régi kődobozt, ami az a gyülekezőhely volt.

Az előadó monotonon beszélt, amit himnikussá, ódaivá
vagy balladaivá az sem izzított fel, hogy hevesen geszti-
kulált, hevesen, de megszakadó félgesztusokkal, szöglete-
sen. Semmi sem vallott nála rutinra, sem nagystílusú agitá-
ciós gyakorlatra: gondolat, fogalmazás, hang, mozdulat,
az arcizmok rángása, mindez *in statu nascendi* tette lát-
hatóvá a Szó nyers, küzdelmes, mintegy biológiai világra-
jöttét.

Bizony másképp szónokoltak a dörzsölt szociáldemok-
rata néptribunok, olajozottan megkerülték a legalitásukat
esetleg kompromittáló pusztá tényeknek még említését is,
a „konkrétumokat”. Inkább a tetszetős általános frázisok-
kal keltették azt a látszatot – és ez sikerült nekik –,
hogy ők, a munkásosztály bajnokai adják oda szívük vé-
rét, lelküket, életüket azokért, akik a tagdíjakat lelkiis-
meretesen lepengetik; nem nagy díjak, de sok kicsi sokra
megy. Hogy mi a demagógia, mi fán terem, elképzelni
sem tudta ez a másfajta agitátor – és másfajta író –,
minthogy valamiféle szembeötlő naivitásában, nem, in-
kább egyfajta lelki tisztaság hálójában csak „konkrétu-
mokban” tudott gondolkozni és fogalmazni. Annyira, hogy
írásaiban – akárcsak Tamási – még az efféle munkás-

demagógok ábrázolásakor sem tudta híven visszaadni a szociáldemokrata munkásvezérek sima duma-stílusába belefert nyelvi sztereotípiákat, frázishasználatuk tulajdonképpen szemfényvesztő és ugyanakkor áttetsző rafinériáját, léggömb-pukkasztásait, vazelinezett félrebeszélésüket, amely oly meggyőzően hatott – és nem ilyen szűk, füstös, baljóslatú hangulattól szétfeszülő helyiségben, hanem a tágas, legális gyűléstermekben, ahol mindenkinek jutott ülőhely, vagy a szabad ég alatt, alkalmasint a belváros valamelyik terén, rendőrségtől körülvéve, és viharos tapsokat aratva, s a végén, hogy a tagdíjfizetők mégis megmentsenek valamit egy kiürült mitológia becsületéből, felhangzott a Marseillaise.

Nem, itt nem került sor éneklésre, itt egy ember vergődve, tépelődve, kétségbeesetten harcolt a meggyőző és cáfolhatatlan, egyszerű és egyenes gondolat kimondásáért, igen, az állapotoknak és a szükségességnek megfelelő kifejezésekért, a Szóért.

Ha visszagondolok arra a megrendítő erőfeszítésre, nem nehéz az akkori előadóban felismernem, magam elé képzelnem az író, ahogyan összerágott ceruzával az ujjai között, éjszaka, rossz lámpa fényénél, a konyhaasztalon kiterített ellenséges, legyőzni való fehér papírlap fölé hajolva küzdött, tépelődött, szenvedett értelmé végsőkig feszítéséig drámaian hiteles történeteinek, mindig drámai dialógusainak megszerkesztéséért, amik a legigazabbak és a legremekebbek az írásaiban, valóban az élet, valóban egy világ. S e dialógusokban mi egyebet cselekszenek ezek a hősök, ha nem azt, amit Kafka imaginárius figurái is kísérteties viszonylataik között: megkísérelni a megismeréssel összetörni a Kastély hatalmát, a Hatalmat, amelynek kiszolgáltatottjai, vagy állapotukat fel nem ismerve kiszolgálói, megkísérelni és elbukni. Csakhogy az egyik író „hisz”; hisz a törvények megismerhetőségében. A másik „nem hisz”. Hit és kétely. Egyazon érme két oldala. Az egyik hiába is tagadná a másikat. Hiába is hivatkoznának arra,

hogy nem látják egymást, tehát a másik: nincsen. A valóság ettől nem változik, olyan, amilyen. Gyalázatos.

Irodalmat az irodalomért írni, költészetet a költészetért, ehhez nem feltétlenül szükséges a történelmet ismerni. Kafka ismerte a történelmet: a Kastély személytelen hatalmát és a megsemmisítő erő elviselhetetlenségét. De az irodalmat, a költészetet ennek a szikár írónak a szikár történeteiben felfedeznie aligha lehetett annak, aki nem ismerte a történelmet, vagy legalábbis nem érdekelt. Most bizonyára érdekli – a bőréről van szó, az életéről. Nem véletlenül került hát Nagy István írása most, épp most, amikor minden rezzenet eleven történelem, a Magyar Csillag oldalaira. A történelemben ismerszik fel, hogy Nagy István író, s hogy milyen író, mennyire az, éppen azért, hogy nemcsak író.

Azt hiszem, Nagy István regényéről én írtam elsőnek kolozsvári folyóiratunkban. Találkoztunk is néhányszor. Hogy mit írtam róla, hogy mit fedeztem fel magamnak benne, őt nem érdekelt. De az is meglehet, hogy pusztán puritánsága miatt kerülte az efféle „intellektuel” hiábavalóságokról való irodalmi locsogást. Holott ideológiáról volt szó, ami pedig épp autodidakta erőfeszítései közepette nagyon is foglalkoztatta. Az sem érdekelt hát, hogy ott vagyok hallgatói között, abban a külvárosi szűk gyűlésteremben, ha ugyan annak volt nevezhető az a két egymásba nyíló szoba. Sose vett magának annyi fáradságot, hogy irántam való közönyét leplezze, mi több, ha valóban jól érezkeltem, ellenszenves voltam neki, idegen, akivel nem tudott mihez kezdeni, mert nem helyezhette bele empirikus tennivalói szerkezetébe, nem illett „konkrét” terveibe. Úgylehet megbízhatatlannak tartott, a „Kastély” embereinek egyikét láthatta bennem. Talán öltözködésem, talán beszédmodorom, talán minden miatt, ami foglalkoztatott, s ami más volt bennem, körülöttem – mert az ő empirikus világán kívül esett. Talán az ingerelte, hogy a Széchenyi-kultuszról írtam egyszer – tényleg, mi köze a külvárosnak Széchenyihez? –, hogy kávéházakban vesztegettem

időmet, más hozzám hasonló felelőtlen naplopókkal, semmirekellőkkel. Őt is ingerelte a származásom, de másfajta indulatból, osztály-idioszinkráziából. Nem mondhatnám, hogy közömbösen hagyott a hüvössége, leplezetlen távolságtartása. Azt sem mondhatom, hogy ez nem fájt. Mert fájt. Hiszen – mondom – leplezetlenül gyanúsnak tűntem, idegennek.

Talán csak az alkalmon múltott, hogy meg ne ismétlődjék velem is mikházi kalandom, amikor elhangzott az engem kétségbe ejtő mondat. Az alkalmon múltott, hogy ő nem bormámoros és szép dalolás közben, hanem színjőzanan, hidegen és tudatosan ne vágja hozzám: „Mit tudsz te ahhoz, te burzsuj!” Még a Bécsi Döntés előtt mesélte nekem közös barátunk, a hasát verdesve harsány kacagása közben, hogy alig érttem a szavait: „Pista úgy véli, hogy apád világgazdag rád disznókereskedő a Bánságban. Tőkés! Burzsuj! Hagytam, hogy higgye. Így sokkal érdekesebb. De különben sem tudtam volna meggyőzni az ellenkezőjéről. Úgy fog meghalni, hogy azt hiszi rólad, apád pocakos, aranyláncos disznókereskedő. Ha ugyan épp te jutsz majd eszébe, azon a nem könnyű órán.”

Én is hagytam. Hadd higgye! Mit magyarázzak ki? S miért? Mennyivel előnyösebb számomra az, ha apám a Monarchia állami tisztviselője volt, s most egy külvárosi bérház kupori tulajdonosa; a „házibácsi”, ahogy kisgyermek koromban a pincebéli játszótársaim hívták? Magyarai „házibácsi”, rád disznókereskedő – egyre megy. Nekem is mindegy.

De végül is, akár mindegy, akár nem, kettősen vagyok idegen ott, ahová tartozom, s azért, mert máshová nem tartozhatom. Idegen osztály szerint is; idegen jórészt vérség, tehát nemzet szerint is. Hát még ha zsidó kapitalista ősokeket kellene magammal hurcolnom, mint Hatvány Lajosnak vagy Lukács Györgynek!?

Örület, tiszta örület – borongok a könyvtárban, és rajtafogom magam, mozog az ajkam, szinte hangosan mondom, amit gondolok –, elmebaj, hogy a nagy a kicsit, a

számos a keveset, az egyszínű a pettyest, a megkülönböztetett az általa is megkülönböztethetőt keresi meg magának áldozatul, hogy megbélyegezze, hogy a jobból kizártként kizárja a kizártak közül, hogy egyenlőtlenként kilökje az egyenlőtlenek egyenlőségéből. A többség alatti kisebbség önmagában a többségi hatalmat játssza el neveléséges és romos színpadán, és megteremti a kisebbség kisebbségét, az elnyomott osztálybeli pedig az elnyomottak közül is a semmibe, az ürbe kitaszíthatót kutatja fel magának, úgy tesz, mintha Hatalom lenne, mintha a hatalom mindössze a büntetés, a kizárás joga lenne. Örület, tisztára örület az örületben. Hol vagy, Shakespeare?

Ha nem lennék elkeseredve, kárörvendően és cinikusan kuncogva így folytatnám: „Most aztán nyakunkon a Vész, együtt vagyunk a háború poklában, összetartozókként a gyehenna tüzén immár, amely nem tesz közöttünk különbséget – mily nagyvonalú a Vész, mennyire stílusosabb, mint mi, egymást megkülönböztető nyomorultak! –, egyformán fővünk az Ószövetségben a prófétáknál leírt fazékban; nem létezik közöttünk sem ilyen, sem amolyan különбözés. Együtt ülünk a történelem igazán nem válogató, mindent elnyelő szennyében, együtt vagyunk és egyenlőek a nagy szarban. És hiába fogjuk be mi az orunkat. A háború után még hosszú esztendőig árad majd bőrünkбől az elviselhetetlen szag...”

Mert hát az úgy van a történelemben, hogy az ember, amíg él: gyanús és idegen. Valakinek mindig az. Az ember mindig gyanúsít valakit, valaki idegen számára. Valaki mindig idegen mindenkinek. Mert hát így volt ez már mindig a történelemben... Én kétszeresen vagyok idegen.

De vissza az emlékhöz!

Nagy István ott ült a koszos, kopott asztalka mögött. Feje fölött lógott a piszkos lámpa. A poros villanykörte fölött a belülről hajdan fehér, kívülről zöldre mázolt pléh lámpaernyő. A hatvanas villanyégő meredeken alácsorgó fényében az előadó korán megráncosodott, gyötört, csontos arca még szikárabbnak tűnt. A szavakat kereső

pillanatnyi szünetekben görcsösen rángott az állkapcsa. Ellenállhatatlan kényszert éreztem, hogy nem tudom hogyan, mi módon, de segítek neki, hogy átvegyek, amit csak lehet benső erőfeszítéséből, ami az én küzdelmem is volt, az én dadogásom, az én keresésem is, az én kétségbeesett harcom a Szóért. Még csak messianisztikus szándék élt bennem, a Szót még nem találtam meg hozzá, még nem tudtam írni. Hogyan is segíthettem volna hát neki? Hiszen ő már valóban író volt. És én úgy éreztem, helyettem is az. Tehát szerettem.

Én egyébként félig-meddig már felkent újságíró voltam. Elég eszes már ahhoz, hogy tudjam, a féllégális szervezet, amelybe azt a száz-százötven vagy még több embert becsalta a Nagy István-mítosz, nem annyira az osztály félelmetességének vagy fenyegető erejének köszönheti létezését, mint inkább annak, hogy a rendőrségnek ezen az úton, mint valamiféle periszkópon át, nyílik bepillantása egy mozgalomba, amely a föld alatt szövődik. Fordított periszkóp: nem a mélyből kémlel a felszíni világba, hanem a felszíni világból a mélybe, amit csak olyan gyenge fényű hatvanas villanyégők világítanak meg itt-ott, mint a lámpa a beszélő Nagy István feje fölött. Ezt talán a többi jelenlévő is sejthette, s innen a füledt, vésztiósló, mindannyiunkat egyesítő idegfeszültség, eleve a szolidaritás, a közösségi érzés kiváltója, akár gyökeres munkások, akár az övéiktől, a polgárságtól elidegenedett fiatal értelmiségiek, az „irodalmi előadáson” együttesen jelenlévők.

Az iránt nem volt kétségem, hogy a helyi munkásbarát újságban meghirdetett „irodalmi előadást” a rendőrség politikai részlege ugyanúgy nem hiszi „irodalminak”, mint mindazok, akik eljöttek Nagy Istvánt meghallgatni. Nem hihettek el effélét a rendőrök. Ezért adták meg az előadásra a pecsétes engedélyt. Én tehát nem is ösztönös, de nagyon is tudatos óvatossággal – effélékre még a barnaingesek rohamai idején, Berlinben tanítottak ki – a kijárat közelében helyezkedtem el Klárral. No meg reá is vigyáznom kellett. Egymás vállát átölelve ültünk egy va-

lószerűleg zöldre festett, kiszolgált konyhaasztalon többed-magunkkal, velünk egykorú munkáslányokkal és fiúkkal, szorosan egymáshoz tapadva. Nem húzódtak el tőlünk, s ha egyszer ott voltunk velük, jelenlétünk nekik természetesnek tűnt.

Rossz sejtelmeim nem csaltak meg...

Egy nő, aki a leeresztett, foszlott függönyökön át úgy-lehet unalmában az utcát kémlelte, hirtelen rémisztően fel-sikoltott. Éles, vérfagyraló szoprán hangjával, akárha egy beretvapengével, kettémetszette Nagy István vontatott, monoton előadását:

– A deklík! Itt vannak a deklík.

Ami annyit jelentett az egybegyűltek nyelvén, hogy – itt a rendőrség.

Valaki szétverte Nagy István feje fölött a lámpát. A helyiségben azon nyomban kialudt a világosság. Lentről, az utcáról a rendőrök éles fémsípjai sivítottak a magasba. A sötétben székek és asztalok dőltek fel, a nők sikítoztak, egy dörgő férfihang többször is elismételte: „Fegyelem! Fegyelem!” Valamelyik ablak csörömpölve betört. Lent is csattant valami. Nem fegyverlövés. Fentről, a sötétből a rendőrök közé vághattak egy szék.

Mi Kláriver azon nyomban kifordultunk az ajtón, s tettetett nyugalommal, de hevesen dobogó szívvel neki-vágtunk a járdát körülvevő rendőrláncnak. A rendőrlegények láthatóan izgatottak voltak. Övükön pisztoly. Kezükből gumibot. A jó polgári ruhának abban az időben még volt tekintélye és varázsa. Fényképes újságíró-igazolványomat, amit még Berlinben, diákkoromban használtam és szívességéből kaptam a Temesvári Hírlaptól, az elem álló rendőrlegény orra alá nyomva kiáltottam:

– Féltre! Nem látod, a hölgyel vagyok?

A meglepett parasztfiú katonásan tisztelgett, és félre-állt.

Átvágtuk magunkat a már összeverődött tömegen, s inkább a báméskodóktól siettetve igyekeztünk gyorsan tovább, át a korridoron, amely pártfogóan megnyílt előttünk.

Csak az első utcasarok mögött eredtünk futásnak el-
fúló lélegzettel, dobogó szívvel, hogy elérjünk ligeti, ked-
ves padunkig, mely azon a lázas, szerelmes nyáron-őszön
félíg-meddig otthonunkat is jelentette. Mert miért titkol-
nók el, szerettük egymást, és fedelet magunk fölött az ég
sátrán, a ligeti ősi platánfák lombján kívül, amilyen fia-
talok voltunk, még nem ismertünk. És különben is nyár
volt. Fülledt nyár. De nem, ősz volt. Nyáriás, fülledt kora
ősz.

Később a Belvárosban messziről láttuk a menetet: rend-
őrök sorfala között száz-százötven embert kísértek be a
sziguranca főépületébe. Még azon éjszaka lajstromot szer-
kesztettek az elfogottakról, kihallgatták őket, ujjlenyoma-
tot vettek róluk, s mindegyiküktől külön-külön igyekeztek
megtudni, rábeszéléssel vagy pofonokkal, hogy milyen szá-
lak fűzik – legalábbis a Kremlhez.

Nagy Istvánt azon helyben kékre-zöldre verték, külön
cellába dugták, és néhány nap múlva megláncolva, gya-
logszerrel indították útnak, ötszáz kilométert akartak ve-
le végigkutyagoltatni Kolozsvárig, órsről órsre, de – ak-
koriban ilyenek még lehetségesek voltak – távirataim
berlini mentoromhoz és barátomhoz, Ludwig Rennhez és
különböző berlini újságokhoz, melyekkel soha semmi kap-
csolatom nem volt, európai hullámokat kavartak a fiatal
erdélyi munkásíró körül. Az egyik nemzetközi szervezet a
másik után követelte Maniu kormányától egy jelentős író,
Nagy István szabadon bocsátását. Valahol a harmadik me-
gye egyik csendőrőrsén aztán szélnek is eresztették, men-
jen isten hírével. Szabadulását azonban nem távirataim-
nak köszönhette – bár én titokban mindig is a magam
vállalkozásának szerettem volna betudni megmentését –,
hanem egy nagy román szellemnek, Costa Forunak, a
nemzetközi Emberi Jogok Ligája bukaresti képviselőjének.
De persze a Ligát is alighanem Ludwig Rennék mozgósí-
tották, így hát – hivalkodom – mégis az enyém, a gya-
nús „idegené” az érdem egy része.

De – mondom – még csak akkoriban tűnt fel Nagy-István, s az írás még csak nehezen ment neki, Gaál Gábornak, a felfedezőnek nem kevés munkát okozva a stiláris, sőt a helyesírási javításokkal.

De most, íme, Nagy István fanyar, csehovi irállyal megírt történetei itt tündökölnék a legelső mai magyar íráskorában, ezekben a lapokban, melyeket az enyedi könyvtár egy íróasztalán böngészek, Gyergyai, Latzkó, Zilahy, Márai s a fiatalok közül Cs. Szabó, Illés Endre s a többi Babits-tanítvány írása mellett, együtt a tüneményesség bontakozott magyar elbeszélőstílus új varázslóival. A fegyverek között nem hallgattak el a múzsák. Itt látom a lapokon Tamásit is, Németh Lászlót, Gulyás Pált és Kodolányit is, visszakanyarodva oda, ahonnan eltévelygett, kerrek koszorúban a többiekkel, a proskribált munkás Nagy István mellett a leginkább proskribált paraszttal, parasztíróval, Veres Péterrel, mintegy újra bizonyítva közös tetteinkben, az írásban, hogy a magyar író elkülönözteti magát attól, amit a világ a királytalan magyar királyság valóságának vél, elkülönülten a büntől, szinte titkos kapcsolatokkal egybefűzött társaságként – ők is –, melynek talaja a nép, a városiak, az értelmiség jobbkat akaró része, és gyökere a kultúra és a hagyomány. Mondhatnám azt is, a meggyalázott kultúra, a szennyel borított hagyomány.

Olvasok. Egyre lázasabban olvasok itt a könyvtárban s oldódom fel az eszmélésben: ez már végleg és fellebbezhetetlenül szintézise annak, amit a kultúrmagyarság Nyugat-fogalmán érteni lehet és kell, valamint annak, amit a nagy nemzedék, Bartók, Kodály, Móricz, Györffy István nyomán a társadalomkutató és felfedező nemzedék népiben és nemzetiben önmagában kiművelni óhajtott. Ez a irodalom nem Párizsnak, nem Londonnak tükre, még csak Budapestnek sem, hanem egy másnak álmodott és kívánt nemzet kész, új irodalma, híjával immár mindannak a Nyugat-honvágnak, mely még az Ady-nemzedék európai kisebbségtudatából kilombosodva, kielégíthetetlen vágy lázát verte ki az énekesek ajkán, a sóvárgást a ké-

settségben: Európának lenni. Mintha a nagy gondolat, a polgári nemzetté válás, mely a Vörösmarty, Kölcsey, Kemény, Eötvös nemzedékével elindult, legalább a magyar polgári íráskultúra e mai betetőzésében végül megelene önmegvalósulását, akkor, amikor nemcsak a magyar, de Európában az egész polgári osztály feloszlóban, szétbomlóban, mert levették a teutonok a nemzetekkel együtt. És talán szerencsésnek is mondhatja magát ez az irodalom, hiszen ott a többi, a jövő felé mutató jel is, mely épp a nép eszmélésére utalva jelzi: késett s ezért még nem fáradt kelet-európai kultúránkban parasztok, munkások értelmiségivé válása tartja az egyensúlyt, fogja össze a klasszikus polgári és a népi gondolatot egy harmadikkal. Ez utóbbit ne nevezzük itt meg. Amúgy is túl sok már a bűnjel ellenünk. Gátlások és félelem nélkül beszél erről ez a nemzedék. Arról, hogy nemzete, akárcsak a szomszéd nemzetek, megérett a megpróbáltatásokban, ideje nagykorúvá válnia. A polgár, munkás és paraszt írók egyaránt cáfolják, hogy az elmaradott gazdasági szerkezet miatt a paraszti népeknek nincsen jövője a népek között. Vehemensen cáfolják! Ismerik a német terveket: tiszta germán fajú Európát teremteni, Kelet felé elsőbbben is a Duna táját megtisztítani a szlávoktól, magyaroktól, románoktól, minél messzibb visszaszorítani őket Keletre. Az irodalom anticipációja: új népi nemzetek születése.

Egyforma lázzal olvasom az íróasztal lámpájának gyenge fényében Nagy Istvánt – micsoda íróvá érlelődött! –, Verest, Illyést és Cs. Szabót, kiben az új „urbánus” stílus talán csúcscsaira érkezett. Nem hiszem, hogy Huxley vagy Montherlant tökéletesebb, gondolatsodróbb, asszociációkat teremtőbb esszéket írna, mint Cs. Szabó. Nem hiszem, hogy lehet európaibb író ma Európában a népi Ilylyésnél. S kivel ne vetekednék természetes kartézianus és ugyanakkor kiművelt okosságban Veres? Realistának pedig kell-e különb, mint Nagy István? És külön kellene vellanom a varázsló Márairól is, kit csak addig nem szerettem, amíg a század mai európai irodalmának nagyjai-

hoz el nem jutottam olvasmányaimban, s kiról azt hiszem, hogy a mai háború előtti múltba hajló Európa tíztizenöt első regényírója között lenne a helye. Ha franciául, angolul, németül vagy spanyolul írna és nem magyarul. Ezt a nemzedéket már az sem fokozhatja le, hogy egy kis nép nyelvén ír, azaz gondolkodik, töpreng, szenved, lázad, mint ahogyan az sem, hogy művelt és immár teljesen kibontakozott, mindent kimondani tudó irodalmi nyelve, finnugorsága miatt falként zárja el Európától, hogy emiatt az európai irodalomba talán sosem jut be. Hogy férfias és bölcs egyensúly jellemzi, de vállalt látónoki, európai, humanista előrepillantás is, hogy szerepet és hivatást tölt be: népsorsot hordoz népek között, nemzeti szellemet nemzetek között. Akik magyarul írunk, talán még sincs miért magunkat kevesebbeknek éreznünk, mint a hollandusnak, belgának, dánnak vagy svájcinak, vagy mint a jobbik, a hazájában elégetett, a hazájából elmenekült német meg az angolszász és a neolatin nyelvű irodalmaknak.

Úgy vélem, nem túlzok, ha azt hiszem, hogy e parasztszármazékokkal, munkásokból nőtt írókkal, ma is paraszti sorban élő gondolkodókkal és a polgárfiakkal egy egész történelem vall önmagáról, jelenvalóságáról, mintegy léte egyik döntő szakaszának a határán, amikor nemcsak illendőség visszapillantani, de ideje, mert szükséges is, kötelesség is végre számot vetni mindennel, ami történt, mint a végét járó testben még benne lakozó léleknek a vég órája előtt. Mielőtt átmegy a lélek a születő, új testbe – mondaná a lélekvándorlásban hívó Farkas úr.

Egy nemzetre, minden osztályára kiterjedő lélekelemzés gyakorlataként tolul fel az ösztön, mit ezredéve gyakorol a gyónásban a katolicizmus, nem is vallási, de alapvetően emberi, az embert humánus lénnyé tevő erkölcsi okokból, s gyakorolja az irodalom – Montaigne-től Proustig és tanítványaiig –, és lélektani nyitogató kulcsai miatt a megvallás erkölcs- és jellemalakító történelmi megtartó erejét felismerve; átvették Nagy Istvánék

vonulatán is, ahol a számvetésnek, a tévedések leplezetlen beismerésének építő és javító hatását az „önkritikában” hasznosították.

Valóban, a gyónás eme benső, ellenállhatatlan humanista erkölcsi kényszere ragadott el mindannyiunkat a végítéletben, amit Európa ma megél, a lázas bünbánat, az önvádolás, a töredelmes vallomástétel vétkeinkről, melyektől meg kell tisztulnunk, mielőtt még szembekerülünk mindazzal, ami e háború végezetével szükségszerűen új és gyökeresen más lesz a világban, Kelet-Európában és bennünk, kelet-európaiakban, mert az, ami következik, más nem lehet, csak ellentéte személyi és társadalmi létünk mindama feltételeinek, melyek eddig rajtunk kívül és, bennünk máig hatottak. Nagyarányú és kétségbeesett vezeklés viharzik a népi irodalmat elragadó vallomástételekben, miket egy későbbi idő talán a magyar irodalom „bünbánó korszakának” nevez majd. Nemcsak egy, a vég előtti lélektani állapotot, de erőt is láthatunk mindebben, meg-rázó erőt a közelítő vég omlásainak, tragédiáinak elvise-lésére, mert – századszor írjuk le ezeken az oldalakon – a háború vissza fog hengeredni Keletről, és mi ment-hetetlenül az útjában heverünk, hiszen a Hatalom határán túl és innen, tehetetlenül vetette bele magát a népek ne-vében a „másképp nem lehet” végzetes, megbocsáthatat-lan öngyilkos tehetetlenségébe. Mindenki felelős. S hogy ez öngyilkosság, eleve tudni való volt. Ám talán utal a nagy-szerű bünvalló erkölcsi erő arra is, hogy készek s képe-sek leszünk a dunai tájban, a romokon az építésre. A Vég itt dörömböl a kapukon. Mohácsainkat a gyász fölött nap-fényes derengés követi majd, béke lesz végre a világban, a lámpák este kigyúlnak a városokban, az emberek nem bújnak már rettegve lefüggönyözött odvaikba és pincék-be, az írók nem rejtőzködnek rendőrök elől, és független lesz végre a Szó, az emberi szó, s – ennyi vér és meg-nyomorítottság árán, a romok árán, ámbár még nem tud-juk, mennyi lesz a rom, de lesz! – szabadok talán a né-pek is, kikért az írók, ott is, itt is törik, szagatják, kor-

bácsolják és tépik önmaguk lelkiismeretét, s ugyanakkor csinosítják és építik már a nép eljövendő lelki arcát, a költészetet és az édes anyanyelvet, ami nélkül nincs költészet.

Szíven ütött a viszontlátás ezekkel a nevekkal, ezekkel az írókkal, rokonaimmal. Hiszen magányomban én is ezt műveltem szigetemen az eltelt félelmetes évek alatt, amit ők – de alighanem még régebb idő óta –, s anélkül, hogy tudtam volna, milyen is a Magyar Csillag, csupán ösztönileg megsejtve valamit e benső kényszer általánosodásáról: vallani, egyre vallani. Megszabadulni a gonosz múlttól, s mindenekelőtt az igazat, csak az igazat mondani, akár-hogyan fájjon is, akár-hogyan égessen is az igazság sebe, bármennyire nem tetsző vagy tán veszélyes is a minden irányban sebeket osztó igazság.

Jóformán kivétel nélkül egyes szám első személyben beszélnek az írók, nemcsak a fiatalok, hanem a régi Nyugat tárgyilagosabb stílusán nevelkedett idősebbek is. Ne beszéljünk tehát „divatról”, hiszen ha például Márai regényt ír, másként nem tehetnek hősei, hosszú monológokban vallanak a felbomlásról, az élet és a lélek szenvedtető dolgairól, a szétlazult emberi viszonyokról, a gyanúról és a hatalomról egymás fölött. A realista harmadik személyes stílus helyét elfoglalta a valló lelkek végsőt és véglegest kereső monológja, s legyen e lelkek immanenciája bármily különböző, a mód s a módszer ugyanaz, úgyhogy szinte azt érezzük, egyformán beszélnek mindahányan, s mindannyiukban már csak a magányos író beszél önmagával. „*Madame Bovary c'est moi!*” – de már nem öltik magukra ez írók a színpadi kosztümöket, hogy a múlt század realizmusának mintájára álruha mögé rejtsek ezt a „*c'est moi*”-t, s ha Márai reneszánsz díszletek között reneszánsz ruhába öltözik, csak azért, hogy még kiáltóbbá tegye az írói tényt, hogy ő beszél, magányosan és együtt a mi új és talán különös, elsőszemélyes irodalmunkkal is. Csak úgy véljük, látszat, hogy más és más egyéniség szó-

lal a különböző stílusok ragyogása mögül – persze az is, sőt elsősorban az! –, valójában azonban egyetlen bonyolult személyiség beszél itt, sóhajt, tiltakozik, vádol, beismer, vágyakozik és tervez: a sérült emberi, a késett európai történelemé vált nemzeti személyiség és tudat. Máraira mondhatják, hogy „idegen” író, nem lehet az csak magyarul. Különbözik Illyés nem mondja. Ha mondaná, nem köznél. Mások az idegenek...

Kint az eső lassan, fokozatosan elcsendesedik. Elhaló zenekar.

A felhők is ritkulnak.

Amott hamarosan kibukik az ég kékje.

Farkas úr tanítványai rég elhagyták a termet, ahol tanultak. Nesztelenül, lábujjhegyen lopakodtak ki, hogy ne zavarják az angolóra után meditációba merült Farkas urat és az olvasó idegent. A lámpa az asztal lapja fölött meghitt fényt áraszt. Egy szolgálatos kisdíák, vigyázva, hogy zajt ne csapjon, végiglopakodik az olvasóasztalok között, és elsötétíti az ablaktáblákat. Fény ne szűrődjék a könyvtárból a sűrűdő estébe. Háború van! A magasban ellenséges repülőgépek járnak, bombáik megölhetnek, és gyilkoló, romboló pilótáik mégsem ellenségeink, hanem szövetségeseink.

Persze, még el kell takarni a benti fényt, még nincs ideje annak, hogy harsogva és gyújtva az éjbe tóduljon. Még rejtegetni kell a titkosrendőrök s mindazok elől, kik valójában a homályban, csak a sötétségben érzik jól s biztonságosan magukat, akár a középkor rablói és orgyilkosai. De még jó, hogy ebben a sötétben mi is elbújhatunk, itt ott rejtekhelyre lelünk gondolatainkkal, kéziratainkkal, folyóiratainkkal, kedves könyveinkkel, s jó, hogy ilyen szerények is tudunk lenni, elég nekünk néha egy csillagnyi villanat, hiszen fény ez is, a tiszta gondolaté, a lélek fénye. Ha ugyan nem pusztul együtt velünk ez is.

Izgalommal kutatom az előttem felhalmozott folyóiratokban a túlsó Erdély jeleit, üzeneteket a közös tegnaptól. Mondanom sem kell, nem vigasztaló, amit így, csak

lapozgatva is tapasztalok; nemcsak a Magyar Csillag lapjait forgatom. Amit Vásárhelyt fogalmazott meg a fiatal erdélyi értelmiségiek szellemi parlamentje 1937-ben, s amit hitvallással fogadott meg az a bátor és férfias szellemű ifjúság – a hűséget az erdélyi népi és illuminista szellemi múlt demokratikus hagyományaihoz, a ragaszkodást az emberiség szelleméhez, 1848–49, a népek testvériségéhez –, arról elfeledkeztek némely fiatal „tudósok” és „képviselők”, elárulták. „Karriert” csináltak múltunkból. Azok közül, akik a dunai népek testvériségére tettek fogadalmat Erdélyben, néhányan most vadul „oláhoznak”, „tótoznak”, „rácoznak”, terjedelmes „tudományos szakdolgozataikkal” ott folytatják, ahol a régi Románia imperializmustól fűtött és elvakult polgári történészei – a nem kevésbé elvakult magyar imperialista történészeknek felelve – esztelen hajszájukat az elnyomott kisebbség ellen abbahagyták. Mintha csak ebből lehetne megélni és semmi másból, s mintha a legfényesebb foglalkozás lenne ma Magyarországon ez a kiforgatott erkölcsű tudomány, melyet olvasva már néhány bekezdés után is kétségbeesetten feltolul a kérdés: nem kong-e mindez üresen, nem hamis-e ez a nagyképű tudóskodás s ezek a szónoklatok, ez a pakfon stílus; nem gyanús-e, ha a gyűlölet s a bosszú jegyében tolakszanak a szellem „elvont és objektív” birodalmába a visszájára fordított érvek? Nem gyanús-e, hogy van olvasó, s nem is kevés, aki ezt a csalást nem veszi észre?

De íme, újra fénysugár metsz a kocsonyás sötétségbe!

Illyés beszámolóját – vagy maradjunk inkább hívek szótárunkhoz és mondjuk így: vallomását – olvasom az Erdélyi Helikonban a magyar írók kolozsvári útjáról s az író elbarangolásáról a regébe illő Farkaslakára, Tamási falujába, ahová júliusban kell utazni, verőfényes napon, muzsikáló lélekkel, hogy meghallgassuk az angyalok s a tündérek derűs karát a felhőkön, mert ilyen Farkaslaka – még nevére is kópésan rácáfol –, amint feltűnnek a méregzöld hegy hátterével a smaragdzöld fák rejtekében égő

kékítőkéek házacskái, szerteszórtan a völgyben, ablakukban vörös muskátlival, kéményeikből vadgalamszöke füstöt eregetve, s mintha csak egy mókás Ábel a zenélő angyalok haját fújná e füsttel a hamvas báránnyelűk felé, a magasba, kerek térdű leányzók bokáját csiklandja, mert ők egyben az angyalok is, a tündérek is és senki más. Farkaslakára igyekszik Illyés, és román favágó parasztkorról ír, amint beülnek a körvasút harmadosztályos fülkéjébe, s pipázgatva beszélnek a maguk, a nekik édesegyetlen román nyelvén, ahogyan a két költő is, Tamási és Illyés a magáén. Berobog a zsúfolt vasúti kocsiba egy rikkancs, háborús portékáját kínálja, az újságokat, de a fejszés román erdőlők előtt a suhanc hirtelen kiegyenesedik, kenetesen legyalázza őket, hogy nem beszélnek az állam nyelvét, s miként merészkednek „oláhu” megszólalni. Illyésben pedig felbokrosodik a düh, s ez az indulat nemcsak a rikkancsra szól, de mind a magukról megfélemlítőknek, a megvakultaknak: saját nevükben beszéljenek az ilyenek, nem a nemzet nevében! A nemzet nem ezt mondja, és nem ezt akarja. Egy nemzet csak akkor az, ami, ha nem zúzza szét a másik nemzet nyelvét. Nemzetnek lenni nem annyi, mint mást elnemzetleníteni.

Tamási vagy fél óra múltán szólal meg szivarja füstje mögül, a már döcögő vonatban – így szokott ő beszélgetni, félóránként ejt egy-egy szót –, amikor a köpködő s pipálgató parasztkok Illyésék biztatására már újra román anyanyelvükön panaszojják bajukat, gondjukat.

– Jól tetted! – mondja Tamási Illyésnek, s szokatlan a bőbeszédősége, minthogy hozzáteszi még: akkor is jól tette, ha a magyar parasztnak Erdélyben, román uralom alatt, úgyszintén csak kevésszer volt efféle védelemben része.

A román parasztkok pártfogolása a székely körvasúton nem jelentős politikai esemény, nem nagy eset, de jelentőssé avatja, nagyvá teszi, példává emeli jelképeősége. S az, hogy mindezt olvashatjuk is a Magyar Csillagban. S ha olvashatjuk, ez már a Hatalom kétarcúsága a vég előtt!

Elnyom és a „liberálist” játssza, kitelepíti a románokat, de Illyésnek engedi, hogy védje őket. Egy nemzet előtt vállalt felelősségről van szó mégiscsak abban az irodalomban. S tán még többről, mert mi ez a rövid filippika, ha nem a nemzeti önvád, felismerése és belátása a nemzeti bűnnek? Különben hogyan lehetne a tulajdon nemzet elleni bűnt elítélni? Aztán meg a rikkancs nemcsak önmaga, nemcsak egy hamis tudat szócsove, hanem a nemzeti gyűlölet felelőtleniségének jelképe is. A rikkancs: „nemzeti” alkalmaztatásával, alkalmazóival azonosult propagandista. Szimptóma és bűnjel, egészen a korrall azonos, amelyben élünk és amelyről írunk.

Az olvasóterem már kiürült, Farkas úr is lezárta a könyvtár ódon vasajtáját, most már akár Rusu, a detektív is benyithatna ide; Petőfi, Kőrösi Csoma Sándor biztonságban, a kulcs az öreg buddhista zsebében. Észre se venném Rusut – úgylehet körbe is járt már itt, a hátam mögöl beleolvasott a folyóiratokba, jegyzeteket készített és nesztelenül eltűnt, vacsorázni ment –, nem látnám és nem hallanám őt, mert a termecskét olvasmányaim alakjai népesítik be; nyüzsögnek, ellepik az egész helyiséget. Szerencsére fűtenek, Farkas úrnak gondja volt rá, hogy ne dideregjenek az olvasóterem szellemi vendégei. Szegény Kőrösi Csoma, mennyit fagyoskodott Dardzsilingben. Ukrajnában még mindig havazik. És odaát a határon túl, Csíkban is...

Cs. Szabót olvasom kolozsvári kalandozásáról, s mindent egyszerre ízelek: múltat és jelent. Én, a bántási is ott vagyok azok között, akiknek Cs. Szabó ciceronéja a történelmet mutogatja, a dunántúli Illyésnek és Keresztury-nak, s a kassai Márainak. Nem versengek velük e kolozsvári szellemidézésben, csak hallgatom, hallgatom a Cs. Szabó-i megejtő írói beszéd csobogását szellemi szülővárosomról, s ott állok én is velük, szemben a Mátyás-házzal, a Főtér főnemesi építkezései között, a Fadrusz-szobor árnyékában, a Farkas utcai templom előtt s a Házsongárd mohos kövei, kriptái, virágos sírhalmainál.

Megint behunyom szemem, s egy pillanat múlva már utazunk is újra Kuncz Aladárral konflison a Fürdő utcán át, lakása felé a Sétatér mögött, én, a diák, és ő, a világfi, a provinciai szalonok *dandyje* és az irodalom finom kezű kertésze, az esszéista s a Készülődő, ki – akárcsak sejtjei halálát – a nagy művet hordozza már magában, a Fekete kolostort... – Jékely Zoltán ír róla az egyik Helikon-számban, róla és Hunyadyról, amint gyermekkorában föl-tűntek az Enyedről Kolozsvárra átköltöztetett Áprily házban; két rakoncátlan fiatalember... – A kocsi megérkezik, Kuncz Aladár, igazi úr, gazdag borralalót ad a bérkocsisnak – nem olyan összedrótózott, recsegő-imbolygó konflis volt az, mint amelyiken a golyvás bérkocsis behozott Enyedre –, piruló szabadkozásom ellenére is kifizeti a díjat lakásomig, aztán megköszöni, hogy elkísértem, mintha ugyan nem nekem illenék köszönetet mondanom, hogy elkísérhettem és hallhattam őt. Délután én ébresztem föl. Széles, nagy ágyban fekszik borzasan, plédek tömkelegében, nehezen ébred. Az éjszaka szép asszonyokkal mulatott, gondolom, Óváryéknak az ifjúság számára oly titokzatos és nagy tekintélyű, de erdélyi viszonylatokra csökkentett prousti levegőjű szalonjában, hol megfordult Móricz Zsigmond s más magyar írói nagyságok, akik betévedtek az előző háború utáni Kolozsvárra. Nem sokan jártak erre felé. Udvarolt, éjszakázott, rossz hírű helyeken mulatott – dörmögöm szemrehányóan, az egészségéért aggódva – a csábító Hunyadyval. Micsoda szerencse, hogy nem találkoztunk, szégyenemben kisült volna a szemem; mester és tanítvány találkozása a rossz hírű házban. Vagy színésznőnek tette a szépet, hajnalban tért haza, s már magasan járt a nap, amikor ágyában fekve kiejtette kezéből visszatérő örök olvasmányát – Proustot. Mert ő is a francia emlékezővel a kezében készült a nagy műre, a Fekete kolostorra, mint annyi nagy író a háború után Európában, kinek, mielőtt az Igazság, a Valóság, a Szépség hármas istennőjének szolgájává szegődött volna az irodalomban, önmagát kellett megismernie, képességeit a leg-

főbb mértéken kellett lemérnie, a vallomástétel, a kíméletlen önvizsgálat erős mérgén, melyet ha kibír az írói jellem, megjelenik a tényleges, az igazi író. Kuncz Aladárt szemérmesen és alázatosan szerkesztő úrnak szólítottam, de szerettem volna egyszer én is érzelmesen megsimogatni a karját, és csak ennyit mondani neki: Dadi, mint tették annyian barátai, mert érzelmesen szerettek mindahányan. Nem tudom, volt-e még annyi barátja magyar írónak, mint neki?...

Kuncz Aladár kábultan összefogta laza és rendetlen hálóöltönyét, s a fürdőszoba zuhanya alá támolygott, elmenőben nem feledkezve meg róla, hogy ezúttal is, megint megköszönje fáradságomat, hiszen felköltöttem; az ajtóból még visszafordul: kínálgat, fogyasszak csak az ágya mellé készített teasüteményből, lapozgassak tetszés szerint valamelyik könyvben, rendelkezésemre áll valamenynyi ebben a rendetlenségben. Ám nemcsak azért volt nehéz az olvasmányok között válogatni, mert arra vártam türelmetlenül és izgatottan, hogy ő mit szól majd kéziratomhoz, de azért is, mert bár íróasztalán valóban ijesztően nagy volt a rendetlenség, ő mégis olyan biztonsággal emelte ki belőle a szükséges jegyzeteket, könyveket, kéziratkötegeket: véletlenül, ösztönösen, de ugyanakkor tudatosan is. És miután visszatért, s komótosan és gonddal öltözködött, megindult a diskurzus, igen egyoldalúan, mert én inkább csak hallgattam – s mit is mondhattam volna? Különben is a torkomra forrasztotta a szót kisebbségérzetem, ha vele voltam – hallgattam rögtönzött elméleteit a versről, történeteit Párizsról, Babitsról, Proust-ról, France-ról, Tóth Árpádról és Adyról, véleményét kéziratokról és írókról, s néha elharapott, hamiskás mosollyal aláhúzott mondatokban, szép asszonyokról.

Így értünk a Palace-ba, ahol, ha nem késett el – és gyakran késett –, épp Hunyady mesélte történeteit, a Bródy Sándor családjában zajlott szörnyű és kacagtató kalandokat, s itta le egyetlen kortyban a két lágytojást pohárból, majd Spectator – Krenner Miklós – fogalmazott

szigorúan ésszerű tételeket a magyar politikáról, és Tamási kuncogott huncutul orra alá, ha Kuncz Aladár a vitában félrevezette, vagy csalafintaságon fogta a gyengébb feleket, a szellemi műkedvelőket, kik az írók asztalánál a közkatona s a szerény hallgatóság szerepkörét viselték el büszkén és megadón.

És, istenem, milyen zavarban voltam, mennyit botlott a nyelvem, amikor egyszer hónap végén nemcsak hogy egyszerűen vacsorára hívott meg, de még hozzá egy valóban gyönyörű fekete hajú és fekete szemű asszony társaságában, bemutatván nekem, miként illik nagyvilágian, előkelően és megejtő tapintattal és ízléssel olyan szép asszonynak a szépet tenni, akinek modora, fejtartása, tartózkodó baráti közvetlensége mindenekelőtt tiszteletünket követeli meg! – A hölgy Sipos Domokos özvegye volt. – S hogyan értett az ételek s a borok válogatásához, elegáns összeillesztéséhez! Egy Márai-regénybe illő varázsló. Igen, nagy regényt kellene róla írni s éppen Márainak, aki effélet már írt is, a Krúdy estéjéről szólót. Gazdag színezetű elbeszélés kerekednék bonyolult és finom alakjáról, bohémságáról és szellemi tisztaságáról, szerelmeiről s álmodozó kalandjáról az irodalommal, tele szellemes elmélkedéseivel – nagy monológok! – hosszú, hosszú oldalakon át s talán ezzel a címmel: Az utolsó polgár Erdélyben.

Az esztendő, míg ez a szerető kezű kertész gátlásos fiatalságom lírai érzékenységét ápolta, gyorsan eltelt, újra elvetődtem külföldre, Berlinbe, s ma is hallom még Kuncz Aladár fémes hangzású baritonján a szemrehányó kérdést:

– Miért nem Párizsba?

És persze a szeme! Az a nagy barna szeme, amivel azon az estén esengve nézte azt a fekete hajú, fekete szemű szép asszonyt.

Sose mondta, észre se vettem, csak most tudom: eleganciára és stílusra tanított, ha csak példájával is. Kuncz a saját személyiségének megtestesült stílusa volt, innen a varázsa: kedély és szellem harmóniája. Tudom – mint-

egy vigaszul mondom ezt magamnak –, ha nem megy el örökre, ha találkozunk még, neki nem lettem volna „idegen”, sem így, sem amúgy. Még akkor sem váltam volna gyanússá az ő szemében, ha – mint az halála után valóban megtörtént – hátat fordítok a világnak, amelybe ő emelt fel. Azok közé a kevesek közé tartozott ő is, akik tudják, hogy nem az ő világuk az egyetlen. Már Adytól ezt tanulta, aztán meg a „fekete kolostorban” is, és végül Prousttól. De kellett-e effélét egyáltalán tanulnia?...

Azután, esztendő múltán visszatérve, már megváltozott Kolozsvár. Kuncz Aladár meghalt, és én egy másik szellemi csillagzat alá kerültem, kikerülhetetlenül és törvényszerűen a másik pólusra: Gaál Gábor árnyékába, a Helikon lapjairól a Korunk oldalaira, az élet és a valóság komorabb partjai közé, s készülő íróként is a politikába, de inkább a politikai gondolkozás, egy ideológia szabad, mert önként vállalt, de partizán fegyelmébe, s a kegyetlen magam-öklésben a polgári származás és a polgárelenes forradalmiság malomkövei között, s inkább a megvallás útját választva, mint az új arcvonalon a védekezést a gyanakvás ellen, a neofita „önigazolást”. Hogy azután nem is egyszer halljam, érezzem: gyanús vagyok, idegen, nem a munkásosztályból származom. Életem így hát eddig kétféle bizalmatlanság alatt telt – mondom el újra –, gyanússá tett mind „osztály”, mind pedig „nemzeti” származásom. Hol az egyik, hol a másik ár ellen kellett úsznom, mindig csak az ár ellen, meg sem kísérelve bizonygatni, hogy az egyik vagy a másik gyanú nem igaz, hiszen a gyanút keltő tény a gyanúsítók szempontjából feltétlenül igaz volt. A gyanú nem törődik velem, hogy én elítélem és visszautasítom-e, vagy védekezvén elfogadom, valamint azzal sem törődik, hogy az a magyar társaság, amelyben kettős gyanú alatt tartozom az „idegenek” közé, Zrínyitől Petőfiig és József Attilától vagy Füst Milántól Máraiig, Salamon Ernőtől Kósig, Krennerig, Molter Károlyig, mi több, egy Kuncz nevű

íróig terjed, s hogy ők nem épp a legutolsók a magyar irodalomban.

Hiszen ha én ilyen író lehetnék!...

Ennyi minden volt Kolozsvár, gyengédség és gyanúsítotttság és még sokkal több; az a régi Kolozsvár, amelynek fűszerei és ízei most az aláereszkedett estében az enyedi olvasóterem magányában idegeimbe s ínyemre tolnak. – Alighanem megéheztem! – Nem tudom már, ki írta, de Kolozsvárról szól az a pár sor, amit jegyzeteim között őrzök egy szakadozott papírdarabon, s talán véglegesebbet és többet mond a város lényegéről, mint amennyit honvágyteli megindultságomban én magam fogalmazni képes vagyok: „Itt lelke van a köveknek, s végzete van a tájnak. Sok háború viharzott már el Erdély fölött, de akik a rögein maradtak: mindnyájan erdélyiek lettek.”

Én is azzá lettem.

Jogom van Kolozsvárra.

Tudva persze, hogy ez átváltozásom is – kolozsvári-ságom – ismét csak gyanút ébreszt irányomban, s hogy ez az állapot – a többszörös gyanúsítotttság, a többszörös változás miatt – állandó hontalanságérzést vált ki belőlem, s ez az érzés ismét fokozott lelki erőfeszítést követel, hogy végül is valahol valóságosan otthon lehessek. Hiszen nem erdélyi, alföldi vagyok. Ámbár lelkiismeretem rezdülései szerint feltétlenül európai és magyar, ugyanolyan bizonyosan, mint amily bizonyosan Nagy István az osztályáé, nem a születés kiváltsága, hanem a megharcolt tudat jogán, megvesztegethetetlenül és tudva: vannak teuton szolgák és teutonokkal paktálók, kik vér szerinti magyarok és eredet szerinti osztályuk a proletariátus. Az én magyarságom egy gondolaté, akárcsak társadalmi meggyőződése.

Itt Enyeden újra s igazán Erdélyben vagyok hát, s éppen az elérhetetlen, az álomszerű távlatokban lebegő Kolozsvárra emlékeztén érzem ezt, inkább, mint ezen a regényesen megélt utazáson bármikor.

Így, megittasulva s felindultan az emlékezéstől – mit e folyóiratok kavartak fel bennem, a futó olvasmányok –, remegve sietek a könyvtárból Kacsóékhhoz. Búcsúvacsorára.

A vonatom éjfél után indul.

Útközben a sötétben lépteket hallok magam mögött, de már nem is gondolok detektívekkel és titkos megfigyelőkkel, egy másik világban élek, az emlékekben és a felfedezés lázában. S mindezt csak fokozza Milus ízes, párolgó esti főztje, mely a kollégium hátára és a Bethlen-bástyára néző ház vadszőlős tavaszi verandáján a vacsorákra emlékeztet Tamásiéknál Kolozsvárt, Erzsike konyhai remekműveire, vacsora után Tamási Áron szivarjának illatára, kuncogó nevetésére, csipkelődéseire és arra, hogy még nem ismertük a félelmet. Ám ma mindeneket fölülmúlnak itt az alapozó finom étkek után s mindenek tejébe a kürtöskalács aranyosra sült s parázson pörkölődött törött dióbéltől és cukorportól drágakő villogású hengerkéi, karikái. Ha beléharapsz, ropognak ugyan, de szádban menten elomlanak. És végre, no végre néhány pohár igazi jóízű „rosé” enyedi bor! Úgy kóstolgotom, kortyolom, mint a szenvedélyes versolvasó a bűvölő sort, melyhez a hangulat újra s mindig újra visszahívja, nem tud betelni vele. Bronzszínű, zamatos bor, a kürtöskalács párolgó s ivásra csábító illatában, a nemes szőlő zamataival; száraz bor, melytől nem részegedsz meg, csak elfelejted a test és a lélek megviseltségét, felderülsz tőle, és a felszabadult képzelet meredek és távoli útjairól visszatérsz az életbe, a valóságba, melyet azonban a harmadik pohárka után szépnek látsz már e bortól; legyünk szerények: elviselhetőnek és – túlozzunk! – biztatónak tűnik ez a dögletes lét, hiszen még Rusu úrról is egészen elfeledkezel.

– Igyunk hát, Sándor! Egészségünkre, egészségünkre és a jövőnkre!

Az íróasztali lámpa vattás félhomályában üldögélve, vacsora után a meghitt szűk társaságban esti élményemre,

izgalmainkra, a Magyar Csillagra terelődik a szó, prózaíróink európai rangjára és a különös tüneményre, hogy a levert és vérében vonagló Európában talán nincs még egy irodalom, amely ma ilyen virágzást tudna felmutatni, s amely a lehetetlenre vállalkozott, tudván, öntudatlanul is, hogy az összeomló értékek, a szétbomló világ közepette bizonyítja a lelkiismeret s a szellem erejét, tragikusan haszontalan fölényét e legemberibb s ma leghaszontalább, sőt veszélyes fenségterületen: az irodalomban.

– Egészségünkre, Sándor!

A hűségről folyik az asztali beszélgetés. A csapongó szó megáll egy tanár, P.A. nevénel, ki néhány héttel ezelőtt odahagyván kollégiumi őrhelyét, átszökött a határon. Hogy a „menekülteknek” kijáró s az enyedinél előnyösebb s jobb előrehaladást ígérő stallumhoz jutott máris. Senki se sajnálja tőle, de úgy beszélnek róla e vacsora utáni esti társaságban, mint nehéz poszton álló sereg katonái az őket elhagyó szökevényről, mint erkölcsi halottról. Mert akik átélték itt az ostromot, a határváltozást követő hangulatot, zűrzavart, a levertséget a határon innen, az ellenünk felcsapó gyűlöletet, a polgárjog utolsó maradványainak a felfüggesztését, a vasgárdisták felkelését és száznapos rémuralmát, amikor odújába húzódva várta mindenki, hogy a lövöldözők s teherautóik tetején vadul daloló zsidó- és magyargyűlölő borzas hazafiak dorongjaikkal s pisztolyaikkal reárontsanak, de akik mára már beleszoktak, hogy minden lépésüket kémlelik, azok, akik esztelen illúziókat tápláltak magukban, miután kiábrándultan látták, hogy „odaát” sem az történik, amit fantáziájukban a végzetes nemzeti utópia a Bécsi Döntés első pillanataiban kirajzolt, és azok is, akik kisebbségi becsülettel őrizték itt az Iskolát, a Nyelvet, akkor is, amikor iskoláink kapuit a revans, a fogat fogért-politika nevében bezárták, s a kismagyarokat Enyedről szétkergették – mindannyiuk számára már csak halott lehet a szökevény.

– Egészségünkre, Sándor!

Még felolvassuk Vita Zsigmond egy titkos néven írott fájdalmas és elvágózkodó, de a muszájjal, a valóság parancsával számot vető írását egy újabb Helikon-számban, szigeti létünkről, sziget-tudatunkról. Persze ez az esszé is a vallomás hevétől tüzel, amikor az író ovidiusi magányunkról, szellemi, nemzeti és emberi számkivetettségünkről ad számot. S hogy a szerző nincs közöttünk, hát szapuljuk is mindjárt, amint az írók közt illő: honnan vette ez az egyébként oly „száraz”, szálas ember a lírának e melegét, a stílus hevét, s honnan a költői képek tágasságát?

A fájdalom s az elhagyatottság élménye, a torkot összehúzó tehetetlenség-érzet s a jobbak utáni vágyakozás, az emberség állítása farag költőt mindannyiunkból az embertelenségben, olvasztja nemes ötvözzé a más időkben betemetett vagy tovább illanó, a minden emberi lélek mélyén rejtőző poétai hajlamot. A Szó, az írói Nyelvezet ilyen állapotban valóban fénylővé és feltűnővé, jelentősé válik, aktivizálódik, helyzeti értéke megváltozik, telítetté lesz. Olyan minden, mint amikor a megalázott, szerelmes, szenvedő és vágyakozó férfi tudatában van, hogy a szerelemre utaló dolgok, melyek máskor, más állapotban valóban jelentéktelennek és lényegtelennek tűnnek, a megalázottságban átvilágítják az egész életet, minden jel a sértettség érzésére, sebére mutat, azt erősíti fel. Egyfajta kísérleti állapot ez. A piros és a narancsszín valósággal lángolóvá válik, a személyiség pedig, mintha megsokszorozódna, kitágul, akárcsak az éter okozta ájulást követő kábulatban.

Másképp az író a történelmi ájulásokat hogyan változtathatná át Szóvá? Ha író és nem szatócs, lókupec vagy börtönőr, csendőr vagy adóvégrehajtó, aki a pirosat és a narancssárgát meg se látja, színvak és a szerelem neki a nemi erőszak és a bordélyházak tolvaj lotyói. A háborúban a költészet nem halt meg. De, ami igaz, az igaz, a nemi erőszak erkölcsé vált, és Európa egyetlen nagy bordélyház, minden zegében-zugában tolvaj lotyók fajtalan-

kodnak és lopnak. Férfilyók. És persze, mit ér ebben az erkölcstelen tombolásban a költészet? És mégis... Nemcsak az értekező Vita Zsigmond ír most érzékeny és drámai feszültségű prózát, nemcsak a közíró Kacsó Sándort önti el a versben való beszéd ellenállhatatlan kényszere, nemcsak Szemlér költészete mélyült el mostanában s szabadult ki érzelmileg a szigorú formaalkotás hűvös műhelyéből, nemcsak Olosz Lajos, a költő szólal meg újra, húszévi hallgatás után, és nemcsak a szerény és finom idegzetű Endre Károly keres választ évtizedes némaság után verses Szent Pál-drámájában napjaink bonyolult és megoldhatatlannak látszó ellentéteire, a példát a sors elviselésére rendíthetetlen hittel, de még egész sort említhetnénk a lélek effajta tünényére, s bizonyosan nemcsak itt Dél-Erdélyben van ez így. Balogh Edgár vargyasi búvóhelyén verseket ír. A sötétségben is ragyog a piros és a narancssárga.

A börtönök énekelnek! Mindannyian magunkban viseljük egész börtönünket, minden terhével, rettentő valóságával s megszépítő titkos zengzeteivel. Az ének felbuzdulása nélkül az életet talán ki se bírnók.

Így emlékezünk vissza Kacsó falujára is, de most már felengedve a színesfém fényű bor hevétől, de a Szó, a közvetlen szavak melegétől is még közelebb jutván egymáshoz. Aztán Brassóra emlékezünk, Brassóra is, a szerkesztőségre, hol a kevés erdélyi plebejusian demokratikus fényforrás egyike égett: a hit és a bizonyosság, hogy az emberiségnek mindenütt lennie, győznie kell, bármi is következék Európára, Erdélyre s eme kisebbségre. Mert ki tudja, mi következik még?...

És bekövetkezett.

Mielőtt szétoszlanánk, mint egy titkos és rejtélyes célú gyűlésről a jakobinus konspirátorok, a házigazda az elsőtétített szoba függönye mögül kikémlél az udvarra, az utca mélye felé hallgatózik. Ott állnak néha a kémek a sötétben hajnalig is, kettesével, leskelődnek, hogy kik és hogyan forgatják fel a „rendet”, vagy figyelnek a falnak szorított füllel hallgatózva, kik fordulnak meg azoknak az

álmaiban, akik itt laknak, mit beszélnek velük; füle van a falnak... Suttogva búcsúzunk. Utoljára hosszasan szorongatom Kacsó Sándor kezét; ki tudja, látjuk-e még egymást? Ki tudja, mi következik még?...

Mindenesetre bízhatunk egymásban, hiszen egyikünk a másiktól most már mindent tud.

Az elsötétített lakásajtón egyenként surranunk ki a ragadós, nyúlós sötétbe, nehogy valaki észrevegyen. Szorongva behúzzuk nyakunkat, mint a rémületes hírű velencei dózsák idején a törtől s orvtámadástól rettegő polgárok. S valljuk be, ha nem is beszéltünk titkos együttlétünkön lázadásra felszólító röplapokról, se bombákról, se merényletekről, valamennyire mégiscsak összeesküvőknek éreztük magunkat, hiszen mindannyian gyökeresen mást akarunk annál, ami itt és most van, békét akarunk és szabadságot, egyenlők akarunk lenni, és semmit sem gyűlölünk jobban, mint ezt az elnyomatást, ezt a sötétséget, ezt a rejtőzködést! Összeesküvők vagyunk már csak azért is, mert a gyanúsítás azzá minősít; idegenek már csak azért is, mert a megbélyegzés azzá tesz. Igen, összeesküvők vagyunk, az emberiség összeesküvői az embertelenségben, ki-kí a maga módján adva e konspirációhoz szerényebb vagy külön erejét és tehetségét, gondolatát, érzését, szavait, a másiktól különböző nézeteit. S tudják ezt a rendőrök is, kiknek, legyünk mégis bármilyen ártatlanok, akkor van igazuk a maguk igazsága szerint is, a miénk szerint is, ha a legrosszabbat tételezik fel rólunk. Halkan lépegetünk és suttogva lopakodunk a házak fala mellett a párás sötétségben, igen, a falak mentén, mintha mi lennénk a bűnösök és nem azok, akik elől bujkálunk. Minden érzékszervünkkel a kapuk és kerítések koromnál is sötétebb mélye felé figyelünk. Megtanultunk a sötétben is látni. A bőrünkkel is érezzük a veszélyt. Visszaszereztük a barlangi ember tulajdonságait, és ez nem bennünket jellemez, hanem az állapotokat.

Búcsúzom szállodai szobámtól is. A szegényes villanyfény fagyosan csorog alá a szennyes falakról. Akárcsak

akkor, ott a Nagy István rossz végű előadásán. Egy pillanatra leülök a gyűrött szállodai ágy szélére pihenni. Csak egy pillanatra nehezül el a fejem, érzem, hogy ittam. Csomagjaim, úgy látom, érintetlenek, de roppan a szekrény. Felriadok. Hátha a félelmetes Rusu lép ki most onnan? Nem, nem fogott rajtam a bor. Színjőzsan vagyok. Kinyitom a szekrény repedt tükrű ajtaját, magamat áltatva, azzal az okkal, hogy nem felejtettem-e valamit a ruhaakasztón, a morzsás fiókok alján, holott tudom, csomagolás után már megnéztem egyszer.

Szeretnék Annának is istenhozódot mondani s megköszönni neki az éneket, a dallamot ébredésemkor, az éneket, mely még mindig fel-felszáll bennem. Anna bizonyosan alszik. Tagjai elkényszeredetten mélyednek a puha és fülledt ágyneműbe. Talán álmodik, és ki tudja, miről, kiről? Talán a szerelemről.

Az enyéme is bizonyosan mélyen alszanak már odahaza. És álmodnak. Klári álmában is vigyáz Péterre. És ott van Petőfi képe...

De siessünk. Az állomás messze és még jegyet is kell váltanunk.

Számla, borraivaló, mindez pillanatok alatt elintéződik, és az álmos portás meggyőződés nélkül biztat, hogy talán megérkezik még a rendelt kocsi, az összedrótozott konflis, bakján a golyvás bérkocsissal. Ám lent a szálló előtt hiába várom az öreget és rozoga tákolmányát, halott az indulás idejét pontosan megtárgyaltuk, megegyeztünk. Ideges topogásom felkelti egy közelemben álldogáló úr figyelmét. Úgy látszik, szintén kocsira vár, mert udvariasan, vidékies modorban, de igen rossz magyarsággal megszólal:

— Az állomásra igyekszik uraságod?

Bizalmatlan vagyok, amiért magyarul szólít meg, s úgy vélem, jobb, ha románul válaszolok, hiszen mindenki óvott, őrizkedjem Enyed rendőrkémeitől, s ha már ideutazásomat és enyedi kódorgásaimat megúsztam ép bőrrel, igazán kár lenne az elutazás órájában elrontani dolgomat.

Mintha már hallottam volna ezt a hangot és nem is régen. Eh, képzelgés csupán. De aggodalmam azonnal eloszlik, mert az idegen barátságosan, megnyerő modorban figyelmeztet, hogy indulnom kell, különben nem érem el a vonatot. Egyébként ő sem kapott kocsit, szívesen elkalauzol a rövidebb utakon, gyalogszerrel. Nincs mit tenni, neki kell vágnom az idegennel az állomás felé vezető útnak, a sötétségnek.

Most már hálát is érzek iránta, nélküle bizony itt érne a reggel Enyeden s nem Szebenben, mellyel már alig várom a találkozást.

Összeütközünk a vaksötétben, úgy veszem észre, hogy útitársam is bőröndöt cipel.

– Messzire igyekeznek? – kérdem.

– Kocsis bácsié a csomag – felel kitérően, mintha bizony tudnám, ki az a Kocsis bácsi.

Ám lehet, hogy Kocsis bácsi valami veszélyes csempész, körözött bűnöző, és az útitárs csak próbálgatja, ismerem-e, nem leplezem-e le magam, hogy a bandájához tartozom, nem eredek-e futásnak, hogy a sötétben egérutat nyerve eltűnni igyekezzek, s oka-joga legyen utánam löni. Nem ismerem Kocsis bácsit.

Hosszasan hallgatunk.

Az idegen hirtelen megszólal:

– Csinos leány az az Annuska.

– Szépen énekel – válaszolom.

– Uraságod úgy látszik nem kísérletezett... – mondja.

Nem akarok belemerülni a sikamlós parlagiassággal fenyegető társalgásba, és hallgatásba burkolódom. Úgy sejtem, valahol ott caplatunk csomagjaink alatt roskadozva, ahol érkezésem reggelén a fürdőre találtam... Lábam a talán jelképesen is vendégmarasztaló sárban nagyokat csuppan. Az útitárs újrakezdi:

– Annuska délben ment el a szállodából.

– Ugyan?

– Elszegődött Balázsfalvára... Cselédnek.

Újra ébredezik bennem a gyanú, s ügyetlenül el is áru-
lom magam:

– Uraságod pedig milyen pontosan tud mindent.

Hirtelen különösen erős fényű lámpa gyúl fel kíséróm
szabad kezében. Csak egy villanatnyira húz át arcomon a
fény, mintegy véletlenül, s mindjárt az útra siklik. Az
idegen udvariasan előretessékel. A hangja alig árnyalat-
nyival ércesebb:

– Csak arra ni! Itt tócsa van, tessék, kérem, vigyázni!
Az ember könnyen elcsúszhatik, aztán itt a baj.

Erre a fenyegetésre bizony megijedek, hadarva a piaci
árakról kezdek beszélni, s valóban, csakhamar belefeled-
kezünk a köznapi élet apró-cseprő dolgaiba, megtárgyal-
juk a drágaságot, elbeszélgetünk a mai konfliktusok
megbízhatatlanságáról. Gyanúm újra eloszlik. Fene nehéz
poggyászunkat beállítottuk egy száraz kapualjba, és mind-
ketten tenyerünket s karunkat tapogatjuk. Az eső is, mert
ritkábban, hát barátságosabban szemerkél. Arra gondolok,
milyen jó, hogy nem raktam meg – régi utazási szoká-
saimhoz híven – már odahaza könyvekkel a bőröndöt.
Kíséróm cigarettára gyújt, a szag után olcsó Plugarra,
amilyet a falusiak szívnak és a fronton a katonák. Meg-
hittent védem kalapommal a gyufa tüzeit. A fellobbanó
fényben egy nem éppen barátságatlan, kerekded, kicsit
zsíros s nem egészen ápolt arc tűnik fel. Mintha láttam
volna valahol s nem is régen. Eh, képzelgés. Az orrom
alá csapó lehelet a Hatalom tisztviselőinek klasszikus ita-
lára figyelmeztet. Szilvapálinka. No, vélem, akkor már
baj lehet emberemmel, ha Enyeden nem bort, hanem pá-
linkát iszik. De harmadszorra felmerült gyanúm is el-
oszlik, mert ahogy elindulunk, az útitárs, csomagjának
súlya alatt fájdalmasan nyögve, így szólal meg:

– Kocsis bácsi már biztosan megérkezett az állomásra.
Mondtam neki a szálloda előtt, hozom én a cókmojkját utá-
na, ne cipeljen olyan nehezetre. De mi a fenét vihet magá-
val egy ilyen öreg ember a bőröndjében, ha ilyen nehéz?

– Nyilván aranyat – kedélyeskedem megnyugodva, hogy az ismeretlen Kocsis bácsi mégse veszélyes ember, s így talán kísérom sem az.

– Ördögöt, biztosan sonka meg kolbász. Ha nem lenne ilyen késő, leülhetnénk ide a kapu alá és kóstolhatnánk belőle. Van kenyere uraságodnak?

– Nincs, uram...

Úgy érzem, most már egészen reménytelen helyen járunk. Kocsis bácsi önfeláldozó barátja akár le is üthetne, még a sikolyomat se hallaná senki. De ekkor hirtelen jó, köves útra érünk.

– Hová utazik uraságod? – kérdi újra magyarul az ismeretlen, holott én udvariasan románra váltottam viszsza a szót.

– Csak ide, Szebenbe.

S ezzel hirtelen, mintha a földből varázsolta volna elő az útitárs, előttünk a sötétben az állomás épülete, orromat majdhogy belé nem ütöm a falába. A félig elsötétített jegyváltó helyiségben látom, hogy mosolygó képű kísérom kezében éppolyan rendszerű lámpa van, amilyet az amerikai rendőrfilmekben a nyomozók és a rablógylkosok használnak. Ez újra megdöbben, de megjelenik Kocsis bácsi, és hálálkodva átveszi csomagját, még meg is kérdi, mit mondjon Balázsfalván Korjolan nevű közös ismerősüknek. A nyomozólámpa tulajdonosa azonban csak annyit kér, hogy ha Annuskát látná a piacon, üdvözlje nevében.

Beállunk a jegyváltók sorába, én elől és a rejtélyes idegen a hátam mögött. Ahogy kérem a jegyet, látom, feltűnő érdeklődéssel közelebb hajol, sőt még rá is világít a bilétára, de most már túl leplezetlenül érdeklődik, úgyszólván hivatásszerűen szimatol, hogy valóban Szebenbe utazom-e. Aztán bedugja fejét a nálánál is borotvátalanabb, kócos és izzadt arcú pénztáros fülkéjébe, megkérdi, hányan utaznak Szebenig, hányan Brassóig, hányan Arad irányába fél órával később. Hányan az első, hányan a második, hányan a harmadik osztályon. Matat valamin,

s gyanúm újra s most már számtalanadszor eloszlik, mert úgy vélem, vagy inkább remélem, ő is jegyet vált, tehát mégiscsak egyszerű polgárember, mint magam is, épp csak kíváncsi természetű. Illendőnek tartom hát megvárni, hadd köszönjem meg az önzetlen kíséretet és az alkalmi világitást. Be is mutatkozom, de csak úgy motyogom el a nevem, felismerhetetlenül, ahogy az utazásokon udvariaskodás közben szokás, mellékesen, hisz a gesztusnak semmi fontossága. Kezet rázunk, s az idegen mosolyogva válaszol:

– Tudom, ismerem a nevét, Méliusz úr. Én vagyok a Rusu.

Ijedtemben csak levegő után kapkodtam, de sokáig nem álmélkodhattam, mert már be is dördült a vonat az éjszakai állomásra, és sodort magával a felszállók áradata, mögöttem Kocsis bácsival s körülöttem a behívójukkal utazó román hegyi emberekkel.

Meglepetésemből már csak a továbbgördülő, csikorgó vasúti kocsii folyosóján ocsúdtam fel.

Ekkor mintha villám tépte volna fel emlékezetem egy érthetetlen módon bezárult rekeszét. Persze hogy hallottam már ezt a hangot. Hogyha sötét homályban is, de persze hogy láttam már ezt az arcot, amelyet az előbb bemutatkozásunkkor jól megnéztem. Hiszen amikor az idegen megemelte a kalapját, határozottan láttam, sörte-haja van. Az elkésett felfedezéstől hátamat és homlokomat kiverte a hideg verejték, térdem elgyengült. Egy zárt fülke kilincsébe kellett kapaszkodnom. A fülke folyosóra néző lefüggönyözött ablaka felé fordultam, és úgy motyogtam magamban:

„Rusu nem más, mint a sörtehajú... Arad óta nyomomban van a dög... Jót mulatott magában rajtam... Hagyta, hogy higgyem: az enyedi állomásra érkezve sikerült egérutat nyernem... Igen, úgy játszik velem, mint macska az egérrel... Igen, ez a mestersége... Micsoda tökfilkó vagyok!... De vajon mikor csap le rám, erre

a tökfilkóra?... Erre a nyavalyás, rémült, szürke kis egérre, aki vagyok...”

Valóban, ez is csak most világosodik meg elmémben: a sörtehajúnak, illetve Rusunak határozottan macskaképe van.

IX. KÉM ÉRKEZIK A VÁROSBA

Más város, más színpad, más díszletek. Más szereplők között más szerep.

A sörtehajú alighanem nyomomat vesztette. Az állomáson úgyszólván elsőnek ugrottam le a vonatról. Elrejtöttem egy oszlop mögé, ahonnan minden velem együtt érkezőt szemügyre vehettem. A sörtehajú eltűnt.

Nem lehetetlen persze, hogy álruhát öltött, de legalábbis bajuszt ragasztott masztixszal, feltette fekete keretes szemüvegét, keménykalapját pedig, azt az ócska, monarchiabeli detektívkelléket végül is a fülkéje csomagtartójában hagyta, s helyette gyűrött micisapkát nyomott a fejébe, hogy ilyképp váljon felismerhetetlenné, azaz láthatatlanná. Az sem lehetetlen, hogy előbb érte el a kijáratot, mint én, és egy másik oszlop mögül ő figyelt engem, mint ahogy az sem, hogy Enyedről letelefonálta a szebeni Inspektorátusra pontos személyleírásomat, leírta bőröndömet és tartalmát, és már két-három kollégája is szemmel tart; mind láthatatlanok számomra, hiszen nem ismerem őket. Semmi sem lehetetlen.

Minden lehetséges, amióta a német rendőrség alapos és türelmes szaktanfolyamokon kiképezte az ország politikai ügynökeit, detektívjeit, bűnügyi nyomozóit és valatolóit, eltávolítva a Hatalom eme létfontosságú szervezetéből a bagóval megvesztegethetőket, az írástudatlanokat és gyengeelméjűeket, akik helyett új és tehetséges, mindenre elszánt, ravasz, találékony, talpraesett, elmés és kíméletlen, de mindenképp teljesen megbízható elemeket szerződtettek, s egyben megszervezték a tulajdonképpen

megbízható megfigyelők és a kihallgatásokat, valamint a szakszerű kínzásokat végzők ellenőrzését is, a megfigyelők még megbízhatóbb megfigyelőit, akik viszont már a német rendőrség legeslegmegbízhatóbb emberei; olyannyira, hogy ha esetleg még rokonszenves is lennék Rusunak – amit természetesen nem hiszek –, ha akarná sem hagyhatna nekem egérutat, nem hanyagolhat el, hiszen tudja – de ha kellő értelemmel rendelkezik, legalábbis sejtenie kell –, hogy őt is nyomon követik, ő is megfigyelés alatt áll: nincs mit tennie, a fejével játszik, hogyha futni enged.

Mondom, mindez ugyanúgy lehetséges, mint ahogyan igaz lehet az izgatott elmének az a képzelődése is, ami ha pusztá fantázia, akkor is színtiszta igazság, mert az ép érznek ellentmondó általános állapotoknak és értelmetlen helyzeteknek ez az egyetlen épeszű logikája.

Én Szebenbe érkezve mindenesetre úgy teszek most már, mintha Rusu valóban elvesztett volna. Nem veszek róla többé tudomást. Kész. Kikapcsolom, akár egy vészjelző piros lámpát. Más, a helynek megfelelő szerepet öltök magamra.

Nos, rajta!...

Kissé úgy érzem magam itt a szűk házsorok között, mint egy romantikus regény hőse, nem az üldözött, hanem a kém szerepében, az ellenfél titkos küldöttjeként, azzal a feladattal, hogy tapasztalja ki, mi történt, mi történik itt, s mit terveznek az ellenség e komor várában. Amiről egyébként az jut eszembe, hogy mostanában a könyvesboltokban már nem találhatók kémregények, ilyeneket nyilván nem is engedélyez sehol a megszállt Európában a cenzúra, nehogy a kontinens lakossága unalmában, ha ugyan ráér unatkozni mindennapi élete egymást követő rémtörténetei közepette, nehogy a civilek könyvből tanulják ki a mesterséget, miközben amúgy is mindenki, aki él: kémgyanús.

De nem kell ahhoz hivatalos kémnek lenni, hogy észrevegyük: az országutakon német katonák, német ágyúk

és tankok, a város utcáin német egyenruhák, a város körüli táborokban szögesdrótok között az ő foglyaik, mi több, fogoly a városban a civilek tömege is, amely nem az állandó mozgásban lévő német hadsereg nyelvét beszéli, foglyok, még ha nem is tudják a szerencsétlenek, vagy ha némelyek úgy is vélik, hogy az ellenséggel beszélgetve, barátkozva ők kivételezettek, azaz „szabadok”.

Nem mindig éreztük így, de most nem érezhetünk másképp, hiszen a béke józanabb perceiben – csupán percnyiek voltak az ilyen józan számbavételek a történelemben – nagyon is jól tudtuk, hogy az itteni városi őslakosok elei civilizációt hoztak ide a hegyek, az erdők, a zabolátlan vizek patriarkális világába, a paraszti életbe a városodás civilizációját; tudtuk, hálásoknak kell lennünk, csak hogy most nem érezhetünk így, ez nem az a perc. Mivé tett bennünket a háború és a gyűlölet?... Legalábbis hálatlanokká.

Elöttem nem egy ráncolt homlokú író – hozzám hasonló kém – járta idegenként, vizsgálódva e hideg, széltől vert, tekervényes hegyi utcákat. Ám hiába nézelődött jobbra, balra, hiába kopogtatott, a kapuk nem nyíltak meg. Az itt lakók háborúban, békeidőben is mindig gondosan bezárkóztak az idegenek elől, nem szerették, ha kikémelelik őket. De ki szereti az effélét? Estére pedig behúzták a zsalugátereket, melyek mögött pénzt számoltak, bibliát olvastak, vagy ésszerűen és mértékletesen szerettek. Talán nem is a szerelemért, hanem hogy kötelességszerűen szaporítsák nemzetüket, a katonákat, papokat, kereskedőket és bankárokat. Szaporodtak a szükségnek megfelelően persze a szolgák is, de az más világ, más törvényekkel. S ha itt a fiatalok valóban szerettek, vajon hányszor ismétlődött meg Shakespeare veronai története? ... Múlt és jelen összefolyik, hiába tudjuk magunkról, hogy az igazságtalanság igazságtalanná tett bennünket, s a tegnapha is a jelent látjuk bele ellenállhatatlanul; épp azt cselekedjük, amitől szenvedünk és amit visszautasítunk ma, amikor egyenruhás és vállszijas és csizmás fér-

fiak tevékenykednek a nagy veszteségeket szenvedett német hadsereg utánpótlása érdekében a még mindig *alt-deutsch* ágyakban és biedermeier kanapéken. A nehéz kulcsra járó lakatok mindig is egyformán őrizték a hálószobák, a pénzesládák, a fegyvertárak és a lélek titkát. Az idegen, a kém egyikbe se hatolhatott be. Nemcsak zárkózott, de zárt világ is ez, bármennyire látványosak legyenek történelmi díszletei.

Mire hát akkor a szerep: kémkedni?... De mi mást tehetnénk? Hiszen nem figyelünk lehetetlen, figyelésünk pedig, ha akarjuk, ha nem: megfigyelésnek, illetve kémkedésnek minősül.

Csak még Londonban jár ilyen elhagyottan és reménytelenül az idegen, a más nyelvű jövevény a város falai között – legalábbis így éreztem magam ottjártamkor, „boldogult úrfi koromban” –, minden biztatás nélkül arra nézvést, hogy polgárai igazi életéről valaha is tapasztalatokat szerezhetek. Anélkül azonban, hogy gondolni kényszerültem volna arra, hogy kém vagyok.

A kém feladata – akárcsak az íróé – éppen abban rejlik, hogy jelentéktelennek tetsző felszíni tünetményekből, a látszataból is olvasson és következtessen, azaz gondolkozzék. Gondolkozni annyi, mint kémkedni... De gondolkozzék a kém lehetőleg hűvös fővel, jól ügyelvén, nehogy érzései megtévesszék, nehogy elfogultságában hamis tényeket jelentsen megbízójának, a Lelkiismeretnek.

Mégsem állom meg a csípős, friss reggelben, hogy némi haragot, jobban mondva irigységet ne érezzek a tiszta falak, a példásan karbantartott épületek, a kínos rend és a fővárosiaknál is különb főutcai német üzletek között, melyeket csinos és kitornázott testű női alkalmazottak nyitnak mindenféle ravasz, újrendszerű és német gyártmányú lakatokat nyitó titkos kulcsokkal.

Nem állom meg, hogy egy percre vissza ne gondoljak a város hangulatára, arcára, ahonnan érkezem, no meg az elmúlt éjszakai utazásra – egy cukrászdában reggelizem, ha ez reggeli –, lábunknál a vasúti koci folyosóján

az önkívülettel viaskodó sebesült katonákra s a csont és bőr szabadságosokra, amint a lépcsőkön s a tetőkön ölték egymást a helyért a szélben és esőben, nyakukat kockáztatva, hogy egy nappal, egy órával hamarabb mellükre ölelhessék az asszonyt és a gyermekeket, miközben a német katonáknak külön kényelmes vasúti kocsik állnak rendelkezésükre, különvonatok, menetrendi pontossággal. E-közben e város lakosai, a szebeniek puha paplanjuk alatt – alighanem elhamarkodva – a győzők nyugodt álmát aludták.

Az előkelőbb osztályra hiába váltottam jegyet. Ez sem segített. Nemhogy nem alhattam a sarokba húzódva, kabátommal arcom eltakarva, de minden megállónál bevonulók tömegei rohamozták meg a szerelvényt, jobbra román parasztok, egészen fiatalok és öregek – a közbülső nemzedékeket már elnyelte a háború –, hiszen a táj, amelyen keresztülvágtatott az éjben a vonat, szinte kizárólag román vidék; Nyugat felé övként reteszeli el a székelly tömböt. Onnan magyarokkal, innen románokkal, parasztokkal etetik a német háborús gépezetet. Az állomáson az éjszakában és a rémületben ez a nép nem nagyon törődött a békevilág amúgy is odaveszett gondos civilizációs szabályaival és rendelkezéseivel, nem nézte, hol, melyik kocsira írták ki első, második vagy harmadik osztály, s maguk az első osztályos urakhoz húzó, örökké borralalóra leső – mert nyomorultul fizetett – vasúti kalauzok is megunták már a harcot a háborgó, elgyötört, lázongó utazók tömegeivel, s hagyták, az erőszakosabbak másszanak be kényükre az első osztály ablakán, üljenek az első osztályú nagyságák ölébe, boruljanak a hálókoszihoz nem jutott minisztériumi vezérigazgató vállára, nyálukat csorgató jóízűt aludva, s mintegy jelképesen már előre eltörölvén egy-egy horkantó lélegzetfúvással a társadalmi válaszfalakat; tegyenek, amit akarnak, ki tudja, visszatérnek-e még egyáltalán a háborúból, akik arrafelé utaznak, a halál irányában.

A folyosókon heverő sebesültek keservesen nyögtek, a halálra gondoltak vagy arra, hogy nyomorékok maradnak egész életükre, sebükből a szennyes kötésen át vigasztalanul szivárgott a vér, a genny; üszkös sérüléseikben mintha késeket forgattak volna, mintha tűz égne, fel-felsírtak, nyögtek. Valaki önkívületében érthetetlen szavakat ordított. Illetve, csak úgy tettünk mi utasok, hogy nem értjük e szavakat. A németeket gyalázta a szerencsétlen. De mindezeket hallani, látni s még le is írni – mi ez, ha nem kémkedés?

Az ellenségnek igaza van: kém vagyok...

Az éjszaka a vonaton, a nyöszörgők, a jajongók, a tülekedők és a kétségbeesettek között gondolkodtam el azon, hogy talán mégiscsak tévedés ez az egész érzelmes barangolás a dél-erdélyi tájban, a lelkek és az emlékek, az üldöztetés és álmódosítás berkeiben. Inkább őket kellene valatnom, róluk kellene itt írnom, e szenvedőkről, ez utazásom regényének hőseivé avatni őket s velük visszatérni a kézenfekvőbb valósághoz, mint amelyben én járok. De talán mégsem követek el bűnt azzal – keresem a mentséget –, amit cselekszem, élőkkel, holtakkal és önmagammal társalkodva. Hiszen ha bármily szerény a némaságra ítélt író szellemi fegyvere, a mai, saját magának leírt Szót mégis, magamban is a háború ellen, az elnyomók ellen forgatom, s ha egyébre nem hasznos ez, annyi bizonyossá válik belőle, hogy a lélek dolgaival bibelődő, a humánium tragikumával birkózó lélek ügye se könnyű sors ebben a világban, nem is veszélytelen. Még akkor sem, ha történetesen a múltó világ itteni, a harcterektől még távoli oldalán zajlik a harc. Itt is háború van. De nem a Prut s a Szeret menti rémtettekről, a hírhedt Podul Iloaiéről kellene-e írnom inkább: védtelen zsidókat öltek ott halomra, ha igaz a hír, amely az ország másik végéig, hozzánkig elszivárgott – ilyképp fordítottam önmagam ellen a gondolatot –, nem a német visszavonulás szörnyűségeiről kellene-e írnom inkább, a német gépfegyverekről a mi katonáink háta mögött? A

rablásokról és büntetőexpedíciókról, amit röviden „retorzióknak” neveznek. A hadsereg nem a miénk, a hadsereg személytelen, de a katonák igen, a katonák emberek. Írni kellene róla, hogyan ragadja el, temeti el ez a háború az ifjúságot, azokat és ezeket a parasztokat, magyarokat és románokat, hogyan fosztják ki a csendőrök s a végrehajtók itt, idehaza a falvakat, hogyan élnek az özvegyek, az árvák. Írni kellene, magyarokról szólván, a munkatáborok pokláról a móc hegyekben, ahol parasztjainknak – említettem már ezeken az oldalakon – vasutat kell építeniük olyan helyeken, ahol vonat soha nem fog végiggördülni, ahelyett, hogy falvaik elhagyott határában szántának, vetnének, vagy ha fegyverről s harcról van már szó: igazi ellenség ellen küzdenének. És írnom kellene a városokról, a városok mélyéről, egy harcról, amely úgy tudom, folyik. De örültség lenne efféléket papírra vetnem. Hiszen akik gyanúsítanak, akik folyton-folyvást a nyomomban vannak, akik leskelődnek utánam, épp ezt keresik: vajon miket írok. Nem futok a markukba.

Minderről, persze, mégis írni kellene, de akkor másfajta útirajz kerülne ki kezem alól, a nép, a városok szenvedésének, egy fantasztikus titkos küzdelemnek az úti regénye, aminek csak az lenne a hibája – s ez érződne is mindjárt rajta –, hogy én magam a háború rémületét nem közte s nem vele, a szegénynéppel éltem át, hanem elszigetelten, a néptől elválasztva, könyvek között, önmérsztődésben fuldokolva, lelkiismeretemmel s az átkozott, örökké jelenlevő érzéssel viaskodva, hogy egyedül vagyok. Egyedül a felelősség erkölcsével értük, szigetemen.

Mert ezt választottam. Vesztegetéssel, csalafintasággal, hamisítással kicsúsztam a hadsereg hurkából, s elbújtam, mert nem akarok azok ellen küzdeni, akik ellen a velem, egész lényem és lényegem ellen is küzdő németek harcolnak, s mert nem vonz engem az az örült kaland, amit ez a háború a kalandoroknak és neurotikusoknak ígér. S bevallom, még arra is rászántam magam, hogy ha kell, a

gyomromat vagy más benső részemet vágatom fel az orvosokkal – akik szerencsénkre ugyanolyan megvesztegethetők manapság, mint a hadsereg kapitányai, őrmesterei meg a vasúti kalauzok –, csakhogy fegyvert ne kelljen fognom. De ha nem a fegyvert, örült lennék, ha a lágereket választanám. Az első alkalommal megszöknék, belém lőnének. Na, nem. Azt már nem.

De hát folytassuk csak a takaros szebeni állomáson megkezdett utunkat – úgy-ahogy megreggeliztünk –, fel, tovább a csípős reggeli hegyi levegőben, melytől, feledve az éjszakai utazás lázálomba illő képeit, Szebenben leszállva, menten úgy éreztük magunkat mindnyájan, mi, a bűzös fülkét és a vasúti kocsi fertőtlenítőszerű folyosóját elhagyó utasok, mintha friss patakban fürödnénk meg üdítő reggelen. Már leszállás előtt megkönynyebbülten fellélegeztünk, egymásra mosolyogtunk, kalapot emelve búcsúztunk; istennek hála, vége a pokolnak.

Egyébként – miután elhagytam megfigyelő posztomat az oszlop mögött – az állomás épületéből kilépve azt éreztem, amit még a régi időkben egyszer, Salzburgban – akkor még nem szállták meg Ausztriát – vagy más osztrák állomáson: hogy Kelet-Európa piszkából, zúréból és zavarosságából megérkeztem Európába; úgy éreztem, hogy a vélt kultúra s a béke kertjeiben kötök ki, s ha ez illúzió is, végre szabadon szívhatom tudóre a más levegőt. No de a mai német Szeben nem a tegnapi Salzburg – figyelmeztetem magam.

A játékszerre emlékeztető, zöldre festett szebeni villamos a munkába induló hivatalnokokkal és alkalmazottakkal együtt hozott csilingelve, hegynek emelkedve a város központja felé, és – miközben ugyancsak bőröndjeiket féltve őrző útítársaimmal mohón lestük a gyorsan változó utcák képét – azon elmélkedtem, hogy beszédesebb napjain milyen haraggal szónokolt apám délben az asztalnál még a múlt világháború alatt is a városunkbeli pángermán urak ellen, a nagynémet álom mai vezérének a történelemben őt megelőző „fáklyahordozóiról”, kiket talán

még a pánszlávoknál is jobban gyűlölt – ez esetben kivételesen egészségesebb ösztönű – monarchiabeli magyar középosztályunk. A pángermánoktól és a pánszlávoktól természetesen a Monarchiát féltve.

Szeben itt a friss levegőjű Kárpátok ölén most az egykori pángermánoságot megvalósító mai barbár egyenruhások kicsiny, előretolt tartományi fővárosaként díszleleg, mintha nem is csak egy város lenne a többi között ebben a tájban s ezen a földön, hanem valamelyik német nagyváros stratégiailag előreküldött várossrésze, Németországtól messze, előretolt hadállás. Nem is az utcák, nem is a házak arca miatt. Inkább a fejük búbjától talpukig hitlerizmusba öltözött férfiak, amint már kora reggel ezeken az utcákon látjuk őket, akárcsak a messziről jött megszálló német katonákat és tiszteteket, akikkel összetartoznak. A léggör: „*Alles für den Krieg!*” Mindent a háborúnak! S nem is látunk rémképeket, ők vallják, cselekszik, fitogtatják, hogy különleges mai német törvények alá tartoznak. A törvény alá, amik nekünk, magyaroknak éppúgy, mint a románoknak: a megszállás törvénye. Mindent és mindenkét a háborúnak. No, nem! Ezt már nem.

Az Enyeden titokban olvasott folyóiratok egyik cikkírója elmélkedett azon, hogy mily szép is lenne, ha Erdélyben megvalósulna a három egymásba ékelt, egymás mellett élő nyelv svájci harmóniája, amihez hozzágondoltam azokat az utópiákat is, amelyek arról ábrándoztak, hogy nem tudom hány nyelv, kultúra, hagyomány és mennyi ellenségeskedés dacára mit is jelentene nemcsak a szellem, de a népek és polgárok számára is egy svájci szellemű Európa: békességben élni, betartani az egymás mellett élés erkölcsi szabályait, végül is fegyverek nélkül, végül is békében élni. Legalább néhány évtizedig lehetne bár, nemcsak nemzedékről nemzedékre a háborúkból tanulni és nem hiábavalóan ordítózni: „Békét! Békét!”, hanem magából a Békéből is okulhatni: így jobb. Ami – persze hogy tudom – utópia, idealista képzelgés, amely nem vet számot a végzetes realitásokkal, nem figyel oda száza-

dunk európai történelmére. Sikerült-e a huszadik század Európájában csak egyetlen háborút is megakadályozni?... Szakadatlanul csak háborúk előkészítése folyt mind az iparban, mind a politikában, mind a propagandában.

Utópiák, szép utópiák! Gyermekek valók.

Hagyjuk őket. Hiszen halottak. Fegyverek között elnémul az utópia. És az a költészet, amely abból az álmóból táplálkozik, hogy a költő szabad, s hogy a költészetten kívül más valóság nincs is. A másik költészet pedig, épp elnémítottként, bűnösnek minősítetten és üldözötten, de él, mert dolga van. Minden eszközzel a költészetet védi...

Reggeli után vagyunk, nézzünk inkább körül.

A kém elérzékenyül, amikor szemügyre veszi a szász város szép ódonságait, és elgyönyörködik bennük. Holott mindezek – elragadó házak, festői sikátorok, meredek magas tetők, tornyok és falak – hajdan pontos stratégia szerint épültek, a háborút szolgálták évszázadokon át, Nyugaton s itt Keleten is, mert ezért épültek a városok, akárcsak Szeben körül, bennebb a tájban a híres szász vártemplomok rendszere, hiszen nem annyira templomok azok, mint inkább hajdani erődítmények – holnap megint azok –, a dombokon, völgyek nyílásaiban a többi nép alighanem inkább ellenséges – mert irigy – érzülettel tekintett e szász várak felé, mint bizalommal, de úgy-lehet félelemmel is; micsoda fegyvereik voltak, micsoda fegyelem – és minden hatalom, az osztrák, a magyar s 1918 után a román is épp ezért, s mert ők gazdagok voltak, megkülönböztetésben részesítette építőiket és uraikat.

Kisebbségiek ők tulajdonképpen sohasem voltak, mint mi vagy előttünk, a Monarchia idején a románok; civilizációjuk, városiasságuk, polgárságuk zavartalan fejlődhetett. Hódítókként érkeztek a teuton lovagok, s nyomukban a várakat benépesítő és továbbépítő, itt Keleten magas civilizációjú szászok a hódító szellemet – úgy-lehet ezt csak most, ebben a háborúban érezzük így – nem adták fel, akárcsak a gyarmataikon az angolok, kik mind szónokolhatnak India függetlenségéről, megvalósítására sose

gondolnak komolyan, amíg majd rá nem kényszerítik őket a bennszülöttek. Minden megszálló hatalom véges, mert minden bennszülött a maga ura akar lenni.

Ezt a nyolc évszázados biztonságérzetet és ezt a gögöt, amit napjainkban az egyenruhásoktól nekünk civileknek elviselnünk adatott, még a szálloda portásától is kell tűrnünk. Figyelemre se méltat, különösen a nem egészen hibátlan német kiejtésem hallatára, papírjaimat visszadobja, mint valami szemetet. Szobáról természetesen szó sem lehet. De erőt veszek magamon. Többet ésszel – nyugtatom magam a nép szavával. A komolyabb borral való megtöri még az oly fölényes faji öntudatot is, mint a szállodai portásé, és végül is nagy kegyesen megnyílik valahol a padlás táján valamelyik szolgálok használtá fülke, és miután a kíséző személyzet kegyeit is megnyertük kellő pénzbeli kegyetessel –, csak akkor jutunk be egy, az enyedi szállót rendben és tisztaságban mindenestre felülmúló szobába, mert mégiscsak tiszta, rendes, szász alapossággal rendben tartott szálloda ez, úri szálló. Le a kalappal! A csapból nemcsak hideg, meleg víz is folyik.

Az ablakból – minden utazó első tette érkezésekor: kinézni – ligetre látni. Messze túl a házakon és fákon félkörben a Kárpátok csúcsai még fehér jégruhában díszelnek.

Ahogy nézem a hegyeket, érzem, hogyan enyhül magamba fojtott dohogásom a teutonok ellen. Emlékeket idéz fel a kép, a békés Ausztriát kedélyességével, újra Svájcot, és a más németiségére büszke német Helvetiát, az Alpok ígézetét, a hűvös, de tiszta Nyugatot, az ifjú romantikus szerelmét és a sétákat a nagy lábú angol leánnyal a Zürichberget borító tar fák között, ilyen kora tavasszal, amikor még külön illó, üdítő illata van a földnek. Igen, az angol leányra, Eleanore-ra gondolok, a csókokra a tavaszi hidegben, az első hiteles szerelmi érzésekre. Ez lesz hát itt a szomszédságom, gondolom, ez a hegylanc. Ez örzi majd álmaimat. Szebenben alighanem gyilkos, fojtogató álmokat. S ez a kép szólít majd meg

hamarosan: „Tovább! El innen! Utad rövidre szabott. Hiszen az igazság az, hogy nem vagy spion, nincs itt mit keresned.”

Elhessegetem magamtól a képzelgést, elég volt mind-ebből, fordulj meg, menj haza, zárkózz be ismét, ronda a világ! És szép...

Ünnepélyes komolysággal rajzolódnak ki a szürke ég háttéréből a havasok vakító körvonalai, s az egész láncot végtelen elandalító nyugalom fogja be. Most még fehér minden, hóval borított, de hamarosan megmelegszik a nap sugara, és megszólal a föld, ott fönt is, akárcsak itt alant a kicsiny erdőnek beillő ligetben, a percenő, száradt levelek között. Majd meg felütik fejüket a zsendülő fűvek, bontakozó virágok és végre a melegben a gombák. A madarak is magasabbra költöznek majd, és víg siko-lyukkal töltik meg a csúcsok alatti fenyőrengeteget.

A honvágy a hegyek után talán azért ragad meg e látvány nyomán olyan elemien, mert valamilyen tévedésből síksági és városi embernek születtem, de valójában nem az vagyok. Ramuz kellene ide – gondolom –, hogy beszélhessen ezekről a vágyakról és erről a világról, a svájci Ramuz, aki a hegyek embertelenségét lírai, érzékeny francia mondataiban emberivé varázsolná, s e ridegséget megtöltené melegséggel és étellel. Adyt ezeknél merészebb és hidegebb csúcsok ihlették a csodálatos fogalmazásra Vajda János alakjáról: „Montblanc ember.” De ez csak egy jelző. Honvággyal szemlélem messziről a teljes magány fenti táját. Hol van itt egy „Montblanc ember”? Ramuz kötetekre menő történeteket tudott mesélni a havas hegyi világról, amit elevenebbé nem tehetnek sem emlékeim, sem képzeletem, holott szinte egyedül ezeken át él s tágul most számomra ezekben a percekben, szállodai szobám ablaka előtt a világ. Emlékeim a svájci hegyekkel való találkozásokról. S itt lejjebb a Bucsecs és arrébb a Retyezát hóvilágáról. Mindezek egymásba torlód-
nak. Most mindenütt jó, ahol egyedül lehet az ember. S ha

már lehetetlen a menekülés a valóságból, legalább Ramuzt szeretném most hallani itt az ablakban, amint csontos, hosszú mutatóujjával kimutat a messziségbe, a Fogarasi-havasokra és ezt mondja:

„Az a magas szilárdság és az a mozdulatlan állandóság ott fenn mindenk ellenére jelképe az önök kis hazájának. Ezt rég fel kellett volna fedezniök. Magyaroknak, románoknak egyaránt, talán még a németeknek is...”

„Felfedeztük, uram, egyszer. Utópiának bizonyult. Ha még egyszer lehetséges lesz az egymásra találás, és lehetséges lesz, másképp csináljuk.”

Valahol ezeket írja Ramuz:

„Amikor első ízben nyílt föl szemem arra a színjátékra, ami körülvelt, hegyeket láttam, vizet, szőlőültetvényeket, beépített mezőket, tavat, falvakat és városokat a tó partján. És azután az embereket, akik itt éltek. Azt hiszem, hogy ez minden...”

Valóban az kellene legyen, ennyire kellene hogy szeressük közösen és együtt ezt a földet, mint a nagy svájci a maga több nyelvű hazáját. Valóban így lenne szép és jó, ha ez a város, épp ez a város nem jelentené és nem vállalná épp most is a Nyugat hódító gyarmati hatalmának megszemélyesítését itt, e népek között, melyek semmitől sem szenvedtek többet az utolsó évszázadokban, mint éppen a hódító szellemtől, Bécstől, a Habsburgoktól. És most Berlintől, a teutonoktól.

Csak az az író, aki annyira az állandóság tudatában él, mint Ramuz az ő svájci hegyei között – mióta békében, háborítatlanul?! –, csak az képes a világot olyan reményteljesen látni, hogy ilyen biztatást írjon le:

„A háború sok értéket elpusztít, de a megmaradt értékek tömörebbé válnak.”

De mi marad meg most, és ki marad meg?

A háború már gördül visszafelé.

Megmarad-e ez a város, ez a szép ódon város?

A háború holnap ránk hengeredik, erre a városra is.

Megmarad-e az én gyűlölt s talán szívem mélyén mégis kedvelt városom, Temesvár? Az a ma szintén oly dühösen és egyenruhásan, csizmásan, fegyveresen újteuton város, akárcsak ez, utcáin a német katonákkal, német háborús kitüntetésekkel, német háborús újságokkal és német háborús könyvekkel. „*Es ist mir zum kotzen*” – jut eszembe a berlini plebejus mondás; hánynom kell – így szól a szabatos magyar fordítás. Mégiscsak arra döbbenek, hogy rettentően fájna romokban látni gyermekkorom színhelyét – hogy is tudnám elviselni? –, gyógyíthatatlan sebet ejtene bennem a rombolás, bármennyire is idegen számomra a város levegője, arca, emberei, s ma, betetőzésül, fekete egyenruhás, a feketébe bezupált civil hadfiainak a jobbik négy szemközti esengő mentegetőzése: „Kényszerítenek, nem tehetek mást, gondolja meg, uram, gyermekeim vannak.”

Lent a szálloda előtt román katonák menetelnek, énekszóra, kemény mozdulatokkal. A talpak csattogásának se vége, se hossza, ez juttatja eszembe, hogy nemcsak előretolt teuton őrhelyen figyelek, akár a kém, de Dél-Erdély legfontosabb katonai központjában vagyok. Jó lesz hát vigyázni a bőrömrre, kétféle kémelhárító is szemmel tart, a német meg a hazai. Még ezek is...

Lent az utcán a fekete egyenruhások mellett szinte több a kikent-kifent katonatiszt, mint a civil. Amint a kora tavaszi napon sütkéreznek, olyanok, mint az első legyek, melyek a melegre kiültek. Mindenesetre jó őket kikerülni. Az uralkodó rendszernek, a Hatalomnak ők a dédelgetettjei és a támaszai, ők olvassák a kormány és az uszítók napilapjait. A „civilizáció megmentését” ők érzik feladatuknak. Egy részük faluról került fel a hadseregbe. Gondolnak-e vajon tulajdon népük sorsára? Majd elválík. Vagy talán nekik is elégük lenne a háborúból? Ki tudja? Hátha mindenkinek elege van a háborúból? Ki hisz még benne? Hiszen ellenállhatatlanul visszafelé gördül.

A nép még tűr, de ki tudja meddig?

Itt-ott felhők jelennek meg az égen.

A nép, körül a völgyekben és a hegyoldalokban, úgy tetszik, hallgat még. Vihar előtti csend ez. Micsoda vihar lesz itt!...

Szeben – elnézem – mintha ébren, egy megfoghatatlan álomban ringatóznék, ahogyan süti még a nap. Az európai városok legszebbjei összeomlottak a bombák záporában, a fegyverek rohama alatt, Szeben áll és tündököl. Hivalkodik. Ébren-álmának ez a tartalma. A szebeni fekete formaruhás, vállszíjas, csizmás, pisztolyos polgár is ilyen tündökölve, ilyen fennhéjázóan tartja magasra germán fejét, ilyen hivalkodva a kegyetlen barbár germán álomban. Járok közöttük az utcán, tudom, törpe vagyok, nyavalyás civil, háborúkerülő, álomkerülő szélhámos, kötéltre való kém.

Azon a szintén barbár, bizony nem humanista érzésen fogom rajta eszméletemet, hogy bosszant, amiért nem tagadhatjuk el Szeben szembetűnő kultúráját, ezeket a szép épületeket, a kulcsínt, a kellemetes tisztaságot, a régi érzelmeket idéző európaiságot, a csipkésen kifaragott köveket, melyek a humanizmusra emlékeztetnek, azt, hogy valójában ők adták az alapot, a formákat a mi városi kultúránk megteremtéséhez. Hála helyett nemtelenül dühöngök: még köszönettel is tartozunk! Nem mondhatom el magamról, hogy fennkölt lélek vagyok, igazán nem. De végül is miért mentsem bűneiket, lélekhasadásos ébren-álmaikat, ha a magyar bűnöket nem vagyok hajlandó letagadni?

Könyvesboltjaik babonásan vonzanak. A nagy kristály ablaktáblák mögött a legválogatottabb külsejű művek sorai. Csak amikor közelebb lépsz, vagy amikor beljebb kerülve végigpásztázza tekinteted az állványok sorát, akkor látod, hogy tulajdonképpen micsoda csődje ez az egykori Európának és művelődésnek. A kulcsínjük szerint valóban világvárosi könyvesboltok féltucatját járom végig, amíg két-három érdemes könyvre bukkanok. Rilke két-kötetes összegyűjtött munkáira – a Lipcse elleni radikális légitámadások óta ritkaságszámba megy! – és a Monther-

lant-nal rokonítható Ernst Jünger utolsó könyvére: a franciaországi német hadjáratról szóló *Kertek és utak* című naplójára.

Említettem talán, hogy odahaza olvastam ezt a könyvet, néhány napra kaptam kölcsön. Szomorú könyv a franciaországi villámhadjáratról, a menetelésről a foglalt, megállás nélkül előretörő első vonalak mögött, a pusztá, üres városokon és falvakon át, az összeomlott francia polgárvilág romos pusztaságában, német csizmákkal – a világ legjobb katonacsizmái! – szétdőlt könyvtáron taposva.

Van Jüngernek még egy könyve, mostanában jelent meg, nem Németországban, hanem Ramuz hazájában, Svájcban. Az én egykori városomban, Zürichben, ahonnan Thomas Mann tengerentúlra menekült. A címe: *A márványcsúcsokon*. Jünger kivonulása a német valóságból, fel a csillogó márványcsúcsokra, a véres valóság fölötti gondolatba és a goethei stílusba, a nyelv ragyogó márvány magányába! – Mintha kokain-kábulatban, amelyben a lélek elválk az elviselhetetlen tárgyi környezettől és a teljes, a tökéletesen tiszta magány világitóvá és ragyogóvá válik a szakítás eufóriájában. – Mesterséges szakítás, de szakítás ebben az Európában, ezzel az Európával, amely nem a Jó, hanem a Rossz utópiáját a végső konzekvenciáig, a teljes pusztításig megvalósítva, íme, végre – egységes. Jünger ebből az egységből repült ki, fel a Mont Blancnál magasabb márványcsúcsokra. Lélekben megszökött a teutonok közül... Európa végre egységes? Igen, még mindig az. Európában nem jelennek meg újságok. Európában nem közvetítenek híreket. Európa elnémult. Mi történt Jüngerrel? Miért Svájcban jelent meg az *Auf den Marmorklippen*?

Ilyen gondjaik is vannak az íróknak Európában. Egy mai németországi író, akiben megszólal a humánus. Mi történik a német lélekben, miközben itt fekete egyenruhás, vállszijas, csizmás szász férfiak menetelnek, egy hadsereg, egy belső hadsereg a még távoli arcvonalak

mögött, s ki ellen, ha nem ellenünk, hogy meg ne muk-
kanjunk, hogy féljünk, hogy fel ne keljünk?...

Tehát félnek tőlünk a teutonok.

Különben minek a belső hadsereg?

A vásárolt könyvek a hónom alatt. Így indulok körbe-
járni a várost, ismerkedni vele, mérgezetten a gyanak-
vástól, az ellenszenvtől és elfogultságtól. Megmérgezett
a háború. Mégis békésen hurcolom magammal egymás
mellett Rilket és Jüngert, az egymással megbékélt tüzet
és vizet. Nem lehetek oly gyógyíthatatlanul mérgezett,
hogy mind a jelekből, a Szóból ne sejtsem ki, hogy Jün-
gert ez a háború felébresztette abból a barbár ébren-álom-
ból, amibe az első világháborút követő német összeomlás-
ban beleringatta magát.

Még az utcán, jártomban fellapozom Rilke öt, háború-
ban írott ódáját, az Orpheusz, Euridiké, Hermész mellett
talán a legszebb és most ismét legmegrendítőbb verseit;
Jünger pedig, aki talán épp mert az első világháború
után német militaristaként, német nacionalistaként, a
junkerség költőjeként, a nékem legmegvetendőbb német
szellemi alkatként a háború porosz lélektanának volt leg-
kihívóbb írója – annál is inkább, mert tüneményes sti-
lizta –, s mert megvetetten elképzelni nem tudtam,
hogy egyszer még lehet számomra mondanivalója, Jünger
ezzel a könyvével, ami most a hónom alatt a Rilke-versek
első kötetéhez szorul, hirtelenül és váratlanul rokonszen-
vet váltott ki belőlem, elbeszélgettem vele. Megszólított
emberi szeretetével, őszinte, tisztelgő csodálatával, nem-
csak a francia borok, nemcsak a francia templomok és
múzeumok iránt, de együttérző szánalmával a németek-
től megtiport francia ember iránt, a sajátjaként felismert
francia kultúra iránt; megszólalt belőle Európa, az az Eu-
rópa, melyet ő is meggyalázott az első világháború né-
met dicsőítésével. Ebben a könyvében először mintha
valóban korai mérgezés hosszan tartó lázálmból ébredne:
egy mai németországi német író ő, akiben megszólal a
humánus... Biztató jel a bomlásra, a végre.

Ám nem sokáig morfondírozok így.

A szebeni barokk látványa hamarosan foglyul ejt. Itt, ahol nincs forgalom, elvarázsol a régi város csendje, a régi falak, a bolthajtásos kapuk, a színes zsalugáterek. Itt nem forgolódnak sem katonatisztek, sem németek, sem románok. Sem a szász fekete ruhás, vállszíjas arrogáns csizmások. Ez a fajta nem szereti a csendes, meditációra hívó helyeket. Más dolga van. Ez itt az elveszett Európa.

Valahol a múltban járok. S nem is Erdélyben, nem is Szebenben. Egyik utcából a másikba kanyarodom a könyvekkel a hónom alatt. Kedves, elbűvölő térre érek ki. Pázsit, fű, virágok. Halk szerelmespárok. A nap is kisüt, és elül a hegyek felől szünetlenül fűvő hideg szél. Leülök egy padra, felhajtom felöltöm gallérját, és ismét fellapozom taláalomra az egyik Rilke-kötetet.

„Ez volt a lelkek csodás tárnamélye – suttogom magyarul, rögtönözve –, mint csöndes ezüsterecskék, úgy vonulnak, akár a sötétben át a véredények. Gyökerek közül szökkent föl az emberek felé siető vér, s a sötétben súlyosnak tűnt, akár a porfir...”

S mindez mintha fájdalmas képszerűségében csak az 1914 augusztusában írt öt éneket előzné meg, a látomást a Hadak Istenének sötét útra kerekedéséről, mely Adyban magyarul éppúgy feltépte a pusztulás arcait, mint a másik monarchiabeliben, a németül író Rilkében.

Most papírt kellene ölemben a Rilke-kötetre kitergetnem – akár régi, romantikus rézkarcon a romantikus költő egy ligetben –, és önfeledten írni, írni, lefordítani sort sor után, felnézni a vonuló felhőkre, a bontakozó rügyeken elmerengeni a tavaszi fák között, akárha béke lenne. Béke?...

„Für mein Metier der beste Ort der Welt” – jut eszembe Mozart felkiáltása Bécsben. S gondolom: ezekben az utcákban, elbújva élet és világ elől, hulló vakolatú falak mögött, ilyenkor tavasszal, amikor már itt, a hegyek alatti kertekben is lassan virágzásra öltözködnek az almafák, ez volna talán a hely, honnan nyugalommal szemlélhet-

ném az évszakok vándorlását, s remeghetnék, vonuljon, csapjon át rajtunk a háború utolsó hulláma, hogy szabadok legyünk végre, szabadok...

Micsoda képtelenség!

Háború van. Közeledik az Utolsó Ítélet...

Micsoda képtelenség arra gondolni, hogy itt élhetnék, ebben az idegen városban. Hiszen a magam városában is idegen vagyok. Idegen vagyok mindenütt és gyanús. Tulajdonképpen hontalan.

A néptelen, zezugos utcák egyike hirtelen tömör, hatalmas kötömb elé vet. Amott torony kukkant be szűk térre egy sikátor szoros házsorai között. Huetius tér. Ki volt Huetius? Ellenség vagy humanista? Azt a keskeny utcácskát, mely öble felé csalogat borongó mélységével – úgy érzem –, annak a képét kell innen magammal vinnem, a távolibb emlékek világába, ahol ez a kép majd más ódon hangulatokhoz illeszkedik. Régi mozgóképeken érzékeltették a középkori félelmet ilyen díszletek között. Igen, színpadi díszletek között bolyongok.

Odalopakodom az utca bejáratához. A harmadik ház falából gázlámpa vertvas-tartója hajlik akasztófaszerűen a gyalogjáró fölé. Mintha csak most vágták volna itt le, egy E.T.A. Hoffmann-i vagy poe-i rémtörténetet megelevenítően, az öngyilkos, örült Gérard de Nerval testét. Elvitték a testet, melyből a lélek az Aurelie-ban még így kiáltott a halált pontosan előre érezve: „Elhagytam földi ruháimat, és szétszórtam őket magam körül. Úgy tűnt, az út felemelkedett, és a csillag megnövekedett. Ezután már csak ölbe tett karokkal várom a pillanatot, amikor a lélek elválik a testtől, és delejesen emelkedik föl a csillagok birodalmába. Az éjszaka körei beleptek, és íme, megbizonyosodtam felőle, hogy hatalmassá váltam, és vilányos erők öntöttek el, s én elborítottam mindent, ami felém közeledett. Volt abban valami nevetséges, milyen különös gondot fordítottak rá a katonák, hogy összeszedjenek...”

Hallom, határozottan hallom a lélekhasadásos vagy hasis-kábulatban érzékelt látomás sivítő, rikoltó szövegét.

A szavak elhalkulnak. A katonák mintha most fordultak volna be a sarkon. Még kopognak nehéz lépéseik, fegyverük csörög, viszik a hullát. Az örült költő lidérce valahonnan a hátam mögül suttogva beszél. Hirtelen megfordulok. Senki. Csak a templom körüli beszögellések visszhangzanak titokzatosan, s talán csak azért ez a képzelgés, mert éppily félelmetes e díszleteken túli, a nem középkori valóság is, mert nem ismerem ezt a várost, mert nem szoktam meg a szűk utcák homályát, a terek polgári foglalatát szétvető templomok arányait.

Brassó is lehetne ilyen titokzatos, de ott ismerek minden zugolyt, éltem ott, kissé otthon is vagyok talán utcáiban, régi házsorai között. Mi vár rám Brassóban?...

Körülöttem nemcsak hogy fagyasztóan titokzatos minden, de szinte ijesztő. Persze, az igazi utazónak Dürer kezével kellene itt rajzolni és az ő szemével látni. Ám Dürer tárgyilagos költőisége kevés mindannak az érzékeltetésére, amit a múlt felidéz. Dürer racionalizmusa: magyar racionalizmus. Nem e kép festésére való.

És inkább Breughel képzelete kellene ahhoz, hogy kikeveredve a szűk utcákból a *Grosser Ring* épületeinek előterét alakokkal népesítsük be, s illő cselekménnyel... Lipót mindenható helytartójaként Apafi fejedelem vert magyarjainak holttestén át Caraffa vonult be itt a városba. Első tetteként – nehogy véres híren s szerepén csorba essék, s hogy félre ne értsék, mert nem a békét hozza, hanem a halált – már érkezése órájában akasztófákat ácsoltatott a téren. Egy szebb s szabadabb világban, ha a németek talán már nem ilyenek lesznek a városban, mint most, mint ma, ha eltűnnek, ha elfelejtődnek a fekete formaruhák, sapkák, csizmák, derékszíjak, mert utoléri őket a történelem felelete, de legalábbis a tulajdon lelkiismereti számvetésük, a büntudat – itt e téren szabadtéri játékban mutathatnók majd be Petőfi drámatörredékét Caraffáról, ítéletként e mai idők fölött, s figyelmeztetve

az élőket: ilyen volt itt a história, s hányszor járt körbe a halál: a teuton hóhérok, a végzet hordozói az itt élő népek fölött, a Caraffák.

Ha hátat fordítunk e helynek, a jezsuita templom állja el tekintetünk útját, komor tömbje arra figyelmeztet, hogy a bécsi hatalomnak valaha még a szászokkal is meggyűlt a baja, nyakukba varrta a jezsuitákat, hogy katolizálásra kényszerítse a hitbéli szakadárokat, kik ugyanolyan makacsul váltak protestánsokká, mint amilyen nyakasan megmaradtak később uraik – hogyan is mondta apám? – „pángermánoknak”. Amikor Róma ereje meg-ingott, amikor Európában a polgárosodás megindult, a protestantizmusban egy új, kontinentális nagyhatalom ígérette magát, államokat teremtett, új, korszerű hadseregeket, hódításokat – jórészt katonanépek vették fel hát az új vallást. 1437-38 korai protestánsait, a jobbágyforradalmi erdélyi huszitákat, románokat, magyarokat a szász urak még segítettek leverni. A Habsburg rekatolizálásnak a protestáns német fejedelemségekre támaszkodva álltak ellen. De mi dolgunk mindezzel? Ha csak nem egy sóhajtásnyi: hová lettek már az erdélyi reneszánsz szász humanistái?...

A Brukenthal-palota előtt elhaladva, ahová még vissza kell térnünk egyfajta ünnepélyes látogatásra, elérkezünk a XV. század híres-neves szász *comes*ének, Pempflinger Márkusnak Erdélyben ritkaságszámba menő gótikus épületei elé. Itt szemben a tömör falak: a városháza. Ülésznek a városi tanács urai. Ám ha a látnivaló, elbáméskodtató dolgok háta mögé kerülünk, a városháza körül ismét olyan utcákba pillanthatunk, melyeknek szűk aknáiban akárha az ördög cimborálna a homályban barátaival, régi szebeni kereskedőkkel. Szinte a barokk Prágában érezzük magunkat, várván, hogy megjelenjék a kísérteties Gólem, ámbár ha megjelenne, messzire nem jutna, különösen hogy egy rabbi teremtette, tehát maga is a kizárt fajhoz tartozó... A sikátorok, épp efféle titokzatosságukkal, ellenállhatatlanul beljebb vonzanak és a Finger-

ling-lépcsőkön már megint úgy érezzük, hogy egy fantasztikus film kulisszái között bukdácsolunk, statiszták-ként, akik nem tekinthetik át a látszatokat: a történetet, amelynek néma szereplői. Regényes és képzeletet serkentő itt minden részletecske. Hiszen ha nem lenne most háború!...

Hogyan kerültünk a piac zöldséges állványai közé és e torony alá? Magunk sem tudjuk. – Egy álomban bolyongánk? – Itt már végérvényesen azt kell éreznünk, hogy egy távoli világban járunk, ez már nem is Erdély, ez már maga Németország. Ezt sugallják a teret szegélyező épületek magasba törő háztetői, a falak színei, az egész kép, a vásárlók modora és ruházódása, hangjuk, beszédük és mozdulataik. Érzéki csalódás ez, hogy idehaza járunk-ke-lünk, csavargunk, kémkedünk; igen, statiszták vagyunk egy számunkra idegen világban, mely reánk rétegződött, reánk épült, elborított, betemetett... Fuldoklom, meg-oldom inggalléromat, nyakkendőmet. Akárcsak odahaza, lépten-nyomon a horogkereszt. Fuldoklom! Itt is rosszul-léttel határos undor környékez, az erkölcsi undor testivé változása az idegzetben, akárcsak odahaza, szülővárosom-ban. Odahaza? Nem vagyok otthon sehol.

A valómtól idegen hatalom érzékletes hivalkodása ebben a városban – veszem észre – épp azért oly kihívó és szembeötlő, mert a súlyos épületek, a fölényes könnyedségű díszítések, a felhőknek törő tetők és tornyok, a terek és utcák kiegyensúlyozott művészi képe, mindezek mintha azt sugallnák, hogy történetük csupán előjáték mai pusztulásunkhoz. Persze nem kirándulók a szászok ezen a tájon, persze hogy ők is az egész történelemre és az örökkévalóság mítoszára rendezkedtek be, persze hogy a történetük arról is beszél, hogy voltak itt valóságai az Észszerűségnek, akárcsak a románoknál és magyaroknál, akik végül is tőlük tanultunk korszerűbb mesterségeket. De miért kellene feladnunk otthonunkat vagy legalábbis az érzést, hogy itthon vagyunk? Miért érezzük úgy magunkat, mintha idegenek lennénk? Miért fuldokolunk?...

Kossuth pontosan megérezte, hogyan kell erre a városra tekinteni. Tudta, hogy nemcsak katonailag, politikailag is le kell gyűrnie a szabadságharc hátában elhelyezkedett ellenséget. Nehéz elfelejteni Szebennek, hogy 1437 óta, ahányszor a nép fejét Erdélyben felemelte, innen kerekedtek fel teuton kegyetlenséggel mindenkor a népi megmozdulások első fegyveres ellenfelei, innen szőtték az urak a német hatalmi politika szálaait Erdély hátában, hogy egymásnak ugrassanak románt, magyart. Ez a belső erdélyi testvérharc volt csak biztosíték arra, hogy hatalmukat a gazdag és hatalmas szász urak fenntarthatják, amihez az uralkodó réteg románjaiban és magyarjaiban mindig meg is lelték üzletfeleiket. Mert hatalmasak voltak ezek az urak és ma is azok. Értettek hozzá, hogy a pénz és a fegyver mellett a műveltséget és a tudást is hatalmuk szolgálatába állítsák – ebben voltak európaiak. Mert hiszen ez is Európa, a gyilkos harc a hatalomért, a birtoklásért, a vérengző farkasok, a vadak Európája, mely ebben a fenevad-világban mégiscsak kultúra. Nem tagadhatjuk meg tőlük. Csupa zavar minden...

Ki vette észre, hogy Bethlen Gábor függetlenségre elszánt, kifelé folytatott „kétarcú politikája” török és német ellen, a vérengző farkasok, Nyugat s Kelet ellen, épp az itt élőket megosztó politikában termelte ki az eszes ellenszert: „megosztani és uralkodni”? Miközben, ha akarattuk ellenére is: terjesztették a műveltséget azok között, akik-től megvonni akarták.

Tudta ezt különben Bethlen Gábor is, amikor zsidó pénzembereket hozott Erdélybe, hogy ellensúlyozza a – természetesen Habsburgokkal tartó – pénzes szász urak gazdasági elhatalmasodását. Hiszen uralkodott, tanult, uralkodott, nem utasította el, hogy a farkastól is tanuljon. Ebben volt zseniális. Meg kell tanulni az ellenség fifikáit és módszereit. Meg kell tanulni hősiesen hazudni – sugallja bennem a kém.

Még jobban tudta Kossuth, hiszen felmérhette, hogy ez az ősi Habsburg-ármánykodás, a „megosztani és uralkod-

ni”, a horvát események megismétlődéséhez vezet, s a mindnyájunk szempontjából természetellenes szász–román szövetség lehetősége miféle veszedelmet jelentene nemcsak a magyar nemzeti forradalomra, de egész Európa szabadságára is. Bălcescu és Murgu Eftimie hasonlóképp tudták. Talán ez a régóta, suttyomban készített szövetkezés a szász urakkal egyetértő, de Bălcescunak, Murgu Eftimiunak ellenszegülő vezetők között tette gyanakvóvá Kossuthot Iancu ellen is, s talán ez a pánik hajtotta bele a katasztrofális továbbtaktikázásba a románokkal. Eh, spekulációk!... 48-ban nem tartottak-e a forradalommal szász mesterlegények, plebejusok s a legjobb német szellemek is? 49-ben Aradon nem kötnek fel az osztrákok német anyanyelvűeket is? Legyünk igazságosak, ez a szó: szabadság – németül is létezett... Nem, ebben az igaztalan mai háborúban mégsem lehetünk igazságosak. Lelkiismeretünk akadályoz benne...

Valahogy hiányzik mind ez ideig, meg sem született szigorú számbavétele annak, hogy a rövidlátó és nem stratégiában, hanem csak taktikában gondolkozó nemzeti türelmetlenségek miként akadályozták az Ésszerűséget abban, hogy létrejöhessen az a reális szövetség, amellyel a Habsburg-birodalomból valóságosan kiszakadhattak volna a szláv, magyar, román nemzetek. Mikor érkezik már el ideje „rendezni végre közös dolgainkat”? Mindaddig bizonyára nem, amíg az indulat és hatalom türelmetlensége mímeli és csupán cselből diktálja a gondolkodást, amíg az egymástól való félelem a gondolkodás tanácsadója. Nincs rosszabb tanácsadó a félelemnél. Most is félünk. Az „oszd meg és uralkodj” mindig erre épített. Meddig félünk még?...

Nemrég, elutazásom előtt, könyvkereskedőm mutatott egy gimnáziumi történelemkönyvet; tudta, hogy Szebenbe is elkerülök. Şaguna püspök az iskoláskönyvekben máig is ugyanolyan hős, mint a magyaroknál Görgey. Bălcescuról, e tüneményes regényalakról, aki alig néhány hónappal Petőfiék márciusa után előbb Bukarestben szít felkelést, róla,

ha hamisan is, még csak megemlékezik a történetírás, de nem úgy, ahogyan megérdemelné, hanem felében, csonkán, pedig vak negyvennyolcas indulati-nacionalista nem volt soha, de népi patrióta és filozóf gondolkodó igen. A hivatalos szellem vele szemben hősévé Şagunát avatja. A Szeben felé forduló csaták ideje alatt Puchner generális, a császári és királyi kommandáns egy indiai angol kormányzót is megszegyenyítő érzékkel minden követ megmozgat, hogy a Karlovitzban tudóskodó Şagunát hazahozza, és a testvéri szabadságharccal szemben a magyarral együtt felkelt erdélyi románok élére állítsa. Şaguna, Erdély Jellasicsa, aki persze maga fegyvert sosem érintett kezével, gyakorlati diplomata volt, nem spekulatív széplélek. Emlékeztünk rá a Maros mentén utazva, fiatal pap korában ő csalta lépre és fogta el Varga Katalint; Aradi Viktornál olvastam, hogyan. Mint egy Dumas-regényben. A hívásra Şaguna azonnal hazatért, s Szebenből Bécs és Puchner báró nevében sürgősen az orosz csapatokhoz futott, megsürgetni a Bukovina határán felvonuló cári sereget, siessenek Erdélybe „a magyar forradalom lángját oltani”. És a román forradalom? És Varga Katalin nem román forradalmat szított-e, például nem Horia, Kloska és Krisán zendülését folytatta-e? Ekkor írja Kossuth Şagunáról, hogy ez az ember ezen a földön nem lelhet megbocsátást. Kossuthnak Şaguna iránti haragját ma ismét felróják a németekkel újra szövetkező román urak. De vajon Bălcescu és Murgu román nemzeti, forradalmi erőfeszítése nem szöges ellentéte Şaguna koncepciójának?

Mi ma Bălcescu és Murgu pártján – és Petőfi és Teleki pártján! – Bemet idézzük: ő románt s magyart mindenáron s mindenkivel együtt akart az osztrák despoták ellen vinni, minden itt élő népnek akarta a szabadságot. És még csak magyar sem volt. Mindnyájan hihetünk neki ma is. S jól vigyázzunk, ha Bălcescut idézzük, ne feledjük el: ő is a teljes, az egyetemes románság felé nézett, az erdélyi románok és a hegyeken túli román nép egyesülését akarta, ebben nem alkudott Kossuthal, aki ebben volt katasztro-

fájlisan rövidlító, amíg csak le nem késett. Bălcescu nem Şaguna módján, nem a másik nép kárára akarta így, de természetadta jogként, modern koncepcióval, hogy együtt él-; hessenek az egyfajtájúak. Kossuthtal talán, ha a cári seregek be nem vonulnak, végül is megtalálta volna a módját – s Telekivel még inkább –, hogy egymás mellett élve román és magyar ne egymás elnyomója legyen, hanem szabadságuk kölcsönös biztosítóiként és megtámogatóiként éljen mindkettő, függetlenségben, tulajdonképpen Bethlen Gábor gondolatát folytatva, most már a Habsburg- és a cári hatalmak között, szövetségben egy finnugor és egy latin nyelvű nép, mindkettő útjában a vetélkedő nagyhatalmak terjeszkedésének. Kossuth, minthogy késleltette Debrecenben a Bălcescuval való megegyezést, Şaguna kezére játszott. Az utolsó kártya ez lett volna: megegyezni Bălcescuval. Idején s nem késve...

De hagyjuk abba a fékezhetetlen álmodozásokat... Szeben külön hatalom és külön erő Erdély szívében. Középkületei és a régi magánházak nem a ma született polgár hatalmáról beszélnek, amely nem a *citoyen*, hanem a *bourgeois* hatalma. A múlt századokban a polgár, értsd: a kereskedő, mohó kezével Kelet felé nyúlt, de szemét az irányító Nyugatról soha le nem vette. Az arany, a drágakő, a szőnyeg, a kelme Keletről jött, de a reneszánsz, ahogy arról a Huetius téri parókia csodálatos finomsággal kifaragott csipkés főkapuja beszél, a városra Nyugat vonásait nyomta rá, akárcsak a barokk. A szellemi köldökzsinóron Nyugat mindig a szászság hatalomra való erejét táplálta, hatalmi érdekei szerint.

Minden város arcára írva a tulajdon, sajátos szelleme; egyedüliségét az épületek, a műemlékek sugározzák magukból. Ne engedjünk a kísértésnek, utasítsuk el a kárpáztatot – háború van! –, Szeben arcára a kultúra dicsősége is reávéste vonásait, szellemétől ma mégse engedjük magunkban a széplelket” megtéveszteni! Ne tévesszenek meg a múlt ma csalóka szépségei. Majd egyszer, ki tudja mikor, zavartalanul átadhatjuk magunkat nekik, és

magunkévá tehetjük, ha minden, a magunk léte is – ha még létezőnk! – más, ésszerű értelemre tesz szert a történelemben. Még kevésbé tévesszen meg ez a mai város: a gótika, a reneszánsz, a barokk a város valóban elbűvölő arcán mind megannyi nyoma és jele a még feudális Keleten a polgárosodó Nyugat terjeszkedésének, akárcsak ez a mai rend, tisztaság, fegyelem – amely Nyugaton meggyalázza a Thomas Mann-i polgárságot –, amely tulajdonképpen hivalkodó mértékvesztés, ám civilizációként, ha eltekinthetnénk attól, hogy mi a jelentése, mégiscsak irigyelhetnénk. Még csak nem is irigyelhetjük, ez az indulat minket aljasítana le.

Békés időkben persze mindent másképp fogalmazhatnánk. Arról elmélkednénk, hogy minden hatalmi terjeszkedés ocsmányosága végeredményében múló, mert történelem, s ami nyomában megmarad, ha civilizáltabbak a hódítók, mégiscsak a magasabb civilizáció s a kultúra; a kultúra, mely mindig is elítélése volt a barbárságnak és az elnyomásnak. Minden megsemmisítő Hatalom a tulajdon megsemmisülését hordozza magában, s hiszem, hogy a kultúra humánuma ilyen megsemmisítő benső erő. És most már tudom azt is, miféle kém vagyok. Ennek a humánumnak a kémje... A kultúra megmarad, nem mákonynak, nem mítosznak, de a pallérozottabb ész és erkölcs fegyverének, alighanem az eljövendő hódítók ellen is. Kelet-Európa történelme: hódítók jönnek és mennek és megint jönnek... Valóban barbárok lennénk mégis, mi magunk is, ha nem sajogna, nem fájna bennünk eleve a sejtetem, hogy mindezt a csínt, szépséget, amelynek varázslatát ma elutasítjuk, ezt az architektúrát, a civilizációt és kultúrát, amit a város arca sugároz, maga alá temetheti, romba döntheti a háború. Ez a csín és szépség, a régi humánus szellemi szépsége mindannyiunké, nemcsak teremtmőié, de a miénk is, a megtiport Erdélyé...

Tulajdonképpen az fáj, hogy úgy beszélünk Szebenről, ahogyan beszélünk. A háború megvakít...

Ma egyfajta új, más civilizációs tárgyiasság és egyfajta új, idegen hősiesség dívik itt, katonás magatartás, zászlók, felvonulás, ropogó jelszavak, dobok, kürtök, egyenruhák, csizmák, a nemzetiszocializmus, mely megtalálja a támaszt mind a friss román tőkés rétegben, mind a mi kis, nyomorult magyar úri és alattvaló spekulánsainkban, új szövetségben ismét a magyar és román nép ellen, melyre a történelemnek népeink ésszerű szövetségével kellene felelnie, s ezzel talán végleg eldönteni a nagy nemzeti vitákat ezen a földön, mely valóban tündérgert is lehetne. Pusztá véletlen, hogy nincsenek a háborún gazdagodó magyar nagytőkéseink. Ők is ott állnának a németek oldalán: nem lenne választásuk, mint ahogyan másoknak sincs. Széchenyi még álmodhatott nemzeti kapitalizmusról. Keleti álmom. Nagy szakállas német gazdaság-filozófus kortársának már más víziói támadtak, átlátott a tőke nemzetiségén, továbbmutató törvényeket fedezett fel.

Bonyolult gótikus ívszerkezetei ellenére a hatalom komor kifejezője amott a lutheránus katedrális is. Hiszen a templom – mondtam már – építői számára vár is volt mindig, előretolt katonai állás a leigázni való többiek szíve táján, ideggócaiban. Innen nőtt a táj fölé a város, a vár, innen a templom alól, hatalomnak és félemlítésnek, fegyveres támaszpontnak a nyugtalan nép ellen. Józan és komoly jelkép hát a katedrális. 1350 táján már készen állott. Egy csoda Keleten. S ha francia és német rokonai jórészt a katolikus miszticizmus nagy időinek szállásai maradtak a történelemben, ebben a templomban a hívők hideg pragmatizmussal és talán a kezdet kezdetétől valami klasszikus merevséggel, a kereskedőlélekből felcsapó dohval s hűvösséggel gyűltek össze a magas, faragott kőoszlopok között, a Hatalom gyülekezete voltak ők. Felemelően ívelő menyendezete alatt az arany és a pallos birtokosai ugyanúgy áhítatba merültek, mint a közrendű polgárok és mesteremberek, hatalmukért énekelték a zsoltárt.

A templomba igyekszem; a városra hideg eső csorog alá, megint eső, s lehet, hogy napfényben másképp látnám

mindezt. Tagadhatatlan, az egyik oldalszárnyban elhelyezett egyházművészeti múzeum különös sugallattal figyelemzetet megint: milyen gazdag ez a nép a mienkhez képest, milyen gazdag ez a templom a siváran fenséges enyedi istenházához képest. Ám én mégis ott, Enyeden éreztem otthon magam. Ott még a nap is kisütött, itt idegen vagyok, a nap épp csak hogy megmutatkozott, és az eső másképp esett, elszomorítóan, tragikusan.

Esik az eső. És másképp esik.

Csak az oltár melletti hatalmas falfestménnyel szemben érzek némi meleget szívem táján. „*Hoc opus fecit magister Johannes de Rosenav*” – szól az aláírás. Victor Roth a *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen* című könyvében azt mondja a közel ötven négyzetméteres freskóról, hogy „egészen kiváló helyet foglal el Erdély művészetében”. Büszkén nézegetem az olasz *trecentónak* Németországon át idevetült vonalait, színeit, formáit, perspektívalátását, s tudom, a Rosenav név mögött magyar művészt rejteget az eltelt ötszáz év: Rozsnyói Jánosnak hívták a mestert. Egy Hermann nevű érzéketlen restaurátor saját kemény és költőtietlen vonalaival sokat pusztított el kétszáz évvel később az eredetiből, de a nagy tragédia még homálytalanul él a témában. Talán a nagy erdélyi dráma fájdalmas tükre ez. Hiszen az 1437-es huszita felkelés még alig viharzott el a hegyek fölött, amikor a falfestő Rozsnyói nekilátott a templom díszítésének. És Szebennek abban az időben még bőven akadt mondanivalója Budai Nagy Antal, Kardos Iuon és Jákob sorsáról, a magyar s román felkelők hun lendületű viharáról, mely a szászok zsoldosait a Barcaságig űzte, s végül az urak, közöttük a szász urak s hadászpolicusok csalafinta fogásairól, a parasztok törbe csalatásáról, a kijátszott kolozsmonostori szerződésről, a tordai vesztőhelyről. Minderről hallhatta még a közvetlen emlék erejével ható szót magister Rozsnyói a templom papjai közt, az ebéden a küküllőmentiből hörpölgetve, vagy a völgybe futó sikátorbeli kocsmákban a felkelők utódaitól, erdélyi vándoriparosoktól, katonáktól, fuvarosoktól, kik

megint háborítatlanul szállították Brassó felé a szász mívészek áruit, vagy Brassó felől hozták szekerekön az odáig eljutott török brokátokat. Ők látták a parasztháborút. Úgylehet maga a piktor is. Műve tanúsága szerint igen.

Elképzelem Rozsnyói mestert, amint szótlánul hallgatta az emlékező suttogást, és visszatérve az állványokra – talán éji óráin sem tudott szabadulni a végső, az igazi nagy képtől –, a Krisztusban, akit festett, magát a népet látta, s az ő másán át beszélt belőle az eposzköltő a jobbakban hívókhöz, a világhoz és a messi jövőhöz.

Így festette a falikép három részében, alul, a vérző Krisztust: a szenvedő népet.

A közepen, Krisztus keresztrefeszítését: a halálra kínzott nép végső állapotát.

És felül: Krisztust, de nem a megbocsátót, hanem egy apokaliptikus bírát: a holnap ismét ítélkező népet...

Ám lehet, hogy csak a felcsigázott képzelet magyarázza így a múltakat, a történelmet s e régi magyar festő művészi cselekedetét, képes beszédét – itt a szászok között, ma. Lehetséges, de ez nem homályosítja el az oltárkép történelmi értelmét, humánus szépségét és igazát, hiszen nem voltunk még soha közelebb ez oltárkép három részének egyszerre érvényes jelentéséhez, mint éppen ma, amikor valóban büntetésszerűen és az apokalipszis erejével gördül már vissza Nyugat felé a Nyugat felidézte háború, s egy napon, talán nem is nagyon sokára, eléri Szebent – ismétlem folyton-folyvást a jeremiádot –, és a nép is megjelenik a szász *comesek* városában igazságot tenni jelen és múlt fölött. 1444-ben, nyolc esztendővel a felkelés leverése után fejezte be festményét a mester; egy esztendő híján félezred évvel ezelőtt. S talán épp 1944 leend a jóslat beteljesedésének, a harmadik jelkép megvalósulásának esztendeje.

S hogy mindezeket láttam – mi egyebet tehetnék? –, igyekszem vissza, most már felcsigázva, a Brukenthal-múzeum felé.

Látod – cserélek eszmét önmagammal, mert hát kivel mással a teutonok között? –, látod, micsoda romlott európai vagy? Oly javíthatatlanul, mondhatnám sznob mód járod a múzeumokat, mint az utazásod regénye elején idézett Barnabooth. Azóta, hogy elindultál, már szinte el is felejtkeztél róla, holott ugyanolyan idegenül és egyedül barangolsz ebben a fagyos és esős világban, mint Larbaud hőse a kihűlt Nyugaton, Flórencben báméskodva, miközben Szeben persze nem Firenze. Tulajdonképp az emberiséget keresed te is, de te már nem találsz meg.

Eszembe jut a cocteau-i anekdota: hogyan jártak ketten Picassóval 1917 húsvétján Rómában templomokat látni, egyik utcából ki, be a másikba, amíg Picasso ki nem fakadt: „*Nous vivons, comme des chiens...*” Úgy élünk, mint a kutyák.

Magamon is észreveszem, hogy hivatásszerű komolysággal láttam neki a szebeni látványosságok „feldolgozásának”. Úgy élek, mint a kutya. A kis szebeni bedekkerrel a kezemben járok-kelek, s egy Al. Dima nevű román tudós könyvével Szebenről, mit végig valószínűleg sose olvasok. A végiglapozás közben, hirtelen átfutott mondatok miatt: az ő hőse itt Şaguna, s a történelmi törvény számára: a szász hatalommal való megegyezés a harmadik ellen. Ami persze már nem a művészet kérdése, hanem mai politika, amit a holnap román politikája már nem vállalhat majd: Bălcescu szelleme fog visszatérni...

De Dima úr szebeni városkalauza nem szegi kedvemet. A hírhedt és hallatlan kultúrájú szász báró palotájába összegyűjtött kincsek megtekintését ki nem hagynám semmiért e világon. Hiszen ezeket valójában már ismerem is. Balogh Edgár beszélt a palota képtáráról, könyvtáráról, a később melléje helyezett néprajzi gyűjteményről, maga is némileg áldozatául esve az ábrándnak, hogy az itteniekkel még akad mód – a barnainges történelem ellenére – a közös ügyek közös intézésére. Holott még Kazinczy is, aki talán még Baloghnál is jobbindulatú íróember vala, ez pedig igen nagy szó –, még ő is némileg hűvös, tartózkodó

érzelmeikkel járt e falak között nevezetes erdélyi utazásán. Alig közeledik delizsánszán vagy szekeren – isten tudja, hogyan utazott itt –, máris így vélekedik: „Még messziről látni, hogy Szeben századok óta hízik...” Sőt Brukenthalról még rossz véleménnyel is van. Idegenkedését igen szellemesen juttatja kifejezésre, amikor mentegeti, hogy nem értett a képekhez, mert, amint mondja, Erdély gubernátorának nem a gyűjtemény remekei, hanem a legjelentéktelenebb képek nőttek szívéhez.

Lám – Kazinczy is elfogult volt...

De íme, megérkeztünk. A hamisítatlan barokk udvaron vagyunk, s hosszas csengetés, huzavona, tárgyalás után ör kíséretében el is indulhatunk a képtár megtekintésére. Mögöttünk a bejáratnál gondosan reánk zárták a rácsot, nehogy nekiiramodjunk hónunk alatt a kincsként biztosítószerkezettel őrzött híres van Eyckkel – látta-e Kazinczy urunk? –, és eltűnjünk az utcán a többi rabló és naplopó között a kincscsel, mit ellopni nem is tudom hogyan nem jutott még eszébe napjaink hírhedt képlöpő gyűjtőinek...

Szeretném megmondani az örnek, ne vigyázzon rám, udvariasságával oly buzgalommal leplezve gyanakvását, hiszen valószínűleg nyomomban járnak Szebenben is az útonállóknál semmivel sem különb titkosrendőrök. Az ott-honi rendőrség már a nekem kiadott utazási engedélyből is tudja, hogy Szebenben vagyok, s ha fontosnak tartja – s alighanem fontosnak tartja –, értesíthette már itteni cinkosait is: ügyeljenek rám, amit nem mulasztott el Rusu úr sem Enyeden. A szálloda portása is bejelentett a rendőrségnek. A „*Polizei*” a kezében tart. Megszöknöm így hát nem lehet, sem lopott képpel, sem anélkül, fogoly vagyok valóságosan és jelképesen is.

Öröm engedelmével az ablakhoz lépek, és lenézek az udvarra. Itt gördültek valaha a meggyszín bársonyüléses fogatok Erdély előkelőségeivel, Brukenthal híres palotai ünnepeire érkezvén. Itt, ezekben a termekben zajlott a kormányzói udvar életének vidámabb s ünnepibb része,

magasan dicsőítve e körben Mária Terézia nevét, ki a kor pletykái szerint nem vetette meg az olyan csinos és tehetséges férfiakat, amilyen a császárnő jóvoltából tüneményes pályát befutó Brukenthal is volt; valósággal gyönyörűsége telt benne, hogy ez a miniatűr udvari élet a magyar bugrisok és román medvék vad világának közepén, fényűzésével, előkelőségével és eleganciájával szakasztott mása a német hercegségekének, ám mégis osztrákos stílusban, mintegy a bécsi udvar színes, zajos, intrikás mozgó tükörcépeként.

A bárót egyébként már származása is erre a karrierre hívta el, hiszen apja, Breckner Mihály 1724-ben azért kapta meg a nemességgel a „Brukenthal” előnevet, mert különös érdemeket szerzett a Rákóczi mellé álló s a Béccsel szembeforduló felvilágosult erdélyi magyar nemesek elleni harcban, a császári érdekek megvédéséért.

Úgylehet Kazinczynak, az egykori magyar jakobinusnak is eszébe jutott ez az apróság, s innen leplezetlen elfogultsága a báró iránt. Holott hozzá még közelebb esett az idő, amikor II. Józsefet látták vendégül e termek, még Mária Terézia uralkodótársaként, a tarokkozó s *l'hombre*-t játszó előkelőségek között, zöld szárnyaskabátban, ragyogó fehér mellényben, fekete selyem térdnadrágban vagy ezüstsarkantyús lakkcsizmában, a vastag keleti szőnyegek, a szalonok rózsaszínű és sárga, viaszfényű tapétás falai között, száz meg száz gyertya fényében fürdő arccal.

Talán a könyvtáron is végiglejtett a trónörökös, és elégedetten bólogatott a hetvenkötetes első Voltaire-kiadás lapjait forgatván, s nőies ujjaival talán könnyedén végigsimított Aquinói Szent Tamásnak 1469-ből való s a könyvtár díszét jelentő teológiai kommentárján is, emlékezetből latinul idézve himnuszait, a *Pange lingua gloriosit* vagy a *Lauda Sion*t, bizonyítandó, hogy aufklärizmus semmit sem tagad meg, ami szépség és művészet.

Bizony, semmi ehhez a könyvtárhoz képest az enyedi gyűjtemény, hiszen itt ma nem kevesebb mint 364 *incunabulum*ot őriznek s 150 ezer kötetnyi könyvet, tízszer any-

nyit, mint Kazinczy idején, aki még csak 16 ezer könyvről tud, s erről is csak egy mondatban emlékezik meg, mintegy haragudván még a szászok könyvtárára is. Kedvemre való elfogult kedély az öreg lázadóé.

A Brukenthal-palota méretei, pompája, díszei és termei s az egész épület külsejéből, bensejéből sugárzó fenségesen arisztokratikus tudat is már elárulja, hogy a nyugatos szellemű és műveltségű hatalmas úr, akinek akaratát a palota kifejezi, több volt egyszerű udvari kegyencnél: isten s a maga tehetségének kegyelméből valójában s valószínűságon uralkodó Erdély földje felett, koronázatlanul is. Erdélyben, apja örökébe lépve, a magyar uralkodó osztály vezető szerepével ő végzett jó időre.

Csinosult a palota s nőtt a Nyugat-Európából ide összehordott gyűjtemény, melynek darabjai közül vádolva néz ki egy-egy arc. A Rákóczi arca, ahogyan Kupecki festette meg, vállán a nyuszt kacagánnyal; ápolt úrbajszá alatt élvezeteg, szinte nőies ajka, szemében az a tüzes és határozott tekintet.

És itt van a Horia, Kloska és Krisán Martin Stock festette kicsiny méretű arcmása. Horia sötét köpenyben, szerzetesi keménységű arccal, csupa lélek és szellem. Kloska szelíd lírai mosollyal ajka szögletében, vállán báránybőr bundával, Krisán lázadó, sötéten égő tekintettel, fekete zekében.

Az ő arcmásukra mindjárt az első terem egyik fülkéjében találtam rá, mint aki tudja, hol keresse a lázadás diszszonanciáját a palotában. S mintegy felhívásként a román látogatókhoz, s meghamisított értelemmel: a szász urak „azonosítják magukat” a vértanúk „magyarellenes” ügyével, hamisítva és elrejtve a tényt, hogy Horiáéknak nem a magyarral – hiszen a felkelők közt nem egy magyar is volt –, hanem a szipolyozó urakkal volt dolga, az osztrákokkal is, az udvarral is, amely Horiát ígéreteivel félrevezette, becsapta, de nem számolt jellemével. Azzal, hogy a vállveregetésektől, a barátságos ebédektől, a filozófiai beszélgetésektől, az ígéretektől nem szédült el, mert ő

nem írt alá váltót az örökkévalóságra; nem szerelték le, nem vágták zsebre, mint ahogyan hitték.

Állogálok a három vértanú képe előtt, tisztelettel s hosszasan vizsgálom vonásaikat, s valami elégedettség-félét érzek. A mi nemzedékünk, a „kisebbségi nemzedék” fedezte fel őket a magyarok számára, mert fel kellett fedeznünk, hogy a román nép nyolcvan százalékos többségét kitevő parasztság nemcsak ellenkezője annak, amivé a magyar úri közszellem hamisította, hiszen egymáshoz kötözött sorssal a történelemben vele együtt élünk, szorosabban s feloldhatatlanabban, mint a házastársak. Férj, feleség a közös fedelet odahagyhatja, nekünk, sem egyikünknek, sem másikunknak nincsen hová mennünk, ez a Sorsunk, a szülőföldünk.

Nézem a három arcot, s tudom, hamarosan elérkezik az ideje, hogy új történelmet írjunk, hogy ne az uralkodó rétegek imperialista versenyét szolgálják szolgáló-ideológiák, hanem a nép közös szabadságakarát, a románokkal egyenlő magyarét, mert ahol e népek társadalmi szabadságáról, a Bécestől való függetlenségről volt szó, ott sohasem voltak jelen a szász urak. – Úgylehet 48-ban egy plebejus részük mégis. – „*Tumultum rusticani valachorum in Transilvania excitati author.*” Ezt írta a festő a három forradalmár arcképe alá, s gondolom, értünk is, a magyar jobbágyért is küzdöttek s haltak meg ők, e románok, a csontjaikat összetörő kerekek alatt s a bocskorszíjon, melyre Krisán felakasztotta magát; nekünk is van közünk hozzájuk, ahogy az ő népüknek is van köze Dózsához. Ez a „közünk van egymáshoz”, ez Erdély sorsa.

Igen, e három arc itt, egy keretben fontosabb – zajlanak gondolataim –, mint az, hogy a következő termekben hány holland festő képe lóg, vagy hogy Rákóczi festője, Kupecki, valóban magyar volt-e, amint Kazinczy mondja, vagy a cseheknek van-e igazuk, amikor maguknak követelik, vagy a lengyeleknek, akiké Kopeczyként. Fontosabb e három arc más Lorenzo Lotto Szent Hyeronimusánál, fontosabb Hans Memling Olvasó férfiújánál s talán

még a gyűjtemény nagy kincsénél, Jan van Eyck valóban csodálatos kékekkel tündöklő férfi-arcmásánál is. Fontosabbak az osztrák barokk mesterének, Martin Meytensnek Mária Teréziáról festett „üppig” arcmásánál is, mely miatt, hogy meg ne szólják a kegyenc Brukenthalt, amiért legszebb terme főhelyén őrzi – s nem azért, mert az illeti meg a császárnőt, hanem ennél bensőségesebb ok folytán –, hozzácsapatta a nem is rossz piktorral a császárnő férje, a némileg ütődött I. Ferenc arcképét is.

Csak még az ifjabb Pieter Brueghel képe érinti meg a szívemet. Címe: A vifleimi csecsemők megöletése. A mozgalmas és valóban drámai kép nemcsak festői tulajdonságaival ragad meg, de korszerű jelentésével is. Marcóna és vad férfiak egy falu gyermekeit irtják. A gyilkoló zsoldosokat a félelmetes feketébe burkolt kapitány tartja mintegy végzetes delejezés alatt: öljenek kímélet nélkül. A halál és a jelen ez az alak. Ott áll Jugoszlávia felperzselt földjén, ott áll Csehországban, Lengyelországban és a vérbe-tűzbe borított ukrán és orosz földön, ott áll a megsanyargatott Franciaországban, Belgiumban, Norvégiában és Hollandiában is s talán éppen azon a talpalatnyi földön, amelyen Pieter Brueghel állt lázasan és kicserepesedett szájjal, égő szemekkel, víziójától marcangolva festőállványa előtt. Köze van Rozsnyói János oltárképéhez az ide nem messzi székesegyházban...

Itt, ez előtt a kép előtt gondolok Péter fiamra. Megéri-e vajon a végét ennek a vérengző európai örületnek, vagy őt is utoléri a végzet, mint a Brueghel földjén élő, a szerb, a cseh, az ukrán, az orosz és a zsidó kisgyermeket? Ez a gyermekek hóhérainak kora. Még nem vagyunk túl rajta, még ha alkonyodik is nekik. Annál eszeveszettebbek.

Minderre itt szeretnék feleletet, épp ebben a városban, a fekete ruhás férfiak városában és ebben a palotában, ahol több mint másfél százada fekete öltözékét, a halál jelképét és ruháját selymekkel, zöld bársonykabáttal, színes szövetekkel és brokátokkal s az ajka szegletében bujkáló élvezteg mosolyával, a hatalom mosolyával leplezte a kegyenc.

A képtári sétának hirtelen hatalmas börtönrácshoz hasonlító vasajtó vet véget, elzárja utam. A szótlan őr eddig zajtalanul, hűséggel követett, minden mozdulatomat figyelte, oly ragaszkodással, mint A kastély című Kafka-regényben a hőst a melléje rendelt szolgák. Váratlanul megszólal:

– Odaát van, uram, a néprajzi múzeum.

Hangja hallatára összerезzenek, de már fordul is csikorogva a zár és belépünk a helyiségbe, melyről Balogh Edgár mesélt szakértelemmel hosszú történeteket, kimerítően értekezve különböző háziipari holmik viszonyáról és rokonságáról az erdélyi három népnél. Néprajjszakos volt a prágai egyetemen.

Hogy el ne bízzam magam, az őr figyelmeztet:

– A jegyet majd utólag tetszik kifizetni, ha leérünk a bejárathoz.

Túlzott liberalizmus ez egy effajta úr részéről – gondolom –, de helyénvaló. Ha már képet nem lopok, a jegyet kifizetem. Itt a bokályok és égetett, mázos agyagtányérok, keresztöltéses és írásos kézimunkák és boglárok közt végre feloldódik az a hadakozó érzés, amit még az épületbe való belépés pillanatában éreztem.

„Semmiféle faji előítéletünk erdélyi szász testvéreinkkel nincsen” – írta Balogh Edgár, sőt még Bem tábornok brassói falragaszát is idézte 1849. március 21-éről: „*Magyaren, Sachsen, und Romenen reicht Euch Brüderlich die Hände...*”, s keresve az ellentét nyitját, úgy látja, hogy a szász–magyar viszony csakis ott szakadhatott meg, ahol a szászok erdélyiességüket feladták. Elmondható-e, hogy Brukenthal és udvara nem adta fel? Vagy hogy ma ismét nem adatott fel ez az „erdélyiség”, amely valójában sosem volt hármasság, legfennebb az urak taktikai hármasság? A szász népi életnek ezek a tárgyai arról beszélnek most körülöttem, hogy mit nem szabadott volna nekik, legalábbis uraiknak ma feladniuk, önmagukat s ezzel az összetartozásukat a közös szülőföld közös-

ségével, a szülőföld törvényeit. Apokaliptikus és prófétai szavak tolulnak fel emlékezetemből:

„... De amely nép valaha is elfelejtette Erdélyt – írta Kós Károly –, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban is, el fog esni a jövőben is menthetetlenül...” Kós továbbment, mint Balogh: a megállapításból erkölcsi következtetést vont le.

Igen, Erdély a nép dolga és ügye. Most is a nép él kettészakadtságban. Nem urai.

Félő, hogy ha van igazsága Kós prófeciájának, épp 1940. augusztus 31, a Bécsi Döntés napja az, amely az Erdély elleni bűnbán elmarasztalja mind a három erdélyi nemzetet, a magyart, a román, a szászt egyaránt. – Mit tettek ellene? – S elmarasztalja őket ez a háború is, amelynek eljövételére már a Bécsi Döntés figyelmeztetett, s amelynek be egyforma esztelenséggel engedett mind a három nép! Mert hát mit tettek ellene? Mit tehettek ellene? – kérdi a rezignáltabb belátás. Urai megfosztották attól, hogy tehesse. Minden vád a Hatalomra száll vissza...

A néprajzi múzeumban felhalmozott fegyvergyűjtemény ébreszt rá: árulás árulást követett itt mégis, és egymást érték a népellenes merényletek; a magyar urak bűnös cinrossága mellett szól a megtámasztott kivégző pallos és az éles keretű, csontokat s végtagokat szétzúzós kivégzőkerék, melyet a szászok függetlenségének elismertetése jeléül 1583-ban Báthori István adott a szász urak kezébe. Az ilyképp valósult hatalom gyakorlásának beszédes jelképül.

És Szeben szász relikviái közé tartozik a Roland-szobor, mely egykor a Nagy Köröndnek nevezett főtéren állva hirdette, hogy a városi tanácsnak joga dönteni élet és halál fölött, kivégezni és kegyelmezni, bár a kegyelmet ők ritkán gyakorolták. S mintegy ellentétéként a mártírokat tipró keréknek, a Roland-szobornak, odaát a román múzeumban, ugyancsak szöttesek és agyagkancsók közt őrzik a román kegyelet Horia albáki házának kapuját...

A múlt a jelennel így torlódik szüntelenül egybe, s bizony az emlékek idézésével – úgy érzi a kém – szinte

annyit mondhatunk, mint amennyit a Szóval, mellyel a zavaros jelent festenők. De a tegnapot idézve, annak jeleit, jelképeit régi képekből kiolvasva, mintha máris megszegtük volna a kémekre szigorúan kötelező óvatosság szabályait, könnyelműek voltunk, felelőtlenek.

Hiszen tudjuk, önmagunkat csaptuk be ezen a szebeni reggelen, amikor elhatároztuk, nem veszünk tudomást a nyomunkban ólálkodó rendőrügynökökről, fumigáljuk őket, s úgy teszünk, mintha valóban kémekként – a humanizmus kémeiként – járnók a város utcáit, tehát kellő biztonságérzettel, fennhéjázóan bízva éberségünkben, leleményességünkben és ösztönünkben, valamint gyorsan kapcsoló elménkben. Ám a kémkedés mindig kockázat is. Ezzel eleve számot vetettünk, tehát nincs már mit remegni azért, hogy késői koroknak jelentendő a tényállást, megfigyeléseinket papírra vetettük, Kazinczy erdélyi levelei is halála után láttak nyilvánosságot...

Bízunk továbbra is a Gondviselésben.

Eddig kegyes volt hozzánk. Megérdemel egy hálaadó misét a székesegyházban, a piktor Rozsnyói János mához szóló fél évezredes oltárképe alatt. S épp ma, a lelki pestis idején. Sors, kegyelmezz meg nekünk!...

X. SZEBENI BÁRÁNYSÜLT

Kavargatom barna feketekávémát, ezt a háborús lötytyöt. A német katonatisztek jobbat isznak. Érthető, szükségük van idegeik állandó felfrissítésére.

A kávéház ablakából nézem őket.

Járnak-kelnek a fekete formaruhák, a fekete csizmák és a fekete antant-szijak. Meg a tisztí uniformisok, köztük a szürke posztóból készült német.

Volt itt valaha a szász városokban egy írói felkelés.

Az előző világégés után – kazaltűz a mai városnyi tűzvésekhez képest – a szász irodalom a hasadt német lélek lázadásában ébredt magára, az expresszionizmus kiábrándultságában, tegnaptagadásában, ébredésében a „pángermán” álomból, és az Embert énekelte, az ember széttéptettségét jajongta, a szaggatottságában ordító közös európai fájdalmat és gyászt a tulajdon fájdalomként. Az volt a Szó. Aztán jött a beszéd. A hon felfedezése. Kós le is fordította Meschendörfer *Coronáját*, az erdélyi regényt.

A két világháború közötti időben szinte kizárólag Molter Károly tartotta számon a szászok irodalmát. Zillichet, aki kezdettől elvágycokozott innen, a szűkké vált hazából, s lenézte, lebecsülte a mi idegenségünket, és végül a háború felé rohanó Berlinben kötött ki. Meschendörfert, a *Die Stadt im, Osten*, Brassó városa regényének szerzőjét, aki a magyarokról való véleményében éppúgy egyezik Zillichel, mint pályafutásában: ebben a pusztításra törő teuton hatalom Németországában ért partot, a dühöngő és örült germán Óceánban. Ambár ők azzal az esztétikai igényvel és képességgel műveltek még itthon irodalmat, hogy a

korunkbeli szász írást elsőnek emeljék ki a kispolgári „*Heimatkunst*” műkedveléséből, fel az egyetemes művészetbe – valóban nem tagadhatjuk, írni, azt tudtak és ma is tudnak –, de számunkra ma, „nagynémetekként”, hogyan is jelenthetnének többet, mint például Karl von Möller, aki a bánági svábokról szóló regényében nem arról beszélt, ami az itt élő népeket egymáshoz köti, hanem ami elválasztja őket: a tegnapi „pángermán”, a mai „nagynémetesgre” előre utaló hódító gondolatot írta meg.

Akkor már inkább a tegnapi Thomas Mann – a két háború közötti évek: már a tegnapi – és a mai Ernst Jünger.

Mit tagadjam, nem ismerem kellőképpen ezeknek a szász íróknak műveit – ami persze hiba, de ne mondjak valótlan-ságot, hadd legyenek pontos: ilyenekként nem akarom őket ismerni! –, így hát félre is hagyom csendes számonkéréssel s inkább közömbösséggel ezt az irodalmat – nem gyűlölettel, csak kimondhatatlan szomorúsággal –, hiszen ezek az írók már messze vannak Erdélytől, s ide ki tudja visszatérnek-e még valaha. Ide Erdélybe, ahol valaha mégiscsak emberi szókat írtak ők, ide, ahonnan bennünket, akik maradtunk, félmaréknyi néma magyar író, semmilyen mákony, semmilyen csalogatás, semmilyen „siker” ingere nem vonzott el; maradtunk ebben a viharban is, a pestisben talán halálig és azokkal, akik a földön hívek, magyarokkal, románokkal, bizony, bizony, mondom, a néppel, a nálunk is szerencsétlenebbel.

Schillert kellene a rohamszíjas, csizmás fekete egyenruhások fejére idéznem, Johann Christoph Friedrich Schillert, akinek ebben a városban egykor kultusza volt, mert voltak itt is aufklärista és romantikus lázadó németek, akik állva és sírva tapsolták meg a *Kaballe und Liebet*. A város falain az Ármány és szerelem előadását most is hirdetik a szikár betűjű falragaszok – szél még nem tépte le őket, eső meg nem mállasztotta, golyó még nem fúrta át –, de nem a letűnt romantika utáni nosztalgiából, hanem nyilván az egyik felvonás végén felviharzó s Angliára

szórt átok miatt. Egyébként bizony nem tudom miért elevenítenék fel éppen a Szabadság utáni áhítózásnak, a zsarnokgyűlöletnek, az Egyenlőséget hívó szónak ezt a gyönyörűen szenvedélyes, klasszikus német színpadi költeményét.

A klasszikus hagyományt mindig, minden kényuralom kisajátítja, kénye eszközévé erőszakolja. A halottak nem védekezhetnek.

Igen, idézzük csak Schillert, idézem épp itt s az újra kiderült időben, hiszen elállt az eső, kisütött megint a nap a szeszélyes erdélyi égen. Ám a zsúfolt, hömpölygő tömegtől elárasztott utcákon, épp itt, ezen a helyen, egy barokk templom előtt megállván, kinek is mondhatnám el a schilleri mondatot: „A templomok a szem számára még szentek maradtak, amikor az istenek már rég nevetségessé váltak...” A fekete egyenruhások isteneiről is sejtjük, hogy ha a Walhalla-végzetet személyesítik is meg, nevetségesek már. – Visszafordult a háború! – Csak a menetelő németek hisznek még bennük – ha hisznek, s nem átkozzák! –, s különösen a mi svábjaink és a szászaink közül ezek a vak fekete egyenruhások, a süket fekete egyenruhás szellem. De vajon őszinte még ez a hitük?

A süket lát. A vak hall. Úgylehet már csak a dolgok, a tárgyak hisznek: az egyenruhák, a csizmák, az antant-szíjak és a farzsebben a pisztolyok és a könyvesboltok ablakaiban ezek a mai német könyvek, a néma papír, a hullamerev betűk.

Hallgatom az utcán a büszke és határozott gyors beszédet, figyelem a parancsolásra valló biztos modort, fülelek, de nem hallom a Szót. Szegények! Szerencsétlenek! Úgy élnek, mint egy delejes öntudatlanságban, s bizonyosan nem véletlen, hogy amilyen józan vagyok, s ahogy nézem, figyelem, kihallgatom őket, nem találok köztük sem ismerősre, sem baráttra.

A szebeni napok így telnek el, magányban és társtalan szemlélődésben, mintha csak valami távoli kontinensre vetődtem volna, ismerős, barát nélkül.

Egy embert! Vess utamba egy embert, te Sors! Egy embert, akivel szót válthassak! Egyetlen embert! Egyetlen-egyed!...

Micsoda teljessége az egyedülletnek, a társtalanságnak!

A régiségboltokban érzem jól magam, a paraszti kézzel korongolt és festett agyagtányérok, kancsók, bokályok között, az üvegfestésű román szentképek előtt, mázas csempék mintáit vizsgálgatva, régi, szép német bőrkötésű könyvekben lapozgatva. A gót betűk, az elsárgult oldalak: ez egy másik némettség, a humánus németsege, a rokon szellem, amely eltűnt, eltűntették vagy elrejtőzött, s amellyel most hiába is kívánnék szót váltani; odakint nem találom, csak idebent, magamban: diákéveimben szerettem a németeket, azokat, akikben Schiller élt tovább, Schiller, aki a *Kaballe und Liebe*ben tulajdonképpen az Egyenlőséget dalolta meg. Őket ma is szeretem. Hová lettek? Hol vesztetek el a ködbe borult mocsarakban? Melyik meszesgödörben? Pestis Európában.

Így, ilyen áttételekben érintkezem a néppel, melytől a kor az írók végzetesebben zárja el, mint bármikor, így, egy régiségkereskedésben, a nép vásárlóvá vált tárgyai, dolgai között. Hosszasan elnézegetem egy névtelen román paraszt szentképfestő üvegre lehelt látomását. Illés prófétát ábrázolja, amint tüzes szekeren száguld, tüzes lovaitól vontatottan fel az egek, s nem a lángban álló, hanem a megváltó egek felé. A szekér is, a lovak is valami csodálatos vörös színben izzanak, Illés maga is: a lélek csupa lángoló emelkedése. A tányérok meg nyári utazásomat juttatják eszembe a Székelyföld valamely zugában. Ahány tányérunk, ahány bokályunk odahaza a falakon s a gerendákon, megannyi székely falut jelent, megannyi szép magyar nevet, emberi mosolyt, barátságos hangot, éneket, a Szót. Azokról az utakról nem írtam én naplót, nem kérkedtem velük, hagytam szépen érlelődni magamban igaz nemzetiségünk szép gyümölcseként.

A csempék közt, itt a régiségek boltjában felfedezek küsmődít is, amilyenből odahaza kályháinkat raktuk. A világ

másik végéről, a Bánság síkságáról barangoltunk el Kláriveral nem is egyszer Küsmődre, Makkfalván túl vagy húsz kilométerre, hogy aztán még tovább hatoljunk, befelé a hegyi falvakba, hol még fellelhetők voltak idősebb Bereczky Zsigmond cserepei, mert bizony fia s örököse – találkozásunkkor testvérek közt is meghaladta a hetven esztendőt – már csak módos cserepet gyárt. Padlásokról, színekből, ólakból, a szemét alól, a ganéból kotortuk elő a kincseket; megannyi gyönyörűség!

Ott, Küsmődön láttuk, amit szász faluban sose láthatott volna halandó: hogyan hurcoltak el adóvégrehajtók hosszú szekérsoron mindent, amire rátehatték kezüket a faluban, amit megragadhattak, párnát, csergét, szőttest, festett ládát, varrógépet, széket, lámpát, függönyt, lábast s amit csak elképzélhetünk. A falu népe mérhetetlen szegénységben élt, de az állami perzekútorok azt követelték rajta, hogy építsen nem tudom mit a csendőrökön kívül a faluban uralkodó legfőbb úr, a jegyző úr tiszteletére! S ha még családja számos lett volna, hagyján, legyen neki nem tudom miye. De kujon agglegény volt az ördögadta, s örökké a kocsmában lézengett, az asszonyokra leskelődött, zabrált s zabált, ott, ahol még a szárnyas s a disznó is éhen döglött. Ő volt a Hatalom az isten háta mögött, a társadalom legeldugottabb zugolyában, a székely szegénység legalacsonyabb szintjén az Úr.

Ebből a végzetes belső és valóságos pokolból még nem markolt eddig a mi irodalmunk. Se Tamási tündöklő leleményei, se Nyíró vér- és földízű romantikus történetei nem beszélnek el, ami ott történt, ahogy történt, amiknek tanúja voltam, két szememmel láttam, s ami ma sem szűnik még. Nem szűnik meg ez az állapot azzal, hogy ott, túl a Bécsben vont határon, a székelyek közt a román csendőrt a magyar váltotta fel. Hacsak nem annyiban, hogy szuronyával a román parasztot kíméletlenebbül, izzóbb gyűlölettel böködi, s az új jegyző már szemlélgeti, ha áthajtják a határon a románokat, mire tegye rá azt a román fáták mejjét tapogató kurvás és tolvaj kezét. S a

szerencsétlen népnek, el tudom képzelni, talán még ez is „vigasz” a tegnaperért. De nem hiszem. Az uszításban csak az uszító hihet. A feluszított is előbb-utóbb felocsúdik. Az uszító pedig nem kerülheti el sorsát. Legalábbis ez lenne az Igazság, ha lenne olyan igazság, hogy ne kerülhessék el a büntetést a bűnösök, a kis felbujtókat uszító nagy izgatók.

Az Igazság-imádó ifjú Schiller szikrázó tollára való dráma lenne mindez, persze csak egy másik, egy holnapi világban megírhatóan – vagy tán akkor sem? –, olyanban, amely talán eljön hamarosan, és amelyben a múltból meg nem feledkezve s még fulladozva ugyan miatta, de végre Egyenlőség után lehet kiáltani, de legalábbis vezetelni a szörnyű félrevezettségért, hogy fellebbezhetetlen lehessen a jog az Egyenlőségre... Micsoda balga sóvárgás: Egyenlőség...

De még így is, minden balgaságunk ellenére, a szebeni bástyák közé épített színház deszkáin megrendítő az ifjú Schiller lángoló tiltakozása a Hatalom egyenlőtlenséget szülő természete ellen.

Külön világ és micsoda múlt ez a színház. A szűk ülőhelyekhez, az ódonul gyönyörű építkezéshez, egész barokk hamisítatlanságához – a rokokó virágkoszorúi is rára-kódtak – mennyire illik az Ármány és szerelem, melynek újabb fordítását egyébként épp most adták közre magyarul, s talán nem véletlenül. Az ember megbecsülésének e nemes színjátékát megrendülve hallgatom ebben az idegen világban, elhagyatottságomban, a teátrum játékos architektúrájától elbűvölten, amely még azonos, vagy alighanem még hasonlít legalább azokhoz a kis német hercegségi színházakhoz, amelyekben először hozták színre az Ármány és szerelem játékát.

Előadás közben lopva körülnézek: vajon értik-e még az emberek ebben a teremben a német költő emelkedett erkölcsi lázongását, vagy nem látják, nem hallják másképp, csak ahogy a teutonok beléjük verték? Egy másik Schillert, aki nem ő, hanem a vele ellenkező, akinek a szavaiban ma

egy hódító, egy megszálló hatalom a bitorlás szavát, e kétes nemzeti dicsőség hamis pátoszát zeneti.

Szegény Schiller!

Der arme Schiller!

Szegény, magányos Schiller! E színpadon a te szavaid idegen zenével harsognak! Wagnerien. Holott a te szavad zenéje: Mozarté. A nézőtér zsúfolásig tele közönséggel! Ez nem a te közönséged! Körülnézel és nem érted, Friedrich, mi történt a németességgel, amelynek a görög gondolati tisztaságot, a lelki emelkedettséget és az erkölcsöt álmodtad, a szenvedélyes, de tiszta vonalú dallamot, az európai német Szót! Szegény Friedrich!

„Élj évszázadoddal, de ne légy annak teremtménye...” – írja egyik levelében a német költő, s bevallom, megborzadok, ahogy titokban körülnézek a kicsiny színház nézőterén, és megpillantom a homályban feszítő feketeruhásokat és a német tiszteket a sűrke uniformisban. Ott, egy teuton parolin a hírhedt halálfej villog fel. Borzongok, ahogy elnézem elmosódott arcukat, mely külsőleg rendes, szép, európai ember kifejezést hordoz magán, de belül, a homlok mögött, a lélekben: a métely, a faji gög, az uralmi tudat, a Hatalom. A saját világuk teremtményei. A százötven, talán kétszáz éves színházi épület falai között ki érti hát itt a költőt? Legfeljebb én, az idegen, a nemkívánatos vendég, a kém, az ellenség, de semmiképp sem azok – azok a fekete és sűrke egyenruhások, a halálfejesek –, akik Schillernek a hatalmát egykor a világra ugyancsak erőszakkal rákényszerítő Angliára szórt átkai-ban mai átkokat, Angliára szórt német bombákat tapsolnak meg önkívületükben tombolva. „*Gott strafe England!*”

Hová tűnt az erdélyi emberség szelleme, az a legtöbb, amit itt a nagy szellemek egymásnak három nyelven is ajándékoztak: a Tolerancia?!

Hogy itt ma mennyire nem értik már Schillert, a következő esti előadás még inkább mutatta. Hans Lienés száz „népi” színdarabja: bizony csupa közhely, bánatos lapos-

ság, kispolgári álparasztiság „*Heimatkunst*”. Magyarul: „honművészet”. Német értelme szerint is: provincializmus. Még az sem vigasztaló számomra, ahogy a Tamási-féle színdarab, az Énekes madár mintájára – tanulunk, tanulgatunk! – a színpalak szétnyílnak, persze mindama bővülő és szivárványos bolondosság és költői fordulatosság nélkül, ami Tamási játékának oly üdítő ízt kölcsönöz. A szász paraszt ebben a szász darabban, ebben a „*Heimatkunst*”-ban bután, korlátoltan hiszékeny. Ilyen paraszt szászban nincs is, megvan annak a maga esze. Az ellenlábás, a városi szász „úr” pedig olyan szellemtelenül szellemes, hogy őt még e parasztnál is kevésbé hihetjük el. S hogy a kettő – „népiesség” és „urbánusság”, két lapos séma – „összeütközése” milyen siralomjáték volt, azt ezek után enyhén elképzelheti olvasóm egy késői utókorban, amikor majd e sorok napvilágot látnak. Hans Lienes és Friedrich Schiller egy színlapon, 1943-ban. Olyan kor volt ez, amelyben a német szellem európaisága halott volt, és Schiller hamisítvány lehetett. A kultúra, mely itt Szebenben egy másik, a humanista szászságot, a német hagyomány nemeségét kerestetné velem, ma ugyanolyan kiürült váz, mint maga ez a színház ez alatt az előadás alatt, mint az üres templomok, mint a gótika és a barokk belül kongó maradványai. Bévül üres minden, kong, vagy legfeljebb hamisan és ijesztően visszhangzik. Ez a nemzeti „népieskedés”, ez a demagóg folklorizmus ilyen kiürülten hamis, nem hallani ki belőle semminő népet. A mi népbarát íróink művéből még legalább kiszól a pusztulás sikolya. A nép igaz sorsából nőtt, a nép szükséges szándékaival eljegyzett szerzőink: Móricz Zsigmond, a messzi Keletről hazasóvárgó Háy Gyula, a már szinte elfelejtett Barta Lajos, aki, ha igaz, a németek átkozta, a bombázott Londonban tengeti magyar hontalansága keserű napjait. Náluk más népről, a valóságos Népről van szó, a valóságos történelemben.

Azt hiszem, az erdélyi írók kerek húsz évig éltek egy tévedésben, amikor a transzilvanizmus szellemében hittek. Ez

a háborús jelen az irodalmi transzilvanizmus minden idealista jószándékának a cáfolata, a sírja. Elmentek a transzilvanisták: Zillich, Meschendörfer. És hová?... Aki az erdélyi humanizmus összetartó erejét keresné még, ebben a transzilván sírban ásson utána. Még a sír is üres, kirabolták, szétszórták a póre csontokat.

Elkalandoztam. De nem tagadom, egyfajta öröm vagy inkább csak remény rebben fel bennem, az, hogy az erdélyi irodalom eltévesztett, megghiúsult lehetősége egyszer, talán, még valósággá válhat, visszatér ide az egyenlőséget hívó igaz Schiller, és az ő szellemében szót válthatunk mi itt élők mindannyian, elbeszélgethetünk *Herr Friedrich* hel az Egyenlőségről, hogyan is gondolta igazán. S ha így lesz valóban, akkor bizony oly csekélynek s oly semmisnek látszik itt körülöttem az üres dölyf, oly lényegtelennek, hogy immár el is mosolyodhatom a Római császár előkelő éttermében, ahol a vacsorára várva füzetkémbé jegyezgetek – eléggé elővigyázatlanul! –, hogy hazavigyek magammal ebből a kalandból mindent, amit felkavart bennem a találkozás a hamisított, a hazug propagandistává degradált Schillerrel.

Johannes Christoph Friedrich Schiller nem hazudott.

Maga volt az erkölcs hősien romantikus megtestesülése. Üldözői a porosz tiszték voltak, a parlagi német kispolgár és a katonás voltára gögös német Hatalom.

Itt, ebben az előkelő csendben, a Római császársban, a béke illúziója, a jólét és nyugalom annyira megejtő, olyan behízelt, hogy ha nem volna – nem találok a kávéházi mondásra szinonimát –, fel kellene találni, mert kell ez a mákony, ez az önáltatás bár néhány órára, hogy megpihenhessünk, hogy úgy érezzük: a ma nincsen, az idő visszafordult, ismét a háború előtt élünk; igen: tegnap...

Fehér damaszt abroszokon finom porcelán tányérok, mellettük az etikett szerint elhelyezett ezüst evőeszközök. Az esztergályozott lábú tálalókon régi ezüsttálak. Metszett kancsóban aranyszínű küküllőmenti, „*Kokkelthaler*” – ahogy a kifogástalan udvariasságú szász pincér mondja.

Csipkefüggönyök. Fényt szóró csillárok. Csend. Jólét és nyugalom.

De már hozzák is a párolgó báránysültet, Szeben legzamatosabb csemegéjét. Ez az idénye. Benne a hús omlós, de van mit rágni rajta, rostjaiban a fiatal havasalji legegők minden íze, ásványai a patakvizeknek, amikből a legegésző állatok szomjukat oltották, benne az ízben a magaslati levegő százszorosan átlényegült karcossága. Illata van.

Vásárhelyen Molter Károly gasztronómiai vezetésével Gusátnál flekkent kell enni boros-paprikás mártással, a közelben pedig, Szovátán világjó mazsolás vargabélest a Városmajorban. – Megér egy zarándoklatot! – Kolozsvárt Borbáthnál elsőbben is velős csontot, aztán borsos tokányt, végül pedig nem túlrettet noszolyi sajtot. Váradon a Kék macskában ropogós libasültet, hozzá tejfölös, borsozott-paprikázott uborkasalátával és friss bihari házi kenyérrrel. A Bánságban, Temesvárt Kocsonyaynál töltött káposztát. Brassóban pedig a Súrlott grádicsban malacpörköltet puliszkával, kapros ordás palacsintát.

Ám mindennek a teteje ilyenkor kora tavasszal a szebeni Római császárban a báránysült. Ahogy most a pincér tálalja: gyöngyházfénye van, egyedüli illata. A nyál minden jólneveltségünk s fegyelmünk ellenére szempillantás alatt összefut a szánkban. Magyarán és egyszerűen: gusz-tusos...

Az erdély-bánsági gasztronómiai menetrendet persze alighanem már csak itt tartják be a jobb idők jobb és vidámabb hagyományaihoz híven, a német Római császárban. Ilyen alkalmat hogyan is szalaszthattunk volna el? És miért is ne élveznők az ínycsiklandó örömet, talán utoljára, hiszen ennek a hangulatos, úri, felelőtlen, még mindig ízekben dúskáló római császári világnak amúgy is vége hamarosan, nem marad majd emléke sem, csak amit megörökítünk belőle.

A reggeli újságban olvastam: bombázták a fővárost.

Kazinczy azt mondta a szászokról: „medve faj”. Igaza is volt, nem is. Ha a bordeaux-i Montaigne gall pillantá-

sával veszi őket szemügyre, bizonyára felfedezi bennük a sok évszázados kulturált jólétben kifejlett élvezőképességet, meglátja, hogy tudnak és szeretnek enni, inni, nemcsak vastag falaik közé bezárkózni és pénzt számolni. Montaigne nemcsak ihlető, gondolatokra ingerlő filozóf lélek volt, derűs szemlélő is, míg nyavalyái engedték és tornyába nem zárkózott. Szerette az életet. Az ő szeme kellett volna ide, kereskedősaládból származott, tehát eleve kulturált. Nem volt pedáns, de persze Kazinczy sem. S ha a szászok már oly pedánsoknak tűnnek, mire véljük, hogy oly elevenek s vérbőek a nők, nagy természetűek, húsos ajakúak és mohó tekintetűek? Ölelésre termettek, de szülésre is. Erről már az ősi katonai szellem kezekedik, nem is szólva az ez irányú nemzeti parancsolatról a világ összes már és még szülni képes német nőihez: katonákat a nációnak! Minél több kis katonát és katonát szülő nőnemű németet; fogytán a Kelet frontjain a nemzet, bár van még tartalék. Ahová a napiparancs céloz – szülni! –, az ez utáni huszadik, harmincadik év. Mert miből háborúzni két-három évtized múlva? És kivel termelni, adminisztrálni a kitervelt német fajú kelet-nyugati germán világbirodalomban? Mert bár addigra megtisztítja a permanens háborúban a halálfejes Hadsereg Európát a nem árja fajoktól, mert bár addig asszimilálja a más nyelvűeket, de azok még asszimiláltak is, az anyanyelvüket is elfelejtve, már német ajkúakként is emlékezni fognak elveszett, elrabolt nemzeti létükre. Akkor is, ha a hamis történelemkönyvek kiirtják történelmüket. A Hatalom csak a sajátjaiban, a gyökeres németekben bízhatik, a gyökeres északi árja fajúakban, de még a más származású ügynökeikben sem, akik nekik németesítik el a más nyelvűeket.

A báránysült.

Összefutott a nyál a számban.

Végre egy kellemes mozzanat ebben a hidegglélős erdélyi barangolásban, miközben magam körül mindezeket látom, és izgatottan, felfokozott érzékeléssel hagyom, hogy eszméletemet megrohanják mindezek a történelem magasabb

szempontjából múló, jelképdús jelenségek és fenyegetések, melyek alatt mégiscsak fuldoklunk, rettegünk és – remélünk. Egy-egy jó pillanatunkban ha megesik velünk efféle.

Miért letagadni hát, hogy ez az úri vendéglő, a Római császár valóságos oázis, tárgyasult reminiscencia, ámbár – háború van. Miért tagadnám hát, hogy viszonylag jól érzem magam – előttem a szebeni báránysült a tányéron, kezemben ezüst kés, villa, a térdemen damaszt szájkendő, ártatlan gyermekhangra emlékeztetőn csobog a kancsóból a bor a ragyogó talpas pohárba, az öblösebb vizespohárban gyöngyözik a jeges erdélyi ásványvíz, falát befutotta a pára. Ha tagadnám, hogy kellemes mindez, azt hazudnám, ami miatt mindenképp többszörösen idegen vagyok – erről írtam már –, polgár, még ha nincs is közöm a polgársághoz. Miért hazudnék, kinek és minek? Magamnak felelek magamért. Senki más nem vállalja értem a felelősséget. Én mulatok, én fizetek. Nem vagyok se potyás, se lefizetett semmiházi.

Talán túl sokáig éltem barlangomban, az otthon szigeten, házunkban, könyvek közé elbújva, elvonultan az idegen világtól, amely a becstelenségen, gazságon, üldözésen, elnémíttatáson, gyilkoláson, a háború baljós végezetén kívül semmit sem ígért. Legalább most, legalább ennyit megérdemel a magányos író, aki már csak a fiókjának ír évek óta és a bizonytalan „holnapnak”. Miért vonnám hát meg magamtól ezt a valóban ritka, csekély és csupán pillanatnyi örömet, az esti kellemes ízeket, az üdítő kortyokat, ezt a halk előkelőséget, ami élvezetemre szolgál, a kellemes légkört, amelyben mintha megszűnne a háború, igen, ahol el lehet feledkezni a háborúról, elmerenghet az író az emlékein, elmerülhet képzelgéseiben – „*Her Ober, schenken Sie bitte ein!*”, Főúr, kérem, töltsön még! –, és még az a kaján elégtétele is megvan, hogy minderre az ellenségei között került sor, s hogy micsoda remek dramaturgiai szituációnak az ura ő, aki itt ül és töltet magának a „*Kokkelthaler*”-ből, mint egy előkelő idegen, mint Bar-

nabooth, akit mindig csodált, és most megkísérli leutánozni szerepét, úgylehet tehetségtelenül, provinciálisan, keletien, de épp ezen mulat magában kuncogva.

Milyen jól mulatna most velem Klári is itt a *Römischer Kaiser*ban vacsorázva; senki nála jobban nem értené meg ezt a színmű szituációt. Komoly arccal, egyenes háttal ülne velem szemben az asztalnál, és csak én tudnám, hogyan kuncog befelé: lóvá tesszük őket...

A velem szembeni asztalnál fekete ruhás nő ül.

Duzzadtan húsos, de szépen formált, nem feltűnően pirosított ajka ismételten odavonja tekintetemet. Finom vonalú, a kellenél kissé hangsúlyozottabban testéhez tapadó gyászruhát visel. Lenszöke haja a ruhától elütően még inkább világít. Nem is tudom miért, szöke nőkkel sosem volt dolgom. A barnák, a feketék, a vörös hajúk... Effélére még sosem gondoltam. – „*Herr Ober, Schenken Sie bitte ein!*” – Mik nem jutnak az ember eszébe! Harmadik este, hogy egymással szemben ülünk. Magányos nő és magányos férfi a Római császárban, a háború alatt, 1943 kora tavaszán. Már nem vagyunk idegenek. Bizalmasan pillantgatunk egymás felé. Megállapítjuk, hogy az ételek iránti igényünkben, ízlésünkben, az étkezés szertartását illető gondosságunkban tulajdonképpen hasonlítunk egymáshoz, ami már tegnap este egyfajta meghittséget teremtett közöttünk, fesztelenséget, hiszen minden jel szerint hasonló szokások tájáról keveredtünk ide, s külön-külön asztalnál ülünk ugyan, de mégis szemtől szemben. Mind a három estén mind a ketten következetesen báránysültet rendeltünk – most aztán legalább egy évre elég is! – és zöldsalátát, amit magunk készítettünk el ízlésünk szerint, olajozva, citrom hóján ecetezve és mustározva a zsenge világoszöld leveleket, franciásan.

A gyászruhás hölgy felől szándékosan nem érdeklődöm a felszolgáló személyzetnél. Ekképp regényességre hajló, találgató képzeletem szabadabban csaponghat. Nem akkor csaljuk meg a nekünk legkedvesebb asszonyt – morfondírozok magamban és megint iszom –, amikor a test már

véghezvitte lelkifurdalást okozó kellemes tévedéseit, hanem amikor a lélek egy új tekintettől megremeg, amikor elkalandozunk szomszédnőnk mozdulatain, és a szokottnál élesebb figyelemmel követjük keze nyugodt ívelését, amint elbűvölően lassú gesztussal ajkához viszi a falatot vagy felemeli csillogó poharát – jegygyűrű és egy kis csillagszóró gyémántköves gyűrű egymás felett, ugyanazon az ujjon –, és egy pillanatig messze szálló gondolatokkal mereng el a pohara tartalmának színén. Talán reám gondol, a vele átellenes magányosra, és aztán rám néz, épp csak hogy odapillant, mert megtörténik néha a csendben, a magányosságban, hogy arra gondolunk, akivel szemtől szemben vagyunk, az elveszejtő csendben, az elringató benső csendben. Talán ebben a pillanatban, most, amikor kissé csodálkozva rám nézett a fekete ruhás nő, most döntött: igen, vállalja a kalandot, itt, idegenben; kedvére való, amin elgondolkodott, mert mintha láthatatlan mosoly bujkálna szája szögletében.

És ha nem? Ha mindez meg se járta a fekete ruhás nő eszét?

Hol vagy, Krúdy Gyula? Mondd, mitévő legyek? ...

Vizsgálgom magam. Könnyelmű vagyok-e, felelőtlen, hogy ennyire szabadjára engedem a képzelgést? De – gondolom – mondjuk Hemingway, Malraux, Aragon – a „*Kokkelthaler*” fellengzőssé tett, fogom rajta magam –, mindig útban valamely háború felé, magányos órán, egyedül idegenben, csillogó boroskancsóval az asztalon, ebben az én helyzetemben, állapotomban, vajon elmulasztották volna a velük szemben ülő gyászruhás nőt figyelni, s legalább kísérletképpen szabadjára engedni az ösztöni, a biológiai fantáziát? Nem engedték volna, hogy a szembeni látvány elkalandoztassa képzeletüket vagy inkább képzelgésüket, az ébren álmodozást, latolgatva lehetőségeit egy helyzetnek és állapotnak, amely oly közeli a káprázathoz?

És ha nem?...

Akkor nem.

Remek ez a bor.

A gyászruhás asszony nem tudja, hogy ma délután is láttam. Odakint a *Jungen Wald*ban. Nem, nem ma. Tegnap délután. Ott ültem a tó fölötti domboldal erdejének emelkedőjén kidöntött farönkön, amikor ő a fehér kötörmelékkel felszórt erdei úton feltúnt, álmatagon arra sétált. Kövecskéket rugdosott maga előtt, és kikerülte az állandó árnyékban megmaradt hófoltokat. Aztán lehajolt, s elragadó mozdulattal egy zsenge fűszálat tépett le, ujjai között összemorzsolta, és továbbment...

Ott, a néptelen erdőben, ott kezdődhetett volna el valójában regényünk, akárcsak Morgannél vagy Lawrence-nél, kiket útra indulásomkor idéztem. Erdő és kaland... Erdő és szerelem... Nem, annyira rousseau-ista nem vagyok, mint az angolok. De ha előlépek a méla, még alig rügyező fák közül, mégiscsak ilyen angolos regény indult volna el az életemben – talán! –, mert az angolok különösen szeretik a szerelmi történeteket erdővel, fákkal virágokkal keretezni, talán mert a civilizáció már oly messze sodorta őket a hiteles természettől, Rousseau természetben gyökerező érzelmességétől, hogy ellenállhatatlanul visszavágynak az elveszett paradicsomba.

Nézem az álmodozó, kék szemű nőt, s a tegnap délutánra emlékezem. Az elveszett paradicsom...

Egy regény kezdődhetett volna hát a gyászruhás nővel, akár az erdőben, akár most itt, harmadik estéinken Szébenben, egy pestiskorszak végén, a háború kétségbeesett dülása közben, regény, melynek szálaít ha ügyes fogással fonja az író, belékeverheti a tizenkilencedik század szebeni német polgárságának színeit, s azt az időt is, amikor rákaptak a szász urak és hölgyek a természetjárásra, dévaj-ság a zöldbén, a feltörő osztály életöröme és bizalma egy véget nem érő boldog jövőben, s az időt összetörve, ismét áttüntethetné az író mindezt a hamis líraiságot a vad jelenbe; sziget, a révület szigete a borzalmak sűrűjében – pestis –, s az idő megáll. A megtalált paradicsom...

Az az erdő, a szebeni erdő valóban varázslatos. Vad és civilizált egyszerre, ősi és fiatal, szentimentálisan díszlet-

szerű és egyben kimérten józan is, polgári erdő, német erdő, nem angol. – *Gott strafe Engeland!* – De talán csak azért látom ilyennek azt a fiatal nőt, mert elsétált mellettem gyászruhában, vonzón és sápadtan, titokzatosan, szőkén, merengőn, magányosan és a köveket rugdosta, letépett egy fűszálat, és szétmorzsolta ujjai között.

Csak a glicerin-könnyek hiányoztak! – gúnyolom magam, mert a nővel szembeni érzelmes veszendőségünk ellen nincs hatásosabb védekezés, mint a cinizmus.

Szomszédnőm arca ma este valóban pirosabb, mint tegnap és tegnapelőtt. Tegnap délután sápadtnak tűnt. Az erdőt belengő csípős levegő, a nap frissítette volna fel különben bánatra valló, sápadt arcszínét? A hölgy egyébként nem szép. De – gondolom – a gyermek, a kisleány arca bizonyára éppúgy látható még benne bizonyos helyzetben, mint minden valamire való nőben – mondom – bizonyos helyzetben, mert kerek formái a rátapadó szűk fekete ruha alatt arra vallanak, hogy szereti, ha becézik-becézzetik. Ezt minden nő szereti, az ötvenesztendős ugyanúgy, mint a tizenhat esztendős. Ez a hölgy harminc. Igen, így kezdődhetne egy regény a háborúban, a *Jungen Wald*ban. Már csak a képzeletemben kavargó képeket és kombinációkat kellene elrendeznem – minden író rendező is egyben, a saját benső színpadának rendezője –, kissé el kellene engednem magam, felhevülnöm, s már talán a szerelem valóban is megjelenne a sok titokzatoság, az új és izgatató környezetben szabadjára engedett képzelgés közepette.

Így csal lépre a képzeleted! – évődöm magammal.

De csak ülök tovább, nyugodtan szemlélődve, kis kancsó küküllői borom mellett, az asztalon a báránysült romjait kissé eltolva magamtól – hol késik a pincér? –, s arra gondolok, hogy író talán azért lettem, mert nagyobb kalandhoz, mint a képzelgéshez, ritkán volt merszem. Lám, most milyen szépen, milyen távolról nézhetem mindezt, sőt milyen távolból magamat is. Ha pedig engedek ott az erdőben a véletlen invitálásának, a közös erdei egyedüllét

csábításának, akkor most, ebben a helyzetben, szemben a gyászruhás hölgygel, vak lennék, legalábbis egy másfajta, szédítőbb káprázat rabja, és azon gondolkodhatnék, vajon melyik az a pont, amikor az élményt és a szenvedélyt hirtelen meg kell törni, abba kell hagyni, mert csak így rögzíthetjük a szerelem és a dolgok arra érdemes maradékát. Mert jaj a kalandban a tévedőknek, akik elmulasztják a távozás egyetlen helyes pillanatát. Számukra nincs kiút, szenvedélyük előbb-utóbb elmállik, mint azok a főzelékek, melyek, ha kelleténél tovább tartja tűzön a szakácsnő, elvesztik sajátos ízüket, élvezhetetlenné válnak. Mondom, ilyenformán morzsolódik el a szenvedély, s nem marad ebből az állapotból sem egyéb, mint a menekülés szükségessége, rossz szájíz, teher, kényelmetlenség, a vágyakozás az elvesztett szabadság után, s bizony lehet, hogy az igazi vágyat, a még teljesületlent, újra csak egy titokzatos, egy ismeretlen nő, egy másik támaszthatja fel bennünk az előbbieket helyett újabb lelkifurdalások fenyegetésével.

Casanova volt a legboldogabb szerelmes, benne nem vívott párbajt a szív és az értelem. Ő tudott valamit, amit mi már alig tudunk, s ha követjük is a tizennyolcadik századi példát, akkor is csupa wertheri méreggel lelkünkben. Az élvezeteket megszerezni kell tudni s nem nyárspolgárian megtartani. Megszerezni a tények, megtartani az illúziók világába tartozik.

Mindez a füstölgés mélyen jellemző romlott urbánus és polgári kultúránkra. Móricz Zsigmond férfiai és női milyen vulkanikusan szeretnek, se reneszánsz fülledetség, sem dekadens elernyedés. Nála a nép jelenik meg. Krúdy alakjai milyen mohók: reményektől fűlő s az életet álmódva habzsoló polgárok, és milyen őszinték; minden viszonylagos: a szerelemnek ezer arca van. Babits alakjai a Halálfiaiban már az elmúlás, a romlás mérgét isszák a szerelemmel, míg végre Márainál, a legpolgáribb magyarnál – aki ugyancsak „idegen” – már csak pusztá képzelet a szerelem, megfelelően az osztály egész létének, amely ezek-

ben az esztendőkben, a két háború között, már valójában csak a képzelgésen alapszik, mint egy Poe-novellában, vagy éppen mint Márai – az „idegen” – nagy monológjában, a Mikor a gyertyák csonkig égnek című regényében. Ebben már nincsen semmi megfogható, nincsen semmi tényszerű valóság, csupán a visszaidézett révület lebeg a lélek, a szavak füstjeként, a mágikus Szó szárnyán. Elemezhetnők azt is, hogyan szeretnek a hősök Aragonnál, az élet micsoda bonyolultságával a forrongó társadalomban forrongva. És hogyan Ehrenburg utolsó regényeiben, ahol a munka, a kötelesség, igen, egy nagyvonalú hősiesség túlnő a szerelmen, az orosz önmarcangoláson, öszszecsap felette; a szerelem még emberi ugyan, de elvész a társadalom drámáinak sodró száguldásában, de ez persze, így is: orosz szerelem. És üldözőbe vehetnénk Bovarynét és Stendhal hőseit is, s Jevgenyij Anyegint, Byron Don Juanját és Shelleyt magát szünetlen emberfeletti lobogásával. És, ah! Tolsztoj! A régiek tudtak szeretni igazán, halálosan.

És mi?

Tudunk-e még szeretni?... Vagy már csak beszélünk, beszélünk, beszélünk?

Mindezt elmondhatnók hangos szóval is, halkán is a néma szebeni éjszakában, a régi, néptelen sikátorokban sétálva, avagy suttogó hangon, kabátunk gallérját felhajtva, mert hideg van, tüzelő orcával és füllel mondhatnánk el mindezeket gyászruhás szomszédnőnknek is, szorosán átkarolva vállát, s még mindig bevezetésként a képzeletünk felszította regényhez, feltételezve, hogy mindezeket megérti; elmondhatnók mindezt szóban is, nemcsak gondolatban, ha délután az erdőben egy mozdulatot teszünk csupán, ha odalépünk hozzá, amikor lehajol a fűszál után, és még mielőtt szétmorzsolja ujjai között, azt mondjuk neki: „Ennek a fűszálnak az élete is csak olyan, mint az emberi élet. Véletlen is és tőlünk függ, melyik után nyújtjuk ki kezünket a rengetegben. Hiszen mi, ön és én, legalább ötszáz esztendeje, hogy... Olvasta-e, asszonyom,

az angol Orlandót?...” Mert a nők szeretik a szavakat. Az igazi nők először a Szótól kábulnak el.

Mindez nem történt meg. Mit tagadjam, fáradt is vagyok a kószálástól, az erős levegőtől, s talán az ízes ősi, bő ételek s a csillogó kristálykancsó tartalma is elálmosított. Szomszédnőm egy utolsó, enyhe, úgylehet álmodozó, de lehet hogy közömbös pillantást vet még rám, s már indul is a szálló hallja felé.

Talán ő is látott az erdőben – gondolom –, és most úgy véli: „Példátlan mamlasz. Bár egy szót mondott volna, egyetlen szót! Bárcsak néhány szót a fűszárlól, amit letéptem, még mielőtt szétmorzsoltam volna ujjaim között.” „Szerencséje, hölgyem – válaszolok haragosan –, szerencséd, hogy a másik fogadóban lakom...”

De nem, nem ezt gondolhatta, sokkal bánatosabban nézett rám legutoljára. Talán valóban igazi, nagy és végzetes szerelmét gyászolja, kit csak néhány nappal előbb temetett el. – Íme a ponyva! – Mindenesetre tudatában van annak, hogy a férfiakat semmi sem ragadhatja el inkább, mint a nők szomorúsága, bánata. Mert a kaland s a szerelem legtöbbször azon kap lángra, hogy egy nő szenved, csalódott, szerencsétlen. S mit tehet ilyenkor egyebet egy férfiú, mint szíve minden hevével vigasztalja a hölgyet, tehát beszél, odaajándékozza neki a vágyott Szót. E vigasztalásban aztán legalábbis a felocsúdásig – hogy becsapták, hogy saját magát csapta be – nyakig elmerülni, elveszni, s végül is, a nagy illúzióval: szeretni...

Bánat és Szó...

A világ legtüneményesebb nőjét is meghódíthatja egy dörzsölt hölgyfodrász, ha szomorú pillanataiban megtalálja a szükségesen szép Szót, az elvárt mondatokat, ha nemcsak szakmai, de szóbeli ügyességgel is megáldotta a természet. Nincs igazi nő, aki ellenállhatna a szavaknak...

Mily szépek voltak azok a régi idők! Mily szépek is voltak Krúdy idői. Micsoda szavai akadtak és micsoda mondatai! Ha ez az elképzelt kaland most a megtörtént múlt lenne, kétszáz oldalon elédeleghetnék ezen a gondolatme-

neten a szerelemről – persze, a bor! –, behelyezve az eseményt tulajdonképpeni színterébe, a szebeni hangulatos környezetbe, még némi politikát és történelmet is hozzákeverve – sőt borsot, sőt és szavakat, szavakat –, persze nem oly tűzhányói módon, mint MórícZ Zsigmond az Erdélyben – hol egészen kedvünkre valóan bánik el a fiatal, csalafinta és kegyetlen fejedelem e város szász uraival –, hanem több érzelmességgel és több önmagában folytatott, benső beszélgetéssel, az angol regények példája szerint.

Ám „irodalomra” a szó két háború közti s régebbi értelmében már alig van időnk, hiszen amit eddig tettünk, az hamarosan már csak a múltra nézvést lesz bizonyító értékű, mindössze dokumentum és emlékeztető, s talán már az ördögöt sem érdekli majd, hogy miként akartuk elfelejteni, amit átéltünk, milyen mákonyokkal és milyen szókkal.

Csak akkor éltünk túl mindent, ha elfelejtettük... Panaszkodtunk a jelenre – az egész újabb magyar irodalom ezt tette –, magunkban fájlaltuk a nép sebeit, de csak kevesen mondták ki, amit Ady, hogy „másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre”... S amikor már „másképp lesz”, amikor majd a nyílt harcban jelenünk meg – milyen lesz az? –, jelentéktelenné válik minden, amiről úgy beszélünk most, hogy „fáj”, hogy „végzetes!”, és nem vissza, előre fogunk nézni... Másképp lesz mégis minden, és a gondunk az lesz, hogy „mi a teendő”, azonnal, hogy a bekövetkezett holnap valóban méltóan öltön testet. Az első napiparancs valószínűleg ez lesz: „Legyetek igazságosak.”

A Római császár vendéglőjének utolsó vendégeivel távoztam. Kellemes bizsergés végtagjaimban. Miután a gyászruhás nő elhagyott, még egy kancsóval rendeltem. A semmibe bámultam. Tökéletes és kellemes volt a magányom. Rám fért. Már a gyászruhás nő sem hiányzott, de különben is, ha hült helyére pillantottam: láttam. Rám mosolygott. Hívtott...

– A bor valóban vigasztal... – motyogtam már kint az utcán, megfürdettem arcom a hideg szélben, és játszottam, mint gyermekkoromban: meddig tudok a járdán hunyt szemmel elmenni? Tudok-e a járda fölött lebegni? Repülni tudok-e? Gyermekkoromban gyakran álmotam, hogy megyek, megyek az aszfalton, és egyszer csak felemelkedem, ma úgy mondanám, súlytalanná válok. Gyakran úgy hittem, hogy nem álmomban, hanem ébren, a valóságban történt meg velem ez a lebegés a járda fölött, s megcselekedhetném ismét, csak akarnom kellene. De féltem megkockáztatni, és halogattam a repülést, amíg csak elfelejtkeztem a kísértésről... Most kellene megkísérelni! Nem.

Félek...

Ismét eső paskolta végig az utcákat. Itt-ott egy éjszakai lézengő *Ritter*, fekete egyenruhában, csizmában, vállán átvetett szíjjal. A zsebében pisztoly. Füttyölök rá. Ha akarom, most felröpülhetnek...

Lassan, mélyeket lélegezve baktatok szállodám felé. Még-
iscsak földhöz ragadtan, szállani képtelen. A fontos az, hogy még tart a két kancsó küküllőinek köszönhető eufória.

Igen, „másképpen lesz végre”. Egyszer, amikor majd újra emberiségről, nemzeti egyenlőségről, humánus és igazságos életről beszélhetünk, amikor ismét hangosan ejtünk majd ki neveket, melyeket felidézni ma még gondolatban is veszélyes. Megtanultuk újra, ezen az utazáson is. Nem lesznek már feketeruhások, fekete csizmások Szébenben? Nem lesznek. Vagy lesz-e Szében egyáltalán? És hátha mások jönnek; új, más nemzedékek, igazán ártatlanok! Európa megváltozik. És mi is. És a németek is. De Európa és a németek és mi és a többiek majd csak az új nemzedékekkel szülehetnek újjá, új nemzedékekkel, akiknek nem volt közük apáik bűneihez, és nem átkozzák el a másikat, leszámolnak a mérhetetlen gyalázzal, amihez semmi közük nem lehetett.

Nem tudjuk, hogyan érkezik majd ide a visszagördülő háború. Nem tudjuk, lesz-e még ereje országokat, városokat és egész tájakat feldúlni. De ha igen, későn sajnálják már, akik nem zarándokoltak idejében e város falai közé. Legalábbis íróinknak kellene Szebent ismerniök, ha nem egyébert, a román irodalomban való nem jelentéktelen szerepéért.

Coşbuc élt ebben a városban; Szeben alatti román faluban született Goga; Eftimiu is volt itt újságíró, és itt forrt ki a fiatal román nemzeti forradalmi gondolkodás, amelyből még fertőzetlen lelkű költők, önzetlen népbarát ügyvédek – mind parasztok fiai – teremtettek nemzeti demokrata mozgalmat, még távol a román nemzeti vágyak és az egyesült nemzeti hatalom beteljesedésétől, de már annak látomásával irodalmukban. Kisebbségiek, üldözöttek voltak, mint mi. Sorsuk ismerete által magunkat értjük meg.

Lépésem ütemére a szél egy dallamot hoz mindig újra vissza, egy ritmust: „*Noi vrem pămînt. Noi vrem pămînt...*” Magyarul is hallom: Földet akarunk, földet akarunk. Ez különben Coşbuc oly harmonikus népi lírájának legsodróbb darabja. Visszatérő sora. Kelet-európai vágy, Duna-táji reménység, agrárforradalmi induló, ütemes jelző: Föl-det aka-runk, föl-det aka-runk...

Micsoda álmokkal a lelkében barangolhatott itt a szebeni éjben Coşbuc, fiatalon, rímektől részegen, tudatosan és határozottan érezve: nem lehet elszakadnia a néptől annak, aki a népből jött. Nemcsak ebben Petőfi és Arany testvére, de versei zenéjében, prozódijában, szótárában is. De persze ez az ő népiessége, akárcsak az orosz narodnyikoké, vagy épp legutóbb a magyar falukutatóké, komoly – a tizenkilencedik században még előre nem látható – veszedelmeket is rejtegetett. Coşbuc tanítványánál, Gogánál a „poporanizmus” végső fokán fajelméletté változott át. A Szó ördögi színeváltozásai. Akárcsak Erdélyi Józsefnél, aki honnan, ha nem Petőfi tizenkilencedik századi köpenye

alól bújt elő nagy költőül. S mivé lett legvégül s épp el-embertelenítő esztendőinkben?

Coşbuc ebben a városban volt igazán fiatal, a *Tribuna* szerkesztőségi tagjaként buzgón ollózván a külhíreket a német és francia lapokból, napról napra számon tartva a piaci árak változását. Hírfejet írt és cikket. Szabad idejében mégis önmagának élt – élhetett –, csavargott az erdős városszélen, elálldogált egy-egy kültelki utcasarkon, hosszan nézdegélte a kútról vizet hordó katrincás nőket. Nemegyszer a környékbeli román falvakig elcsatangolt, de estére sosem mulasztotta el víg asztaltársaságban megjelenni, hogy hajnal felé a holdvilágos éjben zeneszó és boroskancsók mellett elkurjantsa rögtönzött csujogtatásait. Szerette a népet, és életében a legboldogabb akkor volt, amikor egy szebeni parasztasszony ujjal mutatott rá és ezt mondotta:

„Ő írja azokat a történeteket...”

Ha mireánk ma mutat valaki ujjal, ki sem kell mondania, azt jelenti:

„Az idegen...”

Am akárcsak az utódot, Gogát, mint egy hatalmas és ellenállhatatlan mágnes, Coşbucot is magához rántja Bukarest; még a századelőn készülődött a nemzeti álom beteljesítésére: egy nemzetté egyesíteni a románokat. Kevesen ismerik közülünk 1848 Kárpátokon túli eseményeit, de tudnunk kell: Budapest márciusa méltó módon kapott feleletet Bukarestből, és már Bukarest negyvennyolcas eseményei idején született meg a terv s a szándék a hegyeken inneni románokkal való egyesülésre. Bălcescu erről sosem mondott le.

Ion Codru Drăguşanuval sem foglalkoztunk még, a negyvennyolcas idők kétségtelenül egyik legérdekesebb alakjával Bălcescu mellett. Nem a Bécs szította magyar-ellenes fiatal nacionalizmus útján haladt, a szabadelvű Franciaország és a demokrata Svájc felé tekintett. Műve, a *Peregrinul transilvan*, az Erdélyi vándor itt jelent meg Szebenben, 1865-ben. A mai román irodalom egyik leg-

kiválóbb esztétája, Șerban Cioculescu, ezt a nevet ajándékozta neki: „az első európai román”. Drăgușanu a bukaresti forradalmi kormány agitátora. Az orosz megszállás alatt börtönben ül, azoknak az oroszoknak a börtönében, akiket Puchner futára, Șaguna sürgetett érkezni. Drăgușanu minden európai népnek követelte a szabadságot, „mindazoknak, akik ettek a jó és a gonosz fájáról”. Ő és nem Șaguna került börtönbe. Természetes dolog. Nem jó fia nemzetének, de kozmopolita kutya az, aki más nemzeteknek is azt akarja, amit a sajátjának. Láncra vele! A nemzet keretében helye ne legyen!...

„Ebből a századból – írja Drăgușanu – az 1848-as év oly büszkén magasodik ki, mint ahogyan a népek tömegei támadnak fel egy szent ügyért, mint ahogy van francia köztársaság, mint ahogy vannak igaz és tág alkotmányok, mint ahogyan véres csaták zajlanak, éppen manapság a szabadság elvének megvédésére, mint ahogyan a román forradalmat most döfték le idegen bajonétok! Ilyenképpen él még a szép Transylvania forradalma. Jaj, Istenem, légy irgalmas szívű!”

Ezeket a sorokat Búcsú 1848-tól című cikkében írja, nem tudván még, miféle véghez vezet Erdélyben közös értelmű függetlenségi nemzeti forradalmaink elkülönítése.

Ám nemcsak mi nem ismerjük a szerzőt, de nem ismerik a románok sem nagyszerű és regényes alakját. Bazil Munteano háború előtt, Párizsban megjelent remek román irodalomtörténetében nem is szerepel. A Hatalomnak megéppenséggel nincs szüksége rá. Egyszer, csendes és békés időkben le kell majd fordítanunk az Erdélyi vándort is, hogy odahelyezzük könyvespolcainkra, régi magyar utazóink Erdélyről és a tágabb világról beszélő művei mellé, hogy teljesedjék a még befejezetlen kép Erdély közös eszméiről és eszményeiről. Nem, nem maradhat itt mindig és minden, ami európai, befejezetlen, végig nem vitt, töredék! Egyszer, csak egyszer befejezni történelmeink egy nagy közös gesztusát!

Nemcsak a székely megyéket, nemcsak Kalotaszeget és Torockót kell ismernünk, de a Szeben környéki – mily festői, szelíd és lágy szívű – román tájat is, az élő embereket és élő művészetüket, aminek archaikus, zsoldáros szeretete fűti az Adyhoz húzó fiatal Goga költészetét, és ismernünk kell a Mócföldet és az Avast is. Az is Erdély. Csak az egész Erdély Erdély. Hiába is kötnők be szemünket, csak a kereken teljes valóság adhatja ki a kerek igazságot, amely nemcsak az egyiké és nemcsak a másiké. Nem lehet vajon soha az egyik igazsága a másiké is? Nincs, nem lehet közös igazság? Nem férhet meg egymással soha ugyanannak az igazságnak kétféle látomása? Egy ország az egy ország.

Az erdélyi román költők népükkel együtt az osztrák–magyar imperializmus béklyóiból akartak szabadulni, kitörni, De Coşbuc egészséges népi nacionalizmusa Gogában új, nemzeti hatalmi erőszaktudattá fejlődött. Szabadságot akart egész népének, kétségtelenül ezt akarta, de csak a saját népe szabadságát. Miközben, s ez ma is jólesik, a magyar írók, a magyar irodalom iránt mindig generózus volt. Am mi, mi úgy vagyunk ma kisebbségiek, hogy nemcsak magunkra gondolunk. Egy új minőségű kisebbségi humanizmus a miénk, nincs benne semmi agresszivitás, de lemondás sem. Noha kétségbeesünk, noha ábrándozunk és álmodunk, röpülni szeretnénk mi is, szállani, lebegni, egyenlőnek lenni. A sors micsoda következetes dramaturgiai szellemessége, hogy a szabadság jelszavával porondra lépő Goga, kit Ady fogadott barátságába – szegedi börtöncellájában üdvözölte a román költőt –, a németek szolgája lesz, s hogy épp ő válik a hitleristák szálláscsinálójává, a Hohenzollern-diktatúra úttörőjévé ebben az országban, a tulajdon hazájában, s végül nemcsak nekünk ellenségünk, de saját népének is. És közben – micsoda költő! Micsoda költő volt valamikor, tegnap. Mihez kezd Goga Gogával, a tegnapi nagy költővel?

Goga innen való, a szomszédos Răşinari-ból. Már nem tudom, hol olvastam róla románul: lélekben mélységesen

paraszt maradt, de családja az időknek olyan mélységéből jött fel, hogy már-már arisztokratává aszúsodott. Nem ismeretlen a magyar fülnek ez a *de genere* szemlélet, a dzsentriség, amelyből persze sose lett európai arisztokratizmus, megmaradt parlagiságnak, mert valóban európaivá itt az lett, aki hátat fordított a keleti, a vásári, utánzó arisztokratizmusnak. Az erdélyi román urak, ha dzsentrikké asszimilálódtak a Monarchiában, magyarokká asszimilálódtak. Épp elég elmagyarosodott román úri név tanúskodik erről. A Goga paraszt-dzsentrisége nem efféle. Az erdélyi román nemzeti sors költője tudatos irredentává nő a Monarchiával való nemzeti szembenállásban, nemzeti forradalmár heve az egykori határon túl is jelszóvá, nemzeti felhívássá avatja nevét. Nincs is ebben semmi hiba, a történelem produkálta, s maga a Monarchia is. De Isten és saját nemzete bocsássa meg neki, hogy öregségére nacionalizmusa a minden nemzeti gond kezességének, a demokráciának az ellenségévé tette ezt a valóban nagy költőt, mert – és ezt nem lehet elhallgatni – nagy költő volt, lírájában testvére Petőfinek, Aranynek és Adyknak. A szebb korokat érlelő történelem dolga lesz majd lecsiszolni emlékérről, amit művén és önmagán életében rontott. A nagy költő csak addig érlelődött benne, amíg demokratikus nemzeti harcot vívott. A győzelem után, a hatalmon, ugyanúgy félreértette képességeit és feladatát, mint minden kisebb kaliberű forradalmár, mint minden közepes, mert tehetségtelen politikus a siker csúcsain. Nagy író volt, de politikusnak törpe.

Goga költői nagyságát politikai eltévelyedései miatt a fiatal románok közül nem kevesen kétségbe vonják. Azt hiszem, igazságosabb csupán politikai képességeit kétségbe vonni. Madách-fordítása – remekmű.

Nehéz nekünk magyaroknak Gogáról elfogulatlanul írni, mert bár ő fordította nemcsak Madáchot, de Adyknak is románra, valami rejtélyes kisebbségtudatból fakadóan gyűlölt bennünket. Ám Goga ügye végül is a románok dolga. A mi dolgunk az Erdélyi Józsefnek árulása, a Nyíró

Józsefek árulása, és még mennyi más hűtlenség és még mennyi minden gyűlölet, türelmetlenség, bűn, hazugság, uszítás és felbujtás a bűnre.

Valahogy így vélekedik Gogáról a fiatal román költő-nemzedék bontakozó nagysága, Beniuc Mihály is, aki a Coșbuc és Goga irányának nemzedékünkbeli folytatójaként először tépi szét a nemzeti önmagáért valóság korlátait, s amit Goga a kortárs Adytól nem tanult meg, megtanulta Beniuc: a költő a béklyóiban vergődő, a néppel csak a népszabadságért való harcban egyesülhet, csak abban a néptestvériségben, amelyet vállalva, Bălcescu az exiliumot, Ion Codru Drăgușanu pedig a börtönt kapta fizetségül a történelemtől.

A halottak nem tehetnek már jóvá semmit. Az élők közül az új nemzedék nevében Beniuc Mihály vállalkozott a jóvátételre világos és tág lélegzetű költészetében. – És micsoda művész ez a költő!

Az előző román költőnemzedékekben a költészet és a politika szüntelen összeütközött, mert a költészetben a nép ereje és vágya virult ki, de a politikában – amit az uralkodó osztályok csináltak – a népellenes szándékok torlódtak fel. Népszerűtet és népellenség nemegyszer felismerhetetlenül keveredett össze. Beniuc Mihályban már nem a parasztmítosz mustja forr, nem is elgyökértelenedett városi román ő, aki falusi származását szinte méregként hordja magában, nem a polgárban elbukott paraszt kapaszkodik benne betegesen az elveszett paradicsom vágyképébe. Beniuc Mihályban a román nép szabadságra hívó társadalmi öntudata él, lírai hevületében néha szinte oroszos forradalmi messianizmusba csap át, de ez sem állítja szembe mestereivel és kedvenceivel, a halállal ölelkező Poe-val; a világot gyűjtogató és újräpítő Majakovszkijjal, a romlásban üdvözülő Verlaine-nel, akinek a hatása mint ha csak Ady morbid szenvedélyességén és fájdalmas század eleji kábulatán át szívódott volna fel a fiatal erdélyi román lírikus lázadó népi-intellektuális tudatába. És nem hiszem, hogy túlzás volna, ha azt állítanók, hogy amint

a francia szimbolisták nélkül Ady el nem képzelhető, Beniuc Mihály sem képzelhető el a népét imádó és a nemzete hibáit korbácsoló realista Ady nélkül.

Beniuc első verseskötetei itt jelentek meg Szebenben, egy különös mecénás jóvoltából és támogatásával. Ez az érdekes irodalombarát: kocsmáros. A fiatal költők nemcsak jó és kifogyhatatlan bora miatt szerették, de azért is, mert ez a fölötté világi foglalkozású ember tűzte ki célul maga elé, hogy megkönnyítse az ifjú erdélyi román író-nemzedéknek, amit Bukarest a maga másfajta, könnyed és bohém életével a medve-természetű és alkalmazkodni alig tudó erdélyieknek oly nehézzé tesz: az érvényesülést.

Coşbucot és Gogát – akárcsak a Monarchiát modernebb irodalmi eszközökkel ostromozó Rebreanu, aki már huszadik századi típusú író – még egy patriarkális, balkáni Bukarest vette karjaiba, ölelte keblére. Beniucnak a harmincas években már egy vágató modernséggel iparosodó fővárosba kellett betörnie, szabadságellenes időkben, a társadalmi osztályok gyors és válságos polarizálódása közben. Ebben is Adyéhoz hasonlít pályája... Szegény ember, szegény költő a háborúban, a román fővárosban. Titokban Blokot és Majakovszkijt fordít a keleti harc-terekről csempészett kötetekből. Lám, ott is jártak Ernst Jüngerék, akik tudták, hogy a feldúlt és szétszórt könyvtárakban szemlét tartva, melyek azok a kincsek, amelyeket érdemes és szükséges mementóul iszákjukban hazahozni. Nem szörmét, nem szőnyeget, nem ékszert, de könyveket. Ez az oroszok felforgató bosszúja: maguk elé küldik forradalmár költőiket, a Szót... Ha Beniuc neve még nem is félelmetes, a rendőrség pontosan tudja: ezt az embert nyomon kell követni. A Hatalom őrei az irodalomban is tudják: hibát követtek el, hogy beengedték ezt az erdélyi medvebocsot – és éppen ezekben az esztendőkhöz – a főváros irodalmi életébe. Sürgősen körülhálózzák tehát a „*conspiration du silence*”-szal, elnémítani igyekeznek, mielőtt még maguk elnémulnak. Elleplezni igyekeznek, hogy

ez az apró növésű, szúrós szemű, borra nagy szomjú Arad megyei parasztfiú sebesen hullámló mellében az egész nép elszabadulni vágyó szabadságakarátát hordozza ott, szuronyok, rendőrök, német katonák, fegyvergyárak, bojárpaloták és nyomortanyák között...

Beniuc nemcsak új szavakat hozott a még mindig alakuló és fejlődő román irodalmi nyelvbe, de új képeket és hasonlatokat is, más hangot. Sokáig dolgozott Hamburgban, a mélytengeri halak idegéletét vizsgáló intézetben. Bebizonyította, hogy agresszivitással, terrorral, született reflexeiket összezavarva, életritmusukat összekuszálva ugyanúgy szkizofréniás állapotba lehet beleüldözni a halakat, mint az embert. – Az elmegyógyintézetek ma zsúfoltabbak, mint valaha! – Különös moszatok és indák keltette asszociációk színesítik, elevenítik hasonlatait; egy új biológiai képvilág az e századi román lírában. De költészetében ő ezzel a huszadik századi versíró eljárással a népszerűtet egy tudatos és románul először kibontakozó zendülő magatartását is tudja példázni. Huszadik századi szótár és képvilág: a tudomány – biológia és lélektan – találkozása népi költészettel. Beniucal egész hadseregnyi fiatal román költő él szerte az országban, rejtve készítik a holnap megújuló Románia szavát, a más nemzeti lélek új szavait, a Szót. Fiatal tudósok, írók, filozófusok és szociológusok hadserege ez, akiknek neve a román történelemben úgy fog hangzani, mint a mi tegnapi történelmünkben az Ady Endréé, Ágoston Péteré, Kunfi Zsigmondé. Csak megérvék! Nyomukban cenzorok, detektívek, az egész Hatalom, az egész háború.

Magyarjaink, ha a filozófus Zevedei Barbu, a fizikus Vescan, a szociológus Bugnariu vagy éppen Mihai Beniuc, az új költő nevét említem, a fejüket ingatják. „Ki az? – tesz fel ráncolt homlokkal a kérdést. – Meg lehet bennük bízni?” Mert hiszen az elmúlt két évtized alatt csak rémüldözni tanultak meg Gogától, rettegni a zöldingesektől, Vaidától kételkedni, nem hinni Maniunak és Brătianunak, a hazug burzsoá politikusoknak, akik a kisebbségi

sorsot elviselhetetlenné tették. De honnan is ismernék e neveket? A román közvélemény is mit tud róluk, holnapi nevekről?

Ha elgondolom, nem csekély súlyú feladat vár ezekre a fiatal erdélyi férfiakra, ha a holnap Romániájában jóvá akarják tenni két évtized népellenes bűneit és mindazt, amit a Brătianu-, a Maniu-éra alatt s a háborús esztendőkről nem is szólva, a fasiszta évek alatt kisebbségünknek el kellett szenvednie. Ránk sem vár kisebb feladat, akik bizonyára nem vagyunk benne büntelenek, hogy csak e románok mellett éltünk és nem velük szorosabb szellemi közösségben is.

Kolozsvárt mi külön asztalnál gyülekeztünk, hogy napról napra számot vessünk népünk sorsával. És külön asztalnál gyülekeztek ugyanezért ők is. Ami így is van rendjén. A harmadik asztal hiányzott, amelynél közösen meghánytuk-vetettük volna, mi a közös dolgunk.

Talán a Bécsi Döntés rázott össze először mindnyájunkat. A keserű közös tanulságunk, hogy végzetesen tévedtünk, elmulasztottunk valamit, ami mindenekelőtt való kötelességünk lett volna: együtt és oszthatatlanul szállni síkra a kény ellen, amely most románokat is, magyarokat is letipor, elnémít, kiverte kezünkből az utolsó fegyvereket is, az utolsó emberi és nemzeti lehetőségeket, a Szót a szánkából. Sosem felejttem el a búcsút Kolozsvártól, elhagyván szívem szerinti legigazibb otthonomat és barátaimat, a várost csodás templomával, csendes, nékem nyugalmat adó utcáival, az ifjúság emlékeivel és igen, Gaál Gábort, Balogh Edgárt, Nagy Istvánt, Szentimrei Jenőt, Kovács Katonát, Kovács Józsefet, Korvin Sándort, Csehi Gyulát, azzal a kétségbeesett érzéssel, hogy talán már sose látjuk viszont egymást. S viszontlátjuk-e még egymást?...

Újságírókkal és menekülőkkel, az utolsó katonai repülőgépek egyikén hagytam el Kolozsvárt, mielőtt a magyar Hatalom, a hadsereg, a politikai nyomozók és a csendőrök még bevonultak volna.

A gép – úgy tűnt – lassan úszott át az erdélyi hegyek és városok fölött. A felhők között néha megpillantottam odalent a dombokat, amelyeknek hajlatain Budai Nagy Antal csatázott, és Erdély pórnépe hiába várta majdnem száz évvel később, hogy Dózsa Temesvárnál győzzön és egyesüljön vele. A felhők közül láttam a városokat, melyeknek kapuin egykor Bethlen Gábor vonult be harcosai kíséretével, és melyeken át a humanisták érkeztek tanítani. És láttam az utakat, mikén már rómaiak meneteltek, és később nagy nemzeti tanítómestereink lába érintette porukat. Láttam odalent Szebent. És minden mindegy volt. Erdélyt szétzúzták, a magyar is, a román is még mélyebbre hajtotta fejét a német járomba. Egyet tudtam: ha eddig csak mint író szolgáltam a népek kétségbeesett szabadságküzdelmét, most magamnak is oda kell állnom e rejtve küzdő hadseregbe, amely a plebejusokat nem hagyja el soha, a legvigasztalanabb órában sem. Még akkor sem, ha a tömeg nem áll mellette, hanem ellene fordul.

Ennek a rejtett hadseregnek egyik katonája, egy román barátom – s ebben a seregben nem számított, ki román, ki magyar, ki zsidó – gereblyézett össze aztán később Beniuc Mihállyal. Elhozta a lakásomra. Már vadul dúlt Keleten a háború. Szép délután volt az, telve bizonyossággal, hogy igenis „másképpen lesz holnap, másképpen lesz végre...”

Csendes poharazgatás közben sorra kerültek le polcaimról az aranyló délutánban Petőfi, Ady, Illyés, József Attila kötetei, és megszólaltak és megszólítottak, és válaszoltunk együtt, Beniuc és én. És gyűltek az üres borosüvegek, megidéztük a halálos szépségekkel telt, valahol Bukarest peremén az alkohol mámorában oszló tudatú Bacoviát, Arghezi futamait ragyogtattuk fel, és Goga verseiből is, az egykori, az ifjú, a fennmaradó Goga verseiből mormolt megszállottsággal halkán a reá haragvó fiatal román költőtárs. Szegényember, szegény költő s nagy borivó; könyvtárát a fejében hordozta magával mindenüvé. És Kolozsvárra is emlékeztünk nosztalgiásan – egyszer még vissz-

szamegyünk! –, majd meg ismét könyvekről, írókról, régi-
giekről, maiakról és borokról. Beszéltünk a költői lélek
csodálatos minőségű, ideges gépezetéről és mai költésze-
tünk titkos fejedelméről, Majakovszkijról, akit odahelyez-
tünk azok mellé, akik azon a délutánon megszólítottak.

Péterke lábunknál totyogva, akárha értette volna már,
hogy ha a férfiak ilyen csendesen és ünnepélyesen emel-
getik poharukat, komoly dolgokról van szó, némán, hang
nélkül játszadozott, hogy elhangzó gondolatainkat meg ne
zavarja.

Már esteledett, amikor Beniuc mondott el néhányat azok-
ból a verseiből, amiket most nem szabad leírnia, csak az
emlékezetben lehet őket megtartania, holnapra, a rájuk vá-
ró időre. S én is elmormoltam párizsi költeményeimet –
„Egy új magyar Párizs-kép”, mondta Beniuc –, aztán le-
mentem a kertbe, és tíz körmömmel kapartam ki a földből
a rózsatövek alá ásott bádogdobozt, amelybe talán soha
meg nem jelenő új verseimet rejtettem. És így barátkoz-
tunk és igyekeztünk jóvátenni, amit elvettünk Kolozs-
váron, amit mások tévedtek helyettünk.

Mindezekről szállodai szobámban, az ágyban fekvé-
gondolkodom már, a sötétben. Nehezen ereszkedik szememre
az álom, két kancsó küküllői sem segített Morpheusnak
engem legyőzni. A szép gyászruhás asszonyról meg is fe-
ledkeztem...

Hajnal felé felriadtam, és a következő sorokat írtam fü-
zetkémben: „Miért olyan megbocsáthatatlan a magyarok
szemében, hogy a románok ugyanolyan ragaszkodással sze-
retik Erdély földjét, mint mi? És miért olyan megbocsát-
hatatlan a románok szemében, hogy mi ugyanúgy szeret-
jük Erdélyt, földjét, városait, mint ők? Tudom és hiszem,
hogy ezt a földet és e föld népeit ugyanúgy szeretik Be-
niucék is, mint mi, ugyanúgy ragaszkodnak Erdélyhez,
mint mi. Öljük hát meg egymást?”

A délelőtt két fiatal tudóssal találkoztam a Kolozsvár-
ról idemenekült román egyetemen. Beniuc barátai. Az éj-

szakai kusza gondolatsor folytatódott ebben a beszélgetésben.

– Én úgy büntetném meg az erdélyieket – évődött az egyik, D. professzor, de komolyan gondolta –, hogy ha felszabadul is ez a mi szerencsétlen világunk a háború átkától, legyen Kolozsvárnak kétnyelvű egyeteme, magyar is, román is. Ez a jelkép számomra mindennél többet mondana.

A másik fiatal tudós, M. doktor, nem helytelenítette, inkább csak figyelte kettőnk, az erdélyiek egymás szaván melegedését. Ő a hegyeken túlról való, ókiráltsági. „De merthogy – így mondja – tíz év alatt, amióta itt élek köztetek, magam is erdélyivé lettem, természetes ez számomra is. Előbb kellett volna odafigyelnem a magyarokra.”

Vele beszélgetünk arról, hogy az ókiráltságiak számára milyen vonzó világ Erdély. Szeretik tájainkat, leányainkat, borainkat, ételeinket, végül is kultúránkat, hagyományainkat. Elsoroljuk, hogy Cocea, a regényíró – hol van, mi történik most vele? – a bábeli Bukarest zajából ide, erre a tájra húzódott vissza regényeit írni. Geo Bogza az Olt forrásához vándorolt el, s az Olt mentén végig Erdélyen, hogy a szimbolikus folyó mondja el népe arcának innenső feléről is, amit a századok, a hegyek, a rengetegek és a vizek tudnak róluk.

Geo Bogza édes jó barátom. Barátságunk olyan történet, amelyet meg kell írnom egyszer.

Erdélybe a szabadságvágyó románok zarándokoltak el mindig. Itt, ezen a tájon bukdácsolnak a vesztt csata napjaiban a frontok között hányan jó románok is, 49-ben, együtt a magyarokkal, menekülőkkal, bujdosókkal. Şagunát a két tanár hozza szóba. Ahogy ők vélekednek Puchner emberéről, én magyarul nem reprodukálhatom.

De messziről, tengeren túlról is ide térnek vissza képzeletükben a világba vert románok. Peter Neagoe, a nagy amerikai regényíró Szebent s a Szeben melletti Aciliut idézi meg *Ileana* című homéroszi regényében, amelynek

oldalain gyermekkori álmvilágának tündéri háttére rajzolódik ki, és a szenvedélyes, a vagyonért és szerelemért küzdő parasztlányok és férfiak a mese révületéből tündökölnek fel.

Mostanában olvastam ezt a regényt, s beszámolok róla új barátaimnak. Elmondom, hogyan találtam egyszer ott-hon Coceát Bukarestben, kezében erdélyi könyvvvel, Aradi Viktor már elfelejtett s talán közeli alkalmas időkben újra az olvasók kezébe kívánckozó Varga Katalinját olvasta éppen, fordításban. A könyv román címe ez volt: *Ecaterina, doamna noastră*. Magyarra talán így fordíthatnók vissza: *Miasszonyunk, Katalin*. Így hívták őt a móc parasztlányok, így maradt fenn legendáikban, ezzel a névvel máig is.

És elmondom, hogyan találkoztam egy fülledt nyári éjszakán Peter Neagoéval Temesváron, különös-véletlenül, a háború kitörését megelőző hónapokban, amikor Romániába azért érkezett, hogy még egyszer és utoljára lássa gyermekkora színtereit. Már egészen angolosan ejtve a román szavakat, arról vallott, hogy tudja, utoljára jár szülőföldjén. Elmondom, hogyan hatott reám e nagy álmodó és költő lány, zenei hangja, mit éjszakáról éjszakára hallgatunk az éter hullámain most a tengeren túlról érkezve...

A laboratórium asztalán, ahol lombikok és zümmögő, fortyogó gépek között beszélgetünk, mintegy véletlenül kinyílik az itt vásárolt egyik Rilke-kötet. Róla Lucian Blaga terelődik a szó. Ő is itt él Szebenben, ide menekült.

– Beszélned kellene vele – mondják román barátaim –, akárcsak mi és még annyian, ő is nemzetünk pusztulását rettegi ettől a végzetes háborútól, a nemzet szörnyű erkölcsi és anyagi romlását legalábbis.

Erre a beszélgetésre már nem került sor.

A csendesen zötyögő vonat délután Fogaras irányába vitt, Babits Tomija felé, s azon is túl, Brassó irányába.

A fülkében hangos és fiatal német katonák dárídoznak. Nem viselem el a beszédjüket, zajongásukat. Kimegyek a folyosóra, az ablakhoz állok. A havasok felhőket tépő hul-

lámlással vonulnak át a tájon. Megint nincs kihez szólanom. A láthatáron apró román falvak. Füst száll az ég felé. Egy megmagyarázhatatlan érzés a torkomat szorítja össze, de van vigaszom: legvégül is akadt kivel szót váltanom Szebenben, ahol valójában nem is voltam egyedül. A magányosok végül is meglelik egymást.

Ma este a gyászruhás nőnek feltűnik-e majd, észreveszi-e, hogy hiányzik immár megszokott helyéről az az idegen? Hiányozni fogok-e neki? Gondol-e arra, hogy szertefoszlott ebben a háborúban egy regény, amelyet elkezdeni elmulasztottunk? Gondol-e rá, hogy ez a jobbik megoldás?

XI. NEVELÉS A HALÁLRA

A tízemeletes, kicsinyben is amerikai stílusú Aro szálloda – no azért nem éppen amerikai, épp csak miniatűr utánzat! – legfelső emeletének ablakán át elnézem az önködébe burkolózó várost fekete tornyaival, feketedett tetejű háztömbjeivel. Előttem az egyik oldalon az ilyenkor még fekete, vad Cenk, a másik oldalon a Pojána völgyeibe vesző párás távlatú, ilyenkor még fekete hegyvonulatok. Hosszan elmerengek a képen. Olyan, mint egy régi, megfakult rézkarc. Város és természet kiegyensúlyozott ölelkezése, feketében.

Mint mindenütt, ahol jól érzem magam, most is elálmodozom azon, hogy akár esztendőig is ellaknék ebben a szobában, a lenti feketeruhás élet, a fekete város tetői és a fekete dombok fölött, csendben magammal, urbánus remeteként rendezgetvén belső dolgaimat, helyükre téve bűneimet és bánataimat, titkos fiókba terveimet és reményeimet, mikről jól tudom, milyen kevés válhatik belőlük valóra, minthogy a tiltott portéka is ugyanúgy a változás, az elévülés törvényeinek van kitéve, mint a tiltó Hatalom a bukásnak.

Éjszaka érkeztem Brassóba.

Semmilyen jármű.

Hol annyit jártam ábrándosan ifjú újságíró koromban, a sötét utcákon szinte csak tapogatózva jutottam előre. A vaksötétség, amilyen sötétek csak a mai háborúban lehetnek éj idején a városok utcái, a sűrű, nyúlós feketeség mindent elnyelt, az épületeket, a Cenket, az emlékeket,

engem. Nyomasztó kísérlet volt gyalogszerrel járni az éjben, kipróbálni emlékezetemet, ismerem-e még az utcák hajlatait, megérezem-e még mindig, a sötétségben is a terek távlatát, az utcák elejét-végét s egyáltalán, hogy hol is járok éppen.

Jól hallottam... Követnek. Könnyű léptekkel jött valaki mögöttem. Nem közel és nem messze, de mögöttem. Ahányszor megálltam szusszanni, hátranéztem, de hiába, a tekintet még azután sem hatol át a sötétségen, hogy a szem és az idegek megszokták ezt az állapotot. Csak a hallás és a tapogatózás segít. Rosszabb ez a halálnál. Hogyan is bírják el az életet a vakok? Pontosan hallottam, követ valaki. Más ritmusúak, könnyedebbek voltak a lépétei, nyilván nem cipelt bőröndöt, mint én. Amint megálltam: csend. Aki követett, szintén megállt. Elindultam, és ismét hallottam a lépteket.

Nem ütöttek le. Épp csak ismét nyomomba szegődtek a véredek. Szerencsésen elértem a szállodát.

Fönt, a hangfogó szürke szövettel takart, civilizált, otthonos szállodai szobában, miután kicsomagoltam és lepihentem, nem nyugtatott meg sem Szophoklészem, sem Rilke. Neszek és surranások rémlettek fel az épületben alattam, mellettem. Néhány százan aludtak itt szuszogva, vagy vergődtek nyugtalanul forgolódva, lelkiismeretüktől és gonosz álmoktól kínzottan, nők és férfiak, civilek és katonák, alighanem számosan német tiszték is. Mégis elhiszem, hogy aki az ukrainai visszavonulásból került ide, úgy érzi magát, mint a mennyeknek országában...

A nagy szállodák légköre mindig tartogat valami izgatót, valami kimondhatatlant, ami felcsigázza képzeletünket, kíváncsivá tesz, fogékonyabbá, érzékenyebbé, éppúgy, mint a vasúti kocsikban két egymástól távoli pont között száguldva, az elsötétített fülkében az összezárt, egy keretbe szorított, egymás számára végül is idegen emberek sokasága: csupa külön-külön sors, csupa elkülönült cél és terv, megannyi külön magány, megannyi áldozat és üldöző, bűnös és büntelen, megannyi dráma és komédia meg-

személyesítője, mindegyik egymagában, ismeretlen és rejtélyes figurák, magányos férfiak és magányos nők, kik felkavarják egymás képzeletét, vagy észre sem veszik egymást, hogyha a folyosókon, felvonóban vagy étteremben találkoznak: egy fedél alá sodort, egymásnak végzetesen idegen sorsok tömege. Minden alakból egy bonyolult regény sejlik fel, bonyolult történetek sora, amelyeknek semmi közük egymáshoz, és amikor a folyosókon, a reggelizőben találkozunk, vagy pusztára véletlenül ketten egyszerre vesszük át szobánk kulcsát a portás kajütjének magas asztala fölött, elképzelünk valamit, de semmit sem tudunk egymásról, és épp ezért ellenállhatatlanul, fokozottan működik kíváncsiságunk – „ki lehet ez?” –; akár szégyelljük, akár önmagunk elől is titkolni igyekszünk e nemtelen ösztönt, de akár szabadjára is engedjük, nem tudunk tőle szabadulni.

A szállodai élet, akárcsak az utazás, külön és más lelki állapot, mint amely általában jellemez bennünket, nincs is köze eredeti jellemünkhöz, lelki alkatunkhoz, sőt épp a különösségnek, a másnak ez a különbsége az, amely jellemünknek, lelki alkatunknak ily helyzetben értelmet ad. Azt hiszem, egyfajta – nem vegyi – kábítószer ez is. Nem kevesen élnek vele. S ha éjfél után elhagyatottan, csendben, sóhajtozva forgolódunk összegyűrt ágyneműnkben, és egy-egy nesz, távoli reccsenés, nyögés üti meg fülünket, és lélegzetünket visszafojtva hallgatózunk, álmodunk elhessegeti a nyugtalanság: vajon ki lakik a szomszéd szobában, mi járatban van a fekete városban, mit cselekszik, szintén ébren forgolódik-e, boldogtalan-e, vagy tán elégedetten, horkolva alszik? Ki az? Ki az, gyötör a kérdés, holott tudjuk, semmi sem változnék azzal, ha letelefonálnánk a portásnak és megtudnók, ki a szomszédunk, semmi közünk hozzá, épp csak annyi, hogy a léte nyugtalanít.

Van-e lakója ennek a szállodának, aki elégedett, aki aludni, pihenni tud, még hozzá boldogan? Persze a portásokon kívül, akik a rendőrség alkalmazottai, s így semmi

gondjuk, nekik nincs mitől félniök, éjfél után úgy alusznak spanyolfal mögé rejtett kanapéjukon, mint a tej, a bejárat lezárva, a vendégek is alszanak, ha ugyan alszanak, de ez magánügyük; minden rendben van. S vajon minden rendben lenne? Erre csak a rendőrség ellenőrző és politikai nyomozóosztálya válaszolhatna. Ám ott sem tudnak mindent, és épp ezért, nagyon helyesen, azt a goromba hangon elhangzó választ kapnánk újságírói kérdésünkre – mert újságíró voltam ebben a városban –, hogy „Semmi sincs rendben. Különösen magával nem, szerkesztő úr...”

A háborús felső osztályok élete sűrül össze ebben az előkelő szállodában, mint minden hasonlóban, a háborún magukat megszédő üzletembereké, az előkelő naplopóké, szélhámosoké, magas rangú katonatiszteké, hadiiparban tevékenykedő apák csemetéié, hét végén itt pihenő kormányfériaké, boldogtalan vagy könnyelmű és kalandéhes szép-asszonyoké, félvilági kalandornőké, bánatos és gazdag szerelmi menekülőké. Valéry Larbaud és a ponyvaregények világa egyszerre. Balkán és Nyugat. Szélhámosság és civilizáció. Magam sem tudom, hogyan kerültem közéjük, hogyan kötöttem ki épp itt. Számomra nevezetes utazásaimon eleddig többnyire koszos kis szállodákban laktam. Párizsban a bulvárok mellékutcaiban. Ahol mintha nem is emberek, de dühöngő macskák párosodtak volna éjente a szomszéd szobákban, s a zajosan dúló szerelmi zenebonától még kevésbé lehetett elaludni, mint az autók riasztó zajaitól, pufogásától vagy a fényreklámok ütemes felvillanásától éppen ablakunk alatt. Pesten, a Nyugati pályaudvar mellett mozdonyfüst szagú, kénes levegőben fuldokoltunk. S még isten tudja, hány helyen és mennyi kalanddal, Bukarestben, Prágában, még szinte gyermekként Amszterdamban és Londonban, s mindig felizgatott a légkör, amely mindenütt egyedüli a szállodák titokzatosságában, az egyedüllét érzését úgy fakasztva fel, mint a meleg borogatás a fekélyből a gennyet. Egy hang átszűrja a lélek védőfülületét és kitör az álmodozás, ez a hangulati drogozottság, amely, mint az étermámor, kitágítja, felfokozza és megsok-

szorozza képzelőerőnket. Itt mindenestre csend van, de a tényleges és valóságos magány még csak növeli a szorongást: menthetetlenül egyedül vagyunk a háború kellős közepén.

De hogyan kerültünk ide s miért?

Most már mindegy.

Ízleljünk végig, csináljunk végig mindent. Az urbánus létnek ezt a gyönyörét is, amely nem vet számot a luxusszálló falain kívül rekedt valósággal, sem az utca népével, amely nappal odalent nyüzsög, vonszolja magát, téblábol az utcákon. Ne törődjünk a mosónőkkel sem, kik lent a pince mélyén, szinte maguk is gőzzé váltan mossák a világ szennyesét, ne törődjünk a sápadt és karikás szemű liftesfiúval, és mert reggel van és kinézünk az ablakon – hajnalban enyhén havazott –, ne törődjünk az ott messze lent – a rézkarc perspektivikus mélyén – tragédiáktól, salétromos penésztől, nélkülözéstől, szenvedéstől és rémülettől feldúlt proletárlakásokkal, sem a gyászosan fantáziátlan kispolgári otthonokkal, ne gondoljunk azzal, hogy háború van, ne gondoljunk semmire... Igen, ez lenne a menekülés a valóság elől, ha egyáltalán lehetséges lenne menekülnöm. Ám ez a világ itt, amelybe önként bezárkóztam, összezárkóztam ismeretlenekkel a nagypolgári lét képzelgését elszabadító nagyszállóban, hiába nem vet számot az odakintről felkomorló valósággal, azzal, hogy a völgyben meghúzódó apró házak népe, szövőgyári, repülőgépgyári munkások, malterhordók, szemetesek, szabók és cipészsegédek, varrónők, tisztviselők, tímárok és pincérek, ez a Hatalom súlya alatt elszemélytelenedett, innen a magasból absztrakcióvá zsugorodó sokadalom, ha nem is tudja, mégiscsak arra vár, hogy egyszer már megbolyduljon, hogy visszahengeredjék a háború, jöjjön már, amittől retteg, söpörjön végig itt is, ahonnan elindult, temesse maga alá mind, aki részes benne, aki felidézte és élvezte előnyeit, hasznát, a Hatalmat, dőljön össze ez a társadalmi jelkép, a szálloda, amelyben lakom. Ha ugyan meg nem szöknek a tettesek, ha ugyan az elszámoláskor nem épp

ők lesznek az ártatlanok, mert az ilyen dimenziójú bűnökért, mint ez a mindent, a teljességet átfogó háború, mindig valaki más a felelős a történelemben, a következményeket végül is azok viselik, akik elszenvedték, akik az áldozatai voltak a háborúnak. Hiába tennék hát úgy, mint aki nem törődik a kinti világgal, idebent a Hatalom e nagyszállodájában mégiscsak én vagyok a kinti világ, tehát az idegen és az ellenség, hiszen akárcsak ők, a lenti Hatalmon kívüliek, én is ennek a világnak az összedöltét várom. Érkezzék már el ide a háború, történjék már, aminek történnie kell azután, hogy átvonul rajtunk és tovább hengeredik Nyugat felé, ahol véget kell érnie, mert onnan indult el. A körnek be kell zárulnia, a pusztítás művének el kell érkeznie egyetlen lehetséges és igaz következményéhez: az önelpusztításhoz. Milyen remekül érzékletes, és találó a német szó: *Selbsterstörung!*

Egy-két napom van csupán Brassó számára, és ki tudja, látom-e még egyszer – ez az egész utazás egyetlen búcsúzkodás a pusztulástól –, látom-e még a nekem oly kedves várost, melyre hűvössége, zárkózottsága miatt csak lakosai panaszkodnak – a nagyszálló vendégei keveset törődnek ezzel –, szidják a városukat, mint mindenki másutt a magáét; csak a teutonok hiszik világukat, városaikat a lehető legjobbnak, legotthonosabbnak, öröknek. Városról városra ugyanabban a pokolkörben forgok. Hiába is bolyongtam hát ezen az egyfajta utazáson városról városra, mindenütt ugyanazok a gondolatok, ugyanazok a hangulatok és rémületek, ugyanazok a tépelődések, ugyanazok a magányos, önmagukkal viaskodó szavak, ezek a jegyzetek. Egyszemélyes regény.

Mindez készülődés; lecke a halálra. A lehetséges halálra. Hiszen meghalni annál inkább lehetséges, minél közelebb a háború megjelenése.

Nem tudom miért – dehogyis nem tudom; e miatt a szorongás miatt – az enyedi temetés ötlík eszembe. Nem olyan lesz a temetésem...

Nem bolondéria, sőt természetes dolog egyre a halált idézni – gondolom, ahogy az ablakban állok és nézem ezt az élő rézkarcot –, hiszen a háború s szinte a halál igazi ízét is itt, Brassóban éreztük először Klárral. Úgy ízleltük, mint a barackmag belében az azonnal ölő cián halovány sejtelmét, még a háború kitörése előtt, ebben a városban, egy különös estén a Fekete-templomban. Az ószőnyegek és komor méretű ívtartó oszlopok között; a gótikus mennyezettartó ívek szalagjai odafent a homályban, a lámpák fölött alig sejlettek. A Máté-passiót énekelték a templomban a szász egyházi kóristák, szólt a zenekar és az orgona, s mi Brassón átutazóban nem mulaszthattuk el újra meghallgatni Bach égi muzsikáját, amelyet alig esztendővel előbb a varázsos Salzburgban hallottunk. Korán érkeztünk, hogy mint a meghívott idegenek egy látványos bálban, lássuk az itt otthonosak, a szász polgárok bevonulását, mintha egy Thomas Mann-regényben. Nyakig gombolt fekete ruhában és ünnepélyesen érkeztek – milyen más, milyen „lezser” és eleven volt a salzburgi kozmopolita kép! –, komoly, mosolytalan arccal, némán bólogatva jobbra-balra, szigorú szertartás szerint, amelyben úgyszólván egész hagyományos létformájukat véltük felfedezni. Kereskedők vagy kereskedők fiainak fiai: immár ügyvédek, orvosok, mérnökök, gyárosok, tőlünk távoli ridég világ, az akkor már méltóságteljesen előkelő szász polgárság.

A Luther építette szép ívű újszövetségi mondatokat Bach zenei nyelvezete tömören magába oldva sodorta a kórus orgonája alól a templom öblös terébe, az emberi hang harmóniája és a hangszeri zöngelmek egymásba fonódtak, s már lehunytt szempillával szárnyaltunk mi is a minden porcikánkat betöltő hangzatokkal, egymás kezét fogva s egyszerre hallgatva a zenét és ezer dologra gondolva, ami az életünkben és a világban fáj és fenyeget; tudtuk, a háború küszöbén élünk, a halálra gondoltunk éppen, amikor váratlanul, hirtelen és megdöbbenően felzúgtak a légiriadó szirénái. Durván és gyilkosan met-

szette el vonagló sivitásuk a vonós hangszerek egyenletesen égnék emelkedő fűgáját és az altok, szopránok, baszszusok és baritonok egyetlen, hosszú kicsengéssé készülődő közös zengését a befejező hangzatban.

Hallatlan, szörnyű, elviselhetetlen és dermesztő zuhanás!

A karmester odafönt az orgona alatt még vitte volna tovább, német makacssággal, bele a Lehetetlen magasságaiba a zenekar és az emberi hangok szólamait, szembe, fölébe a gépi süvöltésnek, legyőzni Bachhal a halál izenétét, de a csillárookban égő lámpák kialudtak, a hangszerek, az orgona, az énekesek elhallgattak, és nem hallatszott már semmi, csak a tébolyító vészjel egyre emelkedő, majdnem-majdnem a dobhártyát átdöfő, magas, szoprán fölötti vonító hangja, végül már csak egy mechanikus sikoly, aztán az is elhalt az előbb még zúgó zene nyomában. Mint ha egy örökkévalóságig, úgy hallatszottak még az előbb a szirénák. Már nem is szóltak, de még a gyomrunkban, a csontjainkban éreztük rezgésüket, és a visszhangjuk még ott görgedezett a hegyek falai alatt, a város fölött és a Fekete-templomot körülvevő utcákban és sikátorokban, mint egy hatalmas és láthatatlan test egyre gyengülő idegremegése, s hogy milyen rémületes és mélységes volt azután az a csend a templomban, a sötétben, csak akkor fogtuk fel – egymást átölelve, mint a megrémített gyermekek, mint akik hirtelen szemben találják magukat a halál lehetőségével –, amikor már maga a csend is akár ha már végleg, teljesen elnémult volna a várost az ölébe záró völgyben, s mintha csak a teljes és Végleges Semmi kellős közepén lebegtünk volna. Senki sem mozdult Néhány percnyi valóban halálos csend után, amikor már minden hang meghalt, a valóságosan síri csendet megtörve suttogták padról padra a Passio meghallgatói azt, amire közben már amúgy is mindenki ráébredt, amit mindenki tudott:

– Légtalmi próba...

Mintha ugyan nem tudta volna mindenki, hogy ez még nem az igazi, még nem a háború. Csak próba. Csupán ne-

velés a halálra. De már a háború is lehetett volna. Tanultuk a pánikot, a pusztulásunkat. Még akkor történt ez velünk, Kláriver és velem Brassóban, amikor a katonák is még csak tanulták, hogyan kell ölni, mi pedig meghalni, Bach zenéje mellett.

Azóta az angolok, az amerikaiak és az oroszok repülőgépei már át- és átszelik tájunk fölött az eget, s ha egyebet nem, de jelenlétüket s a várható történéseket, a valószínű háborút már ízleltetik velünk, fenyegetésük bármikor valóra válhat. Nem is értem, hogy miért nem bombáznak már, miért csak ingerlik halálra készülődésünket? Szeretnék túlesni rajta. Boldogok, akik fölött már elvonnult a háború, kezdhetik az építkezést, a leszámolást a tegnappal a holnap küszöbén, mert holnap másképpen lesz minden. Nem lehet még egyszer visszatérnie Európának a háborúk lehetőségéhez... Ami akkor a Fekete-temp lomban sejtelem volt csupán – kegyetlen ünneprontás és a háborúra nevelő ijesztés –, az immár valóság. Hiszen ha Brassó még nem is, de alig néhány száz kilométerrel arrébb a főváros már megismerte a légitámadások poklát, az égboltozatból alázuhanó, bömbölő, dörgő, vad, mérőleges vihart, amely ellen nincs védekezés és semmi védelem, a főváros és a köolajvidék már ismeri a pánikot, a zilált menekülést a halál elől, és a céltalanságot, amikor az emberben már egyetlen tudatos elhatározás sem működik szabatosan; csupán a kiszámíthatatlan őszálati ösztön, rejtett eredeti állati alkatunk zavaros, öntudatlan reflexei vagy az életösztön teljes csődje: idegeinkben és egész testünkben, húsunkban, csontjainkban, hajunkban és körmünkben az élet és az értelem katatóniás csődje, a képtelenség bármit is tenni a halál ellen.

Az abszurditás tébolya, hogy nem azok az ellenségeink, akik odafentről a halált szórják ránk.

Reggel van.

Elnézem hosszan a várost. Mondom, hajnalban enyhén havazott. A háztetők északi oldalán még ott a nyoma. A hamvas világításban, akár egy Hokuszái-képen, ezeket a

hegyeket is egyfajta különös, tompa fénnel vonja be a háló-vékony hólepel. Kora tavaszi havazás.

Körülbelül abban a perspektívában látom padlótól a mennyezetig érő ablakomból az utcákat és a terek körvonalait, mint az egykori Rósa Zsigmond, akinek a nyári Brassót ábrázoló metszetét egy 1796-ból való mesterlevélen lelték meg. Ő a hegyről nézte, én a túlsó oldalról, a szállodából látom a lenti várost. A rajz szerinti katonás házsorok már alig ismerhetők fel. De áll még a Fekete-templom, áll a városháza, a barnult bástyák és a várvédő tornyok némelyike...

Holtából visszaszólitott ciceroném ezen az én mai erdélyi utazásomon, Kazinczy Ferenc urunk elkerülte a koronás címerű várost. Hazája igazi arcát bontogatván a még alig – s csupán a szellem birodalmában – oszladozó magyar homályból, neki nem akadt keresnivalója a fekete város fekete falai között, mely még ma is, ma ismét, valamennyire Nyugat és Bizánc összekötő és határpontja. Nem akadt neki itt barátja az írott magyar szóban, nem akadt itt betűvető, kihez ellátogathatott volna, sem feudalizmusból kitörő magyar nemesi urbánus kultúra, amely vonzza, sem legenda a nemzeti múltból, hogy ideszólitás. Fönt a Cenken, itt a Ferenc József-i Magyarország emelt szobrot Árpád vezérnek, kezében a románok számára hírhedt karddal, amely fenyegetően a Kárpátok láncán túli fejedelemség felé mutatta a roham irányát. Bosznia-Hercegovinát még bekebelezte a mohó Monarchia imperializmusa, de erre a rohamra nem került sor, inkább a bécsi Habsburg *canaille*-diplomáciája fondorkodott, tárgyalt a bukaresti Hohenzollern *canaille*-udvarral perszónalunióról, hogy az Adria után kijusson a bőrébe nem férő dualista Monarchia a Fekete-tengerre is. A szász kereskedő és tőkés kasztnak megfelelt ez a terv, és tetszéséért el is nyert minden kiváltságot, amit sem a románoknak, sem a székelyeknek nem adott meg a Burg magyar „filiáléja” Budapesten. Azt a fenyegető, zsaroló, huszárrohamra szólitó Árpád-szobrot, melyet a „magyar nemzet” nevében

állítottak a nagyzási mániás budapesti politikus urak a Cenk csúcsára, nem a nagybirtokokon feudális nyomorban sínylődő magyar nép emelte, sem az alig megteremtett és máris terjedékeny magyar kapitalizmus proletariátusa. A román népharag döntötte le. Jelkép volt az az Árpád-szobor is, amiért 1919 után nem is tudni hányszor, hol, mi fizettünk keserűen, mert a mindig egyszerűsítő és ezért agresszív polgári és kispolgári nemzeti indulat, a polgári nacionalizmus nemegyszer minősített bennünket – válogatás nélkül – ama leigázással fenyegető kardos lidérc-Árpád származékainak és ügynökeinek, s fizettünk mi: egy védtelen kisebbség. A sérelmeket kiváltó agresszivitás szülőanyja: a sérelmező agresszivitás; örök körforgás ez, amióta történelmünk van. Bécs és a magyar uralkodó osztályok, a „történelmi Magyarország” agresszivitásáért és szomszédai elleni traumatizáló fenyegetéséért, kisebbségeinek elnyomásáért, az elnemzetlenítés kíméletlenségéért még mindig mi fizetünk, és még sokáig fizetni fogunk. Ne legyenek illúzióink afelől, hogy az utópiáinkban ápolt dunai néptestvériség megvalósulása a „feledés leplével” majd egyszeriben elfedi, eltüntetheti a lelkekből az évszázados sebeket és fájdalmakat, akár itt, akár ott. Most meg aztán mindenek tetejébe: a Bécsi Döntés. Még csak ez kellett nekünk...

Szelíd, tiszta szívű, illuminista Kazinczy Ferenc urunk, az Erdélyi Levelek írója nem szemlélte hát meg a Fekete-templom nyomott, kissé vidékies, német végvári gótikáját, amely igazán csak borongós időben, szitáló esőben, sűrű-felhős ég alatt válik eggyé a környezettel, olyankor, amikor az egész város elfeketedik, és elhalnak a sárga, zöld és kék színek a régi házak boltíves homlokzatán. Neki még semmit sem mondhatott volna az, hogy a város görög hercegek és Brâncoveanu-fejedelmek temetkezési helye. – A nagyszerű és szenvedélyes francia költőnő, contesse de Noilles ennek a családnak a sarja, tehát kicsit erdélyi is, ilyképp kicsit a miénk is! – Semmit sem mondtak volna még Ferenc urunknak a nekünk sokat mondó Brassó pe-

–: „Neki köszönhető a magyar diéta 1844. évi döntése – ő maga már nem érte meg –, amely a magyar nyelvet hivatalos nyelvvé emelte.” S ha majd abban a szebb jövőben errefelé utazván pótfelvezeteket írna Ferenc urunk az Erdélyi Levelekhez, illuminista kedélye elégtétellel állapítaná meg, hogy az itt élő népek az emberjog szellemében anyanyelvüket egyformán és egyenlően használhatják iskolában, irodalomban, tudományban, törvény előtt, hivatalban és az életben; megnyugodna, hogy az ő francia forradalmi eszméi lehetségeseknek bizonyultak a társadalomban, lehetségesnek nemcsak egy nemzetben belül, de együtt élő népek között is, a Szabadság, Testvériség, Egyenlőség e földi szentháromságának megvalósításaként.

Már lenne miért visszalátogatnia halottaiból Erdélybe s elköszálnia ide, Brassóig is; magyar írók élnek itt, s egyetlen és személyes nyelvezetét mindegyik s mind együttesen arra az évszázadokra alapot teremtő irodalmi nyelvre építették, amit ő teremtett azzal, hogy elgondolta: „Egy nemzet sem vitte elő literatúráját anélkül, hogy azon nemzetekből, melyeknél a tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szólást ne kölcsönzött volna... Mi szeretnénk haladni, de helyeinkből kimozdulni nem merünk...” Hát igen, kimozdultunk. Vörösmartyval, Petőfivel, Aranyval, Adyval, Babitscsal, Kosztolányival, Kassákkal, József Attilával és Illyéssel. Amit a visszatért utazó is elismerne, de ugyanakkor szomorúan ingatná galambősz fejét beszámolóinkat hallgatván, hogy mi történt nemcsak nyelvünk gyönyörűséges irodalmi felvirágzásában, de volt magyar hatalom, mely az 1844. évi nemzeti forradalmi jelentőségű döntés után alig néhány évtizednyire, s megint csak osztrák béklyóban, a Humánumban kibontakozott, mára már mindent a világ nagy kultúrnyelveinek szintjén kifejezni képes irodalmi nyelvünk erkölcsét meggyalázva, az együtt élő más nyelvűeket, szlávokat, románokat törekedett tüzzel, vassal, törvénnyel anyanyelvüktől megfosztani. Ezt a soha kellőképpen el nem ítélt hatalmi és osztály-erkölcstelenséget nem szépíti meg, hogy a német nyelvet

nem bántották, hiszen a németet mindig is védte a nyugati német egyetemesség hatalma és fenyegetése. Szomorúan ingatná galambósz fejét Kazinczy urunk, hogy 1919 után hiába is tették papírra az emberjogi biztosítékokat, a környező szláv és román burzsoáziák megismételték, amit – „nemzeti elméletnek”, „jognak” és „gyakorlatnak” – módszerként a népek börtöne, a Monarchia, a történelmi Magyarország „kidolgozott”: a más nyelvűek kitarató, következetes felmorzsolását, elnemzetlenítését.

Ferenc úr előbb szégyenkezne, aztán felkiáltana. Ilyképpen: „Ami végül is annak az úri Magyarországnak nyakát szegte, Ady Endre uram jól látta mindazt!.. – Így kiáltana fel öreg Kazinczy Ferenc uram, mert közben ama újabb erdélyi utazásán, ha nappalai jó részét delizánszán töltendé volna is, éjente mohón és hihetetlen mennyiséget olvasandott volna össze rövid idő alatt. Elvégre nem turista lenne ő, nem *globetrotter* Barnabooth, hanem egy hajdani nemzeti forradalmi küzdelem szellemi nagyjaként, íróként és épp nyelvészként politikus lélek is, amint az már a reformeri programját megfogalmazó s 1808-ban megjelent Tübingai pályairatból is kiderült.

A halottak már nem változnak, visszatértükben sem.

Igen, a múlt!

A múlt, a múlt és az eljövendők!

A havas kép zürichi diákszobám ablakából. Ezt látom most. És már ismét *redivivus* Kazinczy urunkat leendő utazásán a messze holnapi országban, amikor az itt testvérien együtt élő népek – a nép – elégedett, boldog és csinos leendő, akárcsak a nyugati Helvéciában, hol gyerekfővel felfedezni, tehát méltányolni sem tudtam volt eléggé, mit tesz az, ha a más nyelvűek, németek, franciák, rétorománok, olaszok egymást tisztelve, becsülve, nem háborgatva élnek együtt egyenlőségben, egymás nyelvét nem bántják, egymást sem germanizálni, sem romanizálni nem akarják. A hitlerség ezért is nem oszthatta meg, tehát nem is szállhatta meg őket, megmaradhattak ebben a felperzselt, szétdúlt, leöldösött Európában

függetlennek, szabadnak; németjeik nem öltöttek fekete formaruhát, csizmát, nem csatoltak vállukra, derekukra rohamszíjat, nem váltak ötödik hadoszloppá! Igen, ez volt az én hajdani diákkuckóm Helvéciában, kurta könyvespolcomon a zürichi és a bázeli humanistákkal, a fegyveres Zwinglivel és a könyves Erasmusszal...

A nép itt is elégedett és boldog és csinos leend majdan, amikor már az időben messzi magunk mögött hagytuk ezt a háborút, mind a gyalázatot, mind patriarkális keletiségünket – úgylehet bombáktól széttépett holttestünket is! – tehát a primitív gyűlölködést, érettek leszünk a kölcsönös türelemre, és nem érzi majd már senki úgy, hogy a másnyelvűek joga az ő tulajdon jogainak a megcsorbítása.

Majd, egyszer... De mikor lesz az? Körülöttem ma a valóság: nyomor, szerencsétlenség, boldogtalanság, szenvedés, gyász, gyűlölség, elnyomatás. Mondom, ismétlem: a Nagy elnyomja a Kicsit és a Kicsi a Kisebbet és a Kisebb a Legkisebbet. A germán a románt és a magyart, a magyar a románt, a román a magyart és a magyar meg a román a zsidót és a cigányt. Utóbbi Legkisebbek szerencséjére náluknál kisebb már nincs is. Ha lenne, folytatnák a sort lefelé. Mi keresnivalóm a „legfejlettebb és legmagasabb civilizáció”, Európa elembertelenedett civilizációjának véres, veszett, emberevő dzsungelében? ... Háború van. S mit tagadjam, én sem a türelmet prédikálom, csupán utópiáját írom le, amikor a Holnapról ábrándozok. A Humánus útja hosszú. A Humánus nem úgy száll le a Mennyeknek Országából, mint Krisztus Urunk negyven nappal kínhalála és feltámadása után az egybegyűlt apostolok közé. A Humánus útja, akárcsak ikertestvéréé, a Demokráciáéé, hosszú és állandó. Vége talán nincs is, ezért állandó.

S mi lesz holnap? A meghatározó véletlenek kiszámíthatatlanok. A lehetőség egy és mégis számtalan azon az egyen belül, ami a Holnap vagy épp az utópikus Holnap után lesz. S ha úgy lesz majdan, ahogyan az Ész és Er-

kölcs szerint lennie kell, magyarok és románok, nemzet és nemzeti kisebbség boldogok lehetnek. Egy boldog lelki testvériesülés, a reális nemzeti egyenlőjogúságnak a világ előtt felmutatható tisztességes és tiszteletet követelő példája! Melyben juthat egyenlő rész a lebontandó kasztok helyén a német nemzeti kisebbségnek is, egyenlőjogúként velünk, románokkal, magyarokkal együtt – túl múltja szégyenén, mert ez a múlt: előbb várépítő *katonák*, aztán *katonák*, kereskedők, papok, aztán kereskedők, papok, mesteremberek, iparosok és bankárok, végül pedig ma ismét mindezek közül a fekete formaruhába öltözöttek, csizmások, antant-szíjasok, farzsebükben pisztollyal, fennhézó *katonák* tehát, a megszálló német hadsereg részeként. De a Humánium ideje – és ez a Humánium gyengéje – elfelejti majd a mátt. Ne feledje! Ne feledkezzék meg soha az erőszakról, a letipratásról, a megszállás gyötrelmeiről, a félelelmről és a rettegésről, amelyben ma, Európában, mi is élünk, bujkálunk gondolatainkkal, álmainkkal elménkben, mint a patkányok föld alatti üregekben, ésszerűségünkkel az ésszerűtlenség odvaiban, valójában állandóan készülődve a halál lehetőségére, a környező valószínűságtól minden pillanatunkban a halálra neveltetve. Bombahalálra, kötél vagy golyó általi halálra. Még csak a Mátté-passió zengzetét sem halljuk; csupán egy dörrenést, egy kattanást a halántékban, egy roppanást a nyakcsigolyában és mindennek vége.

Félek...

Itt, a város alatt Hétfalu csángói, hajdani szorosvédő székelyek utódai századéves harcot folytatnak a kasztokkal, akárcsak a velük lakó románok s újabban a létükért itt viaskodó, két háború között újonnan ide telepedettekkel megsokasodott magyarok, kik már-már gyökeret eresztettek a városi létben s egy másik osztályban, a munkás-ságban, de a Bécsi Döntésre úgy szétrebbentek, mint kőtől a verebek. A kasztokat pártolta – kegyeiért versengett – erős és meggyengült hatalom egyaránt. A gyászos Dobzse László király nagyobb kölcsön fejében – más vagyona

nem lévén – a Brassó környéki magyar jobbágnépet dobta oda a berendezkedő hódítóknak. Ami elveszett itt századok alatt a brassói vár falain mindig kívül rekedt magyarokból, azt a két háború között az iparosodó Brassó teremtette újra, vont ide tömegeket, nyomorgó paraszto-
kat – ezúttal a gyárak, az építőállványok új bérrabszol-
gáiként. A város alapításakor a falakon kívülre, a falak
alá telepedett, két keze munkáját áruba bocsátó magyar
szegénynép 1919 után ugyanott helyezkedett el újra, ahol
évszázadokon át jobbágy volt. De ezúttal az ősi román,
ugyancsak falakon kívül rekedt negyed mellé valóságos
új városrészt teremtett, tízezrekre menő sereggel, s onnan
nézett fel fenyegető arccal, ahogy festő még nem ábrá-
zolta ezt az arcot, ebbe a világba, a gyárak, a szász tőke
világába – ha ugyan van nemzetisége a tőkének, hiszen
itt hivalkodnak egymás mellett, egymásnak nélkülözhe-
tetlenül a szász, a román és a magyar bankok –, az üzle-
tek, a polgári pompa, a kasztok világába, a gögös öspolgár-
ság zárkózott életére, amit a történelemben névtelenül
elmerült jobbágyösök verejtéke és vére segített konzer-
válni és erőssé tenni.

Proletárnegyedek ezek, akárcsak Temesvárott, a másik
német arcú város körül a jelképes, „veszedelmes” gyűrű,
telve izgatottsággal, elfojtott, robbanásig fűlt s végül,
ezekben az esztendőkbén, talán már lehorgadt indulatok-
kal, amikor már-már a levegő is elfogy körülöttünk, nem
jutunk lélegzetvételhez, rémülten futunk szanaszét, s vo-
nagluck, mint a csizma sarkával félholtra taposott vad.

Brassó és Temesvár voltak a két háború között – úgy
mondták némi túlzással a gyarapodók – az „amerikai ár-
nyokban” fejlődő, újtökés Románia legvirágzóbb vidéki
pontjai. S mert Amerikát emlegetünk: az Óceánon túlra
már el nem jutó, új székely népvándorlás városok körüli
telepedését figyelő Balogh Edgár itt Brassóban s róluk
írta: „A magyar jövő a magyar dolgozó osztályok jövő-
je...” – magyaroké és nem magyaroké együttesen, eb-
ben a magyarság jövője, tesszük hozzá –, s mintha ezzel

a Bécsi Döntést már sejtve, azt mondta volna az író, hogy nem a magyar imperializmusé a jövő. Amely mégis bekövetkezett és „új honfoglalóink” – ez a kifejezés is Balogh Edgáré – Brassó falai köré épített gyűrűje szerterobbant. Egy nagy reményű, forradalmi hajlandóságú, városi újfajta kisebbségi gócnok népe – a parasztiból lett proletár szegénynép tört fel új, közös valóságok felé – szétfutott, Brassó magyar külvárosai egyetlen érintésre tébolyult kavargásban szertemállottak, felfordult, napok alatt megszűnt az újonnan teremtett élet, ki-ki menekült, amerre látott, hazafelé a még le nem zárt, Bécsben vont határon túlra. Itt Bolonya kültelkén a pusztulást a megürült takaros kicsi házak egész utcasorokon jelezték: a csikiak, udvarhelyiek, marosszékiek futottak. A nép elhagyta a Bécsi Döntés napjaiig szó szerinti előörs-helyét, melyről egy adott, a várt történelmi pillanatban a román külvárossal egyetemben választ kellett volna adni a *Bürgerek* kasztjának és a velük szövetséges román és magyar felső kasztbelieknek. Feleletet az elnyomatásban eltelt véres emlékezetű évszázadokra, megteremteni minden kiváltság lerombolásával a román, magyar, szász egyenlőség feltételeit. Mert a nép itt jól készülődött az új sorsban, a városi munkáséletben és nem kevés biztató jelet küldött a figyelő felé.

Mély hagyományokat továbbvivő, ifjú erdélyi népi-nemzeti mozgalmunk is nemegyszer innen lopott a figyelő szívébe biztató és lobbanást ígérő parazsat, innen kelt útra nem egy névtelen küzdő, akinek talán még dolga lesz az eljövendők jobb elrendezésében, az utópia megvalósításában.

Nézem a tetőket, s miközben így emlékezem, felrémlik bennem az érzés, amely utam elejétől kísér. Nem figyelnek-e, nem lesnek-e reám valahonnan? De hiszen – nyugtatom magam – itt más a helyzet, mint az enyedi fogadóban, ahol a titkosrendőrök átkutatták holmimat. Itt a szállóban, hacsak nem angol kémeket, valószínűleg nem a politikát keresik, hanem valutát és nagyarányú titkos

petróleum-, textil- és fegyverspekulációk nyomát – s azt is inkább a zsarolás kedvéért, mint a „rend” miatt –, előkelőbb és nagyobb zsákmányt nálam. De azért felállok az ablak elé tolt karosszékéből, és lenyomom a kilincset, kulcsra fordítottam-e a zárat valóban, hiszen akárhol is tartózkodjunk, manapság – ezt már kitanultuk – még gondolkodni is biztonságosabb zárt ajtók mögött. Önmagunkkal is csak így érezzük magunkat biztonságban, holott ugyan mire készülődünk, ha nem arra, hogy elér a háború, utolérnek a mozgó harcterek, a repülőgépek bombái, tehát a halál lehetőségére is.

Igen, valaha ifjan magam is jártam ezt a negyedtet, valósfelfedező céllal tanulmányozva környezetet és embereket, s készülődve egy áldatlan és reménytelen szerepre: írónak lenni, én szerencsétlen, nem tudva, mire vállalkozom, mely kínra és micsoda gyötirelemre. Folyóiratunkkal, a Korunkkal jártam itt hosszú és romantika nélküli külvárosi utcákon egy őszen, Bolonyában előfizetőkért házalva, amikor már fullasztóan felgyűlt a nyomdaadósság Gaál Gábor folyóirata körül, más, élesebb szelek fűjtán, amikor a haladó polgári támogatók is kezdték elhagyogatni a lapot, és semmi sem hiányzott jobban, mint ama bizonyos rubelek, amelyekkel a legenda, a vád és az úri magyar denunciánsok szerint a Korunk készült. Egyszer, amikor már nagyon a felszínre buzgott a guruló rubelekről szóló suttogás, és Budapest ügynökei már nyíltan kiteregették a „titkot” a kávéházban, hogy eljusson a román állambiztonsághoz is, megkértük Gaál Gáborral a derek öreg liberális medvét, Spectatort – odaátról híret sem hallani most, most a háború alatt – és Kós Károlyt, a Helikon szerkesztőjét, vizsgálnák meg a lap iratait s nyílt üzleti titkait, lelik-e nyomát a rubelek gurulásának. El is jöttek, furcsálló mosollyal az ajkuk szögletén – a New York ebéd utáni újságíró-asztalától kerekedtünk fel –, komolysággal is homlokuk ráncai közt, mint akik előre tudják az eredményt, de becsületbírói szerepüknek kellő fontosságot tulajdonítanak, a Korunk és a suttogó, mérgezett

polgári hangulat közötti néma perben. Spectator és Kós – annyi csatázás után a Korunkkal – lelkiismeretesen átvizsgálták a lap ügyvitelét, és kiállították a nevükkel aláírt becsületbizonyítványt: a Korunkat előfizetői tartják el, a nyomdaadósság, a váltók tanúskodnak, hogy guruló rubeleknek nyoma sincs, a szerkesztő „talpig korrekt úri-ember”.

Számunkra a Korunk több volt csupán „lapnál”. Ügy volt s mindennek tartalma, ami azokban az esztendőben a háborúra gyürköző világban az emberit magyarul és a nagyvilágban jelenthette. Mostanában sokan elrejtették vagy elégették a lap példányait, évfolyamait; az én könyvespolcomon ott áll tizenöt fehér vászonba borított kötete. Mit tegyek vele? Hiába is égetném el. Amit ott az oldalain rajtam kívül, velem mások is írtak és mondtak, azért ha felelőssé tesz a Hatalom, akkor is viselnem kell a következményeket, hogyha letagadnám, ha elégetném ezt a történelmi gyűjteményt. Álljanak hát inkább bűneim e tanúi háborítatlanul és vádolóan a mában, láthatóan és hivalkodva, könyveim és kedves tárgyait között. Jelenlétük az életemben: biztat és erőssé tesz.

Ám, hogy visszatérjek a vizsgálatra, el kell még mondanom, Spectator és Kós, becsületbíráink, meglepett csodálkozással akkor fedezték fel, mifajta hősiesség az a küzdelem, amit Gaál Gábor vív lapja fennmaradásáért Kossuth Lajos utcai lakásából, szerkesztőségéből – egyetlen kis szoba – a szökevény és renitens előfizetőkkal, kik közül a legrendetlenebbeket, a túlvilágra távozókat a szerkesztő valósággal s minden egyes esetben külön-külön meggyászolta. A szerkesztőség, e küzdelem színtere – mondom – egyben a kiadóhivatal, a könyvtár, a „hálószoba”, a „szalon” és az „étkező” szerepét is betöltötte abban a Kossuth Lajos utcai, kapu alatti egyetlen, valóban nem nagy szobában. Mert míg az elfogulatlan becsületbírák és vizsgálódók az okmányokat forgatták, a könyvelést firtatták, a levelezést tanulmányozták – lelkiismeretes munkát végeztek, nem voltak felületesek; az ő

becsületükről is szó volt –, bizony csak nehezen fértünk négyen a bútorok közti terepen.

Elmondhatnók még e szobáról, hogy hányszor járt ott a rendőrség, hányszor hányták fel a kéziratokat, mint szállították onnan Gaál Gábort hajnalban rendőrségi kihallgatásra, hányan kémkedtek, szaglászta ártatlan baráti arcot öltve e fegyelmezett, még a legzordabb rendőrben is tiszteletet ébresztő újfajta Erasmus körül, és hányszor kellett a nyomdászámbla kifizetése napján a tudós szerkesztőnek – és bizony az életben első igaz nevelőmnek – óráját zálogba csapnia. Így indultam el én is egy válságos napon előfizetőket gyűjteni Erdélybe, s kerültem végül Brassóba, kevés sikerrel a zsidó orvosnál és ügyvédnél – magyar polgárokhoz, a „nagyságos” titulushoz még mindig ragaszkodó magyar urakhoz reménytelen vállalkozás lett volna bekopogtatnom –, de annál több élmennyel gazdagodva jártam Bolonyát. Brassó volt a Korunk egyik támaszpontja, Brassó, a munkásváros, s hogy ezek szerint még milyen támaszpont, erről manapság jobb, ha hallgatunk.

Még jól emlékszem, a „honfoglalók” közül egy gyári gépész, néhány felvergődött iparos, egy kis otthon foltozó szabó s egy konyháján dikicselő varga voltak a Korunk leglelkesebb hívei. A lehetséges előfizetők legeredményesebb listáját ők állították össze számomra. Úgy ismerték Brassó magyar térképét, mint a tenyerüket. – Magyarországon még csak néhány elátkozott szocialista, a balmazújvárosi csendőrség s bizonyosan a budapesti politikai rendőrség ismerte a lap nevét. – Ők olvasták a Korunk oldalain József Attilát, Radnóti Miklóst és Komját Aladárt és a messzi baráti honban bujdosoló Balázs Bélát, s viaskodtak alighanem eredménytelenül, hogy megértsék Lukács Györgyöt vagy Jeszenszky Eriket, ők mulattak a legjobban Remenyik Zsigmond írásain, s mintegy gyönyörrel falták Salamon Ernő és Korvin Sándor verseit, Nagy István és Szilágyi András prózáját, Gaállal megint

úgy járva, mint Lukáccsal, inkább birkózva, de őt talán mégis könnyebben megközelítve.

A suszterre emlékszem a leghívebben, bár nevét elfeledtem már. Nála időztem a legtöbbet a rengeteg talphuladék között, tengernyi javításra váró, kitaposott proletárcipő szomszédságában. Ezekről az olvasókról, küzdelmükről, hogy megértsék, mi történik velük a világban, remek regényt faraghatna élelmes író, mint Ehrenburg a pipagyűjteményéről. „Tizenhárom olvasónk.” Ott ült szerszámai és a mosatlan, káposzta- és hagymaszagú edények között a cipész, az asszony a Scherg-gyárba járt dolgozni, élő illusztrációul Marxhoz, finom és előkelő uraknak való lágy posztót szőni, kék, narancsszínű és rózsásba hajló, puha tapintású ágytakarókat, amilyenekkel itt az előkelő szállóban is letakarva este az angol módra vetett friss ágy. A suszter, miközben irodalomról, elméletről faggatott engem, pillanatra sem hagyta abba a munkát, s én terjengően diskuráltam vele; ráértem. Brassó már végállomásom volt, Szatmártól ide a Cenk aljáig körbejártam mind a városokat. De vajon hol van most az az ember, hová tűnt el Brassóból a korunkbeli, a bonyolult és rejtélyes nyelvű értekezések nehézségei előtt magát meg nem adó olvasó, a versek megfejtője s a valóságról szóló elbeszélések kedvelője, titokban alighanem valószínűleg maga is költő, az a foltozó varga, aki bizonyára nemcsak folyóiratunkat olvasta, hanem csendes éjszakai órán, amikor az asszony már mélyen, ernyedten aludt, ő mély vésetű ráncaival homlokán, a petróleumlámpa nyugtalan fényénél a konyhasztal fölé hajolt, és nehézkes mozdulatokkal, apró ceruzája hegyét meg-megnyálazva, vonalozott papírlapra körmölt, készen rá bármikor, hogy lenyelje, ha rátörnek a „hekusok” s füelve: nem ólálkodik-e efféle veszélyes idegen a ház körül?...

Ez számomra Brassó. Nem Honterus, nem a múzeum, nem a teuton hódításra átértelmezett „*Blut und Boden*”, a német gyökerességet valló kultúrtörténet a bástyák és a kormos falak alatt, nem a számok és adatok, nem a múlt

és nem az árnyak. Még valóság számomra az a tegnapi Brassó, a Korunk már nem létező Brassója, itt vagyok itt-hon, érzem a város ízeit szállodai szobám zárt ajtaja mögött is, itt fent a magasban, nem úgy, mint Enyeden és Szebenben, ahol most jártam először, nem csekély tapasztalatokra téve szert.

És van Brassóban még egy mélyen emberi, megható emlékem, amelyről, ha már itt vagyok, nem szabad elfelejtkezni, egy nő – ne hallgassak róla –, akiről csak annyit tudok, hogy halott. A kedvesem volt. Egyszer, régen, huszonnégy évesen nagy-nagyon szerettem.

Berlinben találkoztunk. Egy egész világot köszönhetek neki. A gondolataim mai világát is, büntelen bűnösségemet, amely miatt az előbb már magamra csuktam szállodai szobám ajtaját, s kétszer is megforgattam a kulcsot a zárban. Akkoriban, amikor egymásra találtunk, akkor zajlott a német fővárosban a már-már nyílt polgárháború. Kommunisták és nemzetiszocialisták lőttek egymásra. A Weddinget vörös zászlótenger borította, s a zászlók vész-nának rebegését-hullámvásását a füstszagú nagyvárosi szélben ő mutatta meg nekem először. És együtt jártunk a Piscator-színházba, együtt olvastuk Bechert és Brechtet, együtt látogattuk Rennt és Glaesert, aki akkor még nem szolgálta a hitlerista rendőrséget, mint 1937-ben a Zürichben megtelepedett emigránsok között. Thomas Mann figyelmeztetett, ne keressem fel újra, veszélynek tenném ki magam és német barátaimat is. Azzal a német leánnyal hallgattuk a tragédiájába rohanó német nép igazi szónokait tereken és gyűléstermekben, és természetesen együtt is laktunk az egyetlen kedves kis diákszobában, melynek ablaka a város kellős közepén, egy elhagyott, vad, burjánoktól felvert kertre nyílt, közepén beomlott szökőkúttal; úgy hívtuk: a baskerville-i kert. Tőle tanultam meg alaposan németül, de magyarul én őt nem tanítottam meg, más dolgunk volt. A sok gyönyörűséget, okosságot, könyvet, látványt – egy egész új világot –, amit tőle kaptam, úgy háláltam meg, hogy esztendővel később be-

barangoltam vele a Székelyföldet, megjártuk a Hargitát is, ellaktunk Zsögödön, és csatangoltunk Nagy Imrével, a piktorral. Végül s végső búcsúra itt kötöttünk ki Brassóban. Itt búcsúztunk el mindörökre. Néhány hónappal később eldőlt Németország sorsa, és a német leány felől már csak egyszer hallottam, esztendők múltán. Halála hírért hozták, úgymond politikai okokból ölték meg. Gyanús volt. Több, mint gyanús, tettes.

Szemlér Ferenc is látta őt. Ültünk hármásban az egykori Koronában, és az egész brassói nyár oly valószínűtlenül szép volt, épp csak hogy a halált szimatoltuk már akkor is, a végzetet, mely egyikünket előbb s a másikat később éri utol, kit idehaza, kit messzi idegenben, ahogy ez épp szabály és törvény vagy vakvéletlen e háborúban, mely már születésünk előtt kezdődött, folytatódott, s mindig is dühöngött, mert hiszen magunkat csaltuk, amikor 1919 és 1939 között azt hittük, hogy ez a béke, s a békét még meg lehet menteni. Holott a halálra nevelt állandóan a történelem. Az a leány sem mentett a világ során semmit, az a kék szemű, kedves, nagy testű szőke leány, ki oly hamar elsírta magát szerelmes óráinkon, de kint a tülekedő, vad, a dühöngő életben, az élet háborújában olyan bátor volt, számomra mindig példakép. Nem fordította meg a dolgokat az a leány, s hogyan is állhatta volna útját a halálnak? Úgylehet, mégsem halt meg hiába. Szabályos és törvény szerinti volt a sorsa, mint anynyi más, helyét és feladatát a világban pontosan tudó emberé, ki a maga vállalta szerepéhez hű maradt; csak így, általuk maradhatott fenn az emberség e borzalmas omlásában a remény, hogy még egyszer és mindenk ellenére emberré válhat az ember, és felemelkedhetik a mélyből, ahová végül is mindig újra lezuhan. Lennebb, mint ahol tartunk, már nem is juthatunk. Romolhatatlanul csak a meghaltak maradhatnak meg.

Ott ültünk ketten a német leánnyal a Csigahegyen, egymás kezét fogtuk, néztük a várost, és egyszer azt mondta:

– Szeretnék veled itt maradni. Ebben a percben és ezen a helyen. Örökké. Tudom, hogy ez értelmetlen kívánság. De értelmet az ad neki, hogy lehetetlen.

Csak nők, akik igazán szeretnek, csak ők tudják vágyait ilyen szépen kimondani. Én ezt akkor talán még egészen meg sem értettem huszonkét éves gyerekszívemmel, ám ő bizonyára tudta, hogy aligha találkozunk még egyszer az életben, hiszen végét járta már Németország – a kettőnk Németországa –, sejtenie kellett, hogy az élet számára már kevés igaz és szép percet tartogat, tudattalanul is készült a halálra, búcsúnkban leckét vett a meghalásra. Huszonkét éves voltam és ő huszonnyolc, az a német leány, az a berlini leány. Én voltam az első férfi életében. Én, az a gyerek. Ha semmi mást, csak még annak a szerelemnek a regényét írhattam meg!... Tartozom vele. Kötelességem. Bolond dolog, de így történt.

Lehunyam ismét a szemem, mint annyiszor ezen a regényes utazáson, emlékezve.

A szomszéd szobában tompán zúg a takarítóasszony kezében a villanyos porszívó, hallom szívem verését, és az ő, a német leány apró sikolyait is hallani vélem. Igen, hallom pihegő lélegzetvételét az éjszaka csendjében, amikor felültem mellette fekvőhelyünkön, és a holdfényben hosszasan elnéztem arcát, feje alá hajtott kerek, fehér karját, boldogan és sosem tapasztalt érzésekkel néztem, ő volt az én első igazi kedvesem, mert egyedül és csak az enyém. Lent a baskerville-i kertben kutyák vonítottak a holdra.

Az ajtómon feldöndülő kopogásra sem akarok megmozdulni, nem akarom szemem felnyitni, amíg csak türelmetlenül fel nem hangzik az erőszakos szobapincér rekedtes hangja:

– Uram, a reggeli!

Keserű minden korty és minden falat, pedig ünnepi hangulattal s a gondtalanságot mímelő légkörhöz alkalmazkodva szándékoztam reggelimet elfogyasztani. Mint egy világfi, mint egy igazi úr, ha már ebbe a nagyszál-

lóba betelepedtem. Hirtelen csömöröm támad ettől az egész utazástól, a test és a lélek élvezeteitől, a szellem és az emlékek kalandozásától, a felelőtlenségtől, egy megmérgezett s minden percben s minden helyen a halálra emlékeztető világban, megundorodva saját létemtől, ettől a játéktól az elképzelt vagy valóságos üldözőkkel, gyanúsítóimmal és titkosrendőrökkel és a nékem kedves halottak szellemével...

Hosszan elmerengve a még téli alakú fákkal borított sötét Cenk-oldalon, arra gondolok és el is suttogom, hadd halljam, hadd marjon kívülről is belém, hadd üssön, verjen a Szó, gyötörjön a Lelkiismeret:

– Szégyellenem kell, hogy élek! Szégyenlem, hogy élek?...

Érzem, itt az ideje menekülnöm, el, ki a csipős brassói havasi levegőre, az utcára, a mába és a bekormozott reneszánszba, meg a korai barokkba, régi és új házak és emberek közé, a hegyoldal vártornyos, bástyás sétányaira, ki a magányból, megint csak a magányba.

Íme öngyilkos hangulatú vándorlásomon a Kapu utca, a Kolostor utca, a Fekete és a Vár utca, sikátorok és regényes mellékutcák, a ma oly idegen szász patríciusok és kispolgárok hagyományos negyede, az egykori vár falain belül, ahol a szász polgárösök vagyonukat szerezték és raktározták föl, ipart űztek és kereskedelmet folytattak mind Nyugat, mind Kelet felé; Meschendörfer írta a *Die Stadt in Osten*ban: nem Buda, Brassó a hajdani Kelet kapuja... Tudjuk, akié a kapu, azé a vám. Ám a nagy vagyonok, a korszerű ipar notabilitásai a környező dombok, völgyek modern villanegyedeiben élnek századi életüket, túl azokon a téglakolosszusokon, melyeket a Monarchia emelt mammut-adminisztrációja céljaira. A pásztor és földműves, a zsoldosokat és határőröket adó nép csak a Román-földön át Sztambulba vezető országút partján élt, melynek Kelet felől európai végállomása volt Brassó, de az Európába vivő utak elrekesztője is.

Az újkapitalista fejlődés csúcán éltem itt Brassóban egy gyönyörű esztendeig, mert izgalmas mesterséget tanultam ez idő alatt, az újságírást. A Korunk szerkesztőségét elhagyva, mert a lap egyetlen inasának nem adhattam már betevő falatot, ide szegődtem el tanulónak, Brassóba, a Brassói Lapokhoz, amikor század végi határszéli elhagyatottságból, az új Románia nyugati főútvonalán, Amerika városait megszegyenítő sebességgel – így mondták akkoriban – nőtt itt új és hatalmas élet a falak köré, hadiüzemek, vegyigyárak, szövőgyárak, fémfeldolgozó üzemek, teljes iramban s készülődésben mindarra, ami ma a világban történik. Háborúra építkezett az ipar. Kint népünk új csapatai vertek tanyát, de idebent a szász belvárosban, s valóságos kis úszó szigeten, egy korszerű demokratikus napilap, a Brassói Lapok vonzásában a legnagyobb nyugtalanabb tollforgatók verődtek össze, nem is gondolva rá, hogy az új ipar törvényei szülték ezt a lapot is, a vasútvonalak összefutása a fővárostól néhány órányira, mintegy Bukarest elővárosában, olyan helyen, honnan az újság estétől reggelig az ország nyugati részének minden pontjára megérkezett. Az ilyképp országos Brassói Lapokat nemcsak az ötletes kapitalista vállalkozókedv teremtette meg, de a magyar polgári radikalizmus szelleme is, bár mindig kellő óvatossággal, nehogy veszélyeztesse az írók kültelkiekkel való szövetkezési hajlama a tőkés vállalkozó valódi célját és vállalkozása értelmét – az üzletet –, és mégis a demokráciát védve, a plebejus, a szellemi és népi nonkonformista kisebbséget. A haladó szellemű magyar sajtó történetének egyik legragyogóbb fejezetét itt írták, Brassóban.

Sok furcsa ember fordult meg ebben a szerkesztőségben. Ám a legkevésbé furcsa mind között Kacsó Sándor volt. A háború előtti esztendőkből ő szerkesztette az újságot. Őt egészítette ki s vele és Tamásival alkotta a székesely triászt Szentimrei Jenő, Walt Whitman-i ihletésű lírai vallomások zsoltárosan magyar költője s az erdélyi polgár-városiasság néphez kötött, jakobinus hajlandóságú,

nagyszerű publicistája. A harmadik, Tamási Áron, az erdélyi népiesség csillagaként ifjúságunk élére állva, kezdetben kellő hajlamossággal a munkássággal tartó radikalizmusra s utoljára – a Bécsi Döntés, a háború felé rohanatunkban – ellene való szövetségben egy új dandár élén, a kolozsvári Hitel csoportjával szövetkezett, amelynek már nem kellett sem a radikalizmus, sem a Vásárhelyi Találkozó népi nemzetiségi egysége a munkásosztállyal. A Hitelben „tudományos koncepciókkal” jelentkezett a kor mérgezett, háborúba hajszoló áramlata, az antiszemitizmus is. Mit is kerestt köztük a nem oda való Tamási Áron?...

Itt, a Kapu utca egyik udvarmélyén tanyázó szerkesztőségben újságíróskodott Mikes Imre, talán ama idők legjobb magyar riportere, aki ha franciának és állhatatosabbnak születik, egy Albert Londres, vagy ha németnek, Egon Erwin Kisch lehetett volna belőle. Itt körmölt a szerkesztőség előszobájában Salamon Ernő, torzonborz, fekete székelyszidó óriás, új szóképek, egy új lírai nyelvezet felfedezője, proletár, érzelmes és gyűlölködő, lázongó ifjú ember, erdei és városi ember egyszerre, csupa lángolás és folytonos düh és könnyes érzékenység, végül is egyetlen kicsorduló nagy szeretetforrás. Költészetét még fel kell majd fedoznunk egyszer. Egyszer, amikor a magyar irodalomban nem kutatják már a származást, a fajt, azt, hogy gyökeresen magyar-e az író, vagy idegen zsidó volt-e az istenadta, székelyszidó vagy zsidószékely vagy egy sem, csak Emberség, ki maga sem tudta, milyen istenverten és egyedülien, valóban mélyen magyar. Vagy talán nagyon is tudta... Ebbe a lapba írt nem erdélyi, de a legfinomabb hangú, két háború közti párizsi lapokba illő mély műveltségű cikkeket a szenvedélyes és keserű, csillogó, ragyogó eszű Korvin Sándor. Ő költötte egyébként ezt a két különös és valóban erdélyi szépségű, valóban népi strófát egyik versében, ez a másik „gyökértelen”, ez a szilágysági „zsidó” írta azt a verset, amely éppúgy volt igaz a kolozsvári Sétatérre, mint a Cenk alatti sétány va-

sárnap délutáni magyar cselédnépségére, amely innen már eltűnt. Nem forognak már a csíkos rokolyák a sétányon, nem hallatszik magyar énekszó, édes leány-énekszó – Anna Enyeden! –, csend van, a Cenk összehúzza magát, rettegve várja a légibombázás halálos dőrejeit, a véget. Nincs, eltűnt a festői és emberi kép, amit Korvin így énekelte meg:

Szebb, ha a néppel jár a nép,
Szegénnyel a szegény.
Fonja át egymás termetét
A szolgálány, legény.

Fonja át egymás életét
Minden szegényfia.
Nem látott még a földkerekek
Ily körtáncot soha...

S e lapban, a Brassóiában, melynek kritikájától rettegett a hazai magyar konzervatív hivatalosság és a reakció, e lap oldalain sokunk iskolájában a demokráciára, sokunk kijózanítójában és megtartójában, napról napra egész Erdély radikális és rebellis fiatal szellemisége találkozott, no meg a hangyaszorgalmú és leleményes tudósítók, a fővárosból éppúgy, mint a Székelyföld elmaradt szellemű kisvárosaiból, Kolozsvárról, a nyugati Biharból vagy a Bánságból. Mindennap: teljes hazai magyar összkép. Egymással versengve hordták össze a híreket, mintha csak valamely világhírű tudósító cég dollárral fizetett szorgalmas kulijai lettek volna a földkerekség minden pontjára széjjelszórva. A Brassói Lapok a teljes kicsiny romániai magyar univerzumot át és össze tudta fogni.

Jó iskolánk volt ez az újság, amikor még Erdély egy és nem kettévágott országrész volt, jó iskola abban a valóban kisebbségi kis magyar univerzumban. Megtanultuk – mert arra nevelt a lap, hogy ne féljünk a valóságot meglátni és az igazat megírni –, megtanultuk dolgainkat

nemcsak önmagukban s önmagukért, de összefüggéseiben látni, az államban és a világ tükrében is szemlélni a kisebbséget és feladatát. Bátorságot tanultunk, olyannyira, hogy a Brassói Lapokat hamarosan nem találtuk elég merésznek, legalábbis mi ifjabbak nem, akik az Erdélyi fiatalok kiszakadt baloldaláról és az Új arcvonaltól radikális szárnyáról jöttünk.

Volt valami Don Quijote-i a Brassói Lapok polgári radikalizmusában, hiszen nem állt mögötte erős és tudatos, a polgári forradalom hagyományát őrző osztály, hanem csak egy, az igazi városokban 1919 után úgyszólván szétmállott, a megmaradt dzsenti és az egyházakhoz húzó kispolgári és deklasszált hivatalnok polgárság, amely a reakciós hivatalossághoz húzott, a radikális gondolat publicistái pedig épp ezért nyilvánították ki egyre inkább plebejus és népi felelősségüket az *egész* kisebbségért, határolták el magukat a kisebbségi hivatalos reakciótól, a fasizmustól, Magyarország agresszív hivatalos „nemzeti” politikájától, s álltak szemben az államhatalom egyre kíméletlenebb nemzeti elnyomásával, a román burzsoázia és radikális jobboldal antidemokratizmusával, a román demokratizmus minden rezdületének, jelenségének elsőrendű figyelmet szentelve. A felszín alatti háborgás jelszavaival jelent meg a mi nemzedékünk, az akkor sokféleképpen értelmezett népiség mellett a munkásosztály céljainak hol nyíltabban, hol körmönfontabban kimondott gondolataival, melyeket a Brassói Lapokban is szívesen láttak.

Így vált a Brassói Lapok, épp elvi szövevényességével, a mind szorosabb nemzeti kisebbségi radikális szövetség valóságos műhelyévé, úgyszólván természetes módon a romániai magyar Népi Arcvonaltól megvalósulásává, egy újság mindennapi politikai küzdelmében annak a nemzeti-ségi, magyar és európai érdekeltségű szemléletnek a gyakorlatává, amelyet teóriában és szellemi mintaként a Korunk képviselt. Itt Gaál Gábor, ott – a Brassói Lapokban – Kacsó Sándor, itt egy félreérthetetlen világnézet, ott egy polgári radikális, plebejus és népi szemlélet fő-

kuszának vonzásában. A harmincas években, különösen azok második felében a Brassói Lapok a legreálisabb és a leghatékonyabb politikai erő lehetett a romániai magyar nemzeti kisebbség keretén belül, a közvéleményt az Ézszerűség és a Demokrácia oldalán önvédelemre mozgósította, no meg barátságra a román demokratizmus iránt.

S ha Iorga, a modern román barrès-i – „*l’Ame française est la guerre*” – nacionalizmus regényes és tudós szellemi vezére és inspirátora – mondhatnánk azt is róla, hogy a románok tudósba formált Szabó Dezsője – azt írta 1930-ban, hogy az erdélyi szászságnak különleges szerepe van „a fennálló helyzetnek Erdélyben történő konzerválása terén”, ha ilyképp a román uralkodó osztály ezt a szemléletet dobta a mérlegre, a brassói lap megújult szemlélete alig néhány esztendővel később, épp itt, a szász várfalakon belül leplezte le nap mint nap, példás következetességgel az egyre fenyegetőbb és egyre hatalmasabbá növő hitleri tábor, az előretolt teuton állások tevékenységét. A Brassói Lapok az országban nem egyedül vállalta ezt a magatartást – Kacsó Sándor már a hitlerizmus uralomra jöttének pillanatában fogalmazta meg a veszélyt –, egy fronton találta magát a román demokráciával, népi radikalizmussal és baloldallal. Itt, a Brassói Lapok oldalain a Vasgárdát éppoly féktelenül támadták, mint a hitlerizmust vagy a magyar nacionalizmust, Goga jobboldali kurzusát vagy Iorgát egy későbbi korszakában, mert hiszen a húszas években nála világosabban románul aligha fogalmazták meg a magyar nemzeti kisebbség jogait s e jog méltánylását mint a román–magyar megbékélés és együttélés feltételét. Iorga nemcsak Bizánc történelmének felülmúlhatatlan európai rangú szaktudósa, de a dunai történelmet is fölényesen ismerte, s épp ezért mondhatta ki kellő tekintéllyel és súllyal nemegyszer: Romániában a román és magyar nép közös érdeke a tulajdon – román és magyar – nemzeti személyiségét megvalósítani, tehát békében élni. De ha 1930-ban a szász szövetséget kereste – és mi erre érzékenyen feleltünk –, szerepet játszott

ebben az is, hogy az odaíti Bethlen István gróf Angliában olyan politikai támaszpontokat keresett és talált, amelyeknek a szelleme a Bécsi Döntést előrevetítő Münchener Egyezményben teljes valóságában – ellenforradalmi valóságában – jelent meg. És ha a Brassói Lapok hajthatatlanul támadta a társadalmi rétegeinket egymásra uszító magyar úri és arisztokrata politikát Erdélyben és a román parlamentben, tette ezt azért is, mert az a hivatalos magyar politikai párt a nép- és nemzetellenes erővel szövetkezve, a feudálisok és a tőke képviselőjeként teremtett hidat Budapest és Bukarest reakciós hatalmai között, a mindenfajta elmaradottságot védte, sovinizmusra uszított. Iorga pedig, mire a teutonság már elnyelte az országot, későn szállt szembe az őt is fenyegető szélsőjobbal, létrejött ennek országot pusztító fegyveres szövetsége a hitlerizmussal, létrejött a gyűlölet és az erőszak koalíciója. A szász reakciós polgárság helyett ésszerűbb lett volna hát a virulens kisebbségi magyar polgári radikalizmusban és a plebejus, népi demokratizmusban szövetségest keresni, hiszen ennek a demokratizmusnak nem lehetett más tényleges támasza, mint a román demokrácia realizmusa és ésszerűsége.

Felérezte ezt Iorga is, mert a hitlerizmus uralomrajutása előtt, alighanem már megsejtve a Németországból kerekedő vészt, egy 1932-ben Bukarestben kinyomtatott előadásában — *Contra dușmăniei dintre Români și Unguri* (A románok és a magyarok közötti ellenségeskedés ellen) – megismétli, még hevesebben és meggyőzőbben fejti ki, amit egyszer már elmondott 1922-ben. (Megjelent *Români și slavi, Români și Unguri* címmel 1922-ben a bukaresti Délkelet-Európai Intézet kiadásában.) Ebben épp a nagy magyar kérdést: a magyar–szláv, a magyar–román viszonyt vizsgálja, nem annyira az első világháború utáni győztes Románia, mint inkább Délkelet-Európa népei jövőbeni megértő egymás mellett élése szempontjából; a következtetése: csak az egymás nemzeti sajátosságát, érdekeit, személyiségét tisztelve, a nemzeti egyenlőség alap-

ján lehet békében élni, a magyar kisebbségnek meg kell adni nemzeti személyiségét megillető jogait.

A békét elvitte az ördög...

Nem rajtunk, nem a magyar kisebbségen múltott, hogy a teutonok elnyeltek egy országot, hogy ide jutottunk, ahová jutottunk, román nemzet és magyar kisebbség, sőt az egész dunai Európa. Hamarosan hadműveleti területté válunk...

Balogh Edgár megjelent Brassóban. Hétről hétre közölt fogalomtisztázó cikkei sorával a csak nehezen, de mégis – mert szükségszerűen – egymáshoz illeszkedő szellemi ütegek csöveit magasabbra csavarta, és Közép-Európát, dunai testvériséget zengett a német veszély ellen, pontosan elemezte ki a Gaál Gábor és Kacsó Sándor szemléletét kiegészítő, összefogó politikai fantáziájával, hogy a román s magyar városperemi és népi erők egymásra találása halaszthatatlan és realitás. Itt, a Brassói Lapokban ezért talált visszhangra minden román demokratikus hang és rezdülés, védelmet, támaszt – mondom – csak onnan remélhettünk, ezt nem Bethlen Istvánéknál kerestük.

E lap körül a társadalmi és szellemi mozgalmaink politizáló íróit vonta össze a demokrácia védelme. Balogh Edgár volt közöttünk, Kacsó, Szentimrei és Tamási mellett is, az első valóban „politikus író”, a vérbeli publicista. A Brassói Lapok nélkül a Vásárhelyi Találkozó nem jöhetett volna létre, és ezt a szövetséget Balogh közvetítette. „Az erdélyi magyarság helyzetében – írta a Brassói Lapokban – adott hivatás a román–magyar megértés és azon keresztül a dunai néptestvériség szolgálata. Felemelő érzet a helyzeti, tárgyi, dologi parancsot tudományos öntudattá váltani... S a tudásból elvvé, eszmei sorsvállalássá, nemzeti hivatássá! Íme, az elrendeltetésnek milyen szépsége árad történelmünkéből: valahányszor nemzeti javainkért mozdulunk, s nyelvünkért, műveltségünkért, szabad életfeltételeinkért szállunk síkra, egyben a népek testvériségét is szorgalmazzuk, nagy belső összefüggések történelmi

törvényével. A mi nemzeti vívmányaink nem szétválasztanak, hanem összekötnek népeket. Amiért küzdünk, fáradunk, az nemcsak a magunk szűk haszna, hanem a népek békéjének újabb és újabb záloga is...” Alaposan utána lapozva, megtalálhatjuk az e gondolatra ráíró passzusokat a húszas években Iorgánál is. A harmincas években Groza Péter a radikális, népi partnere ennek a gondolkodásunknak.

Volt idő, amikor a Korunk mellett ebben a hadállásban tartottuk legerősebben a radikálisan haladó magyar humanum pozícióit, mi több, példát teremtettünk az egész nemzet számára, mert legalább jelképesen létre tudtuk hozni három társadalmi rétegünk, a munkásság, a parasztság, a polgárság, tehát egész nemzetiségünk haladó, plebejus állásfoglalását, és ezt a romániai magyar társadalom szélesebb, plebejus tudatába be is tudtuk vinni; közösen tudtuk érdekeltté tenni a demokratizmusban a kisebbség többségét.

Nem véletlen tehát, hogy magyarországi, sőt cseh-szlovákiai magyar felfedezők Erdélyben járva nem úgy tettek, mint utazó elődjük, Kazinczy, Brassót nem kerülték el. Megállt itt Féja Géza is, akinek éppen erdélyi útján robbantak ki először nyíltan szenvedélyei a „szélsőségek”, baloldalunk ellen is, s itt járt Németh László, váratlan, lázas támadással a romantikus és valóságellenes erdélyi magyar úri és arisztokrata „önszemlélet” ellen, felfedezvén, ami egyáltalán nem volt felfedeznivaló, mert tudott dolog volt, hogy kik és mik azok a magyarok, akik a nép terhére mentettek meg maguknak a kisajátítás alól 180 ezer holdnyi megművelhető területet. Németh csak annyiban vétette el vízióját rólunk, hogy az erdélyi magyar nép – parasztok, munkások, értelmiségiek – mélyben zajló politikai küzdelmét nem vette észre, nem látta meg a két és félezer nagy- és középbirtokostól, de a középbirtokosokat jól látta. Vele járt itt Boldizsár Iván és Keresztury Dezső is, akit most Enyeden, a Magyar Csillagban olvashattam újra, s gyönyörködhettem finom és mély szen-

vedélyű magyar szerelmi verseiben, dunántúli hangjaiban. Esztendővel utánuk a pozsonyi Peéry Rezső fordult meg itt, hogy a Partiumtól a Barcaságig való kérdező vándorlása után csehszlovákiai magyaroknak adjon hírt felőlünk; a magyar kisebbségi gondolkodás példájává váltunk. Majd ismét esztendőre rá Déry Tibor, kalandosan gyalogos vándorúton Erdélyben. Ekkor már elkészült nagy regénye, melynek kéziratáról Illyés azt írta a háború előtt a kolozsvári Független Újságban, hogy miközben olvassa, egyre Joyce Ulysses-ére kell gondolnia. Déry Tibor mondotta el a Brassói Lapok oldalain talán a legérdekesebb dolgokat, amik bennünket, írókat érdekeltek: a Válasz, a Gondolat és a Szép Szó viszonyáról, amit, ha nem is láttak tisztán a folyóiratok munkatársai, ő világosabban érzékelt, mert történelmi összefüggésükről, összetartozásukról és benső taszításaikról beszélt, arról az egymást kiegészítő virulenciáról, amely, ha megvalósul a munkás, a paraszti kötésű szellemiség és a baloldali liberalizmus értelmiségének összefogása – ahogyan most késve a Magyar Csillagból felvillan –, talán sok minden másként történhetett volna a magyar szellemi életben, elvégre mind a három irányzatban, még a népi reformizmus mögöttes hajtóerejében is – „hárommillió magyar koldus!” – ott munkált a lehetséges történelmi alternatíva, melyet egy francia író így fogalmazott meg, és a nagy francia forradalom óta érvényes: „*Une véritable révolution doit s'attaquer a la machine de l'état.*” S valljuk be, ha lapunk, a Korunk idején fedezte is fel a magyar szellem védekezésének a támadás eme lehetőségét magában hordozó feltételét, és legalábbis erkölcsileg és gondolatilag meg is valósította lapjain a történelmi feladatot – a munkás-paraszt-polgári radikális tartalmú szellemi Népfrontot, egy modellt a politikának –, mégiscsak elszigetelt helyzetén, romániai voltán múltán, hogy nem emelhetette ki sarkaiból a megújulást kereső, szétszabdalt magyar haladó gondolkodást – ami különben sem az ő dolga volt –, csupán útjelző maradt, és mára már csak mély

értelmű dokumentum, ahová egyszer, mint a vándornak a tiszta forráshoz, vissza kell térnie a halottaiból feltámadó s talán valóban megújuló magyar demokratikus szellemek szövetségében. De már az sem a mi dolgunk lesz, de érdekelték leszünk benne, mert érdekünk lesz, hogy a dunai Európában megszűnjön a kölcsönös fenyegetettség, a zsarolás, az agresszivitás – bárhol is, bármi-ként is –, mert mindig a kisebbség adja meg az árát...

Ó, politika!...

Jaj, álmodozás!...

Istenem, emlékezés!...

Uram isten, ábrándozás a jövőről! ...

Hiszen minden a halálra nevel, minden mozzanat és minden lépés és minden árnyalat, hang, kép, ez a város, a nagyszálloda, amelynek az ablakából szemléltem ma reggel a holnapi pusztulás színhelyét. És az utcák! A Kapu utca, ahol a „redakció” tanyázott ama hátsó betonozott udvaron, a szerkesztőség, amelyben írni tanított Füzy Bertalan főszerkesztő úr, a „redakció”, amely már nincs, amely már meghalt, és ki tudja, lesz-e megint, egyszer, azután, hogy a halál már átvonult a városon, amikor már kivonul a városból.

A halál itt henceg, pöffeszkedik, fennhéláz, grasszál a Kapu utcában, fekete formaruhában, fekete rohamsapkában, fekete csizmában, khaki és halálfejes parolijú hamuszürke egyenruhában, és meghalni nevel, akárcsak az éppen felvijjogó légiriadó, s ez már nem próba a halálra, hanem fellebbezhetetlen valóság.

A torkom összeszorul, a szívem majd kiugrik a mellemből, futok, eszeveszetten rohanok. Hol egy boltozatos, középkori kapualj? Menekülök a halál elől.

XII. SZEMBEN A CSILLAGOKKAL

Persze, szó se róla, nem haltam meg.

Inkább arról van szó, hogy a háború személyiség nélküli, mindent betöltő, kozmikus szörnye, amely nem érez, nem gondolkodik, nem tervez, vak pusztításában mégis cselekvően létezik, akárcsak maga a Természet, tehát mégiscsak van benső törvénye, a háború megkeres, megtalál bennünket, nem lehetséges nélkülünk, akik ellen dühöng és akiket megölni a rendeltetése. Kölcsönösen feltételezzük egymást. Úgy vagyunk vele, mint a Hatalommal. Annál is inkább, mivel háború és Hatalom azonosak egymással. Feltételezzük, tehát egymástól függőségünkben kizárjuk egymást, másneműek vagyunk, harcolunk egymás ellen, egymás léteire törünk. De hiszen éppen ez a háború – így festette meg Goya! – azáltal az, ami, hogy bennünket biológiailag és lélekben védekezni, harcot viselni kényszerít, akár akarjuk, akár nem, akár feladjuk az Ésszerűség ellenállását, akár nem, akár átállunk a háború, illetve a Hatalom oldalára, akár a semlegességet választjuk – a pusztulással, a halállal mindenképp szemben találjuk magunkat. Akkor is, ha fondorkodva, ravaszon, mint az üldözött patkány, kitérünk az összecsapás elől, kisiklani igyekszünk, elbújunk. Hiába is falaznánk be (magunkat egy kamrába hosszú időre, a háború végéig konzervekkel, kétszersülttel és palackozott ásványvízzel felszerelve, a repülőgépek bombái senkitől fel nem fedezett rejtékhelyünkön is eltalálhatnak. E tekintetben pedig semmi különbség köztünk és a fekete formaruhások vagy éppen

Rusu, a sörtehajú detektív között; ez a háború kockázata: a halál ugyanúgy megtalálja a támadót, mint a védekezőt ...

Rusura, lám, már nem is gondolok, mert úgy lehet abba is hagyta üldözésemet, megunta. Ám az is lehetséges, hogy nem adta fel célját, még mindig rajta akar fogni, el akar kapni, s ha nem ő, a cinkosai, de megszoktam ezt az állapotot, ezt az egymást meghatározó viszonyt, közömbössé váltam Rusu úr iránt. Ami azonban mi mást jelentene, ha nem azt, hogy a tulajdon sorsommal szemben vagyok közömbös, feladtam a harcot az életemért... Nem! Ki kell javítanom magam! Egészen bizonyos, hogy az emberi természet nem szokhatja meg az állandó megfigyeltetés, a szüntelen gyanúsítottság, az örök hajszoltság és az üldözöttség állapotát. Éppúgy nem, mint ahogyan sohasem fásulhat el annyira az, akit hajszolnak, soha nem fáradhat ki, nem morzsolódhatnak fel annyira idegei, hogy megszokhassa az őt erőszakosan, állandóan nyomon követő perzekúciót, tehát a halál gondolatát, a háborút, legalábbis amíg még ép eszénél van az ember, mert hát a szobafestő, akit Raszkolnyikov helyett fogtak el a rendőrnnyomozók, ő is csak akkor vállalta magára a gyilkosságot, sőt bizonyította is, amikor a vallatás alatt már elvesztette az eszét. Mi több, még a közömbös, a nem gondolkodó és érzéketlen lélek is, állandó üldözöttségnek kitéve, fellázad, üldözői magát megmakacsoló ellenségévé válik, háborús partnerré, mert élni akar, mert az emberi természet értelmessége nem fogadhatja el a ráerőszakolt háborút, amely éppen úgy a Hatalom természete, mint azé, akit a Hatalom partnerének lenni kényszerít.

Valóságos béke hát nem lesz Európában – hogy végletes keresztényi utópiával azt ne mondjam, a Földön –, amíg megfigyelnek, gyanúsítanak, üldöznek, adatokat gyűjtenek ellenünk a politikai rendőrségek ügynökei, és amíg titkos irattárakban rendszerezik és tárolják magánéletünk kizárólag reánk tartozó adalékait, és amíg épp

az Ésszerűség, a Humánus és a Személyes Gondolkozás rendőri megfigyelés tárgyát képezheti.

Volt egy barátom, szószátyár lóköető, hazug és aljas provokátor – és milyen remek, milyen humánus dolgokat írt meg kifogásolhatatlan stílusban, oly megejtő gördülékenységgel, mint ahogyan hazudott –, és ez a barátom, ha mások kisebb-nagyobb bűnöcskéivel, hibáival találta magát szemben, nem háborodott fel, nem ítélte el a botladozókat és vétőket, csupán ennyit mondott egyfajta rezignált, nagy-nagy megbocsátó szomorúsággal: „Milyen is az ember?!...”

És aztán sietve feljelentette az embert, akit botlása miatt oly humánusan és megértően sajnált.

Ha közben ki nem derül róla, ha rajta nem fogom ezt a fickót provokátor mesterségén, s most itt ülne velem szemben a Korona kávéházban a reggelinél, és elmondanám neki, hogy elmulasztottam a rendőrség embereivel gondolni, hogy már-már elfeledkeztem Rusu felügyelő úrról, ő dióbarna szemével szomorúan rám nézne, és fejét rosszállóan csóválva, ezt mondaná: „Milyen is az ember?!...”

Milyen is az ember?

Hiszen üldözőim akkor is vannak, ha üldöztetésem csupán betegesen mániás agyrém lenne, és akkor is üldöznének, ha számba se vennének, ha nem is tudnának rólam, mert hiszen ők mesterségüknél fogva a mindenhová behatoló, a mindent elnyelő, a totális háború szerkezetének alkatrészei: ők a háború hivatásos szeme, füle, szaglása, fonográfja, fényképezőgépe, filmfelvevőgépe, notesza, titkos jelentése és kartotékolója – s minthogy ez hivatásuk, ennyivel különbek az olyan fickóknál, mint egykori barátom –, ők maguk a Hatalom természete, amely háborút visel ellenem, és amely ellen háborút viselek, már pusztán azzal a ténnyel is, hogy üldözöttnek érzem magam, és ekként úgy viselkedem magam is, mint aki háborúzik, még ha egyenruha, csizma, fegyver nélkül is, csupán azért, hogy a teljes zűrzavarban, a huszadik századi háborús

történelemben élek! Háborút viselek azáltal, hogy megkísérelek tájékozódni, kétségbeesett erőfeszítést teszek észszerűtlen, sőt abszurd helyzetem ésszerű megfejtésére, illetve túl akarok járnai az ellenség eszén, túl akarom élni a háborút, azaz győzni akarok, mert az győz, aki életben marad. Az egyiknek vesznie kell. Ez a törvény. Ha pedig a gondolataim ebben a zűrzavarban a büntettel egyenlők, akkor az én helyzetem sem más, mint a Raszkolnyikové a bűnügyi nyomozóhoz fűződő viszonyában. Ők ugyancsak egymást feltételezték. Úgy, ahogy Rusu felügyelő úr és én feltételezzük egymást, függünk egymástól, egymás léteinek egyéb nem adhat értelmet, csak a kettőnk célja közti különbség, végső soron mégis ugyanaz: túlélni a másikat.

A típust, aki az én Rusu nevű felügyelőm, Dosztojevszkij még nem ismerte, efféle szemetekkel ő, aki az emberi szenvedés természetét és okát kutatta, s oly zseniálisan az ember természetében rejlő szenvedések egyetemességét törekedett megközelíteni – meg is közelítette! –, ilyenekkel ő még nem találkozhatott, a múlt század keleti feudális történelme, a barbár orosz feudális elnyomó gépezet figuráit a Bűn és bűnhődés írója még csak a maga ideje, nem pedig a huszadik század szemetéből válogathatta ki. A tizenkilencedik század elembertelenítő ázsiai feudalizmusa még őszintén volt barbár, brutális és bestiális, még nem ismerte a lélektani hadviselés módszereit és trükkjeit. Sem a propaganda napjainkbeli mákonyát, amely nemcsak a nemzeti hatalom, a felsőbbrendűség és gyűlölet, nemcsak a legnemesebb, az egyetlen nemes és hatalomra predesztinált germán faj jelszavaival tömte meg a jobbakra érdemes tömegek fejét, hanem az ősmítoszok gőzével töltötte ki az emberi agyakban a megszüntetett gondolkodás és ítéletalkotás helyét. A Dosztojevszkij idejébeli cári hatalom elnyomása még nyílt volt, nem képmutató, nem mázolt át semmit, nem akart másnak mutatkozni, mint ami: terror. Meggyőződéses szolgálkakkal gyakorolta az erőszakot, nem mint ezek a mai háborús

hatalmak, amelyek tudományos pontosságú szűréssel és az azonosneműség reflexével válogatták össze embertelen elnyomó szerkezetük számára a diktatúra csúcsával egyívású alkotóelemeket a germánság és a leigázott nemzetek alvilágából. Szadistákat, kérlelhetetlen gonosztevőket, gazembereket, kalandorokat, kötőznivaló elmebajosokat, tolvajokat, rablókat, hóhérlegényeket, az emberiség alját, akik az egyenruhával járó koncért és a Hatalomnak alárendelt hatalom kéjéért semmitől vissza nem riadnak, tökéletesen idomítható teremtményei a háború büntényének, a nemzeti fanatizmusnak, egyetlen előre meghatározott programjuk a más nemzetek, népek, nyelvek, kultúrák kiirtása, a *tabula rasa*, amin a germán nemzeti büntény ezer esztendőre – *das Tausendjährige Reich* – kíván berendezkedni. Azon a jogon, amit a történelmi múlt kódébe vesző germán őstörténet mítoszai sugalmaznak: a felsőbbrendűség és a bosszú jogán.

Először volt a *canaille*, a rohamozó csöcselék, a bérgyilkosok és hivatásos kültelki verekedők: a gyújtogatók és az aljanép egyenruhás, karszalagos terrorkülönítményei. Aztán szót fogadtak nekik a tisztok és a sarzsik, azután lefeküdtek a bírák meg az oktatók és a sajtó, mert az ő nemzeti hivatásuk nem a gondolkodás, hanem a szolgálat, és következett a fegyelmezett és pontos hivatalnokság, s vele az *Untertan*, ahogy Heinrich Mann, a lübecki demokrata patríciusszármazék a német „alattvaló” tömegtípusát nevezte. Ők, a kispolgárság, a nyárspolgárok adminisztrálták a *canaille* hatalmát, aztán beilleszkedtek a megrettent tudósok és a közrendű értelmiségiek, mert hát nem ellenszegülhet a népi – *völkisch* – nemzet akarátának senki, aki hazafi, s egy vesztett háború és egy bizonyosan hamarosan győztes háború között – amint ez a *canaille* hatalomátvétele után kiderült – ki ne lett volna hazafi? Mindenki mindig is hazafi volt, még a hatalomátvétel után a népiségében megdicsőült parasztság is, melyet a polgárság mégiscsak lenézett. Hiszen ha a rablásból nem is kívánta mindenki kivenni a részét, ha lefüggönyözött

ablakok és zárt ajtók mögött erkölcsi hányingert érzett is nem kevés német, de létezni, megélni muszáj volt, és a börtönök is zsúfolásig megteltek, a kivégzéseknek se eleje, se vége, amint azt Brecht megírta: mindenütt spiclik. És végül, bár nehezen, de megszólaltak az írók. Nem, nem a „hazátlan, kozmopolita bitangokra” gondolunk, akik külföldre szöktek a *völkisch* nemzeti kötelesség teljesítése elől, Moszkvába, Párizsba, Zürichbe, New Yorkba, Mexikóba, Kaliforniába. Végül megszólaltak a művészek is – éljen az új klasszicizmus! –, a zenészek – éljen Wagner Richard – meg a filozófusok – éljen Nietzsche! –, és persze megszólaltak az ódaköltők és a népi – *völkisch* – regények szöszátyár szerzői, mert az írók mindig felelősek a nemzet és az anyaföld sorsáért, nélkülük nem történhetik a történelem, sem a gyalázatos, sem a fenséges; az írók mindig, mindenütt ott vannak, mint a hadsereg, mint az ügyészek, a vezércikk-írók, a politikai rendőrség és a rohamosztigosok. Aki pedig nem parírozott – eltűnt. Rengetegen eltűntek, de még többen helytálltak a *canaille*-já átminősült nemzetért. Annál is inkább, mert a szociológusok – ők sem maradhattak ki! – a „nemzetiszocialista” propaganda-teoretikusokkal együtt bebizonyították, és a mítosztól elragadtatott *völkisch* nemzet elhitte, hogy ő, a *Volk*, a nép van uralmon, hogy ő valósította meg az egyetlen legjobb, igazságos, mert nemzeti társadalmi rendet – ezt is elhitték vele –, megszüntette az „osztálykülönbségeket”, mert elhitték az elméletgyártók, hogy a nemzeti új rend, a *neue Ordnung*, nem más, mint „szocializmus”, létrehozták, amit a patriarkális Kelet forradalma nem tudott megteremteni. Mert a propagandának volt elég esze hozzá, hogy kisajátította főellensége jelszavait is, beolvasztotta azok legradikálisabb formáit a nemzeti mítoszba. Teljes és tökéletes volt a társadalmi, érzelmi, indulati, politikai és reflexbeli *Gleichschaltung*, magyarul: az erőszakos egyformává tétel, az egyformásító irányítás. Elkezdődhetett a viláгурalmat megteremtő bosszú háborúja, előbb a sorozatos megszállásokkal, végül

tankokkal, ágyúkkal és bombázórepülőgépekkel, akasztófákkal és tömegkivégzéssel, a hadjárat egész Európa ellen.

A kriemhildai feminin ősi bosszú fékezhetetlensége a maivá lényegült változatban: a bűnözők bosszúja a bűnteleneken. „Tették rugója a minden pillanatban fellobogó szenvedély” – írja a *Nibelungenlied* emberfeletti nagyságúvá növesztett hőseiről a filológus Turóczi-Trostler József, miközben a *Lied* tizenkilencedik századi modern átdolgozásának stílusát „epigon pátosznak” nevezi, s ennek a mai germán faji, népi – *völkisch* – ideológiát pótló gondolkodást megszüntető és helyettesítő háborús tömegpropagandának a folytatását egyébként mi sem nevezhetjük az ő nyomán, mint az „epigon pátosz epigonizmusának”.

Mindebben a legtragikusabb – és legkomikusabb is – az, hogy a nem germán zsoldosok, a leigázottak közül toboroztak önkénteseket és bértollnokokat, akik a maguk nemzete számára megismétlik, reprodukálják ezt az egész ősgermán mechanizmust, a germán mítoszt behelyettesítik magyar, horvát, szlovák, román, ukrán faji nemzeti- és népi – *völkisch* – mítoszokkal – az első modellt a magyar fehérterror produkálta és utána az olasz diktatúra! –, tudva, hogy még ezeket a hősi, nemzeti-faji mítoszokat is elnyelni, kitörölni a más nyelvűek emlékezetéből a feminin germán bosszú tulajdonképpeni végcélja: a germán-ságon kívül más nemzeti világhatalom nem létezhet.

No de a mítosz már nem fog, nem hat, elkopott, mint előbb-utóbb minden magát öröknek minősítő diktatúra tartalma és propagandája, amiben kétségtelenül szerepet játszik az is, hogy a mítosznak túl sok az áldozata, a halottja. Túlon túl világos már, hogy az egyetemes agresszivitás önmaga ellen fordult, hogy a diktatúra egyetlen és immár megvalósuló konzekvenciája az önelveszejtés. A falragaszokat letépte a szél, a kiáltványok és rendeletek betűi elfakultak, a színek és rajzok elkoptak, a jelképek, a jelvények rajzai kiürültek, a diadalmas előnyomulás felkorbácsoló jelszavait felváltotta a „végsőig kitartani”

közömbösséget kiváltó változata. Mert hát ki akar a vég-sőkig, tehát a biztos halálig kitartani, hacsak az örültek nem, vagy azok, akik tudják, hogy amúgy is kötél és golyó vár rájuk? A *canaille* titokban készíti is már az álarcait a Holnapra, amikor mindenki bizonyítani fogja, hogy ellenállt, üldözték, demokrata volt, minden gaztette tettetés volt csupán, vagy kényszer alatt tett úgy, mint-ha végrehajtaná az utasításokat.

A mítosz bosszulja meg magát önmagán, hiszen a *Niebelungenlied* ősrétegében, a *Thidrekszagában* a Hildiko nevű fejedelemléány – mostanában megint a „tösgyökeresen” magyar és nemzeti romantikus Ildikó nevet kapják a keresztségben a magyar úri leánykák, a fiúcskák pedig Csabák és miegyebek, mint ahogy engem a Ferenc József-i korban örök csúfságomra Józsefnek kereszteltek –, igen, Hildiko bosszúból megöli nászéjszakáján férjét: Attilát, a Keleti Szörnyet, aki megsemmisítette a burgund Gundihard király hadseregét. Az egész teuton háborús uszítás ebből az ősgermán őstraumából építette fel propagandájának félelemből eredő agresszív mozgósító jelképeit: bosszút kell állni a Keleti Szörnyön, Attilán, aki betört az őstalajra, és újra be fog törni, meg kell előzni, meg kell semmisíteni.

Persze hogy mindez a propaganda, a tömeges tévtudat, az Attila-fóbia erőszakos megteremtése végső soron mellékes, csak olcsó epigoneszköz. A dolgok reális értelme a céljuk: a rablás, egy gazdasági szerkezet ellenállhatatlan és kétségbevonhatatlan törvényszerűsége, amely logikája szerint nem vezethet csak egyik háborúból a másikba, egyik erőszakuralomból a másikba, egyik személyi diktatúrából a következőbe, ha ugyan a vereség után képes lesz feltápászkodni. A gazdasági rendszer bebizonyította, ha csak ideiglenesen is, hogy nem feltétlenül igaz a sarkétel, amely szerint a rendszer kitermeli a megdöntőit, s a nemzeti mítosszal, az emberfölötti niebelungeni dimenziókban megnövekedett germán nemzeti Hadúr mítoszával zsebre vágthatók a hatalom lehetséges megdöntői,

a mítosszal behelyettesíthető az ésszerű közgondolkodás, csak „nemzeti” legyen, illetve népi, azaz *völkisch*.

Mérjük hát fel ép ésszel, tehát magunk iránt elfogulatlanul, mit is ér gyatra szellemi fegyverünk, az Ésszerűség és Humánus. Valóban, mit ér?... Egy négy betűből, illetve három hangból álló, még az Urál-táji őshazából hozott magyar szónyt, amelyre, hogy a józólést megsértve a vizuális képzettársításról ne is szóljunk, elég, ha óhatatlanul egyfajta ronda búz és a hánytató undor asszociációi jelennek meg, hacsak nem latrinatisztítás vagy frontkórházi betegápolás a mesterségünk. Ennyit ér hát az az Ésszerűség és a Humánus, e gyönyörű és fenséges abszurditásunk, mert hát mindezek ellenére és épp ezért nem vallhatunk, nem gondolhatunk, nem cselekedhetünk egyebet, mint ami lényegünk, tovább gyakoroljuk a tiltott gondolkodást, tovább keressük a könyvekben és az éterben az üldözött Humánus bűnösnek minősített üzeneteit, a vértanúságok biztató tegnapi és mai példáit és jelképeit ezen a földön – soha a történelemben annyi vértanú, mint a huszadik században! –, s minthogy nem vagyunk lunatikusok, hanem földön járó realisták és racionalisták, rezignáltan tudva, hogy legalább a részleges megvalósuláshoz utópiáink nem közelíthetők más eszközzel, mint amit az ellenünk és az egész világ ellen folyó pusztító háború vetett be és erőszakolt reánk – erre vagyunk átkozva! –: gyűlölettel. Az indulattal, amitől humánusunk oly elemien irtózik, amit megvet és elutasít és végül is mégiscsak – gyűlöl.

Fegyver és gyűlölet nélkül – tudjuk – semmire se megyünk a gyűlölettel szemben, amikor az már fegyvert fogott és fegyverrel gyakorolja az elnyomást, és egyenruhában, csizmában, antant-szíjjal a vállán s pisztollyal az oldalán grasszál körülöttünk, hadigépei, lőszerei, katonái pedig az ország és Európa egyik szögletétől a másikig elárasztották az utakat, a vasútvonalakat, a füstölgő városokat, és mindez ugyanúgy azonos a Hatalommal, mint mi a hatalomnélküliséggel.

No de reggeli elmélkedésnek ez elég is üres teáscsészénk, a barna kenyérmorzsák és a vajnak álcázott margarintól maszatos kés fölött, a Korona kávéház ablak melletti asztalának rózsaszínű márványlapjára támaszkodva. Bőven elég mindez ahhoz, hogy helyben letartóztassanak, és rögtönítelő bíróság elé állítsanak. A vigasztaló csak az, hogy mostanában – úgy hírlik – már nem hajtják végre a halálos ítéleteket. Félnek. Közeledik a front. Messze van még ugyan, de lassan, de feltartóztathatatlanul mégiscsak közeledik, és erre járnak fölöttünk, az égen barátaink, az ő ellenségeik felderítő és bombázó repülőgépei. Térjek hát vissza a tiltott gondolatok csapongásából a városba, amellyel újra találkozni oly heves vágyam volt, hiszen jórészt ezért keltem útra, s hagytam el gondosan lefüg-gönyözött dolgozósobámat, álmaim bújtató szigetét, a szigeten gyülékony könyveimmel kibélelt patkánybarlangban asszonyomat és gyermekemet.

Kint járok ismét Brassó utcáin. Jólesik mélyen beszívni a friss hegyi levegőt.

Mit is idéznek meg hát Brassó utcái nekem, aki éltem, jártam valaha házai között, kövein, aszfaltján és porában? A közelmúlt zavaros és harcos magyar valóságát. Azt, ami által talán Brassó egyetlen városunk Dél-Erdélyben, mely a történelem emlékeitől dajkálva a jelenben is idéz még valamit az élve-haló harcos plebejus kisebbségi szellem-ből. Valamit. Demokratizmusunk emlékét csupán. Mert a Bécsi Döntés, az első és a második, ezzel végzett: a demok-ratizmussal, hogy offenzívába dobhassa a már úgyis hegemóniára segített jobboldalt, a kezes polgári antidemok-ratizmus által segített s a Berlinből titokban pénzelt és felfegyverzett csócseléket, a népi – *völkisch* – németek után a Duna-völgye más nyelvű és más nemzetű szláv–magyar–román *völkisch* alvilágát. A kelet-európai elmaradottság „vér és rög” mítoszaiból és nemzeti miszticiz-musából táplálkozó „nemzeti” aljanépet és vele az alja-in-telligenciát. Ezek pedig semmiben sem különböztek a Né-metország urbánus hordalékából összeverődött rohamcsa-

patoktól, hacsak nem abban, hogy nem barna és nem fekete, hanem más színű katonainget viseltek, például zöldet. A fejükben ugyanaz a köd és „filozófia” gomolygott. Pisztolytáskájukban ugyanaz a revolver.

Minden a Müncheneri Egyezményvel kezdődött, onnan indult el a háború. És persze minden sokkal előbb kezdődött, sokkal München előtt. 1914-ben? Vagy még előbb. Ezer, kétezer évvel ezelőtt...

A Bécsi Döntést követő romániai vasgárdista felkelésben a zöldinges mozgalom Bukaresten kívül csak még ebben a városban tört ki dühöngő felkelésbe, a hitlerizmus e fedezékében. Ennek megfelelő torz „népi”, mindenesetre a „népre” hivatkozó zendülés volt ez. Milyen is lehetett volna? A felkelés egyik első és legfőbb dolgának tekintette a Brassói Lapok megszállását. A Kapu utcai ősi szász úriház némileg szecessziósra-klasszikusra átmódolt keskeny homlokzatán – mögötte, betonozott szűk udvaron állt a szerkesztőség és a nyomda végső soron nyomorúságos épülete, amely a múlt század végén még istálló volt – ma is ott éktelenkednek a lyukak, az országba csempészett német gépfegyvergolyók ejtette sebek. Lesz itt hamarosan több is, más gyártmányú golyók nyoma.

Egyetlen jelre, a zöldinges felkelés felhívására tűnt el végleg az a régi Brassó, ahová román és magyar írók egyaránt jártak felfedező útra, a demokratizmus szegény-népi és értelmiségi tartalékai vonzották őket erre a festői várostájra.

És eltűnt az a színes, romantikus Brassó is, amelyben Bukarest nagypolgársága még utoljára eljátszotta – fordítsuk le a francia mondást: „minden arányt szemmel tartva” – Karlsbad, Ischl, Wiesbaden, a cári Jalta, Deauville, Bath előkelő és fényűző fürdőváros-életét. Nagy szerelmi regények születtek itt, viharosan érzelmes kalandok, sorsdöntő politikai cselszövések, árulások és szövetségek és milliós bankügyletek és üzletkötések. Miniszterek, tábornokok, iparmágnások, diplomaták és pártvezérek s kalandot kereső nyugtalan vérű feleségeik meg szeretőik, udva-

roncok és szenzációikat hajhászó fővárosi újságírók szállták meg az előkelő szállodák lakosztályait, csendes úri hangulatú szobáit és a fényűző, bizalmas légkörű penziókat. Modern kis kastélyokat építettek maguknak a szász gazdagok hasonló „*chalet*”-i közé, az erdős hegyoldalakra; húsz év alatt lassan-lassan árnyékba borították a szász konzervativizmus megmerevedett anziksz-képét, eleven-séggel töltötték meg a várost, étellel és latin vidámsággal. A szász ékszerkereskedők látták e vidámság legbusásabb hasznát. Valóságos kis keleti Salzburggá változott át Brassó – „minden arányt szemmel tartva” –, ahol persze nem akadt Reinhardt, hogy a sziklafalba színházat építsen, de Brassó a lélek kultúrája, hangversenyek és színház nélkül is remekül utánozta a világrangú fürdőhelyeket, ám ahhoz túl későn és túl gyorsan fejlődött ki, hogy az európai klasszikus polgári kultúrának és műélvezetnek is hajlékot teremtsen a fényűzés mellett. Kimaradt a demokratikus liberális polgári fejlődés magas kultúrát teremtő előzménye. De Brassó csillogó, valóban nyugatias, modern és „szeriöz” boltjaiban párizsiakkal vetélkedő toaletteket vásárolhattak az urak hölgyeik számára. A finom, „*à la Wien*” vagy rokokó berendezésű szász cukrászdákban az ötórai tea mellé csak a francia süteményektől – *patisserie* – lepipált édességeket tálaltak fel tapintatos, halk, mosolygó és csipkekötényes, csinos szász kiszolgáló *Fräulein*ok.

A Korona éttermében készítették az országban a legkitűnőbbben a környező hegyek habosan rohanó vizeiben aznap vagy előző nap fogott és fenyőágak meg jég közt szállított pisztrángot, vajban sütvé, no meg külön e célra tenyészített szárnyasból világjő kievcskáját, amely az idősebb urak szerint vetélkedett ízét, omlósságát illetően a Csehov idejebeli jaltaival, s aki nem ügyelt, hogyan szúrja villáját a hideg vajjal töltött, forró sült kappanmell-göngyölegbe, el is dobhatta felfröcskölt firenzei selyemingét, londoni nyakkendőjét vagy a brassói divatszalonok egyikében lyoni tisztaselyemből aznap elkészült estélyi ruháját. Az országban megforduló svéd útépítő vállalkozók jártak ide –

már a mai háború Keletnek tartó felvonulási útjait hengerelték – meg angol és belga textilvállalkozók, milánói és berlini üzletemberek, akikről 1933 után sosem lehetett tudni, hogy az üzleten kívül még mi járatban fordulnak meg itt. Ambár, ha nem idegenkedünk a közhelytől, amely szerint a háború mindenekelőtt üzlet, kétségtelen, hogy ezek az előkelő urak, feltűnést keltő gépkocsijaikban, kizárólag üzleti ügyekben fordultak meg a fővárosban, a nehézipar Kárpátokon inneni telepein és végül pihenésül vagy nemegyszer bizalmas megállapodások véglegesítésére ebben a középkori hangulatú, modern lüktetésű fürdővárosban.

Most más a kép. Érkezésem éjszakáján írtam le. Mindenesetre nem ez a társadalmi kör foglalkozott a másik Brassó, a mi Brassónk felfedezésével. A mi Brassónk – mondom – magyaroké és románoké, nyugtalan lelkű íróké, akár románok, akár magyarok. Akkor is, ha külön-külön jártunk ide a magunk szegénynépi világának változásait vagy változatlanságait, a sorsunk tükörképét megkeresni, ugyanazt kutattuk románul is, magyarul is, az író lelkiismeretét ugyanaz a valóság ejtette lázba, kétségbeesésbe, és korbácsolta azonos minőségű felháborodásra, írói cselekvésre. Mondom – ha nem is együtt, de egymás mellett és azonos indulattal.

Míg a magyar Bolonya a város lábánál a barcasági síkság felé tágult, a román szegénynép negyede a város fölötti hegykatlanban zárult össze. Geo Bogza ír erről a fél-falusi, proletár településű negyedről, a Bolgárszegről, amelynek, akárcsak Bolonyának, egymagában több a lakosa, mint amennyit a város jellegét megadó vérbeli százság a román polgársággal és hivatalnoksággal közösen kitesz.

A román negyedben az út előbb fölfelé visz, a Porondon túl, a két háború között épült modern luxusvillák háta mögé. Ott: szennycsatornák búze, bacilustenyészetek milliárdjai. Geo Bogzának – nem úgy, mint a nagyvilági étellel elkeveredő divatfi, kiránduló bukaresti írónak és újdonszoknak – onnan fentről nézve a Fekete-templom, az

ő zord társadalmi megvilágításában: csupán régiségek ócska, nehézkes, madárijesztő áruháza. Az író lázadó szeretete és csodálata az ősi faragott román fakapuké, kozmikus jelképeket fedez fel bennük, és lírai érzelmeit a szegénynéppel való szenvedélyes együttérzés foglalja le egyedül. Nem borul le a szászok urbánus kultúrája előtt. A történelem iránti érzékenységét az izgatja, hogy az ő népe, mely egy mitologikus világban és a szegénységben kívülrekedt az újkori fejlődésen, milyen is és miért is ilyen, mi rekesztette el fejlődése útját. Ez már nem Coşbuc és nem Goga tizenkilencedik századi, herderi látásmódja, hanem egy modern szellemi lázadásé. Bogza, a legnagyobb élő román riporter, a dadaisták közül került ki.

Van Brassónak egy évente visszatérő szokása.

A régi hímzésű bolgárszegi népviseletbe öltözött férfilakosság legderekabbjai lóháton vonulnak be az ortodox húsvét harmadnapján az ősi várfalakon belüli Brassóba, dandárjuk körüllovagolja a sok évszázados városházát, a nép jobbágyi, majd nemzeti elnyomatásának e jelképét, mintha csak foglyul ejtené. Aztán ismét haza-, visszatér eredendő szegényember-világába, a várfalakon kívüli falusi létbe. Ám Bolgárszeg legényei csak 1919 óta ügethetik körül a város domború címerével díszített legfontosabb történelmi épületét, amelynek erkélyéről a jobbágyidőkben a szász városbíró őrködött piaci napokon a megkövetelt szigorú rend, szabály és szokás betartása fölött.

1919-ig a románok csak a Katalin-kapuig lovagolhattak. Onnan megalázottan kellett visszafordulniok, akár egy szégyenletesen megvert seregnek a csődöt mondott ostrom után. A legenda szerint ez a tilalom a város szabad uraitól, a felső kaszttól rájuk rótt szimbolikus büntetést jelképezte, a megalázást, amiért egyszer rendbontóan arra mertek gondolni, hogy a belső várost meghódítsák, vagy legalábbis kiverekedjék maguknak a jogot, hogy a várkapu mögött szabadon közlekedhessenek. Magyarán: egyenrangúak és egyenlőek kívántak lenni, a felemelkedésre akarták jogukat kivívni, a fejlődés kaszt-privilegiumát megtörni. Ezért

a merészségért megszegyenítették őket, de a fennmaradt népszokás nemcsak a megbélyegzés emlékét rögzítette, de a makacs indulatot is: le nem mondani. 1919-ben aztán belovagoltak a csujogató legények a város déli kapuján, néhány száz méterrel tovább törtek elő az ellenálló történelemben, s egyelőre még mindig csak visszavonulásra ítéltén.

Geo Bogza Bolgárszegről szóló rajzában éles szemmel veszi észre ennek a mozgalmas és festői, folklorisztikus helyi miniatűr nemzeti ünnepnek a nevetségességét. A szász oligarchák ma is urai a városnak – írja a román író 1936-ban, akárcsak én ma –, és ma is ugyanezt kellene leírnia újra. Azt, hogy itt valóban csak a kasztbeliek az urak. – Leírhatná-e ma? És írhat-e? Sehol sem olvasom. – Az egykori jobbágyoknak, a románoknak is, annyi jutott részüln a „társadalmi haladásból” 1919 után, hogy az új iparosodásban puliszkán élő, pásztorkodó, szolga parasztból bérmunkássá vedlettek, akárcsak a bolonyai magyarok. Az eredeti viszony – úr és szolga –, akárcsak a magyarok számára, mit sem változott. A húsvétharmadnap felvonulásra a lovakat a bolgárszegiek a szász tehetősektől kérik kölcsön. Ez a nemzeti illúzió társadalmi nevetségessége. Nagyrabecsülik a politikusok a Bolgárszeget – írja a román Geo Bogza –, főleg gyönyörű, színes és csillogó népviseletéért –, s ama bizonyos ünnepen ezek az urak nagyszerű szónoklatokat zengenek el: „Ti vagytok az ország és az erő!” Néhány órára abba a hitbe ringatják a népet, hogy valóban ő a város ura, hogy egyenrangú, hogy ő a „nemzet”. De a „nemzet” fiainak estére vissza kell adniok a kölcsönkapott lovakat, gyalogszerrel vonulnak haza aranyhímzéses ruháikban a miazmás Bolgárszegre, a szennylétől fölázott utcákba, ahol bizony semmivel sem több a román szegénynép becsülete – s ezt most már a magyar író teszi hozzá –, mint volt a kirajzott székely munkásoké Bolonyában, amíg 1940 őszén oda nem hagyták új településüket, s el nem menekültek „haza”, számukra a menedék illúzióját tartogató szülőföldre. Ez a menekülés

a valóságos világvégnek, a háborúnak volt a nyitánya. A székelyföldről ugyanoda szállította a legényeket a magyar vonat, mint a bolgárszegieket a román. Keletre, a halálba.

Geo Bogzával egyébként regényesen ismerkedtünk meg. A vakvéletlen hozott össze egy életre szóló barátságot. Még tíz esztendeje sem múlt, pokolian nagy tűzű nyár sütötte a Havasalföldön túli Baragánt, amelyet magyarul Veres Péter írt meg a Számadásban. Kláriver Bukarestben egy augusztusi reggelen ültünk be a Fekete-tenger felé tartó személyvonat harmadik osztályába, egy parázson forrósított szardíniás-dobozba. Velem szemben hórihorgas fiatalember. Mellette csöpp, hallgatag, szép, fekete szemű román leányzó. Egymás kezét fogták. Akárcsak én és Klári. Nem lett volna semmi baj a magyar–román szomszédsággal, de nem fértünk azzal a magas, velem egykorú legénnyel a hosszú lábunktól. Aztán átszálltunk másik vonatra, mely Konstanca keletre vivő vonalától délre fordult, s hogy, hogy nem, megint egymással szemben ültünk, s megint csak nem fértünk a lábunktól. Végül zsúfolt autóbuszra váltottunk át, és megint csak nem leptük helyünket egymástól. Szívesen megöltem volna szomszédomat s ő engem, de erre nem adódott sem hely, se alkalom, és kötekedőnek sem bizonyultunk, sem én, sem ő, ámbár fortyogott az indulat mindkettőnkben. Bazardzsikban, ahogy gémberedetten, idegesen, kidöglötten lekászálódunk, a közeli, tenyérszi, zsúfolt kávéházban az egyetlen szabad asztal négy rozoga széke reánk várt. Elneveltük magunkat. Ekkor derült ki: egyszakmabeliek vagyunk, fiatal írók és lelkes szerelmesek.

Nőinket hamar lehagytuk Balcsikban, és felfedező útra indultunk Dobrudzsába. Együtt derítettük fel a titkos bolgár nemzeti forradalmi kisebbségi mozgalmat, jártunk a szögesdróttal vont határon Konakban, valóságos fegyveres összetűzések színhelyén, utaztunk a pusztaságban rozoga autóbuszokon, melyek tetején gépfegyverrel csendőrök védték az utasokat, még tetten értük May Károly Balkánját. Aztán Balcsikból vörös kőpusztaságon át ván-

doroltunk nőinkkel a Kaliakra-fokig, láttunk idetelepített fókákat a sziklák alatt, s fürödtünk – minthogy erre fel nem készültünk – mezítelenül az örvénylő habokban, s heverésztünk naphosszat az Ezüstparton. Tatár esküvőn vettünk részt, és mindenféle-fajta fantasztikus tengeri halat ettünk, és török kávéházakban ittuk a törökkávét. Mindezt megírtam magyarul a Brassói Lapokban. És milyen, remeket írt erről románul Bogza!

Ezutáni esztendőekben üldögéltünk bukaresti kávéházakban, bodegákban, elolvastam a kolléga minden sorát, sejtve-tudva is már, hogy ez az író, ez a nagy költő az elégikus, megrendült riport feltalálója. Ez a szürrealista volt az, aki egy versével elkövetett szeméremértésért – Zaharia Stancu lapjában, az *Azi*-ban jelent meg –, akárcsak Argezi, leülte a magáét a vácărești-i fegyházban. Geo Bogza drága jó barátom harmincéves koráig megírta-leírta az ország egész arcát. A legváratlanabban kapok tőle levelezőlapot innen-onnan és szinte mindig ugyanazzal a szöveggel! – de tudom, nem kopott, zörgő lemez zaja ez –: „változatlan szeretettel...” stb. és nagyjában ugyanazzal és mégis mindig új hittel: barátságunk nem változott.

Vannak még állandó emberi dolgok...

- Emlékszel-e még? – kérdi, ha találkozunk.
- Hogyan ne emlékeznék?

Azon a barátságunkat megpecsételő közös nagy balkáni csavargáson elértünk egy dunai kikötőbe. Csónakot és csónakost béreltünk, keskeny, hosszú, feketére szurkozott török csónakot, s lecsurogtunk pár száz kilométernyit a Dunán.

Utolsó előtti állomásunk harmadnap – már kora reggel pokoli hőség! – csupasz, nagy kiterjedésű „*ostrov*”, azaz még meg nem szilárdult homoksziget volt, még egy szál fű sem kapaszkodott meg rajta, hát még bokor. Ósziget, akárha fél millió esztendővel ezelőtt. Ezért is néztük ki magunknak. És birtokba vettük. Ez volt az első román–magyar közös birodalom, s mert a két Robinson

érdek nélküli, feltétlen barátságára épült, igaz kis „*Ungrovalahia*” a jelképes Duna közepén.

Kitapasztaltuk, hogy a nedves homokban amolyan szüreti egy-helyben-tapasással térdig süppedünk. A szürrealista gondolat, hogy ilyképp nyolcvan-kilencven fokos szögben előrehajolhatunk, s nem dőlünk el, mert tart a tapadó nedves homok, Bogza fantáziadús, költészetre berendezett agyának szüleménye volt. A kísérlet remekül sikerült. Megállapítottuk: „Nem függőlegesen is létezhetünk.” Amikor már javában gyakoroltuk kilencven fokos dőlt létezésünket személyes „*Ungrovalahiánkban*” – szigetünknek neve sem volt addig, talán még a térképeken sem szerepelt –, tőlünk nem is messze feltűnt a Duna széles vizén, jobb oldali partjaink oldalán egy hosszú, elegáns fehér utasszállító hajó, s már meg sem kellett állapodnunk, hogy így, nyolcvan-kilencven fokos szögben előreejtsük a fejünket, mint a még meleg testű halottak, és lóbáljuk karjainkat, akárha a szél lengetné. Hogy anyaszült meztelenek voltunk-e? Hát persze, ruhánk a csónakban maradt. A fehér hajó sebesen közeledett. Szemünk sarkából figyeltük, amint déli partjainkkal párhuzamosan, tőlünk úgy félszáz méterre dohog el, s hogy a lapátokat forgató kerék körül csak úgy szikrázik, csillogva porzik a Duna vize. Kétségtelenül határsértés történt, a hajó felségvizeinken belül tört előre, a folyamon felfelé. A rengeteg utas pillanatok alatt mind a felénk való oldalra tódult. Amikor velünk egy vonalba ért a hajó: megdőlt. A parancsnok kétségbeesetten ordított. Mi csak annyit láttunk, hogy tátog, mint a hal, két karját hol a magasba löki, hol leejti. Matrózok rohanják meg az álmélkodó és felénk mutató bámépszokat, s lökdösi át őket a fedélzet másik, megürült oldalára. A hajó tovább dőlt!...

– Ebből életfogytiglani lesz! Elég! – kiáltotta a Văcărești-et járt Bogza, aki maga is volt már matróz dunai hajón. Szedtük hát a lábunkat „*Ungrovalahiánk*” túlsó vége felé, török csónakunkhoz, amiben már evezőivel a

kezében ott ült öreg muzulmán legényünk, menekülésre készen.

Nyomunkban rettentő ordítás, a tömeg bődülő, tomboló, vészjósló ordítása. Végünk van! – gondoltam. De nem. A kísérteties látvány nézői felszabadultságukban ordítottak fel. A meglepetéstől: a két dölt, mezítelen hulla elszaladt. Tulajdonképpen akár fontos nemzetközi futballmeccsen, úgy ordítottak, mint amikor az utolsó percben esik a döntő gól. Vagy mint bikaviadalon, az „Igazság percében”, az utolsó dőfésre felviharzó „olé”.

„Emlékszel – szokta kérdezni Bogza –, mi ketten majdnem feldöntöttünk egy hajót?”

Két esztendővel később a temesvári vasúti állomáson búcsúzkodtunk, úgy, hogy talán már sose látjuk egymást. Geo Spanyolországba utazott – azt is mondhattam volna az előbb, hogy a háború Spanyolországban kezdődött! –, a polgárháborúba. A vonat indulásáig szótlanul fogtuk egymás kezét. Klári sírt. A francia baszk Hendaye-ból, aztán a spanyol baszk Bilbaóból kaptunk tőle levelezőlapot. Klári útravaló kalácsa és a bor Párizsig elfogyott. Az „elégikus, megrendült riportok” Zaharia Stancu *Lumea* című fővárosi napilapjában jelentek meg, már a királyi diktatúra alatt. Napról napra lestük az újságot, szorongón és rettegve, hogy meg ne szakadjon a sorozat.

Barátunk szerencsésen hazakerült, és hamarosan újabb kalandra vállalkozott. Gyalogszerrel követte végig az Olt folyását, forrásától a Dunáig. Azt kérdeztem néhány lappal előbb: írhat-e, mert nem olvasom sehol Geo Bogzát? Az Olt könyvét, a *Cartea Oltului* írta meg a háború alatt a főváros peremén, a spanyolosan hangzó Bariera Vergului munkásnegyed egy elhagyott szobájában, ahol franciskánus, bár páros szegénységben lakik most Buntyval, azzal a leánnyal, akit fantasztikus mód véletlenül született barátságunk kezdetén vele együtt ismertünk meg, azzal a szép, törekeny fekete szemű leánnyal. Az Olt könyvében olvashatók a legszebb románul írt oldalak, képek, látomások – megrendült, elégikus látomások! – Erdélyről. Hát

az Erdélyi Érchegységben fogant költői dokumentum-körkép? Hát a brassói elégikus és háborgó rajz? ... Úgy írt, mint mi a Korunkban, ahol különben Salamon Ernő fordította, ihletett stiláris rokonulással; költő a költőt. Meg is barátkoztak...

Mi mindent össze nem köt, ki nem bont, tágít néha egy-egy vakvéletlen találkozás! Az persze már természetes, hogy ma én írok arról a Brassóról, amelyről tegnap Bogza a háború küszöbén, én meg a bekövetkezett háborúban, ma.

A román Bolgárszeg gettó maradt, amivé Brassó kaszt-hatalma tette, mint ahogyan Bolonya is magyar gettó lett a régi várfalakon kívül, a gyárakon és a felhőkarcoló Arón túl, az új gyárak lábainál.

Brassó ismerős, számomra már csak a múltban otthonos utcáit rovom

A múltba és a háború alatt eltelt, félrevonuló esztendőimbe szólít vissza a híres Zeidner-könyvkereskedés egyik rejtett zugolya. – Amott a címeres városháza! – A kirakatokban és a zsúfolt polcokon az újfajta német írók termékei, ezer- meg ezerszámra, míg a túlsó utcában az egyetlen magyar könyvesbolt polcai üresen tátonganak. Ahol azelőtt Móricz, Babits, Illyés, Erdei, Szabó Dezső, Márai, Cs. Szabó könyvei között válogathattunk, most poros írószerek árvállanak, hiszen a magyar könyv utolsó szálig kifogyott, s valahogy az is az érzésem, hiába is tartanak, alig akadna ma vásárlója. Még az írószereket se keresik, mintha csak kihaltak volna a magyar iskolások Brassóban.

Zeidner, a könyvkereskedő – fekete ruhás, magas galéros, kinemesedett, élete alkonyán is fűrgé, arisztokratikus szász kereskedősarj; még brassói időmből ismerem, hiszek arisztokrata korrektségében – bizalmas, suttogó vallatásomra, hogy nem ilyen újfajta német, nem ilyen „divatos”, hanem valami ódonabb, divatatlan, ma már senkinek sem kellő angol vagy francia könyv akadna-e raktárai mélyén, bőlint, és hangtalanul vezet egy hátsó helyiségbe, onnan is

a pincébe – tökéletes rend itt is –, ahol pár száz kötet között kiátkozott német forradalmár írók Nürnbergben elégetett könyveire és „zsidók” munkáira bukkanok, Németországban máglyára jutott könyvekre. De megtalálom Virginia Woolf egy regényét is, sőt néhány orosz szerzőt, elsősorban Fegyin gyönyörű regényét az előző háborúról, no meg a derűs Ilf és Petrovét a forradalom szélhámosairól és spekulánsairól, mert hát egy forradalom nemcsak új mítoszteremtés, nemcsak eposzi hősiesség, óda és diti-rambikus lelkesedés, de emberi és köznapi valóság is, amelynek zavarosában szélhámosok és spekulánsok is halásznak, lemeztelenítik, ami kisszerű, parlagi, nevetséges egy forradalomban: a hősi tabló visszája, amellyel a forradalmak nem szeretnek szembenézni.

Elképezem, hogy e felfedezésemről szóló beszámolómmal micsoda izgalomba hozza majd a mai ebéd utánra tervezett találkozómon Szemlér Ferencet, a brassói költőt és régi barátot, meg Abafáy Gusztávot, az irodalomnak ezt az örökké izgatott, lázas kommentálóját. Szamlérral együtt tíz esztendeje olvassa itt Shakespeare-t angolul, s ma olyan makacsul tartják fenn ketten a magyar szellemi élet látszatát, akárcsak egy-két társával Kacsó Enyeden, vagy Endre Károly az ország délnyugati sarkában néhány elnémult vagy elsüllyedt pályatársával, Olosz Lajos pedig Arad vonzásában – a nagyváradi utat elvágta a Bécsben vont határ! – remetei magányban, falujában...

A régi városházára néző Zentral kávéház, ahol Szemlérral találkát adtunk egymásnak, még mindig ugyanolyan végzetesen varázs és sugalmazás híján való, kaszt-jellegű, mint tíz esztendővel ezelőtt. Elveszi az ember kedvét az írástól. A falakon még mindig ugyanazok a pocsek nyárpolgári „*Heimatkunst*” festmények. Most van keletjük igazán. Ugyanahhoz az asztalhoz helyezkedem ebédhez, ahol Szemlérral annyi buzgalommal javígtattunk hajdan kéziratokat, mert hát itt kevésbé zavartak, mint a Koronában, ahová újságíró, író, ismerős egyik a másik után botlott be, különösen a délutáni órákban, lapzárta után.

Balogh Edgár az Íratlan történelembe foglalt cikkeit szintén itt, az akkor is csendes Zentralban válogatta kötetbe – ő még az ágyú csövén is tudna írni –, s Szemlér–a másik mindenhol, mindig írni tudó – nemzedékünk első kisebbségi vallomását fogalmazta jórészt itt, a Más csillagont. A varázs és ihlet akkoriban még bennünk lakozott, s ha jól meggondolom, írtam itt én is, csupán most érzem úgy, hogy az efféle képtelenség. Belátom, elfogult vagyok, de – gondolom – nem oktalanul.

Az utcán, mintha a béke valóságos nyugalomával megáldva, csendesen sétálgatnak szülni vágyó szőke szász nők és szőke férfiak, inkább gyermekek még vagy már öregek, akiket ruházatuk pedáns csínjáról is felismerhet az idegen; a hadkötelesek a német hadseregben harcolnak. A románok latinos sietséggel igyekeznek dolguk után, hogy azután bodegáikban órákat vesztegessenek tereferével, politizálással. Miféleivel, nem találgatjuk, eleget mond a tény, hogy közelednek a csigalassúsággal visszahúzódó frontok, egymást követik a látványos áttörések és a széles karolású bekerítések, a foglyok tízezerével vonszolják magukat Kelet felé, ahol még mindig tél van, hófűvás, gyilkos északi fagy.

Ezen az utcán, ezen a téren járt egyszer felelőtlennek tűnő, méléző sétákon még eléggé nem méltatott remek műfordítónk is, Horvát Henrik. Ki tudja, él-e, meghalt-e? Vagy tizenöt évvel ezelőtt hosszú pórázon vezette az aszfalton tacskó kutyáját, legendás szórakozottan s maga elé nézve, filológiai rejtélyeken törvén fejét – ő mesélte –, azt se tudta, hogyan került a Cenk alá, a Csillaghegyre vagy ki a Pojánába. Panait Istrati valamelyik különös ízű francia mondatát tapogatta, forgatta ilyenkor, gondolataiban, mert itt fordította a Kyra Kyralinát Brassóban – itt is jelent meg –, stílusban, a magyar próza hanghordozásában szinte oly remeket teremtve, mint Gyergyai Albert Proust magyarításával. Nemezszer megtörtént vele, hogy tacskóját a hosszú pórázról leoldották vásott, szőke szász kisfiúk – már ismerték –, s ő csak

sétált önmagában elmerülten, miközben az előtte gacsosan futó, bosszú testű, kurta lábú, barna tascsóba bele-belebotlott, megemelte kalapját, és pardont mondott, a járdán a hosszú bőrpórázt pedig a kölykök s a járókelők nem kis derűtségére maga mögött vonszolta. Ismerték a fura urat a sintérek is, s egyfajta, mesterségüknek ellentmondó tiszteletből tascsóját sose szekvesztrálták.

Türelmetlenül várom Szemlért.

Készítem az üdvözlő mondatot, ha sikerül, tréfásat, de legalább derűset. Verseit tulajdonképpen csak mostanában kedveltem meg. Eddig hűvös, a Szabó Lőrinc és Babits iskoláján nevelkedett, nekem túlzott tudatossággal megoldott művészi költeményeit nem nagyon szerettem – íme, ezt így kell csinálni, ily könnyedén és fölényesen! –, bár valamely ellenállhatatlan vonzalom miatt mindig, mindenütt elolvastam. Mégis foglalkoztattak, nyugtalanítottak remekléseinek urbánus színei. Az utóbbi időkben itt-ott feltűnt írásai egy befelé szenvedő és szenvedélyesebb ember lelkivilágát tárják fel, a nézőből és figyelőből résztvevő lett. Megérintette a nevelés a halálra.

A halál sejtelve ezekben a mai mives sorokban már átélt lelki valóságként bujkál, s a szerelem izzása is olyan mélyről parázslik fel bennük, hogy szinte József Attila visszhangját vélem kihallani belőlük. Nem utánzásra, nem is hatásra gondolok – ennél Szemlér különb, eredetibb költő –, a közös forrásra, a férfiszexuális mélységű, azonosan szörnyű örvényére, arra a benső tájra, melyen a poklokban fordul meg a költő, és a pokol tüzén izzik át a Szó.

A Kenyér és föld című versét újságból kivágva sokáig hordoztam a zsebemben, s olvastam jártomban az utcán, este elalvás előtt: „Kenyér volnék, hogy megehess és vízzé válok, ha ihatnál... Ha ettél ma, kezd újra másnap, vigyázz! engem ne kínálj másnak... Megtapogatlak, mint a fény... Körülveszlek, mint levegő... Tüdőd lombos, leveles fáját én lengetem... És elnyugtatlak, mint a föld.

Terülj rám és pihenj meg végül! Köröd növesztem gyengezöld bokraim menedékül. S megnyílok egyszer, befogadlak, örök békémnek átaladlak, ha majdan rossz sorsod megölt.”

Csak a vers foszlányai térnek vissza.

Ez a Morgan *Sparkenbroke*-jának fájdalmas szépsége is, fogalmaztam meg magamnak, talán mert az angol regényt Szemlérel szinte egyszerre olvastuk s voltunk tőle elragadtatva, s azért is, hogy elválasszam a költeménytől József Attilát, ám hiába, ő, aki előttünk meghalt, óhatatlanul, örvényszerűen magával ragad univerzuma forгатagába mindannyiunkat, akik verset írunk. Szavak és vágyak és rémületek ezek, amiket minden férfi, akár költő, akár nem, egyszer ki akar mondani, mert szeretni csak így lehet: az életben és a halálban kívánni valakit, és életre, halálra, egészen, ösztön és tudatosság halálos teljességével, maradéktalanul. Ám a halált, a másfajta halált, mint a régebbi költészetet ébresztőt, ma talán közelebb érezzük magunkhoz mi férfiak, belénk rögzöttebben, mint bármikor. Nem brassói már ez a költészet, amely nem a megfontolt polgári mértékletesség, nem az egyensúly és harmónia lírája, de annak már-már rimbaud-i tagadása. A költő is csak vendég ebben a városban, ahol tiltottak a szenvedélyek és megvetett vétek a regényesség. Ahol terv és szabály, íratlan és mindenkitől tudott törvények szerint alakul a családok és az egész szaggatott és bonyolult és mégis annyira összetartozó, a város közszellemét meghatározó, erkölcsi formákat megszabó közösség konzervatív kaszt-szellemű élete.

Igazi, mai, a történelemmel azonos regények talán már csak odakint Bolonyában és Bolgárszegen szövődnek vagy szövődtek – Móricz Zsigmond-i és rebreanui regények lehetőségei! –, a nép életének valóságos és drámai bonyodalmai, az egyes ember akaratánál erősebb végzet, a sors halálos játékának szabályai szerint. Itt bent, a polgárság kasztvilágában – a magyar polgárság is ehhez idomult lelkiileg – igazi drámákat, igazi költészetet, igazi fájdal-

makat és igazi szenvedést aligha élnek át a mértékletes őslakosok. Ámbár itt is csalnak, hazudnak egymásnak, mint mindenütt a világban férfiak és nők, de a keretek szigorúbbak, a törvények szilárdak és a formák áthághatatlanok. Csak az idegen helyezi kívül magát a hazugság törvényein, s követi csillagát, egy asszonyt, egy kényszerképzetet vagy valami bolondságot, amire például Párizsban, a régi Párizsban egyszerűen azt mondták volna szabad szellemű franciák: „ilyen az élet”, igen, ilyen az ember, ilyen a férfi és a nő, nincs ezen mit töprengeni, aki tehát itt a kasztok városában szabaddá akar válni, egyben idegenné is átváltozik.

De tudom, nem ezek a szavak, amiket barátomnak mondanom kell. Szeretnék neki örömet szerezni, talán azzal, hogy szerencsét kívánok a Baumgarten-díj kitüntető megítéltetéséhez, amely valójában mindnyájunkat ért, akik itt Dél-Erdélyben elmaradtunk, magyar szigetecskéinken küzdve magunkkal, a halál, a pusztulás sejtelmeivel, a végzettel, sorsunkkal, előle meg nem szökve, sorsunkat teljesítve, hogy átmentsük a vészen, ami örök emberi értelemben magyar: kultúránkat. Tehát: helytállva. Falvaink, kültelkeink szétszakadtak, munkások, parasztok és polgárok – akik által, akiknek a léte révén vagyunk magyarok – a munkatáborokban, rabságban s mi a háború városaiba bezárva, eszelősen őrizzük és ápoljuk a Szót és az emberi mondanivalót, magunk is kezünkön-lábunkon nehéz láncokkal; rabok vagyunk, s minden pillanatban a halál, igen, minden pillanatban a halál szomszédai.

Nem fegyház-e a bank, ahol Szemlérnek – ha nem katonáskodik éppen – naponta kereskedelem-jogi teendőit kell ellátnia? Nem börtön-e a fejedelemasszony háza, ahol Kacsónak gazdalapot kell szerkesztenie? Nem fogház-e Olosz Lajos kicsiny kúriáján, Köröskisjenőn ügyvédi irodája, akárcsak Endre Károlyé Temesváron, kupori kereskedők szolgálatában? Nem fogda-e odahaza a Klári kis női divatműhelye és boltja, amelyből fenntartjuk magunkat, és amely előtt időnként feltűnik egy-egy rejtélyes

fickó, figyelj, mit cselekszünk, nem térnek-e be oda titkos futárok, nyomunkba szegődnek, követnek a városban, és hozzánk ragadnak, mint az árnyékunk, hazáig kísérek és otthonról megint vissza az üzletbe. Mindegyikünk nyomában titkosrendőrök. Kisebbségiek vagyunk és írók. Lehet-e így élni? ...

Derús dolgokról kell majd beszélgetnünk, oszlassuk el kissé ezeket a reánk nehezedő nyomasztó érzéseket...

Meg is jelenik Szemlér, régi széles mosolyával, kék szemével. Még a kávéház mord germán hangulata se tart vissza, hogy össze ne csókolózzunk a feketekávézó öreg szász polgárok között. Túlzó gesztusainkról felismernek: nem vagyunk közülük valók, idegenek vagyunk, betolakodók. De mi úgy érezzük, hogy fellázadhatunk, fittyet hányhatunk az itt etikettként kötelező merevségnek, hiszen idegenekként függetlenek vagyunk tőlük ketten Szemlérral, s ő talán még inkább, mint én, hiszen a költő több mint évtizedes vendég ebben a városban, és minden oka megvan rá, hogy tudja is pontosan, mennyire, miért nem övé ez a város, s hogy végül is kár volt megénekelnie. A város nem érdemelte meg. Nem lehet az övé ez a környezet, nem igazi otthona. A magyar vers mellett második otthona a régi angol költészet, Milton és Richard Lovelace, John Donne, Pope és Thomas Chatterton, William Blake és Robert Burns, akiket fordít, kirándulásainak világa pedig az új európaiságú román líra, az őszi esőkben eloldódó bánatos Bacovia – akárha magyar szimbolista is lehetne –, a benső távlatokban terebélyesedő Arghezi és az Éluard-hoz mérhető Barbu.

A Baumgarten-díjhoz a találkozás örömeiben szinte elfeledtem szerencsét kívánni...

De már érkezik Abafáy is. Amint már Szemlértől hallottam, telve még mindig nagy regénytervekkel, de írni nem jut hozzá a habzó dohogástól a világ képtelen állapota miatt; a történelem ellene esküdött össze, és haraggal átkozza germán őseit, kiket éppolyan szívesen vetkezne le, mint amilyen kétségbeesetten a mesebeli

király a gúnyját, hogy felöltse a boldog ember ingét. Abafáy odaadná ingyen, ellenszolgáltatás nélkül a származását, hogyha még akadna valaki, akinek pont ez kell.

Vannak ez évtized irodalmában németek, akik főbe lőték magukat, mert nem tudták másképp a német szégyen ingét lelkükről levetni.

Összehajolunk az asztal fölött, szabályos konspirátorok.

Számot kell adnom Temesvártól Brassóig való utazásom minden percéről, az írókról, itt is, ott is. Majd megpróbálgatjuk egymást, szavakkal, kérdésekkel tapogatjuk egymás lelkét, akárcsak Enyeden: ki hová jutott, merre tart, hogyan látja a holnapot? Véleményemmel s hitemmel a holnap egyedül lehetséges valósulása iránt egyelőre még itt is egyedül maradok. De itt is tény: ezeknek a jó barátainknak, ezeknek a kisebbségi magyaroknak sem kell a háború, sem a háborús németek, de egy új humánus világ, az kellene. Nem is kételkedtünk soha egymásban: gyűlöljük a háborút és a teutonokat.

Köd rohanja meg az utcákat. Alig látunk a városháza rácsos kapujáig. Váltakozva vallunk. Senki se boldog a maga helyén. Hogyan is lehetne az? Átvonulnak halkra fogott beszélgetésünkön régi barátaink, kedvenc könyveink, közös gondjaink, városok, utcák, kávéházak. Nagy Istvánról, Illyésről, Balogh Edgárról mesélek, odaátról kapott híreket, leveleket kell idéznem szóról szóra. Suttogva, hogy társaim is alig hallják, elmondom az enyedi Rusu nevezetű titkosrendőrrel való történetemet is. Elmondom a temesvári, az enyedi híreket, s hallgatom a brassóiakat. Így tágul a kép, s rakjuk össze egy közösbe. Olyan ez a hírcsere, mint a múlt század első felében, amikor utazó írók aufklárista barátaikkal ültek össze vidéki udvarházakban; a levelezés sosem helyettesítheti az élőszót. Megemlítem, mit írt Cs. Szabó: ennek a nemzedéknek sikerült, ami Adyéknál csak konfliktus volt – azonosulnia Nyugattal. Mi hozzátesszük: ez is csupa tragikum, akkor azonosulunk a Nyugattal, amikor már romokban hever közös kontinensünk. S íme, sehol a Nyugat klasszikusan

polgári szellemi eredményei, ellentmondásai nem élnek oly elevenen irodalomban, mint a magyarban. S talán ebből születik meg az új és nagy misszió – Kelet-Közép-Európában a tegnapi Nyugat s a holnap fényét egybefonni. A magyar írás „nagykorúsodásáról” beszélünk, nemcsak a stílussal, ítéleteivel is meghaladta a mai magyar irodalom a Nyugat nemzedékének pesti, de már decentralizálást követelő literatúráját. Dunántúl s az Alföld éppúgy visszhangzik a Magyar Csillagban, mint Erdély, de egy másik Erdély. 1919 óta Erdélyben mégiscsak történt valami, valami más öltött lelket a kisebbségi sorsban. Egy más minőségű tudat született, a kisebbségi etika, a kisebbségi humánus.

– Így van ez végre rendjén – mondja Szemlér –, mi is külön állunk itt és vagyunk mégis együtt ebben a szörnyű, nyomasztó, gyilkos légkörben az egész magyar irodalommal, a teutonok ellen, akkor is, ha nem tudják rólkunk, miként vívódunk, micsoda magányban, miért és hogyan.

Abafáy ellene szegül: a Szemlér Baumgarten-díja is azt mutatja, van még, aki rajtunk tartja a szemét; Babits is gondolt ránk.

– Igaz – idézi Szemlér hozzám fordulva –, rólad is írt levelében Nagy István. Itt is, ott is örvendene a rendőrség, ha olvasná. Nagy fogás lenne. A levél megkerülte a cenzúrárt.

– Halkabban, az istenért – suttogom –, nem tudhatod, ki ez a nekünk háttal ülő úr itt a szomszéd asztalnál, hátha nem is szász nyugdíjas, hátha csak Rusu úr valami újabb álöltözékben. Különbözik igazatok van – erősítem meg magam is –, arról van szó, kik és mi okból és hogyan gondolnak reánk. Ha Nagy István, ha Balogh vagy Gaál Gábor gondol reánk, vagy Illyésék egy elfelhőző gondolatukkal, mint Babits, akkor jó, akkor nyugodtak lehetünk. De vigyáznunk kell, honnan s kitől fogjuk fel a jeleket, magunkra magunknak kell vigyáznunk e rettentő zűrzavarban. Kisebbségi sorsunk emberként,

íróként s magyarként is értékesebbé tett, s játékszerré nem válhatunk többé. Elégszer volt eszköze ennek is, annak is a kisebbségi magyar író a tovatűnt esztendőkből és évtizedekben.

Megállapodunk benne, hogy ha a holnapot mindenkünk másképp is látja, s ha mindnyájuknak utópisztikusnak tűnik fel, ahogyan én látom, egyben megegyezünk: nem akarjuk azt, ami ma van. Egyformák vagyunk abban, hogy – bár telve katasztrófa-érzésekkel – egy felfokozott nemzeti öntudatot hordozunk magunkban mindannyian. Bátran kimondjuk, s tudjuk, ebben már semmi nemzeti túlzás: hősi sors ez a miénk, s ha kívülről nem is látják, egyszer majd még jelképpé emelkedik, mert akkor állunk helyt e kisebbségért, amikor alattunk s körülöttünk minden bomlik, s mi valóban a Kazinczyék nemzedékének köznapi, látszatra esztelen heroizmusával, megszállottságával küzdünk nyelvünk és nemzeti lényegünk fennmaradásáért – és mindezt ki-ki a tulajdon magányában –, közösségi élet nincs a kisebbség számára, csak egyetlen közösség lehetséges, azoké, akik a Hatalomból élnek. S talán nemcsak a saját benső, egyéni magányunkban élünk mi írók, nemcsak az itt vergődő háromszázötvenezer magyar egyedüllétében, hanem mindenki gyötrő árvaságában, aki magyarul beszél, ír és ezt érzi, amit mi; mi itt mondjuk ki, ha csak önmagunknak is, de talán mégis úgy, hogy holnap meghallják, mi mondjuk el a háromszázötvenezer magány gondját, baját. És a többiek árvasága, egyedülléte? Azoké, akik más nyelven beszélnek, írnak, félnek és remélnék? Ez a humanista gond nem szüntetheti meg a miénket. Ez nem érv amellet, hogy hátat fordítsunk tulajdon gondjainknak. Az ő gondjukat úgy vesszük magunkra, hogy a magunkét fogalmazzuk meg...

Abafáy búcsúzik tőlünk. Munkája hívja. A Rajongókból farag színpadi játékot. Ő is visszafelé menekül az időben. A nagy Kemény Zsigmondhoz. Szemlér Katona Józsefet és Zrínyit emlegeti, mint ahogyan én Apáczai Csere Jánost és Csiky Gergelyt.

Mindhárman felkerekedünk.

Az esős utcán álldogálva még mindig vallunk egymásnak, hadarjuk sietve, ami még nem hangzott el, ami belénk szorult még, a Szót, búcsúzkodás után is folytatjuk. Alig tudunk elválni az erdélyi esőben, mely meredeken zuhog ránk, a tetőkre, az aszfaltra és a kövezetre.

Minden szó: búcsú. És kezdjük előlről.

– A stílus az ember – mondja még Szemlér–, életünk feltétele az olvasmány. A mához is ők kötnek, a régiek. S kikhez menekülnénk, ha nem a nagy magányosokhoz, akikhez kicsinyített másolatban ugyan, de magunk is hasonlítunk?

A magyar irodalomról, írókról, úgyszólván semmi hírnünk. Foszlányokból rakjuk össze a képet. Mi történik Magyarországon és Észak-Erdélyben a társadalomban és az irodalomban? Szinte könnyebb Párizs, Svájc, sőt London üzeneteit felfogni, mint megtudni, mi történik Kolozsváron, Marosvásárhelyen vagy Budapesten.

Visszahúzódunk a kapu alá.

Elmondom: Dési Huber Istvántól félévenként érkező pesti leveleimből a katonai cenzor, az inkvizíció módszereihez híven, ollóval vágja ki az újabb könyvekről szóló beszámolókat. A cenzor bizonyosan tudja, mit jelent írónak lenni oly módon, hogy áldozata teljesen és végzetesen el van vágva az anyanyelvű szellemi tájékozódástól, az együttérzéstől, amit az anyanyelv teremt, tudja, mivel gyötörheti, uszíthatja, hátha valami meggondolatlanságot követ el. A rendőrség alig várja. Hiszen itt nem akármilyen együttérzésről van szó: akik nem akarjuk ezt a háborút, azoknak a szavát keressük anyanyelvünkön, akik épp így nem akarják, mint mi. Egy-egy levélre hónapokig várunk, türelmetlenül és epekedve, akár a kétségbeesett szerelmes, ki életét s minden tervét teszi fel egy remélt mondatra, egy mondat rejtett árnyalatára, egy üzenetre vagy biztató híreस्कére. Az élet ebben az örület magányához hasonló száműzetésben olyan lassúvá válik, hogy ez talán már a halálnál is szörnyűbb. A halál legalább végleges.

A nevelés a halálra eleve csődre volt ítélve. A lassú haldoklásban is még ott az élet.

Abafáy végül is elhagy bennünket, tudjuk, nem íróasztalához fut, hanem a nem irodalmi valóság, üzleti könyvei parancsolják sietni. Napjait egy ruhaüzletben tengeti, zsaroló ellenőrökkel, fináncokkal, vevőkkel és nagykereskedőkkel hadakozva, pontos nyitással és zárórával. Író és férfiruhakereskedő. Író és bank. Író és ügyvédi íróasztal. Író és tárgyalóterem. Író és divatbolt. Író és gazdaszövetkezeti tanácsadás. Író és rendőrségi megfigyeltetés. Mi az író? Senki és semmi.

Az irodalom, mint a többiek számára, Abafáy számára is mindössze a „másik élet”, amely mégis a teljes, az igazi. A mindennap küzdelmei és rettenetei: az árnyékélet, a nem igazi.

Befordulok a sarki virágboltba. Fenyőágacskákba foglalt csöpp csokrocskát választok ki, piros és fehér virággal, mert fiatal hölgyet látogatunk meg Szemlérrrel: Pirit, egy üde és hamvas, őztekintetű ifjú nőt. Először találkozunk, holott Szemlérr verseiből régóta ismerem.

– A költészet színeit hozom – mondom a Barcaságra néző hegyoldali ház apróka előszobájában. – A pirosat, Petőfi és a szabadság színét. A fehéret. Ez a békét jelenti. A békét, amely végül is minden szenvedélyt és szenvedést megkoronáz. A fenyőgallyacskák a reményt jelentik, hogy hitünk: a piros és vágyunk: a fehér valóra válik. Végül pedig kívánom, hogy Feri minél több gyönyörű verset írjon ezután is. Hozzád és a Szabadsághoz.

Jutalmul két orcámra csókot kapok, s már egészen itthon is érzem magam. A szobában simogató meleg fogad. A rádió hangszórójából égi zene, Haydn tizenkettedik, Londoni szimfóniájának hangjai áradnak.

A Beethoven előtti muzsika az estébe hajló délutánban egy pillanatra valóban egy hajdani londoni vasárnap délutánom nyugalmas világításának emlékével simul egybe. Akkor húszéves voltam... Állunk hárman az ablak előtt, nézzük a távoli síkot, és hallgatunk. Vajon mit cselekszik

most Eleanore Bath-ban? Ő is Haydnt hallgatja-e? Nagyon szerette. Gordonkája nyugodtan pihen a zeneszoba sarkában, vagy éppen föléje görnyed vonójával a jobb kezében? Vagy egy beteghez hajol le biztató mosollyal – az a mosoly engem is hányszor biztatott jobbakra! – valahol Észak-Angliában egy kórházban; egy sebesült katona fölé hajol talán, és vigasztaló, halk szavakat mond? Eszébe jutok-e még? És mit cselekszik most Klári odahaza? Talán ő is ezt a zenét hallgatja – Péter csendesen játszadozik a lábainál –, s ő pusztán a zenedarab címe miatt arra gondol, amire én: jó lett volna mégis akkor harminchétben megnézni Londont, amíg még szét nem bombázták. A városok már soha nem lesznek olyanok, mint amilyenek voltak ez előtt a háború előtt. És megjelennek a Haydn-zenével Szemlér régi ismerősei: a korai angolok, a költők, és benépesítik a szobát. Shelley! Én őt hívnám, hadd zúgja el az angol költő szép hangján férfias és vad ódáját a tengeri szélhez, fölébe kerekedve a Haydn-zene túlvilági hangzatainak. Elemibb, vadabb történelemben élünk.

De úgy látszik, ördögöt idéztem Shelleyre gondolva e néhány percnyi álmodozó kalandozásban. Piri és Szemlér megrezzen: a városban felbúgnak a légiriadó szirénái. A vonós hangszerek húrjai még búgnak valahol messze a világban, de alig hallhatóan, mert a levegőt az egyre emelkedő szirénázásával a vészjel tölti be.

Szemlér csendesen és gondterhelt arccal a készülékhez lép, és elkattintja.

– Én még hagytam volna – szólalok meg –, így gyönyörű és így valóságos: az élet múlhatatlan szépségeinek és a pusztulásnak a hangjai együtt...

– De én katona vagyok – felel Szemlér –, még hozzá sem jutottunk, hogy elmondjam neked. Mindig a legfontosabbak maradnak el az ilyen rohanó háborús beszélgetésekből... A sors kegyes hozzánk, hogy épp néhány napi szabadságon vagyok bankbeli hivatalos dolgom rendezésére. A bank kért ki... Megszoktam, hogy komolyan vegyem ezt a vészjelt. Tudom, egy napon dörgés és robaj

követi, vagy talán meg is előzi a szirénák hangját. Brassó nem kerüli el sorsát, érzem egész lényemmel, nem kerülhetjük el a sorsunkat...

– Akárcsak én. Én is félek találkozni azzal, ami ránk vár...

Kinyitjuk az ablakot, a zúgás visszhangja még fel-alá gördül a hegyek között, mint a fagolyók robajlása közeli tekepályán, aztán mintha végleg elgurulna a városon túli síkság felé, a süket semmibe. Szorongva hallgatózunk, de a levegőben elhalt a zaj. Nem morognak a motorok lökés-szerűen erősödő és halkuló folyamatos robajlással. Nem telnek meg a gépi zúgással testünk sejtjei, nem döndül meg a föld. Mélységes, síri, alvilági csend fekszik a hegyoldalon s alattunk a lapályra nyúló városrészen.

Bolonya hever előttünk magyaroktól elhagyott üres utcasaival. Arrébb a repülőgépgyár, amott egy gépgyár s túl a vasúti állomás. A gőz még kéken száll föl a magasba, a mozdonyok kürtőiből pedig feketén a füst. A vonatokat vad iramban tolatják, el, ki az állomásról a szabadba. Itt-ott ablakcsapkodás. A nyugtalanabb s elővigyázatosabb polgárok óvóhelyükre menekülnek, rongyos szatyorban vagy disznóbörtáskában szorongatják vélt kincseiket. A gyermekek a pincékben egymáshoz bújnak. Mi hárman hiszünk jó csillagunkban, s itt maradunk, mintegy Bolonya önkéntes őreiként, vigyázva azt, ami megmaradt a vihar után ott lent a szegénynépi magyarságból...

Semmi jele bennem a pániknak, ami tegnap déltájt a Kapu utcában elfogott. Talán mert nem vagyok egyedül.

– Tudod-e – kérdi Szemlér –, hogy velünk örködik itt régi sorstársunk, Mikes Kelemen?

– Amott – folytatja Piri, a kékbe vesző hegyekre mutatva a síkság szélén –, amott, az Zágon.

– És velünk vigyáz – mondja újra Szemlér –, akit délután példaképül emlegettünk mindhárman, Apáczai Csere János. Tizenöt kilométerre van ide, Erdővidéken a nagy tanító szülőfaluja.

– Inkább a verset mondd, Feri – kérleli halkan Piri –,
a Zágonra nézőt.

Szemlér hosszan elnéz oda, ahová az előbb a finom
formájú női ujj mutatott, aztán megkérdi tőlem:

–Még nem ismered?

Szótlanul nemet intek a csendben. Odakint néma csend.
A tolató vonatok is elhallgattak.

– A címe – mondja Piri – Ablakodból –, s zavartan
elpirul.

Ez az ő ablaka.

– Ablakodból – szól a vers a költő halk baritonján,
megilletődötten...

Ablakodból, hogyha kinézek,
előnt a nyugtalan igézet,
mint tárgy nélkül serkent szerelem...

Így kezdi a verset.

Az utolsó két sora:

... hüvelyébe taszítva kardom,
Zágon felé néz Mikes Kelemen.

– ... Hüvelyébe taszítva kardom, Zágon felé néz Mikes
Kelemen – ismétlem a befejező mondatot, s így foly-
tatom: – Bármily furcsán hangzik, de, azt hiszem, épp
ezt nem szabadna ma költőnek éreznie, fegyverek között
a fegyvertelenséget, az ellenkezőjét Petőfi lázának, ő szün-
telen kivont karddal, örökösen harci állásban gondolkodott
és cselekedett. És értem jól az utolsó sort is, te és én és
mindnyájan Mikes Kelemen vagyunk itt Dél-Erdélyben.

– Talán igazad van – mondja Szemlér –, de képzel
el Petőfit negyvenkilenc után, ha el nem pusztul a le-
vertségben...

– De mi negyvennyolc előtt állunk újra – vágok közbe
türelmetlenül.

– Engedd, hogy befejezzem – tér vissza a költő mondanivalójához –, fegyver a vers is, a szó is. Ebben az állapotban, amelyben mi vagyunk, szinte azt kell mondanom, sőt leírnom, hogy verset írni kötelesség. Shelley egyik méltatójával ismételhetjük el: a költő a világ el nem ismert törvényhozójaként él. Különbön igazat adott te is nekem. Az előbb beláttad, mi vagyunk Mikes Kelemen. A rodostói magányos pedig igazat is adott nekünk, nem is. Mert nemcsak azt mondja a példa, hogy kívül vagyunk azon, amit „haza” alatt értenünk kell, hanem mi, akik itt maradtunk háromszázötvenezer magyar között, mégiscsak itthon is vagyunk. Itthon idegenek. Mindenek ellenére s hontalanul idehaza. „Boldogok azok – idézi Szemlér az őst –, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, kik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adj a Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen és irtóztva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról...” A két ország közti határ csupán egy erőszakkal vont vonal a térképen. Amott túl a határon a hegyek, amiket látsz, az is Erdély. Az is a miénk, ami nem a miénk.

– Nemcsak Erdély – felelek –, egy kísérteti, egy nekünk idegen Magyarország az ott. Nekünk, legalábbis nekem, úgy, ahogyan ma van, idegen és rettenetes ország, ugyanolyan idegen, mint ez, amelyben élünk, amelyben idegennek lenni kényszerítenek, amelynek a hatalmát visszautasítjuk, és Mikes Kelemennel válaszolva, valójában úgy érzem magam most, itt, az illúziós Erdélyt kettévágó határt nézve, mint amikor a száműzött rodostói társaival az erdélyi bércek alá rándult, és onnan, Havasalföldről idegesítette a császárt. Mert ne feledd, Mikes Kelemen sebe is mély volt – apját, Mikes Pált osztrák generális végeztette ki, ugyancsak itt a szomszédban, Fogarason. Előbb a szemét szúratta ki, azután még élve vettette a máglyára. Ezt Kosztolányinál olvastam, aki a mai magyar írók egy különös álláspontját képviselve, azt szerette volna rábizonyítani első nagy prózairónkra, hogy

csak egyszerűen szerette a fejedelmet, egyébként közönyös volt a politika iránt. Ám Kosztolányi elfeledi, hogy ugyanebben az írásában idézi éppen Mikesék portyázását Havasalföldről az erdélyi hegyek alá. Az osztrák császár nyugtalanítására, s mi tudjuk, román fejedelemtől támogatottan. És gondoljunk arra, hogy milyen mélyek a mi sebeink. Erdéllyel, jelképesen értem, nem az történt-e, ami Mikes Kelemen apjával? Megvakították, máglyára vetették. Fogarason ölték meg Mikes Pált, de az ő sorsáról is Bécsben döntöttek.

Szemlér készülő válaszát elvágja az újra felordító s a veszély végét jelentő sziréna szava. Fellélegezve csukjuk be az ablakot. Fázunk. Szemlér morgolódik, azt mondja:

– Rendjén való is ez az üvöltés, hadd tudjuk, állandóan, szünetlen, hogy háború van. A kaszárnyában egész nap számokkal bibelődöm, akár egy adótisztviselő. Ott az a pihenő és az üdülés, ha megszólal a riadó, és abba lehet hagyni a körmölést. De mégis szörnyű izgalmat okoz, ilyenkor Pirire gondolok, az enyéimre. Különben a kaszárnyában csak éjszaka ébredek a valóságra, amikor a hegyoldalba ültetett káposztát őrző katona elsüti a fegyverét ablakom alatt, hogy megijessze az alvókat, a tolvajokat és a nyulakat, bizonyítani akarván, hogy hazát védő lelkiismerete éber, vagy egyszerűen csak mert ez a parancs. Ha lő, nem alszik.

Az este is itt ér Szemléréknél a cserépkályha mellett, amelyben az égő gáz duruzsol, versek és emlékek között. Sokáig ülünk így a homályban, tűznél, meghittén, mint falun télvégi ünnepnap, esteledéskor a szomszédolók. Piri asztalhoz hív, ahol elfogyasztjuk kamrája minden féltve őrzött kincsét, vaját, zsíros finom, bundaszagú csípős juhtúrót, barna kenyeret – ezt Feri keríti a kaszárnyából – és az aranyló „pótteát”. Jut még egy-egy szeletke hússal átszótt szalonna is, befejezésül egy-egy alma, s valahonnan fiók aljáról ünnepi alkalmakra eldugott csemege: dió. És isten látja lelkemet, ezen a hosszú-hosszú utazáson évszázadokban, folyók mentén, az irodalomban, a képzeletben

és a valóságban, a dél-erdélyi kalandos utazáson, itt, Piri konyhájában ettem a legízesebb vacsorát. Nem adom érte a szebeni báránysültet s e műtéáért nem adom a csillogó „*Kokkelthaler*”-t.

Nem bók ez. De talán éppen ezért kapok újra csókot érte, s ez a csók orcámat a szállóig melengeti a csípős esti szélben.

A ruganyosan puha ágyban már nem olvasok, Szophoklézemet fel se lapozom. Ezer kép fut át képzeletemen, egymást kergeti valahány. Számot kell vetnem mindazzal, ami történt. Ami ma történt, s ami bennem és körülöttem történt ezen az utazáson, ebben a lélekben zajló, e benső regényben.

Nem is tudom, mennyi ideig hevertem így, már nem is az Aro tizedik emeletén, de ég és föld között, magamban, az egymásba vegyülő tegnappal s a mával, vissza-visszatérő vesszorokkal és a szorongással, vajon megtudtam-e ezen az utazáson, amit akartam, s el tudom-e mondani a kaland végeztével odahaza, mi is történt, mi történik velünk, bennünk és körülöttünk. S ha itt valóban pusztulásra ítélve minden, megmentettem-e valamit az elmondott és leírt szavakkal. Megjelenik Anna hangja, az Ének is az enyedi vendégfogadó reggeli zajaiban. Megjelennek útitársaim a vasúti fülkében a Maros mentén. Hallom Kacsó hangját. A gyermekek angyali énekét a Kollégium udvarán. A Szót. Hallom a szebeni étteremben a fekete ruhás asszonyt, aki-be majdnem beleszerettem, amint halkán mondja: „Fizetni kérem.” Hallom a vonat folyosóján szűkülő sebesülteket. Hordárok, elárúsítók s a szász múzeumőr arcát látom, a vasúti kalauzok fáradt, szakállas képét...

Míntha csendesesen nyílna az ajtó is, és Rusu, az enyedi detektív mosolyogva bedugná rajta fejét.

Beszél is hozzám: „No ugye, Méliusz úr, végül is minden kiderült? Leleplezte magát az ártatlan képet öltő utazó? Összehajolt, sűgött-bűgött a délután az író urakkal. Nem tetszik, ahogyan uraságod mondja: »ez a valóság»? Aradról jövet a vasúton be akart csapni, félre akart ve-

zetni, beszédet akart mondani a vasúti fülkében, hogy eloszlassa gyanúkat. De mi szemmel tartottuk ám uraságotat. Szétnéztünk kicsit Dél-Erdélyben 1943-ban? Mi? Kémlelődtünk, kémkedtünk, nemde? Nono, nem állítom éppen, hogy ellenséges hatalmak javára, bár úgy vélem, ezt nyugodt lelkiismerettel állíthatnám, ámbár ön úgy vélte többször is, hogy az nincs nekem. Nos, vegye tudomásul: van. Hivatalnoki lelkiismeretem van. Azt teszem, amivel megbíznak és amiért a fizetésemet kapom. Én egy lelkiismeretes tisztviselő vagyok. Érti? Különben maguk, a maguk képzelgése, az író urak fantáziájának csapongása s ez az egész mindenféle, amit maguk így együttvéve irodalomnak hívnak, a maguk úgynevezett »demokratikus magyar emlékei« – ezt a három szót gúnyosan kiemeli –, forradalmárgódó társalgásaik, úgynevezett »megfigyeléseik« és alig leplezhető politikai vágyaik, mindez, kedves barátom: meleg levegő! Még meleg sem. Langyos. Maguk, maga, uram, nem számba jövő ellenség, mert maguknak semmi hatalmuk! A hatalom kérem, mi vagyunk. Kisebbségi, nem kisebbségi! Vegye tudomásul, hogy az nekem abszolúte mindegy. Én a románt is úgy szétnyomom, mint a poloskát, ha ugrál. Hát még a magyart?! Mint a tetűt.”

Rusu most lábujjhegyen besétál a szobába – eddig az ajtófélfának támaszkodva állt –, leül ágyam szélére, majd így folytatja, kuncogva: „Érti, uram? Meleg levegő! Egyébként – fanyarul kacagva mondja, dől belőle a koszos szó – elfelejtett gumibugyogót vásárolni meg mesekönyvet meg Arany Béla vagy Arany Árpád összes műveit és a nagysásasszonynak azt a Tom Mannt. Nos, mit csodálkozik? Azt hiszi, nem tudom, mikkel bízták meg odahaza, s hogy az a református egyházi férfiú óva intette tőlünk? Az a vén bibliás csibész...”

Ekkor némi csend támad, mert a sörtehajú bicskájával egy gyufát hegyez meg, és hátsó fogaiból valami ételmaradékot piszkál ki. Hosszan elnéz, ahogyan az ágy sarkába húzódva didergek – hallom a fogam vacogását –,

majd ismét megszólal: „Kár, hogy nem tetszett a Koronában vacsorázni. Kitűnő bélszint ettem roston. Sertés bélszint. Szereti? Aha, szereti. Magának úgysem adtak volna. – Válaszomat be sem várva, újra rám támad. – Igen. Ez az, maguk egy rakás nulla, maguk a semmi. Mehetnek a fenébe, ahányan vannak, Szemlér úr, Kacsó Sándor, Endre Károly, Szophoklész úr, Csiky Gergely úr, Kosztolányi, Varga Katalin nagyságos asszony, Zrínyi és Mikes Kelemen méltóságos urak. Csupa csirkefogó, gazember. Kafka meg kastély? Mi? Mit jön nekem folyton azzal a zsidóval, nincs belőlük itt elég? Írók? Himpellérek! Lázítók! Titkos röpceosztogatók!... Ha akarom, házkutatást tartok maguknál. Ha akarom, letartóztatom az egész összeesküvő bandát. Ha nem vallanak, fecnivé verethetem a talpukat, vagy az ajtó sarka közé szoríthatom az ujjukat. Nono, nem kell elsápadni, kibírja az ember. Az a Zrínyi, azt hiszem, többet is kibírna ennél. Csak maguk nyavalyásak – mondja undorral és megvetéssel –, maguk, mai költők és írók. Nyavalyásak. Érti?...”

„Hát az elvállik – válaszolok az ágyban felkönyökölve és erőt véve első ijedségemen, most már dühösen –, és különben is, hogyan merészelt ide betolakodni?! Zrínyiről pedig szó se volt. – Zrínyit kereken letagadom, bár nem tudom, miért épp őt. – Inszinuáció! Azonnal csengetek a személyzetnek és kidobatom. Van ügyészségi engedélye? Nincs? Menjen a pokolba, elegendem volt magából az egész úton, esztendők óta, tíz éve, száz éve, amióta az eszemet tudom, állandóan a nyomomban van. Himpellér! Menjen, menjen a pokolba, menjen!...”

A detektív felugrik, a hangom meglepte, néhány lépést hátrál. Macskaképe félelmetesen megnyúlik.

Eszelősen ordítok, és felkapom a párnámat, hogy hozzácsapjam, de a párna, mintha mágnesesen a kezemhez tapadna, nem röpül el.

Rusu a karosszékét, amelyben tegnap reggel a padlótól a mennyezetig érő ablak előtt ültem, felteszi az asztal tetejére, felpattan az asztalra, beleül a székbe, megpiszkálja a

fogát és harsányan felnevet: „No lássa? Tehetetlen. A párna odaragad a kezéhez. Nem tudja eldobni. Próbálja meg még egyszer! No ugye! Maga nyavalyás! ...”

Fel szeretnék ugrani, de nem tudok. Mintha malomkőhöz kötöztek volna. Rusu észvesztően kacag. A holdfényes szobában felgyújtja amerikai rendszerű csólámpáját, amit még Enyedről ismerek, és megvilágítja a szoba sarkait, a lezárt bőröndöt. A fény ráesik az éjjeliszekrényre. Rusu félrehajtja fejét, és hangosan kibetűzi a könyvcímeket. Szeretném elkapkodni a könyveket tekintete s lámpája fénye elől, de nem tudom karjaimat megmozdítani. Mi történik velem?

„Rainer... Maria... Rilke... Mondja, ez a Mária, ez a tyúk is egy olyan bolond, mint maguk? – kérdezi, de tovább olvas az asztal tetejéről. – Ernst... Jünger... – Most kicsit meglepődik, összehúzza a szemöldökét, és lámpája sugarát az arcomra irányítja, szinte belévakulok. – Mi az, maga nemzetiszocialistákkal is konspirál? Furcsa! Majd gondom lesz erre a pasasra a Gestapónál.”

Könnyem végigcsorog az arcomon. Hangtalanul sírok. Úgy érzem magam, mintha háromesztendős lennék, végzetesen és teljesen kiszolgáltatva a gonosz felnőtteknek, érthetetlen szokásoknak, kínzásoknak, de azért elcsukló hanggal, durcásan válaszolok; durcásan, mint az ellenálló, síró kisgyerek: „Elkésett, mert azt hiszem, a Gestapo már el is intézte. Két éve nem látni nevét a német lapokban. De különben is téved, semmi közöm hozzá.”

Ebben a pillanatban, mintha a pokol mélyéről zengene fel: dudák, túlkök, kürtök vonítanak. A szirénák...

Éjjeliszekrényemen kigyúl a lámpa.

Arcomhoz kapok. Csupa veríték.

Légiriadó.

Érzem, megtört a varázs. Kiugrom az ágyból, körülnézek. Rusu sehol. A támlásszék a helyén áll. Az ajtóhoz futok. Be van zárva. Visszahőkölök. A lámpa kialszik. Földöntök egy széket. Az ablakhoz botorkálok és feltépem. A csillagok fénye vakítón porzik. A szirénák zenekara

böggő zúgásával az egész várost betölti. Csak amikor már elhalkul a vészjel, akkor érzem: visszatért eszméletem. Ébren vagyok.

Kint a folyosón sikoltás, zaj.

Valaki a felvonóért kiált, sír. Talán az alsó emeletről sívítják vissza:

– Légiriadó alatt nem működik!

Ajtókat és ablakokat csapnak be.

Futó lépések.

Rohanás.

Lassan és kényelmesen felöltözöm, zsebembe dugom Szophoklészt, és a nyitott ablak elé tolom a karosszéket, amelyben az előbb még Rusu kísértete ült.

Felveszem nagykabátomat, kesztyűmet, a kalapot fejembe nyomom.

Lábamat az ágytakaróba csavarva leülök szemben a csillagokkal.

Itt várom be a hajnalt.

Szemben a csillagokkal.

Néhány óra múlva indulunk vissza, haza, a Szigetre. Az az otthonunk, a Sziget...

Temesvár, 1943. április 15. – 1944. augusztus 15. –

Sinaia, 1972. április 15. – június 15.

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Méliusz József: Sors és jelkép

KÉSŐI VISSZAPILLANTÁS

I. HÁROM ÉVTIZEDDEL KÉSŐBB

HALOTT ÉS MŰVIRÁG

Ismét egy regényes sorsú hajdani munkánkat támasztjuk fel, s abban a reményben, hogy nem haszontalanul; óhajunk szerint hasznosat nemzetiségünk eszmélkedésére nézvést, hogy az olvasó, de főképp a fiatalabb nemzedékek kisejthessék morfondírozásainkból és elrívüléseinkből: mi volt a nemzeti kisebbség helyzete, állapota az előző társadalmi rendszer végső stádiumában. Pontosabban: a „rendezés” ürügyén hozott bécsi diktátum után, a fasizmus és a második világháború idején.

Az a rövid, de annál rémisztőbb korszak is beletartozik kategóriánk történetébe, akárcsak irodalmunk történetébe, és nemcsak azért, mert ez az idő tartalmilag és gondolatilag jellemzi a műveket, de azért is, mert a nyelvezet és a stílus történeti feladatot töltött be: fennmaradni az anyanyelvben.

Minthogy szerző bizalommal viseltetik olvasója szuverenitása iránt, úgy véli, hogy ama régi utazás regényének lapjait annyiban forgatta haszonnal, hogy a tulajdon eszével gondolkozott el a visszaidézett múlton, tehát összevetette a mával.

Az első kiadás olvasóját annak idején Előszó helyett ajánlás üdvözölte, s abban 1946 forradalmas tavaszán, utazásunk regényének megjelenése előtt ilyeneket írtam: „Ajánlom munkámat a dél-erdélyi magyarságnak. A háború esztendői alatt gyarmati elnyomásban, üldöztetésben... osztottuk meg a minden szenvedések fölött való Reménység kenyerét és borát... míg végül... a velünk élő népek igazi demokráciájával egyesülve, most már ki-

küzdhetjük a nemzeti elnyomás végső megszüntetését, teljes egyenjogúságunkat.”

A szocialista strukturálódás mai viszonyai között a demokrácia – a megvalósítható humánium feltételeként – társadalmi, gondolati, erkölcsi és művelődési életünknek ismét alapvető, nyílt kérdése. Országos folyamatában nemzetiségi eszmélet és irodalom ugyanúgy érdekelt, mint amikor a fent idézett sorokat írtuk. Az, hogy könyvünk második kiadása nem kevés kaland után megvalósult – bármily szerény ez az irodalmi mozzanat –, a szellemi demokratizmus lehetségeségére és nélkülözhetetlenségének folytonosságára utal.

Nem szándékunk, nem is az író dolga történelmi leckét fogalmazni. Könyvünk nem történelemkönyv, még kevésbé doktrínák kompendiuma. Hanem egyetlen belső monológ, figyelés, emlékezés, elrívülés és elgondolkozás, amelyet a történelem, a háborús viszonylatok váltottak ki az akkor harmincnégy éves íróból.

A Sors és jelkép: a szocialista forradalom előtti nemzeti kisebbségi létélmény legszemélyesebb – ezért irodalmi – objektiválása, determinált helyzetben, determinált térben. Ami benne zajlik, nem „valahol Európában”, nem „valamikor”, hanem pontosan itt és pontosan akkor történt, a külvilágban és a költőileg ráfelelő lélekben, a szubjektív és pontosságra törekvő tudatban, a szépírás tudatos, elkötelezett tetteként egy világos – mert végletes – szituációban: a háborúban.

A fiatalabb és joggal kritikus korosztályok ne keressék tehát könyvünk lapjain – elődjeik tegnapi megjelenítésében – azt, amik ma ők. Sem azt, amik mi idősebbek ma vagyunk, vagy amivé nem lehettünk sem akkor, se ma. Nemcsak testi valónk sejtjei, a lélek anyaga is átalakult. – Közel három évtized telt el a Sors és jelkép első kiadása óta! – Miközben persze, akárcsak testi valónk szilárd és állandó szerkezete – csontjaink, vérképletünk –, kinek-kinek a személyes lelki alkata, érzékenysége is ugyanaz maradt – hacsak el nem vitte a jellemet

az ördög! –, noha mindannyiunkban újabb s újabb tapasztalatok – és milyenek! –, információk halmozódtak-rétegződtek egymásra, készítették önvizsgálatra, hogy újragondolhassuk önmagunkat. Amit épp csak azért írok le, mert muszáj leírni, és korántsem azért, hogy a fiatalabb korosztályokat kritikájukban engedményre készítsem. Ellenkezőleg, semmi sem szükségesebb, mint az, hogy huszadik század végien kritikusok legyenek, tehát gondolatilag és erkölcsileg igényesebbek, mint az abszolutizáló kritika korszakának hordozói.

A demokrácia: az antidemokratizmus és a demokratizmusra képtelenség, a kisszerűség, a maradiság, a mitikuság, butaság és tudatlanság korlátozó agresszivitásának kritikája. Ha úgy tetszik, ez a könyv is egykori fiatal kritika a pusztító végkonzekvenciáig züllött antidemokratizmus, az embertelenség fölött.

Tudatunk kritikai változása maga a megszemélyesülő történelem, ekként forrása és kiváltója is a kinti változások és a magunk változása tisztító gyötrelmeinek. A változókra és állandókra visszapillantani szüntelenül szükséges. Különbön honnan tudnánk meg, mik vagyunk és mire jutottunk? Mit tudnánk önmagunkról, ha nem vennők számba, hogy honnan jöttünk? Sem a jó, sem a rossz, de a változtató küzdelem sem szűnik meg attól, ha elfordítjuk tekintetünket a lét folyamatáról.

Ez tehát egy régi könyv, s nyilvánvaló, hogy mai viszonyulásokkal, közérzettel mérni, a mai valósággal azonosítani hamis reflex lenne, téves, mert nem dialektikus. Nemzetiségi realizmusunk mind az állandók, mind a változók dialektikájának számbavételét követeli, ugyanúgy a jelent, mint a múltat illetően. Minden folyamat a külső világ és az egyén viszonyulása is. De hogy az irodalomhoz visszakanyarodjunk, mulattassuk magunkat másfajta gondolatokkal, nem pedig oktatással, mert ez sem az irodalom dolga. Játsszunk hát!

Az olvasó eszményi viszonyulása könyvünkhöz az lenne, ha ugyanúgy veszi kezébe, mint mondjuk a negyven-

ötven évvel ezelőtt írottakat – hiszen valóban egy végleg elmerült világból vettük vissza –, akárha szerző már nem is élne, s azzal a tudattal, hogy a lélek ez állapotrajza a történelemben immár változhatatlanul a múlt. Effajta konvenció az élő író számára eszményien hasznos lenne. Miközben persze lehetetlen. Mert nem ő maga volt-e az, aki az első kiadás szövegét épp most átjavította?

És mégis. Halott író iránt több a tisztelet, mint az élő iránt, hajlandóbbak vagyunk műve szuverenitását elismerni, s arra, hogy személyét már ne keverjük össze a könyvvel, sem az ő érdekeit a könyv érdekeivel. Aztán meg mind a túlélők, mind az utódok szeretnek a halottnak megbocsátani, eltekinteni attól, amit élők az élők elnézni nem tudnak. A megbocsátás gesztusához persze a felejtés is hozzájárul; az író már nem téblábol kortársai világában és nem provokálja őket kényelmetlen közbeszólásaival, nem figyelmezteti őket tolakodó jelenlétével.

Halott író munkáival szemben a kritikus is tárgyilagosabb, legalábbis felszabadultabb. Hiszen a szerző már nem cáfolhatja meg tényleges vagy vélt tévedéseit, sem a munkájára vetített idegen mozzanatok, udvariaskodni vele fölösleges, az érdek pedig semmivé foszlik, a kritikusé éppúgy, mint az íróé. A mű érdeke írója halálával már csak – önmaga.

Végül pedig halott íróval szemben óhatatlanul megszűnnek a voluntarisztikus, a taktikai követelések, a képzelt vagy tényleges előírások és az álproblémák. A művész nemléteivel megszünteti a beavatkozást gondolataiba, véleményébe, ítéletébe. Mert hát ki igényelhetné a nemlétezőtől, hogy szövegén imitt-amott változtasson? A halottnak nem áll módjában változtatni. Marad tehát a hivatali „igen” vagy „nem”. Más alternatíva nincs. S ez megint csak szerencse, mert megvédi a mű íróját – mivelhogy halott – opportunizmus elkövetésétől. Halott írónak lenni már azért is előnyösebb, mert a „nem” esetében az egyszer amúgy is elkövetkező demokratikus „igen” el-

hangzásakor a rehabilitálás nem okoz senkinek lelki kényelmetlenséget, az igazság győzelmét megzavarhatatlan ünnepélyességgel lehet celebrálni, az ünnep fennkölt hangulatában pedig kinek is jutna eszébe a késleltetés okát vagy okozóját tetemre hívni?

A mű, amelyet a halott maga után hagyott – erkölcs, méltányosság és kegyelet szerint –, végleges, érinthetetlen, tulajdonképpen még a kipontozás után is ugyanaz marad: önmaga. Mi több, ha a mű a tulajdon sorsát valamilyen abszurd módon érzékelti tudná, ujjongva örvendezne afölött, hogy már szerzője sem bolygatja – ettől a mű mindig retteg! –, így hát erényei éppoly véglegesek, mint azokat megvilágító gyengéi, és végre megnyughatik. A mű egyensúlyáért és gyanúsíthatatlanságáért az írás és olvasás ingatag és szubjektív világában a művész halála kezeskedik. De még akkor is! Hányszor nem szól a könyv néhai teremtője ellen? Megbosszulja magát, leleplezi az író. Lukács György effajta transzcendens krimiből épített fel egy dialektikus esztétikát.

Az író kevésbé, de műve annál inkább szuverén. Amit ez néha úgy őriz meg, hogy még a szerző virgonc életében évtizedekig kézirat alakjában alussza az igazak álmát levegőtlen, poros és sötét fiókban, mindössze egerek ártalmának és csótányok piszkolásának kitéve. Mi jobb hát, halottnak lenni megjelent mű írójaként? Vagy élni, podagrásan megvénülni egy szüette fiók szomszédságában, amiben a meg nem jelent mű a halott? De akár írónak sem lenni, mert hiszen munkája megjelenése nélkül az író nem létezik.

Jellemem gyengeségére vall, hogy tulajdon kérdéseimre nem tudok habozás nélkül válaszolni. E határozatlanságnak valószínűleg nem annyira hiúsággal keveredő rezignációm, mint inkább korom az oka...

Elmosolyodom.

Mert lám a halott író már nem lehet meggyanúsítani, hogy vajon egy-egy szó mögé miféle titkos – ártalmas és ellenséges – célzásokat rejtett; hát még egy könyv

mögé. Mert mennyi sokféleképp értelmezhető szó vagy pláne mondat fordulhat elő egy könyvben? Elméletileg annyi, amennyit a szavaknak vagy mondatoknak az olvasók számával való szorzása kiad. Olvasni – akár gyönyörűségből, kíváncsiságból, hivatalból – szubjektív művelet. Akárcsak az írás. Vegyük csak szemügyre ezt az előbbi mondatot, amelynek leírása után elmosolyogtam magam: „Határozatlanságomnak valószínűleg ... korom az oka.” Benne ezt a szót: „korom”. Három jelentése is lehetséges.

Az első: életem éveinek összege. Ebben még semmi vesztély.

A második: „korom”, amelyben ez az összeg összeállt, tehát a megélt évszázad a mai napig. Nem feltételezhető-e, hogy defetista módon vádoló „koromat”? Hogy az általánosítással megkülönböztetéseket nem téve, kétségbe vonom korom minden vívmányát, pozitívumát? Hiszen ebben a hipotézisben azt is feltételezem, rejtve állítom – a „korom” előtt a „valószínűleg” az éberséget kijátszani szándékozó hadművelet is lehet! –, hogy a kor nagyszerűségei, vívmányai és pozitívumai lelkileg megnyomorítottak: egyszerűen rágalmozok.

Harmadszor és végezetül: a „korom”, úgy is mint szennyező égési termék, olyan szimbólum, ami aztán a második változatnál is terhelőbben leplezi le a káros defetizmusomat: a valóság – csupán „korom”. Ne is részletezzük tovább!...

Lám, mennyi fölösleges fejtörést okozhat egyetlen szó! Mennyi álproblémát vethet fel, kérdéseket, melyek egyszerűen nem léteznek. Mert hiszen, ha efféle irracionális képzelődés egyáltalán eszébe juthatna valakinek – bár ez józan eszem szerint képtelenség! –, tiszta lelkiismerettel, becsületszóra biztosíthatnám az illetőt: a fogalmazás pillanatában egyedül a „korom” első értelme járt eszemben: személyes életkorom.

Hozzáteve a becsületszóhoz azt is, hogy eszembe se jut tagadni, miszerint korom – az évszázad – elég sokat

rontott rajtam, s ha egyáltalán elvárta volna valaki tölem, bizony nem sikerült sem hőssé, sem a kor minden korszakának megfelelő makulátlan példaképpé válnom, sőt egyetlen korszakban sem jutottam ilyen emberfeletti eredményre. Amit írtam: csupa ellentmondás, egy-egy munkámra elég sok korom rakódott. Nem csoda ez a világháborúk, a helyi háborúk és a nagy társadalmi konvulziók évszázadában. És én evilágban és ebben az évszázadban élek és írok.

Láttam Párizsban olyan műanyagból gyártott virágot, amely minden élő virágnál tökéletesebbnek látszott, az élettartama a használati utasítás szerint több ezerszerese az élő virágénak, és detergensekkel mosható is. Virágtermelő kertész legyen a talpán, aki első látásra észreveszi, hogy a szegfű, a rózsa, a liliom szirmai, levelei, szára műanyagból készültek, gyárilag.

No de elég a játékból a szellemi demokrácia, az írás, a halott és a művirágok ügyeivel. Legyünk komolyak! Elvégre élünk még, ami az előbb elmélázottak értelmében könyvünkre nézvést nem bizonyos, hogy hasznos is. Ha csak nem annyiban, hogy javítottunk rajta és abban a reményben, hogy maga a mű sem tiltakozna e művelet ellen, ha egyáltalán tiltakozhatna, hiszen a végső, a döntő szó senki másé, csak az övé. Önmaga ellen tiltakozhat-e?

A KÖNYV SZÜLETÉSE

Románia háborúba lépésének napjától a fegyverek visszafordításának másnapjáig naplót írtam. Az első huszonnégy órától végig abban a tudatban, hogy – legalábbis számomra – még fontos lehet ez a személyes krónika, de abban a tévhitben is, hogy az irodalom igényt tart majd e számadásra, tehát kötelességem lesz a háború alatt kívül-belől történekről vallanom.

Háború idején a körülmények nem voltak olyanok, hogy napi jegyzeteimet írólágy nyugodtan kimunkálhassam. A megírottakat rejtegetnem kellett, a házkutatás lehetősége

állandóan körülbegett, no meg nem csupán a magam személyéért voltam felelős, de másokért is. Főként azokért, akikről a napló oldalain írtam.

Egy sikertelen regénykísérlet után – szatíra a megszállás végét követő zűrzavarról, szurrealista fordulatokkal; Gaál Gábor eltanácsolt a kiadásától –, 1947-ben naplóm nagyobbik részét rendbe szedtem. Attól is ösztönözve, hogy mást mondhatok, mint Márai Sándor ugyancsak a háború alatt írott kitűnő Naplójában, de csupa indokolt szorongással, aggodalommal, hogy alulmaradok, túl nagy a versenytárs. Viszonyom az irodalom körülményeivel hamarosan úgy alakult, hogy naplóm kiadásának lehetőségei illúzióvá fogyatkoztak. Egyre kevesebbet írtam. 1947-től kimaradtam az irodalomból, színházzal foglalkoztam. 1949. november harmadikáig. Hatodikán este jelen kellett volna lennem Vszevolod Ivanov Páncélvontatjának bemutatóján. Én rendeztem. Hat év múlva értesültem róla: valóságos siker volt. A vörös zászlós finálé alatt a közönség felállt, felugrott ülőhelyéről és az Internacionálét énekelte, az ovációk nem akartak szünni. Olyan idők voltak azok...

Tehát és mégis elmondhatom magamról, hogy nem volt részem az „ötvenes évek” uralkodó irodalmi szellemének előkészítésében. Érvényesülésében és érvényesítésében sem. Mintegy nyolc esztendeig hiányoztam az irodalomóráról.

Akkor sem volt effélékben részem, hogyha Az illúziók kávéházában vállalom a felelősséget azért a korszakért. Ámbár az igazság az, hogy a készülő „ötvenes évek” légköre mindenféle konfliktusaim ellenére engem is megérintett. Az illúziók kávéházának írásaiban – dehogyis esszék azok! –, de már korábban, Az új hagyományért című könyvem némely dolgozatában vergődtem ki belőle, Sinkó Ervinnek és Miroslav Krležának – és a Befejezetlen mondat újragondolásának – nem keveset köszönhetően.

A Sors és jelkép időben a harmincas évek eleji „proletárirodalom” és az „ötvenes évek” irodalmi felfogása között – körülbelül az út kétharmadán készülve – érintetlen a szűkítéstől. Még a Népfront nem dogmatikus és már a közvetlen háború utáni két esztendő össznemzeti konvulzív, de szintén nem dogmatikus forradalmi összefoglaló és összekapcsoló szelleme határozza meg szemléletét. A Korunk legjobb esztendői társágának folytatásaként Az illúziók kávéháza nyitott szemlélete oda, a Sors és jelképhez nyúlt vissza, merőben más történelmi helyzetben azt tartotta fenn.

De a könyv tárgyi történetéhez annak az elbeszélése tartozik, hogy miféle véletleneknek köszönhető a megírása. 1943 tavaszán az illegális kommunista párt bánági titkárságának megbízásából indultam el dél-erdélyi útra, tájékozódni, hol tart a romániai magyar kisebbség értelmisége. Főleg az írók. Merre tekintenek? Hogyan látják, mi történjék a háború után, ha majd túlvonul rajtunk a front? De addig is lehet-e reájuk számítani, csatlakoznának-e valamilyen formában a romániai antihitlerista és Antonescu-ellenes, széles, demokratikus alapozású patrióta mozgalomhoz? Ez már a felkészülést jelentette a háború utáni forradalmi korszakra. A párt stratégiájának mozzanata volt ez, amelyre az íróasztalomon fekvő kéziratban természetesen minden részletező, tényszerű utalást el kellett kerülnöm. Hiszen már azzal is áthágtam a konspiráció szabályait, hogy 1943 tavaszától ezen a könyvön dolgoztam. Nem dugdoshattam, mint a bádogdobozokban elásott naplót.

Kinek is jutott volna eszébe az első kiadás kritikusi közlő vagy ma, vajon melyik olvasó találhatná ki például azt, hogy a nagyon is „irodalmárkodó” első fejezetet – ma sem tagadom meg – egyfajta füstfelhőnek szántam? Alighanem együgyűen úgy képzeletem, hogy – ismerve a szigurancások műveltség szintjét – ha a kézirat a rendőrség kezére kerülne, aki hivatalból olvassa, húsz-harminc oldal után unottan koszos szemétkosarába dobja,

nincs mihez kezdenie a kesergő széplélek kozmopolita literatorkodásával, ámbár a kozmopolitizmus a Gestapo által kiképzett rendőrség szerint is a lázadás nyomára vezető jelnek számított. Annak ellenére, hogy a rendőri gondolkodást mindenekelőtt a bűn ténye foglalkoztatja, a tényt igazoló bizonyíték, a szavak pedig hihetetlenül sokarcúak, zavarba ejtik az írásban nyomozót, különösen ha nem ért hozzájuk. S épp ezért, csodálkozhattunk-e azon, hogy a szavak gyanúsak?

Regényes és kivételes szerencsém volt. A Sors és jelkép kézírata nem került a sziguranca kezére. Alig hat esztendővel később faggattak arról, hogy miért nem tartóztatott le az antonescánus rendőrség. Illetve, mivel értem el, hogy háborítatlanul írtam meg „a Monarchia utáni nosztalgiától csöpögő” – akkor még meg nem jelent – regényemet, no meg a háború alatt ezt a könyvem, a – megjelent – Sors és jelképet, amelyben a román-magyar békés együttélés ellen közönséges burzsoá nacionalista módján uszítok.

Valóban, mivel értem el mindezt?

Ezen néhanap még ma is elgondolodom.

Dél-erdélyi utazásomról hazaérve, ha jól emlékszem, tíz-tizenöt gépelt oldalas jelentést írtam tapasztalataimról. No nem a szigurancának, hogy megváltsam a zavartalan írói képzelgés feltételeit, hanem az illegális párt bánsági titkárságának. Nem volt vele olyan sikerem, mint lett volna, ha a politikai rendőrségnek írom, sőt határozott sikertelenség koronázta művem, a Jelentést. Megrovásban részesültem békülékeny intellektualizmusomért, amit egy értelmiségi politikus, türelmetlen ideológus közölt velem. Ma sem tudom pontosan, valóban a realitásérzék hiányára árulkodott jelentésem? Bűnösen megértőnek, oportunistának bizonyultam az osztályellenséggel szemben? Akikkel sorsunkról dialogizáltam, ellenségnek kellett volna őket tekintenem? Talán túl szubjektíven közvetítettem volna a magam alkotta képet a valóságról? A termino-

lógiam volt túl szabados? Vagy nem egyezett esetleg a jelentett kép a feltételezettel?

Úgylehet épp a képbe foglalt tények valósága nem felelt meg egy eleve optimista, netán illúziós elvárásnak? Ami által a stratégia vétett a taktika ellen?... Mindenesetre haragot váltottam ki, és ez őszintén meglepett, mi több: megijesztett, nyugtalanított. Mert mi okom lett volna nem a legjobbat akarni és cselekedni? Hiszen nem érdemért vállaltam a megbízatást, sem pénzért. A valóság mindenesetre bonyolult volt, és mindenki, akivel azon az úton találkoztam, ezt a bonyolultságot hordozta magában. Jelentésem miatt a valósággal együtt én is bonyolult helyzetbe kerültem, kiderült: személyes valóságom nem azonos azzal a rólam alkotott elképzeléssel, amelynek alapján felderítő munkára küldtek az emberi valóságok szövevényébe.

A Sors és jellek az irodalom nyelvén mindenesetre azt a valóságot fogalmazta meg, amit a Jelentésben – hogy is mondjam? – „jegyzőkönyvi” szellemben és nyelvezettel írtam le.

Ma is az az érzésem, hogy a Jelentés olyan szubjektív és gyanakvó interpretáció tárgyát képezte, amely aztán drámaian játszott bele sorsom későbbi alakulásába.

Ez csak természetes. Az „ötvenes éveket” nem az ötvenes években találták ki, és nem egy hegeli világszemlélet, hanem élő és cselekvő emberek, adott, meghatározó, ezt a koncepciót lehetővé tevő körülmények között. Egy folyamat tetőződött bennük, amelynek ellentmondásait a kértel nélküli, önfeláldozó jóhiszeműség és benső, önként vállalt fegyelem, az irracionális hit az egyetlen célravezető szépben, jóban és igazban nem engedett sem felismerni, sem megfogalmazni, hiszen az életünket tettük fel rá, „szűkítők” és „beszűkítettek” egyaránt és közösen. – Mert az opportunizmustól, karrierizmustól és félelemtől eltekintve, voltak persze árnyalatok: más azt vallani, hogy a Korán jó és más azt állítani, hogy ami nincs a Koránban, az rossz, tehát üldözendő. – A kritika megfogalma-

zásához, tehát a taktika kiigazításához – a szellemi élet-ről beszélek, nem voltam és nem vagyok politikus – annak ellenére sem jutottunk el, hogy a tapasztalat folyvást a szűkítésbe ütközött. Felelősségem – amely alól néhány oldallal előbb igazolást keresve oly könnyelműen kivontam magam – ebben az értelemben szükségszerű akkor is, ha az „ötvenes évek” előtt és alatt hiányoztam az osztályból, ha előbb félreálltam is az irodalomból, majd meg félreállóként félreállítottak. – A Város a ködben című regényemről szóló Regényben megírtam: a kitűnő taktikai érzékű Gaál Gábor a maga galilei-i szituációja küszöbén hogyan figyelmeztetett, mivel fenyeget a félreállítás. – Mert hiszen nem hittem-e magam is, irracionálisan is, a szépben, jóban, igazban a meggondolkozhatóan ellentmondásos tapasztalatok ellenére is?

A gondolati, tehát kritikai – történelmi jelentőségű! – kiigazítás gyakorlati érvényesülésére személy szerint akkor döbbsentem rá, amikor az RKP IX. Kongresszusa után párttagságom kezdetét 1933-ban állapították meg, anélkül, hogy ezt kértem volna. Ez a tény többek között felfüggesztette az 1943 tavaszán írt Jelentés gyanúsító fogadtatását – és mi mindent még! –, hatályon kívül helyezte annak szubjektívizmusát, amelyet csak később ismertem fel az „ötvenes évek” anticipációjaként. Túl messzire kalandoztam-e, ha abban a tényben, egy dátum kiigazításában, melyet nemcsak személyemre alkalmaztak, a Sors és jelkép megfogalmazatlan, de valóságos – bár jelképes – rehabilitálását is felfedezni vélem?...

A Sors és jelkép tulajdonképpen nemcsak a – most már a gyanú alól kivont – Jelentés, de naplóm néhány 1943 tavaszán írott lapjának átváltozása is nyers dokumentumból szépirodalomká.

Amikor a megírásához kezdtem, még annál közelebb voltam a tervezett, folytatás nélkül maradt regényem, a Város a ködben megírásához, semhogy második prózai munkámban ne élt volna tovább.

Egy esztétikai eretnokség a harmincas évek első fele proletár- és tényirodalmának puritán és szikár formáló módszerével szemben. – Ennek személyes vonatkozásairól is regényem regényében írtam, de korántsem azt állítva, hogy az a baloldali irodalom ne jelentett volna újítást és tágítást, hiszen gyökerei éppen az avantgardizmusban lelhetők fel, szűkítésbe csak akkor csapott át, amikor balos normává merevült, de azzal el is veszítette újdonságát, erejét, esztétikai értékét, és az avantgarde üldözésébe is kezdett. Oidipusz-komplexum az irodalompolitikában...

Lényegében persze „valóságirodalom” volt az enyém is. De már másképp volt az. Realizmus volt, de tágabb, mert nem faktologikus értelemben, nem a tények realizmusa, hanem a tények jelentéséé, a sorsé és a jelképeké.

Így a megjelenése idejebeli felszabadultság-érzésnek megfelelő könyv az ötvenes éveknek már 1947-ben kibontakozó irodalmi követeléseitől – melyek a kritikában visszamenő hatállyal érvényesültek – úgyszólván fénysebességgel távolodott el, nem kerülhette el a sorsát, akárcsak a regény, amelynek módszerét nemcsak folytatta, de tovább is bontotta.

Úgylehet könyvünkben felismerszik a Város a ködben formálásmódjának a folytatása – és ez szemlélet! –, amely a még inkább részletező megfigyelés, a még csapongóbb emlékezés, a még felszabadítottabb asszociálás nyugtalan felszíne alatt húzódik meg. Szigorúbb szerkesztés helyett az állandó mozgás – utazás – még személyesebbé, még barokkabbá engedte bontani az elmondást, de mégsem iktatta ki a helyenkénti szociografizmust vagy anekdotikus elbeszélést, s még leplezetlenebbül hagyta meg a lírai vagy művelődési reflexiót – amitől még nem esszé ez a könyv! –, s egyetlen téma körül kerengőn: a nemzeti kisebbségi sorsélmény, ennek maximális sűrítettsége a háború idején. Elvégre a háborúban minden élmény felfokozódik, túlfeszül. – Ezt a fiatalabbaknak, szerencsájukra, már nincs honnan tudniok! – S persze, végighullámlik a könyvön a történelem emlékezete: az

egymás nyomába toluló jelképek. Mindez – a különböző képletek váltakozása – alighanem a szerkezet bizonyos ritmusát adja ki.

Persze, a történelemtudományról szólva, ne keressük a történet-tudomány oknyomozói pontosságát, mert ismétlem, a jelentésekről van szó. Például: Varga Katalinról a történelemtudomány ma már többet tudhat, mint Aradi Viktor, akinek a munkája megihletett. De inkább csak megérintett, mert a tulajdonképpeni ihletet a Varga Katalin figuráját felszínre emelő képzettársításhoz valójában máshonnan kaptam, eléggé különös úton. James Joyce Anne Livie Plurabelle-jétől, amely a *Finnegans Wake* regény részlete, és a háború előtt jelent meg Párizsban Edmond Jaloux fordításában. Joyce képzettársításos nagyregényében Anne Livie Plurabelle: a víz, a szó, a folyam, a mondat, az asszony, a képzelet, a világegyetem. Nálam a látomás, mert mégiscsak a valósághoz kötött, egy aligha erőteljes – mert szentimentális – lírai-történelmi jelképpé vékonyult. Sajnos nem is akartam egyebet. Az olvasmány kozmikus szimbóluma egy másik jelkép megfogalmazását hívta életre. Javítás közben rövidítések váltak szükségessé. Joyce-nál egyetlen szót sem lehetne elhagyni, holott látszólag kaotikusan kavargó a képek örvénylő, meg nem zabolázható folyama.

Ami pedig Kafkát illeti, a Sors és jelképben gyakorlatias értelmezése valószínűleg naiv, ha a mai Kafka-filológián mérjük, és mégis: ő ihlette a könyvet irodalommal tevő személyes fikciót, bár ezt írás közben még nem tudtam.

A könyvbeli s nem a jegyzőkönyvszerűen leírt tényszerű utazás ilyen fikció árán vált az irodalom realitásává. Annak a lélektani helyzetnek az absztrakciójában, amelyet a háborús valóság torzító képtelensége és a Kafka teremtette szubjektív, szorongásos légkör egymásra felelésében vélt felfedezni az író. Még akkor, amikor Kafka magyarul nem vált az irodalomban közhasználati cikké. Tehát nem az amúgy is tudott evidenciák bizonyítása tűnt

írói feladatnak – a Fábry megfogalmazta „valóságirodalom” is az evidenciák tudatosítását tűzte ki célul és nem a fetisizáló vagy kiátkozó bizonyítást –, hanem a szorongásos történelmi lélekállapot jelentése a determináló és abszurd evidenciák mögött: az érzelmi és gondolati vergődés valósága a háborús viszonyok között, úton az ismeretlen „háború után” felé, ahol majd feltehetőleg megeljük a feleletet a háború alatt bűnösnek minősített kérdéseink tömkelegére.

Ilyképp keveredett össze könyvemben valóság és tény az emlékezéssel, képzelettel és látomással, s a külső világ a bensővel és egymásba, egymásra hatva – a két kategória különben is „egymásban van” – s harmadik szuverén valóságot teremtve. Az irodalmit. Miközben megtörténhetik, hogy mindez nem így igaz, még ha nem is örülnek ennek.

Az író magyarázatai könyvéről ugyanis a leggyakrabban éppoly tévesek, mint a legtöbb kritikusáé, s ártalmasabbak is emezeknél, mert „hitelességük” folytán – „az író csak tudja!” – megtévesztőbbek. Az olvasó tehát ne bízza magát az „ő, az író csak tudja” érvelés kényelmes felmentésére a személyes ítéletalkotás alól. Gyanakodjon csak az írók narcisztikus önmagyarázatait olvasva! Nincs író, aki ne építené a maga személyes mítoszát. Maga a szerénység, a nyilvánosság elől való elrejtőzés sem egyéb, mint effajta személyes mítosz alakítása. Hát még az ellenkezője, amikor egy-egy író mániákusan kívánja ráerőszakolni az önmagáról alkotott szép és hősi szobrot – téves-tudatú fikcióját – a kortársi történelemre, egy egész nép, az ő privát, külön népe elkövetkező száz esztendejére. Irántuk fokozottabban gyanakodni fölöttébb ajánlatos. Ugyanúgy lakozik némelyikükben a meg nem valósult diktátor, mint némely diktátorban a meg nem valósult művész. Ady ebben az évszázadban csak egyetlenegy volt. A Szabó Dezső mániáit öröklők tucatjával másolódtak.

No de elkanyarodtunk könyvünk történetétől. Még mindig létrejötté körülményeinél tartunk.

Tulajdonképpen a Város a ködben folytatására készültem már – a sorsváltás, a kisebbségivé alakulás emlékgényére –, amikor a Sors és jelképben leírt utazás utolsó állomásán, Brassóban, a Zentral kávéházban izgatottan, eufóriásan, anekdotikus részletességgel, bő kommentálás kíséretében elmeséltem kalandomat Temesvártól Brassóig Szemlér Ferencnek és Abafáy Gusztávnak. Abban az elbeszélésben tulajdonképpen már meg is fogalmazódott a könyv, anélkül, hogy a mesélő ennek tudatában lett volna. Szemlér Ferenc vont le az írói következtetést; mintegy parancsszerűen szólt rám:

– Mindezt azonnal meg kell írnod!

Ilyen biztatások írók kávéházi beszélgetésében gyakran hangzanak el. Rendszerint következmény nélkül. Ezúttal a baráti sugalmazás ellenállhatatlannak tűnt. A mindig lobogó Abafáy Gusztáv már szerkesztette is a fejezeteket. – Joyce és Kafka először az ő könyvtárában került kezembe. – Tudatosodott bennem, hogy utazásom regényét megírni legalább olyan fontos, mint a Jelentést megfogalmazni. Íme az értékrend ambivalenciája, amely persze látszólagos. Mert miért mondana ellent egymásnak a kettő? Hogy itt nincs semminemű ellentmondás, ahhoz legalábbis annak a felismerése és elismerése szükséges, hogy a kettő: két különböző kategória. Amitől egy politikai jelentés szövege az irodalmi stilisztika szempontjából még lehet igen jó, de ettől még nem irodalom. És egy irodalmi mű is lehet ésszerű, tehát jó a politika számára, annak ellenére, hogy nem a politikai jelentés funkcióját tölti be. József Attilának, Majakovszkijnak, Brechtnek nem kevés bajt okozott ezeknek a kérdéseknek a tisztázatlansága a politikában. Lenin viszonyult értelmesen, tehát jól Majakovszkijhoz. Aki mégis föbe lőtte magát...

Aztán meg mi lehetett kézenfekvőbb, csábítóbb az író számára, mint az első világháborúról írott könyve – kéz-

irata – után másodikként a második világháborúról szólót írni? Azonnal és valóságosan „benne voltam”, ezt a könyvet már „éltem” is.

Emlékszem: az utazásnak a Sors és jelkép utolsó oldalain leírt estéjén – a könyvben: az utolsó látomásos kaland Rusuval – tulajdonképpen már neki is fogtam az utazás regényének megírásához. – Kell-e mondanom, hogy kalandjaim egész sora Rusuval, sőt maga az e névre hallgató titkosrendőr: tisztára fikció, no meg, hogy azon az utolsó brassói éjszakán kivételesen nem szólaltak meg a légiriasztás szirénái? A könyv mindezekről függetlenül várja olvasójának szuverén véleményét, illetve választát a kérdésre: igaz-e vagy sem a Sors és jelkép? Ha igaz, semmi baj. Az olvasó válaszolni fog: igen vagy nem. Ha úgy véli, hogy nem, bizonyára nem erre az igazságra van szüksége, hanem másra.

Tehát még aznap este nekiláttam a könyv írásának. Az Aro szállónak nem a tizedik, hanem a negyedik emeletén, ahol tulajdonképpen laktam. A könyvben a tizedik emeletre, erre a fikcióra azért volt szükségem, mert a valóságban is onnan fentről látni rá szinte az egész Brassóra. A tizedik emeletet, ha jól emlékszem, a német hadsereg tisztjei számára foglalták le.

KEGYETLEN KÖNYV

A Sors és jelképet Gaál Gábor adta ki az első romániai magyar könyvnapra. 1946 nyarán jelent meg, alig két esztendővel az augusztusi fordulat és a kézirat befejezése után. A szerkesztéssel, ha jól emlékszem, Kiss Jenő bajlódott, amellett, hogy Gaál Gábor főszerkesztése alatt az Utunk egyetlen szerkesztője volt. Gaál Gábor rám bízta, mi jelenjék meg, a Város a ködben vagy a Sors és jelkép. A kisebb terjedelmű kézirat kiadása mellett szóltak az érvek. Hiszen alig volt papírunk, nyomtatásra kész kézirat pedig bőven ígérkezett, és a nyitott „új népfrempolitika” szellemében érzékenyen – s őszintén – ügyeltünk, hogy

fegyvertársaink a demokratizmus megteremtésében ne szoruljanak háttérbe. A lenini össznemzeti politika következetes alkalmazásáról volt szó, és az irodalompolitika erkölcséről. Radikálisok voltunk, de nem balosok, sem dogmatikusok. Radikálisok a humánumért. Utazásom regényének kiadása mellett szólt az is, hogy háborús könyv volt. Egyszerre jelent meg Kisbán (Bánffy) Miklós, jugoszláv partizán környezetben játszódó szerelmi történetével – Bűvös éjszaka – és Asztalos István ugyancsak háborús könyvével – Író a hadak útján –, így hát „azsúrban” voltunk a korszerűséggel, amin Benedek Marcell tágitott – akkor még a kolozsvári egyetemen adott elő – Az irodalmi műveltség könyvével és Jékely Zoltán A halászok és a halál című vallomásos elbeszéléskötetével.

Az én könyvem emlékeztetése nyomán adtuk ki Erdélyi (Aradi) Viktor Varga Katalinját, az együttélés e még az első világháború előtt megjelent, remekbe faragott forradalmi dokumentumát, amelynek a Mócfoldról szóló fejezeteiben szociográfiai irodalmunk anticipációját fedezhettük fel. Az első világháború előtti eredeti kiadás is az „Erdélyi” név alatt jelent meg, amely az igazit, az Aradi nevet takarta. Mert hogy mi történt a szerzővel, már tudtuk. Mégis kiadtuk, több mint két évtizeddel a halott rehabilitálása előtt. Aztán meg ez a könyv tulajdon hagyományunk. Aradi Viktor innen ment el a halálba.

Az az első könyvnap valóban fennköltén, ünnepi hangulatban telt, mintha az irodalom feltámadásaként. Ámde számomra kettős ünnepként is, mert az 1945 legelején Temesvárt megjelent két füzetkémtől eltekintve ez volt első valóságosan s igazi kiadónál megjelent, tényleges, könyv formájú könyvem, másfél évtizednyi írás után és már harminchét éves koromban még csak ez az egy.

Nem tudok ellentállni, hogy röviden elő ne adjam az itt következő anekdotát.

Az említett két füzetke: Ének 1437-ről – 1937-ben írtam – és a Tanú: a nép című riport az 1944 őszi forradalmi eseményekről: egy kegyetlen történet jegyzőköny-

ve. A Magyar Népi Szövetség Kiskönyvtárában jelentek meg Temesvárt. Ez a sorozat a háború utáni romániai magyar könyvkiadás pionír-lépéseit jelentette. Én szerkesztettem. Csak bajom származott belőle. Nem okozott zavart a gyermekvers-könyvecske s benne Móricz Zsigmond tündéri költeményei, a Mehemed és a többi. Jóval Borisz Sztjepanov egy magyarra fordított román forradalmi elbeszélésének megjelenése után hangzott el a tiltakozás. A szerző Aradi Viktor sorsában osztozott egészen vagy majdnem egészen: máig sem tudom pontosan, hol, hogyan végezte. Gergely Sándor barátilag ugyan, de vehemensen tiltakozott, amiért engedélye nélkül adtam ki először a Szovjetunió határain kívül magyar nyelvterületen a Vitézek és hősök című kisregényét, s még honoráriumot sem fizettem. Az utolsó kiadvány – a romániai kapitalizmus felszámolásáról – már piacra sem került. Mi volt a „piac”?... Dél-erdélyi újságbódék és az épp hogy megszületett tömegszervezetek. Egy-egy könyvecske háromötezer példányban jelent meg, a még romos Magyarország bőven vett át belőle. A Magyar Népi Szövetség nem fizetett rá, a szükséges tőkét különben is közadakozásból teremtetjük elő.

Titónak az eredetileg Párizsban megjelent könyvecskéje a jugoszláviai partizánháború történetéről, amelyhez előszót is írtam, 1949-ben már komoly bonyodalmakba sodort, bűn bizonyítékának minősült. A sorozat szerkesztését a háború alatti hivatalos Déli Hírlapnak azok a szerkesztői végezték, akikkel már a párt megbízásából 1943-ban kapcsolatot teremtettem, és akikkel az újságot 1944. augusztus 25-én lefoglaltuk – Petőfies gesztussal: a nép nevében, menesztvén a főszerkesztőt, Puhala tanár urat és a horthysta, Hitler-barát bagázst. Munkánkért egyikünk sem kért és nem kapott honoráriumot.

Egy X. Lajos nevű fizetési aktivista – 1942-től dolgoztam vele az illegalitásban, nem mondhatnám, hogy rokonszenveztünk egymással, de fegyelmezettek voltunk – vizsgáló bizottság elé citált és felelősségre vont, amiért

szervezeti pénzen a saját írásaimat adtam ki. Magyarán: sikkasztottam, loptam, visszaéltem önkéntes szerkesztői minőségemmel, tetejében busás kapitalista haszon kilátásaival. Micsoda szerencse, hogy megőriztem a nevemre szóló nyomdai nyugtákat. Azokból kiderült, hogy papírt, nyomdát, minden költséget a magam pénzéből fizettem, s hogy a kereskedelmi haszon a költségekkel együtt az MNSZ pénztárába folyik be. Ezután, 1945 márciusában elhagytam Temesvárt és szülővárosommal X. Lajost. Csordultig telt a pohár. Hiába jelentkeztem ugyanis 1944. október elején az önkéntesek sorába, a németeket visszaszorító hadseregbe, a költeményben megénekelt fegyvert nem adták kezembe, megtagadták kivívott jogomat fübe harapni a fronton, ha úgy hozza a sors. Indokolás nélkül visszautasítottak. Hamarosan, 1944. november harmadikán átadtak a Vörös Hadsereg politikai frontrendőrségének. Három nap alatt bebizonyítottam, hogy nem álltam sem a Gestapo, sem az Intelligence Service szolgálatában. Egy rendkívül elegáns szovjet ezredes befejezésül francia nyelven kért bocsánatot. A saját autóján, szovjet puskák védelme alatt küldött haza, és megígérte, hogy megtorolja a provokációt. – Le is tartóztattak egy hitlerista álhírlapírót és stricit, aki a szigurancának is besúgója volt. De én tudom, kik voltak a provokátorok. Majd egyszer megírom. – Az ezredessel barátságosan búcsúztunk, elfogadta másnapi ebéd-meghívásomat – el is jött az adjutánsával. Rossz sejtelmeim, amelyek már az 1943 tavaszi Jelentés gyanúsító fogadtatása idején gerjedeztek bennem, efféle további jelzések után, néhány év múlva bekövetkeztek. Üldözött a végzetes dátum: november 3.

Ámde hiába álltam odébb szülővárosomból Bukarestbe, majd meg Kolozsvárra. Itt aztán tényleg loptam. Igaz, nem egyedül. De erről a jogilag elévült bűnről már csak én tehetek vallomást a láthatatlan ítélőszék előtt, amelyet ezúttal szólítok igazságot tenni, azzal, hogy kérdezetlenül, önkéntesen és nyilvánosan kijelentem: loptam. S ha ezt

mondom, nem egyedül – nem azért, hogy az enyhítő körülmények mögé bújjak. Kitűnő bűntársaim közül kető halott. A harmadiknak nem működik az emlékezőképessége. A történetet kihallgatásom kétszáznegyven éjszakáján gondosan elhallgattam, a Tito-könyvecske meg egyebek elég beszédesen estek a latba...

Előbb felsorolt könyvnapi könyveink – az említetteken kívül: Karácsony Benő posztumusz és legjobb regénye, A megnyugvás ösvényein, és barátunk, Victor Eftimiu Szerelem című szép regénye – a még Észak-Erdélyben alakult Józsa Béla Athenaeum Gaál Gábor igazgatása alatt működő, megújult kiadónál láttak napvilágot. Az előző kiadó helyett a Népi Szövetség gondnoksága alatt működő új kiadó minden szellemi munkáját Gaál Gábor az Utunk szerkesztése és egyetemi előadásai között óraműszerű pontossággal egyedül látta el – akárcsak régen a Korunk szerkesztését –, a technikai meg kereskedelmi feladatokat pedig dr. Tóth Samu végezte. A kiadó a Józsa Béla Athenaeum főtéri könyvesboltjában működött, a bal oldali hátsó sarokban egyetlen íróasztalnál; Tóth Samu a raktárban állt, az állandóan égő lámpa alatt.

A papírhány krónikus és országos volt. Az Utunk még csak elkecmergett, kölcsönrel segítette ki az MNSZ. Nem így a kiadó. A könyvnapi kiadványokhoz a hiányzó papírt úgy kerítettük elő, hogy a Magyar Népi Szövetségnek a propagandanyomtatványaira és plakátokra hivatalosan kiutalt papírjából – loptuk.

Kurkó Gyárfással, az MNSZ elnökével, az egyetemi professor Gaál Gáborral és dr. Tóth Samuval négyen négykerékű tolokocsin vontattuk el a papírt – egy kerék, egy ember –, annyit, amennyit Tóth Samu szemre saccolt. Az MNSZ Deák Ferenc utcai székházának vaspántos tölgyfa kapuval s nagy lakatokkal elzárt raktára és a főtéri Józsa Béla Athenaeum-könyvesbolt között többször tettük meg az utat, a tolvajokat pártfogoló éj nemcsak jelképes leple alatt. Reggel Tóth Samu már „legá-

lisan” szállította át a kincset érő papírt a Brassai utcai Minerva nyomdába.

A hadműveletbe Kurkó Gyárfás egyetlen embert vont be, a kapust. A kriminális ötlet – valójában irodalmat mentő ötlet! – értelmi szerzője ő maga volt és Gaál Gábor. Hogy reszketett a félelemtől, a végletekig lelkiismeretes dr. Tóth Samu utólag vallotta be.

Szinte elfelejtettem megírni, hiszen ezért említettem előbb X. Lajost, hogy a papírraktárt ő őrizte – Kolozsváron se szabadultam tőle –, ott aludta az igazak álmát a raktár fölötti szobában, miközben mi a tolókocsira felraktuk a papírt...

Olyan idők voltak azok.

Nemcsak hősiek, de Zosczenko, Ilf és Petrov vagy Kajtjev tollára való idők is. Milyen kár, hogy a kitűnő Bajor Andor akkoriban még csak egyetemi diák volt és nagy reményű lírikus!

Gaál, Kurkó, Tóth és én, négyesben azzal tisztáztuk lelkiismeretünket önmagunk előtt, hogy az irodalom is: propaganda. És valóban az is volt. A még nagyon is szükséges antifaszizmus, a nemzetiségi és emberiségi humánus, a demokratikus testvéri, egyenjogú együttélés, a megtisztuló s új, más állampolgári tudat, a művelődés és művészet szellemi és érzületi propagandája. Forradalomban élünk, s azok között a körülmények között gyakorlatlan történelmi volt az irodalom társadalmi szerepe, úgy, ahogyan azt a plebejus Petőfi, a radikális Ady és a szocialista József Attila is értette. Az irodalom a népi hatalom megteremtőinek az oldalán állt, művészetként vett részt egy új típusú hatalom megteremtésében. Ezt csak azért jegyzem meg, mert ma már az az irodalom is csupán dehistorizált esztétikai kérdés.

A majdani művelődéstörténész ama könyvnapi kiadványok között találhat majd olyan példányokat, melyeknek a papírja egyezik az 1946 nyarán, őszén megjelent MNSZ-propagandakiadványokéval, hirdetményekével, ha

ugyan még fellelhetők valahol azok a könyvek; az enyém, a Sors és jelkép, aligha.

Ez is művelődési forradalmunk alapvetésének történetéhez tartozik, sőt irodalmunk történetéhez. Amiként az is, hogy a később, 1949-ben megjelent első iskolai irodalomtörténeti olvasókönyvünk is eltűnt a Sors és jelképpel egyidőben. Huszonöt évvel később megjelent regényem egy fejezetét közölték benne. Az olvasókönyv szerkesztését Gaál Gábor egy fiatal költőre és tanárra bízta: Léttay Lajosra. Az egykori kiadó történetébe illően talán még érdemes megjegyezni, hogy Gaál Gábor korántsem volt „irodalom-centrikus” – a Korunk szerkesztésében sem volt az –, olyan humán- és természettudományos könyvsorozatok kiadását tervezte meg roppant alapossággal – tőke és papír nélkül, optimistán a reményre építve –, amilyeneket a Kriterion Könyvkiadó mostanában honosít meg. Az élet követelésesei visszatérnek... A sorozatok megjelenésére nem maradt lehetőség, holott Gaál egy modern marxista, demokratikus tudományos és humán műveltségi, nemzetiségi népnevelő programot dolgozott ki, megbízható, tudományos körültekintéssel. A terv túlfutott a szerkesztő akkori lehetőségein, s ő kiélezett, előrelátó valóságérzékeléssel sem sejtette meg az „ötvenes évek” közeledtét. Őt, az illúziótlan dialektikust is fűtötték az egyenletes sorsalakulás utópiái.

A Sors és jelkép első kiadása kétezer példányban jelent meg. Sötétbarna grafikai címlapját Tóth Samuval és Gaál Gáborral terveztük, rajta egy vihartépett meghajló fa rajzolata. A háború alatt vágtam ki a Neue Züricher Zeitung egy hirdetéséből, hogy a majd megjelenő könyvet díszítse roppantul megfelelő szimbólumként. – Íme, még egy lopás! – Az illusztrációkat mindnyájunk barátja, a már súlyosan beteg Szolnay Sándor rajzolta. Nem épp sikeresen. A kétezer példány egy-két hónap alatt elfogyott, akárcsak Asztalos és Kisbán könyve. Gaál és dr. Tóth boldogok voltak. Nemcsak mert eltalálták az olvasói érdeklődés korhú igényét, de mert – ha kicsi

pénzzel is – honorálhatták az írókat. Asztalos István, aki a Falvak Népét szerkesztette, akkoriban adta el a kacsuláját az ószeren. Kiss Jenő családja nélkülözött, bár ő maga állásban volt. Benedek Marcellék hónapos szobában laktak, barátaik, Dobóék segítették őket. Hát még a többiek...

1949 decemberében aztán a Sors és jelkép eltűnt a könyvtárakból, az antikváriumok polcairól, a magánkönyvtárak tulajdonosai elégették vagy elrejtették. Jól tették. Minek a bűnpártolás gyanúját magukra vonni? Teltek az évek, elfelejtődött a könyv, az író, akárha soha elő sem fordultak volna ezen a földön, ebben a hazában. Különben is híre járt, hogy meghalt ő is, nemcsak a könyvében szereplő felesége pusztult el nyomorultul. Ugyancsak könyvemben szereplő gyermekem sorsáról pedig hallgassak. Nehogy dumas-i szívfacsarással vádoljanak meg keményebb kötésű vagy csupán az esztétikum immanenciájára hűvösebben figyelő olvasók, arról nem is szólva, hogy – fölösleges kényelmetlenséget okozni. De mindezek ellenére, mániákusan ragaszkodunk ahhoz, hogy élet és irodalom, történelem és irodalom, valóság és irodalom összefügg. Némely könyvét illetően néha valóban kényelmesebb lenne az írónak, ha már nem élne...

1956 őszén az akkori Irodalmi Könyvkiadóhoz miniszterelnökségi átirat érkezett, amely felszólította az igazgatót, hogy adja ki újra az Ének 1437-ről című balladát és a Sors és jelképet. A nevennel jegyzett munkák ezek szerint hivatalosan is lekerültek az indexről. Az író erről az intézkedésről a kiadótól értesült, megmutatták neki a magas papírt, és ő meghatódottan örvendezett. Íme van még igazság könyv és író számára. Válasz érkezett a Sors és jelkép nem alkuvó nemzetiségi humánusára. Miron Constantinescu akkori miniszterelnökhelyettesnek köszönhettem ezt a gesztust és Geo Bogzának, aki helyzetemre felhívta figyelmét. Az Irodalmi Kiadó román szerkesztősége új román fordításban, kétnyelvű szép külsejű kiadással rehabilitálta az 1437-ről szóló éneket a román–magyar népi sorsközösségről. Csakhogy a Sors és jelkép rehabi-

litálása elmaradt, a magyar szerkesztőség „valami újabb írást” kért helyette, én meg nem vertem az asztalra, hogy a magas papír mást mond.

Több mint tíz esztendő múlt el, amíg a kiadó hajdani magyar főszerkesztője késő éjszakai baráti órán megvallott egy „hivatali titkot”. A Sors és jelképet azért nem adták ki, mert a kolozsvári szerkesztőség – félreértések elkerülése végett jegyzem meg, Kacsó Sándor akkor még nem volt e szerkesztőség vezetője, hogy ki volt, el is felejtettem – magánjellegű óvást emelt a magas intézkedés ellen. Azzal az érveléssel, hogy hiszen már horribilis összeget hegedültem ki a kormányból, kétszáz ezer kemény lejt, most meg még honoráriumot is fel akarok szippantani; azt már nem, a Sors és jelkép különben is rossz könyv. A szerző pedig kivénült, megvesztegetett balos, dogmatikus zavarkeltő, csak összezagyválja a marxizmust. 1956-ot írtunk!

Ennyit ért akkor magyarul Erdélyben a Sors és jelkép megszenvedett kisebbségi humánuma. Ennyit az író.

Az Aréna című könyvem ötödik elégiájának 25-ik versszakában ezért kiált fel a költő emígy: „Mikor s ki vesztegetett meg engem kétszáz ezer ropogós bankóval?” És a 26-ik versszakban: „Jaj nekem, hogy nem látszódnak az én arcomon lelkem sebesülései, forradásai és gyulladássos hegei – és nem esedezem a nálamnál is nyomorúságosabb rágalmazóim alamizsnájáért.”

Abban az Elégiában József Attila sorsát kísérlem meg érteni, meghurcolt és megcsúfolt emberségét. Azt a költeményt 1963-tól 1967-ig írtam. Megírni sem került kevéssé. Az Elégia csupa kétségbeesés, csupa düh, csupa lázadás a minden ésszerűségnek ellentmondó gyötörtetések ellen. Ez is hozzátartozik a Sors és jelkép láthatatlan, mert benső utóéletéhez.

E sorok írása közben döbbenek rá: egy könyv kalandjairól, e kalandok kinti háttéréről és benső tükröződésükről írván és ebben a folyamatban – az írásban –, hogy a Sors és jelkép kérdéstömkelege a sérülések egész rend-

szerévé változott át, irodalmi traumatológiává. De végül is most, hogy késői rehabilitálásként megjelenik a második és javított kiadás, mindezeket kiírva – akárha analízis alatt kibeszélve – megszabadulni igyekszem ettől a történettől, a tudat alatt megrekedt görcsöktől, felszabadulni.

E megszabadulás nélkül nem segít rajtunk a szavak pszichoterápiája. De hiszen az utóbbi évtized második felében épp a politika követelte: mondjunk el mindent mi írók, vívjunk meg mondanivalónkért. Bölcs biztatás, benne az igazság keresi önmagát. Valóban, csak az elmondással, a kimondással juthatunk túl a tényeken, vetkezhajtuk le a sors reánk erőszakolt ajándékát, a félelmes kentaurok – még a kentaurok is legalább félig emberek! – mérgezett vérével átítatott, pusztulást hozó Nessus-inget. Azon már csak mulatnánk, ha a Sors és jelképet az immanens tiszta esztétika mérlegén mérnék hűvösen tudós szépész kritikus elmék, akik ha azt a „régit” történelmet nem élték meg, számukra nem is létezik, mert mint minden előttük járó nemzedékek – az enyém is indulásakor –, abban a hamis tudatban ringatják magukat, hogy velük kezdődik el az emberiség történelme, irodalma és az esztétika.

Bevallom, efféle már nem érdekel. Vagy legalábbis szeretnék úgy tenni, mintha a Sors és jelkép írója halott lenne. Nyilván egészen extravagáns az az egészen személyes értékítéletem, hogy korunk egyik legnagyobb könyve A.L. barátomé, a címe: *L'aveu*. Azaz: A vallomás. Csofádom és irigylem. Ilyen könyvet szeretnék írni, ilyen igazat és emberségeset. Bizonyára lenne miből...

Könyvünk történetét kiegészítendő még egy-két anekdotát engedjen meg az olvasó. Hiszen vele társalkodom, nem mással. Különben hogyan ismerhetné el és tisztelhetné olvasója szuverenitását az író? Az olvasóét, aki a saját, személyes tulajdon főjében – ez az a magántulajdon, amely örökké fennmarad! – akkor is a maga értelmével gondolkodna, hogyha kétségbe vonnám jogát véleménye személyességére és önállóságára. Tegyük fel, azért, mert

nekem nem tetsző. Ha hirdetjük a demokráciát, az ellentmondásait is vállalnunk kell.

1958-ban megkíséreltem tehát könyvem másodszori rehabilitáló megjelentetését. Igaz, az első nem az én kezdeményezésem volt, a miniszterelnökségi átiratra már senki sem emlékezett, el is vészett a kiadói papírőceánban. Válaszul egy presziöz szerkesztő fintorogva nyújtotta át katasztrofális írói ügyefogyottságaim jegyzékét. Mint egy hadüzenetet. És bár ő arról volt nevezetes, hogy többek között Majakovszkijt egészében vulgáris antipoétának tartotta – a költő tehát teljesen fölöslegesen lőtte föbe magát! –, mégis azt hiányolta könyvemből, hogy nem foglalkozik a Vörös Hadsereg sikereivel, sem a szovjet irodalommal, sem pedig a Román Kommunista Párt vezető szerepével a hitlerizmus elleni hazafias küzdelemben. Hiába érveltem azzal, amit itt már leírtam, nevezetesen, hogy ilyet az adott biztonsági okok miatt az íróasztalomon heverő kéziratban nem írhattam le, aztán meg, amit követel, benne rejlik a könyv szellemében. Írjam bele betűkkel, szavakkal, mondatokkal, világosan és közérthetően. Aztán hogy megsértem a németeket. Vágjak ki fél fejezeteket, írjam mindenütt körülbelül azt, hogy a fasizmus és a hitleri háború alatt még akadtak imitt-amott, elvértve, némely német fasiszták, no meg elvértve románok és magyarok is, imitt-amott, elvértve, némely ... mert a könyv a magyar és a román érzést is sérti. Provinciális, jellegtelen és jelentéktelen francia és angol írókat emlegetek, idézek egyre-másra – no meg Kafka?, pfuj –, Európa-képem enyhén fogalmazva elfogultan egyoldalú. Értsd: kozmopolita. Ez így nem megy. Húzzak! Írjak át! Írjak bele!... Idegenebb kézirat nem fordult meg azidótt magyar szerkesztőségben.

Megrettentem önmagamtól. Mégis elértem, kitalpaltam, kivívtam, hogy nyomdába kerüljön a Sors és jelkép. S mert elbizonytalanodtam, beleírást, átértelmezést ugyan nem, de csonkításokat vállaltam. A sarokba szorítottság, a lebecsülés, a kiprovokált csekélységi érzés legalábbis ennyiben kikezdték jellememet. És annyiban is, hogy meg-

írtam az előszóban, igyekeztem megmagyarázni, mi a rossz ebben a könyvben, hol miért tévedtem, osztályszármazásom hogyan befolyásolt. És bizonygattam. Bizonygattam a bizonyítványom, hogy már a Sors és jelképben a testvériség ügyét kívántam szolgálni, és, istenem, talán nem éppen jó könyv ez, de az író szándéka szerint tisztességes. A levonatokat korrigálva minden mondat valóban katasztrofálisnak tűnt, a jelzők csupa fenyegető, gyilkos kés, beretva, tör, tű. Minden alany és állítmány szörnyként meredt rám, az utolsó pillanatig hideglelősen fűrtam-faragtam, csiszoltam. A mondatok értelme összefolyt, szétfeszült, felbomlott. Már nem értettem meg, hogyan adhatta ki Gaál Gábor ezt a könyvet, hiszen lektorálta, hová lett kritikai érzéke, amit oly szigorúan alkalmazott mindig a Korunk-idejebeli írásaimra. Mi történt itt, mi történik velem?

És akkor érkezett a megmentő *deus ex machina*. Megkértek, járuljak hozzá a könyv későbbi megjelentetéséhez, alkalmasabb időpontban; egész kis konzílium gyűlt össze meggyőzni engem e fordulat objektív szükségességéről. Emlékszem a meglepett arcokra, amikor vita helyett a bevezető mondatok elhangzása után vidáman közbeszóltam:

– Ne is fáradjanak az érveléssel. Visszavonom a könyvet.

Egész életemben nem ért annyi sérelem, mint 1955 nyaratól 1969-ig. Hogy talán mégis író vagyok, az egy új és más konstellációban derült ki, ötévi hallgatás után, 1968-ban, amikor a párt IX. kongresszusa nyomán felszabadult az irodalmi közgondolkodás, egy új nemzedék tört át az irodalom korlátozó falain, s így végre, először annyi idő után, megint volt hova csatlakoznom. Ez a fiatal irodalom Szilágyi Domokos volt és Lászlóffy Aladár. – Tulajdonképpen József Attila kötött össze. – Aztán Páskándi Géza. A nemzeti öneszmélkedés új, eleven formái bontakoztak ki, az irodalom áramlatai ebben gyűltek össze. Ezt a benső felszabadulást és az ide vezető utat írtam meg Az illúziók kávéházában. Mégis gyanakszom: azért is derült ki, hogy író vagyok, mert ha nem is kenyérbe, de „funkcióba” jutottam. Amikor aztán e rövid pályám „csúcsán” otthagytam

tam a „funkciót” az írásért, ilyeneket kellett hallanom a „funkcióm” folytatásához ragaszkodó beszédekben: „bebizonyította, hogy író és ember”. Aki e szavakat elsőnek mondotta fel – azzal is alátámasztva, hogy sok minden választott el bennünket, de most már egyek vagyunk – másnap, amikor már bizonyossá vált, hogy saját elhatározásomat komolyan veszem, egy más kérdésről folyó vitában fulmináns szónoklatban bizonyította rám, hogy bizalmatlanságot szítok a párt ellen. Helyreállt tehát a személyes „*status quo*”-m. Mert hát nem megszégyenítő-e az, hogy „bebizonyítanom,” kellett, miszerint „író” vagyok? Kinek? És egyáltalán, be lehet-e bizonyítani valakinek, hogy ő író? Itt baj van a gondolkodás és a fogalmak körül, az erkölcs és az érték körül... De mikor nem volt ilyen baj az irodalomban, és melyik irodalomban nem volt? Az egymás nyomába lépő nemzedékeknek ne legyenek illúziók, a hódításra rendelt generációs közösség hamar differenciálódik, és a differenciálódás sarkítottá válik. Minél előbb a demokrácia, annál inkább.

Más anekdota:

A Város a ködben-kézirat történetének vége felé megírtam, miért vittem el, hogyan egyik kiadótól a másikhoz. A regénnyel faképnél hagyott kiadó most már mindent elkövetett, hogy a Sors és jelképet megjelentesse, mert az is ott hevert a reménytelen és mellékes vagy kellemetlen kéziratok hegyén-hátán, együtt a regénnyel, de most már a harmadik kiadási kísérlet okából, merthogy a viszonyok megérlelődtek az újrakiadásra. Nem alkudtam. De vesztetre. A regényt felfedező és megjelentető Ifjúsági Kiadó elfogadta utazásom regényét, a csupa szív szerkesztő lelkesedett érte, megállapodtunk a hamaros kiadásában. Ám két esztendő is elmúlt, és a szerződést még mindig halogatták. Hónom alá csaptam hát a végzetes sorsú könyvet és hazavittem, vissza a polcra, úgyszólván ősi helyére. Kajánul állapítottam meg: a „funkciómmal” járó önműködő és örökmozgó manipuláció ez esetben nem működik, az történik tehát, amit akartam, ha működik. Ennek meg-

felelően nem is működtetem művileg: nem jártam intervenciók után, épp a „funkciótól” gátoltatva. A „funkció” ellenem fordult, illetve negatívan működött.

Ez év tavaszán, 1972-ben aztán csoda történt.

Hogy ezerféle külső gátlás és benső bonyodalom, tehát gyötrelem után félbemaradt Párizsról szóló szabad műfajú könyvem írása, és összezavartam a Kriterion Kiadó tervét, Domokos Géza tette fel nekem a kérdést: nem lenne-e hasznos időszerűen alakuló nemzetiségi eszmélkedésünkre nézvést a Sors és jelkép kiadása, csak épp át kellene nézni a lábán álló szöveget, helyenként, az épp csak szükségeseket javítani, hiszen mégiscsak három évtized múlt el a megírása óta.

Akkor érkezett ez a számomra generózus ajánlat, amikor ismét épp az járt az eszemben, hogy mégiscsak ideje lenne a negyed évszázaddal ezelőtt indexre tett és hivatalosan rehabilitált könyvet megjelentetni. Épp efféle episztola írására készülődtem, amikor Domokos Géza levele megérkezett. A kiadó is csak ezekből a sorokból tudja majd meg, hogy a több mint másfél évtizedes jóvátevő miniszterelnökségi átirat felszólításának tesz most eleget. Ötödszörré elvégzi, ami azóta jó néhányszor, négyszer, elakadt: könyvem rehabilitálását.

A kéziratot két hónap alatt felszabadultan – majdnem azt írtam: ihletetten, de elszégyelltem magam – átjavítottam, aztán már csak piszmogtam rajta. Azt, hogy végre valaki újra szerette ezt a könyvet, és Gaál Gábor után másodszor látta meg ugyanazt a fontosságát, „szárnyakat adott” a restaurátornak. Örömmel, felajzottan dolgoztam, úgy, mint amikor az író tudja, hogy szükség van rá. Az efféle persze nem gyakori...

Javítás közben, félrevonultam a köznapi hercehurcáktól, megint 1943-ban éltem, egy kínzó rossz álomban, elidegenedetten ugyan, de a régi fikciót és a régi valóságot újraálmodva. Kísérlelje meg az olvasó emlékezni, újraálmodott-e már egy régi, elfelejtett álmot? Fantasztikus érzés az álmon belül, amikor feltör a velünk álmunkban törté-

nők fátylán át az a tudatos villanat, hogy igen: ezt már álmodtam egyszer. Évtizedekkel, évszázadokkal ezelőtt, de pontosan ezt, ami különben a tudatalattiban egy szkizoid jelzés, a pszichiátriai diagnosztikában *déjà vu* a neve. Nos, ezért nem vetíthettem rá az első szövegre semmit a jelenből, s dolgoztam rajta úgy, amint azt az épp frissen megfogalmazott szövegek kívánják. Nem retusáltam. Egy régi freskó helyett a régi fikciót restauráltam.

Mit is tehettem volna egyebet, ha nem haltam meg?

Nincs ez összeütközésben az írói etikával. Számptalan példa van rá az újabb magyar és román irodalomban egyaránt. Jó is, rossz is. Remélem, hogy ez a javítás a jó példák számát szaporítja. Az író szuverén jogára nem is hivatkozom. Ha szükségét érzi, kötelessége javítani. Egyetlen könyvünk sem végleges és nem befejezett.

Ezzel a Sors és jelkép története – legalábbis a mai napig – lezárult. Holott csak ma tudom igazán, mihez kellene kezdenem a most sem végleges „végleges” szöveggel. Szeretném legalább harmadszorra újraálmodni most már egyszerre mind a két azonos előző álmot.

Geo Bogza barátom, aki a háború idején ezzel a könyvvel szinte egyidőben írta főművét, Az Olt könyvét, 1960 táján álló esztendeig dolgozott a második kiadást számára lehetővé tevő javításon. A harmadik kiadás előtt már két esztendeje javít könyvén, és csak a feléig érkezett. Szilágyi Domokos jó néhány évvel ezelőtt hihetetlen intuícióval hagyta abba a *Cartea Oltului* fordításának pokolian nehéz, de neki játszi munkáját. Maga sem tudta megmagyarázni, miért. Ezért...

És most közbeszól a pánik: harmadszorra talán elégedetten zárhatnám le a Sors és jelképet. Vagy akkor sem?...

„Ideje meghalnod!” – ordítja felém valahonnan, nagyon messziről és egyetlen, közös hangon az 1946-ban megjelent könyv és a javított új kiadás kézírata.

Úgy szól, mint a magyar visszhang Tihanynál:

„Ideje meghalnod!”

Kegyetlen könyv...

VÍZIÓ A NÉMETSÉGRŐL

„...nem azért írok, hogy mentegessem szívem gyengeségét, hanem hogy elbeszéljem” – idézhetném az Érzelmes utazás angol szerzőjét, Laurence Sterne-t. De szükséges-e egyáltalán mentegetőznöm a képért, amit az indulat színeivel festettem fel a magam érzelmes utazásán a háború idejebeli németiségről általában, közelebbről pedig az etájról? Szükséges-e mentegetőznöm épp nekem, aki Fábry Zoltánnal párhuzamosan alakítottam és engedtem alakulni magamban – a német erdőbe ugyancsak az expresszionistáktól elindítva – a víziót a németiségről, s a harmincas évek legelején, ha futólag is, de kezét fogva Brechtel. No meg élményszerűen is, valóságosan is találkoztam a népfront korszakában Thomas Mann-nal hosszabbban.

Az időnek, amelyben a Sors és jelkép benső történéseit elbeszéltem, a német-kérdés döntő történelmi mozzanata volt. Egész Európában. Keleten és Nyugaton egyaránt meghatározta a nemzeti érzület és a nemzeti tudat alakulását, patriotizmusunkat a végsőkig fellobbantva, az összecsapásig élezte ki a demokratikus és a legreakciósabb nemzetkonceptiókat.

Ebben az összefüggésben tartozom a vallomással, hogy nem keveset köszönhetek annak a jobbik németiségnek, amely a hitlerizmus hatalomra lépése után hazájából elmenekülni kényszerült. Annak az irodalomnak, amelynek szellemét Németországban a földalatti mozgalmakba szorítottan s egyre fogyatkozva tartotta fenn egy kisebbség. Ilyen németeket – antihitleristákat – a romániai proletariátus is produkált, különösen a soknemzetiségű Bánságban. Ez azonban csak a háború utáni legalitás állapotában derülhetett ki. Könyvem fogalmazása idején nem.

A nyugati és keleti német emigráció tartotta fenn irodalmában és sajtójában az emberi szabadság és a demokracizmusnak a német nemzeti hagyományra épülő humanista ideológiáit s ezekkel egyetemben egy nemzeti kultúra európai és egyetemes dimenzióit. Thomas Manntól és

Brechtől – mi több, Kafkától és Döblintől – visszamenőleg Marxig, Heinéig és Börnéig s tovább Goethéig, Schillerig, sőt Lutherig és Grünewaldig, akire Becher moszkvai emigrációjában írt szonettet.

Am a német fasizmus végsőkéig következetes monolit-struktúrája, diktatúrájának totális propagandája, nemzet-nevelési és sajtórendszere, a totális besúgó-beszervezettség, a német militarista nacionalizmus erőszaka – Thomas Mann állapította meg – eltorzította egy egész nemzet szellemi és lelki fiziognómiáját. Ráerőszakolt a német népre – és az befogadta – egy végzetes agresszív téves-tudatot, amely a világtörténelem legnagyobb méretű katasztrófájába torkollt, és amelytől minősége szerint nem különbözött az olasz és spanyol fasizmus, sem a tulajdon összeomlását érlelő lengyel, jugoszláv, magyar és román fasiszta diktatorikus rendszer.

Azért meg már a legkevésbé sem mentegetőzhetünk, hogy a második világháború befejezése után nem voltunk hívei annak a kényelmes, diverziós, álhumanista elméletnek, amellyel a nagy és kis háborús bűnözők a felelősségre vonás alól kibújni igyekeztek, és amellyel mentoraik mentették őket. Nevezetesen, hogy a fasiszta nemzetiszocializmusért, a háborús rémtettekért, a mások kultúrájának, a más gondolkodásnak, a „másvérűeknek” az irtásáért, az emberiség elleni bűncselekményekért, az „emberiség végnapjaiért” – Karl Krauss már a Monarchia által kirobantott első világháborút így nevezte – egy szűk körű bűnszövetkezet élén egyetlen személyt, a Führert terheli a felelősség. A Vezért, aki már nincs, de különben is örült volt, tehát beszámíthatatlanként nem felelhetett tetteiért. E nagyarányú mentő-manőver logikája szerint lényegében még azt a halottat sem terhelte felelősség, hiszen „örült” volt, „beszámíthatatlan”. Ami persze csak a végeredményből derülhetett ki. Az utána – és közvetlen környezete után – következők pedig, a generálisoktól és a miniszterektől a fasiszta hierarchián egészen „leig”, a légerek hóhéraiig, a szadista keretlegényekig és a kémkedő és de-

nunciáló, fosztogató házmesterekig, mind csupán az eszköz szerepét játszották, utasításokat hajtottak végre felső parancsra, amelyet nem végrehajtani lehetetlen, mert életveszélyes volt. Ami, ha nem is a mentő, de az enyhítő körülmény minősítését követelte a bíróságoktól. Sok helyütt nem is eredménytelenül.

A fasiszták személy szerinti cselekedeteinek persze lehetséges a más-más motivációja. Egyénenként cselekedhettek valóban téves tudatból fakadóan, kényszer alatt, kényszeredetten, közönyösen vagy érdekből, opportunizmusból, félelemből, gyávaságból, de cinizmusból, patológiusan, fanatikusan és tudatosan, következetes meggyőződésből is, a fasiszta ideológia nevében. Ámde a tömegek részvétele nélkül semmilyen társadalmi képlet strukturális változását, felépítését, alakítását nem lehet végrehajtani, a tömegek alkalmazkodása nélkül semmilyen totalitáris rezsimet, diktatúrát nem lehet fenntartani.

Hogy a hitlerizmus és általában a fasiszta diktatúrák milyen áradikalizmussal és demagógiával tettek érdekeltté az erőszakban, a nemzeti hatalomban és a faji-nemzeti felsőbbrendűségben előbb csak különítményeket, azután a tudatformáló manipuláció eszközeivel egész társadalmi rétegeket, tömegeket – erről negyed évszázada szociológusok, politológusok, történészek és pszichológusok mérhetetlen könyvtárnyit írtak össze. S hogy a nemzeti megszállottságot kiváltó mítosz az erőszakhatalmi manipuláció eredményeképpen valóban milyen tömegméretekben hatott, erre is fölöslegesen kitérnünk. Hiszen a fasizmus – Fábry Zoltán megfigyeléseit igénybe véve – „a nacionalizmus végkonzekvenciája”, „szinonimája a bűnténynek”, amely minden erkölcsöt, humánusmot, ésszerűséget, jogot, méltányosságot, demokratizmust, liberalizmust, személyességet bűnnek minősít, s e hatalmi minősítés jogán üldöz, megtorol, likvidál. A monopoltőkével szövetséges, de „plebejus” álarcot viselő német fasizmus – a militarista porosz junker-nacionalizmus következményeként – fajelméletével az abszurdumig terjesztette ki ezt az ésen

túli, mitikus bűnné minősítést. A német fasiszta diktatúra találta ki a kollektív, a homogén bűnösség misztikáját. Bűnössé, tehát üldözendően ártalmassá nyilvánított minden egyént, népet és nemzetet, amely nem tartozott az árja „fajhoz”. De a „tiszta” – mert legtökéletesebb – árijától, a németektől is elkülönöztette, alacsonyabb rendűeknek, degeneráltaknak deklarálta a nem német indogermán eredetű népeket, amelyeknek a szolgálai, pusztán termelő szerepet szánta, és a gyarmatosítással a fajnemesítő germanizálást akarta véghezvinni, a nemzetként, kultúraként, történelmi emlékezetként, nyelvként való megszüntetést mint végmegoldást. A nemzeti megszüntetéssel pedig a német nemzeti terjeszkedés területeinek monolit egységesítését és faji homogenizálását.

A nemzetiszocializmus a „plebejus” németiségnek, azaz az uralkodásra rendelt felsőrendűbb fajnak ezen az úton ígérte az előnyt, a jólétet, a gazdagságot és kultúrát, a totális hatalmat és biztonságot a „másokkal” szemben és azok fölött: a kiváltságos „faj” hatalmának diktatorikusan megszervezett gyakorlását egy militarista világbirodalomban, amelyben végül egyedül csak németek élnek majd, miután az idegen fajúakat likvidálták, az alacsonyabbrendűeket pedig asszimilálták. A nemzetiszocializmus szóhasználatára szerint a „német életteret”, amit a német „*non plus ultra* nacionalizmus” (Fábry) utópizmusa „ezeréves Birodalom”-nak nevezett. – *Das tausendjährige Reich*. – Mindez Hitlernél, Göbbelsnél és Rosenbergnél volt olvasható.

Nem leplezve, nem titokban láttak neki tervük megvalósításának. Mindent egyenesen, nyíltan kimondtak, meghirdettek és megjósoltak – ez volt befelé az irracionális szenvedélyek felkorbácsolásának és kifelé a rémületkeltésnek a lélektani fegyvere –, önmagukhoz következetesen, megszállottan cselekedtek, könyörtelenül és meg nem vesztegethetően. Az ész fölötti mítosz téves-tudata azt a lehetetlenséget hitette el velük, hogy a német nemzetben belül minden ellentmondást megoldanak, és hogy

terrorjukkal megszüntethetik a rajtuk kívüli – feltétlenül ellenséges – világ ellentmondását, amelynek lényege: ellentétes az egyedüli és legjobb német világgal. Efféle mágiára, úgy hitték, egyedül a német faj hatalma képes. A nem germánok alacsonyabbrendűségét a hitleri voluntarista ideológiában épp az minősítette, hogy hatalomra képtelenek és ebben megakadályozhatók, tehát degeneráltak. Különösen a racionalista franciák.

Nemzeti misztikájuk szempontjából a történelem dialektikája volt az első számú ideológiai ellenség. A marxizmus ezért tűnt nekik misztikusan ellenséges „zsidó” kategóriának, az ősi germán vért és talajt fenyegető ördögi ösveszély – az idegenség – kabalisztikus szinonimájának.

A Sors és jelkép írója élményszerűen találkozott az „ezeréves Birodalom” megteremtésére irányuló apokaliptikus és gigászi kísérlettel, amely – tudjuk – a tulajdon összeomlását idézte elő, és amelynek az általa megszállt Európa egy jelentős részén a nemzeti és társadalmi önfelszabadítás lehetett a dialektikus történelmi következménye. Az író német élményéhez mindez hozzátartozik, a Sors és jelképben az író németségről alkotott víziójának ez a reális háttere, nem pedig valamilyen személyes elfogultság vagy doktrinás politikai fanatizmus. A kollektív bűnösség, a kollektív büntetés híve sose voltam. Könyvünk is ez ellen szól. Hiszen Észak-Erdélyben a románokat és Dél-Erdélyben a magyar kisebbséget nemcsak egyénekként, de kollektíven is üldözték, büntették a „más” nemzetiség „bűne” miatt.

Ámde történelmi tény az is, hogy a nemzetiszocialista Németországon kívüli, kelet-európai német nemzetiségű kisebbségeket a terjeszkedésre és háborús hódításra készülő, végül pedig a háborút megvalósító német fasizmus olyképp használta eszközül, hogy az államhatárok fölött egységes német politikai nemzet tagjainak nyilvánította, és ezzel hódító politikájában, valamint az „ezeréves Birodalom” illúziójában érdekeltté tette őket. Vagy mint Cseh-szlovákia megszállásával egyidőben, „felszabadította” és

a Harmadik Birodalomhoz csatolta a szudéta-német nemzeti kisebbség lakta területeket. A duna-európai németek paramilitáris szervezeteit a hitlerizmus – könyvünkben a „fekete csizmás, antant-szíjas fekete egyenruhások” – lényegében besorolta az SS-be vagy a Wehrmachtba. Azok nemcsak az „előháborúban” játszottak szerepet legalizált ötödik hadoszlopként, de a hitlerista hadvezetés a még látzat-függetlenséget élvező „szövetséges és baráti” államok benső megszállását is az úgynevezett Német Népközösségek – *Volksgemeinschaft* – önálló szervezeteivel és a paramilitáris alakulatokkal biztosította.

A nem német antihitlerizmus a nemzetiszocialista totalitárizmussal nem szegezhetett egyebet szembe, mint a ki nem egyező demokratikus nemzeti forradalmi küzdelmet, a nemzeti függetlenség követelésének maximumát. Az ellenálló mozgalmak és az azokat pártfogoló humanista erők arra kényszerültek, hogy az aktív humanizmus válasszaként az antihumánusra épp azt a mozzanatot igenelejék – bár az amúgy is spontánul „termelődött” –, amelyet a humanizmus elítél: a gyűlölettel felelő gyűlöletet, az egyformásító irányítás propagandájának visszavágó lázítást, az erőszaknak válaszoló erőszakot. A nemzeti és egyéni fenyegetettség nem engedélyezett más alternatívát. A megszállás, a totális gyűlölség, elnyomottság és háború megoldhatatlan ellentétet, „vagy-vagy” helyzetet teremtett. Dialógus, kiegyezés, a harmadik út lehetetlenné vált – bár a történelem a háború kirobbanásáig erre is produkált példákat. Kivétel nélkül mind végzetes következménnyel járt, előnyhöz juttatta a készülő német agressziót. A hitlerizmus nem ismerte a kompromisszumot, csak az árulást és a diktátumot. A végsőkéig kielezett küzdelemben a kompromisszum a német fasizmussal, az oportunizmus már csak a nemzetárulás formáját vehette fel, a bűnrészségét a megmenekülésben közösen érdekelt emberiséget sújtó antihumanizmus merényletében.

A létezéshez való jog nevében az aktív humanizmust így kényszerítette rá a fasizmus az önellentmondásra –

általánosításra és az ebből következő türelmetlenségre és agresszivitásra –, hogy önmagaként, humánumként, tehát erkölcsként fennmaradjon. A klasszikus példával Thomas Mann szolgált. Kétségbe vonta a be nem avatkozás elvét, elítélte az antifasiszta erőket, amiért nem szállták meg idején Hitler Németországát. Más szóval: németként igazságos háborút követelt a barbár Németország ellen, a bűnösnek minősített humánus nevében a németiség valószínű bűne ellen. A humanizmusnak efféle radikális önellentmondása nélkül a totálisan igazságtalan háború elindítói verhetetlenek maradtak volna. Hiszen a hitlerista agresszióval szembeni bármilyen tartalmú cselekvőleges ellenállást, harcot eleve igazságosnak minősített a humánus, s épp ezért az ellenállás semmilyen formája nem volt lebecsülhető, emberiségi érdeket szolgált.

Különös, hogy még nem jutott eszébe írónak azt a fantasztikus történelmi fikcióregényt megírni, amely válaszol a kérdésre: mi lenne a helyzet ma a világon, Európában vagy „itt és ma”, bárhol, hogyha a németek megnyerik a háborút? De ha valóban győztek volna, megírhatná-e még író a fantasztikus választ e háttorzongató kérdésre?... Ma Európában, Amerikában bárki, bárhol megírhatná. S nem bizonyíték maga ez a lehetőség arra, hogy a humánusnak a fasizmus és a háború elleni végletes elfogultsága, agresszív radikalizmusa, igazságtalanságai és forradalmisága is hozzájárultak Európa és az emberiség, a népek és nemzetek s az önmaga megmentéséhez?... Nem súlyos bizonyíték, de az irodalomé és a humánusé, s épp annyi az értéke is, amennyi az irodalomé és humánusé. Miközben persze – a fegyverek fegyverek maradnak.

Tegyük fel, hogy akadt esetleg olyan olvasója a Sors és jelkép egy véletlenül fennmaradt első kiadású példányának vagy javított kéziratának, aki szerint ma „nem így kell” azt a múltat s kérdéseit íróilag felvetni – hiszen az író nem halt meg, tehát nem bújhatik el a bíráló követelése elől –, aki szerint a könyv sérti a németek érzékenységét, általánosít, megzavarja a német nemzetiség integ-

rálódását a békés szocializmusba, nem segíti elő a nemzetiségek testvériségének elmélyülését.

Ha e magam teremtette feltételezésnek elhihetném, hogy valóságos és nem csupán látszat szerint taktikai, még várnék a könyv második kiadásával tíz, esetleg húsz évig. Bár semmi kedvem azt az életkort megérni, még könyvem megjelenése kedvéért sem. Hiszem viszont, hogy olyan mértékben, mint a román nemzet és az együtt élő többi nemzetiség, a németiség is integrálódott a szocializmus folyamatába, és hogy e folyamat szintjének, mélységének megfelelő mértékben és arányban távolodott el a nacionalista, a téves-tudat vereséget szenvedett illúzióitól. A szülőföld szocialista átalakulása ezt a lehetőséget elősegítette, a németeket, akárcsak a más anyanyelvűeket a múlttól való kritikai elválás útján is érdekeltté tette az integrálódásban. A hazai német irodalom legjobb termése tanúskodik erről: elveti a rossz múltat és elítéli. De különben is a háború utáni nemzedékek elfoglalták helyüket a változott életben, számukra a második világháború: történelem, tegnap.

De egyoldalúnak, általánosítónak mondható-e a Sors és jelkép német víziója, hogyha írója felmutatta egy másik németiség jelképét is? Igaz, hogy nem Brechtet – akitől annyit tanult! –, sem Thomas Mannt. Túl egyszerű lett volna.

A Sors és jelképben Ernst Jüngerre, a hitleri hadsereg tisztjére utaltam. – S persze a Kafka-jelkép is végigvonul a könyvön, s mi ő, ha művészként és megrendült lelkiismeretként, ha német ajkú zsidó csehként is, mi, ha nem a legjobb németiség? – Ez a nagy német író, Jünger, máig is úgy él az általános kelet-európai irodalmi tudatban, mint a hitleri szoldateszka irodalmi megszemélyesítője. Olyannyira, hogy a német író háború utáni vallo mássorozatára nem is figyelt oda az irodalmi információ. – A bukaresti *Secolul 20* című folyóirat törte meg a blokádot a német Jünger ellen. Holott abból a naplóból megtudhattuk volna azt is, hogy Jünger részt

vett a Hitler-ellenes magas rangú Wehrmacht-tisztek bombamerényletet végrehajtó összeesküvésében. Számukra ez kínálkozott az egyetlen lehetőségnek, hogy véget vessenek a háborúnak és a német katasztrófának, és csak nekik kínálkozott. Nem sikerült. Ernst Jünger, az összeesküvés rejtve maradt tagja írta meg a kiáltványt a német nemzet-
hez, amelynek közvetlenül Hitler és leghívebb generálisainak meggyilkolása után kellett volna napvilágot látnia. A kiáltvány szövegét a párizsi megszálló csapatok parancsnoka őrizte személyes páncélszekrényében – miközben a francia fővárosban még garázdálkodott a Gestapo –, és a szöveg megfogalmazójának személyét a legmélyebb konspiráció fedte. Jünger fia egyébként a német ellenállási mozgalomban való részvétele miatt halt meg.

Íme egy másfajta németiség, olyan, amelyenről a Sors és jelkép írójának könyve fogalmazása közben csak ösztönös sejtelmek lehettek, ösztönösek? Az irodalom, Ernst Jüngernek a második világháború alatt megjelent két könyve vezette nyomra, megszólították benne az európai humanum reménységét. Különös súlya és varázsa volt ennek a szinte megfoghatatlan üzenetnek, mert akkor és abból a Németországból érkezett. Nagyon is paradox módon azt is mondhatnám: „könnyű volt” Brechtnek és Thomas Mannnak az Óceánon túlról és Bechernek Moszkvából a megszállott Európának üzeni. Ezt a másik üzenetet a hitleri hadsereg egy tisztje küldte, aki író volt, és a másik, a humanista táborba – valamint az összeesküvésbe – az antihumanumnak, a klasszikus és a modern európai kultúra tervszerű elpusztításának az a totalitása lökte át, amelynek Jünger még a húszas évektől, junker-militarista korában, németként és íróként a legreakciósabb nacionalista mítoszait szolgálta. Ez a német és ez az író is Európa megmentői közé tartozik.

S ha Johannes R. Bechernek, a volt expresszionistának írói érdemei közé soroljuk, hogy a háború alatt Moszkvában tündöklően támasztotta fel a sajtóságos német szonett mű-

vészétét – a német barbárság elleni fegyverként –, nem kisebb érdeme Ernst Jüngernek ugyanakkor az, hogy a barbár Németországban feltámasztotta Goethe prózájának lejtését és ragyogását, de egyetemességét is, ugyancsak a barbárság és tulajdon írói múltja ellen. Azokban az években a humánus és a művészet vigasza lehettek mind a ketten, bármily alapvetően is különböztek egymástól.

A hitlerizmus és a háború ellen nemcsak és nem elsősorban osztályküzdelem, de össznépi, szövetségi patrióta nemzeti harc is folyt. A szellemnek szerepe volt ebben. Úgylehet hivalkodó a kijelentés, de a maga szerény érték-szintjén a Sors és jelkép is ezt vetíti fel a múltból, a szellem szkepszisét és reménységét a rémületes valóság mögül. A Jünger-jelképpel a németsegről szóló víziót is differenciáltan és hitem szerint elfogultságával is igazságosan fogalmaztam meg harminc évvel ezelőtt.

Mert ha megakadunk a Sors és jelképnek az igazsághoz és a történelem tényeihez hű németiség-vízióján, mihez kezdünk Thomas Mann-nal és Bertolt Brechtel, a vergődő német lelkiismeret egész 1945 utáni önvizsgálati irodalmával, a jelen korszak német prózájával, költészetével és gondolati irodalmával? Böll-lel, Grass-sal, Hochhuttal, Enzensbergerrel, Lenzcel, de magával Jüngerrel is, az új német gondolati irodalomról nem is szólva. Mihez az utolsó negyed évszázad legjobb filmjeivel? De mihez az Európa elrablásával, Fábry Zoltán életművének legjelentősebb könyvével? Hivalkodás nélkül, a szemérmes félrevertve merem leírni, hogy ha a szépirodalmi fogantatású Sors és jelkép németiség-víziójának igazolását valamilyen felfedezni vélem, úgy az Európa elrablása az.

Könyvem egykori szenvedélyét a fasiszta és háborús németiség ellen az akkori bujdokoló vagy hontalan jobbik németisége igazolja, de a negyed évszázados új romániai német irodalom kritikailag visszatekintő teljesítményei is. Azt a riportfotót is, melyet – ha szemlélője nem volt épp cinikus vagy közömbös – megrendülten láthattunk nem is oly rég a világsajtóban. Rajta Willy Brandt a varsói

gettó emlékműve előtt bocsánatkérően térdre ereszkedik. A német nemzet nevében esdekel, nem a felejtésért, nem a letagadás pártfogolásáért, hanem az erkölcsi megigazulás jegyében: bocsánatért. A harc a Müncheneri Egyezmény törvényen kívül helyezéséért még folyik.

Keressük csak tovább ma is mind a jelképeket, amelyek Európában összeköthetik mindazokat, akik nem akarják, hogy a kontinens történelmének letragikusabb fejezete megismétlődjék. Egy egész biztató jelképrendszert vehetünk szemügyre, s jó, ha ez összefüggések között önmagunkat is szemügyre vesszük. Nem az elhallgatás, nem a letagadás a huszadik század végének az erkölcsi útja, hanem a bevallás és kimondás.

Végezetül pedig akkor lenne igazságtalan a háború alatti németiség-vízióm, hogyha nacionalizmus fütötte volna és nem a humánus patriotizmusa, hogyha a magyar és román nacionalizmushoz és fasizmushoz nem úgy viszonyultam volna, mint ahogyan a könyvből kiderül. A Sors és jelkép írójának akarata szerint – képességei határain belül – a nemzeti és néptestvériségi nemzetiség-erkölcs, a kisebbségi humánus könyve.

Elmondták német nemzetiségűek, hivatalos fórumon, hogy a háború utáni retorziók általánosításai nem csekély sérelmeket ejtettek tudatukon. De az is tudnivaló, hogy a humánus és demokratizmus újra érvényesülő antidogmatikus tendenciái gyógyírt hoztak ennek a nemzetiségnek is, amely viszont elhatárolta magát attól az időtől, amelyben a nagy német pusztítás és önpusztítás manipulációja nem keveseket a maga téves-tudatú eszközévé tett, akárcsak egyébként nem németeket is, itt és szerte Európában. A nemzetiségi önmegvalósítás szocialista lehetőségei új minőségű otthon-fogalmat érleltek. A néptestvériségi szocialista integrálódás élő tudatfolyamatát.

Kérem német barátaimat, olvassák ezt a könyvet úgy, akként, ahogy annak idején a történelmi rémületben megszületett, végső soron a német megmenekülés, a német – és mindnyájunk – reményének könyveként is. Íróilag

tisztességtelen lett volna a mára elért változásokat visszafelé belevetítenem. A könyv igaza ilyen hamisítást el sem bírt volna, erkölcsileg az író sem vállalhatta volna. Jóakaratom és bizalmam a történelem humanista önkigazítása iránt mégiscsak megnyilvánult könyvemben. Javítás közben, ott, ahol ez a művelet nem ütközött össze az egykori történelem valóságával, enyhítettem az egyébként nem alaptalanul indulatos szövegen. Nem taktikából, őszintén. És a magam akaratából, nem követelésre.

Az én Berlinben töltött egyetemi időm mindvégig megvédett attól, hogy általánosítsak a németiséget illetően: alapvető német élményem a forradalmi németiség volt. Olyan német nevelt engem dialektikára, tehát antifaszizmusra is, mint Ludwig Renn, a Háború és a Háború után írója, s még hány nem ily nagy nevű barátom. Egy szenvedélyes diákszerelem is. Az a német leány lágerben vagy börtönben pusztult el, jóval a háború kitörése előtt. Az efféléket öregségére sem felejtí az ember, nyomuk marad a lélekben. Az a leány, akit szerettem, német volt és németek ölték meg. Benne a jó németiséget szerettem, és gyilkosaiban a német fasizmust gyűlöltem, s gyűlölöm visszatekintőleg máig is. Nem lehet megbocsátani az anti-humánumnak! Amelynek különben sincs nemzetisége, még akkor sem, hogyha a nacionalizmus mitikus tógáját ölti magára. Nem lehet megbocsátani. Megbocsátani, elfeledni: erkölcstelen. A humánus megtagadásával egyenlő. Ép elmével ki is kérhetne tőlem efféléket?

Ennyire, legalább ennyire megtanított a második világháború szörnyűsége. A tények mögötti jelentés legalább annyira, mint a tények.

II. EGY LELKIÁLLAPOT NAPLÓJA

1

Ez a könyv egy irodalomtörténeti mozzanatot is rögzít. Azt, amikor a Nyugat utáni első nagy nemzedék átveszi az örökséget, amelyet a Nyugat irodalomtörténeti korszakának nevezhetünk. Az új korszakot József Attilával, Ilyés Gyulával és a körülöttük világosan látható csillagrendszer szerint kell meghatározni. A Nyugatot felváltó Magyar Csillag oldalain jelent meg ez az új szintézis.

A román irodalomban annak a képletnek a Bogza-, Jelebeanu-, Beniuc-vonulat felel meg; Kassák lebontó és összekötő szerepének Fundoianu és Voronca. Akik később, ha franciául is írtak és váltak európai nagyságrendű költökké – franciául is románok. Ez az egyezés persze csak a szellemé, amely közös európaiságot és keletiséget is jelez. De nyugatosságot is. Egy szintézist.

2

A megidézett történelmi mozzanatok a mai olvasó számára meglehet hogy banálisak. Az ötvenes évek propagandahengere sztereotipizáltakká lapította, megfosztotta őket attól az élményszerű frisseségtől, amellyel 1944–45 után – valójában a korábbi felfedezéseket az újjáalakuló társadalomra kiterjesztve – egy másik történelmet fedeztünk fel, az elhallgatottat és meghamisítottat. Amikor a forradalom első rohamában azok a művelődési demokratizmus felfedezéseivé váltak, mind a plebejus, mind az értelmiségi olvasó a tulajdonképpen, a megszakadt múlt-

jára döbönt. Mindent előlről kellett kezdeni. Az előkészítést a marxisták és a „népiek” végezték el még a harmincas években. A másik történelmet „szegezték szembe” valóban az uralkodó osztályok tudata szerint megfogalmazott történelemszemlélettel. Azt hiszem, rám olvassák majd, hogy a Sors és jelkép történelmi példái naivok. Amikor hozzájuk folyamodtam értelemért és ihletért: forradalmiak voltak és újak, többek és violencebbek, mint az, amit ma nonkonformizmusnak neveznek. A mi újrafelfedezéseink már a nonkonformizmusunk konzekvenciái voltak. Az „egy lépéssel tovább”, a cselekvés.

3

Csodával határosan megmaradt a megírás idejebeli jegyzetek egy része. Megfejtésük nem kevés erőfeszítésbe került. Ezek serkentettek például a Nagy István-portré kikerekítésére. A „kényesebb” részleteket annak idején tudatos homályossággal, kétértelműséggel fogalmaztam meg. A mai fülnek patetikusan szólna, ha azt írnám: a „veszélyes” részeket. De épp ezért ezeket is nyitottabban, illetve ma érthetőbben fogalmaztam a javításban. Harminc esztendő tényleg más tudatot teremtett. Arról nem is szólva, hogy mi mindent törölt a köz-émlékezetből.

4

Feltehető a kérdés: miért nem szerepel a Sors és jelkép oldalain Gaál Gábor úgy, ahogy tőlem talán elvárnák. A magyarázat ismét egyszerű és gyakorlati. Könyvünk írása idején – bizonytalan csatornákon át érkezett hozzánkig a hír – Gaál katona volt. Ez nyilvánvalóan még kényesebbé tette helyzetét. Mindent elkerültem, ami őt veszélyeztethetné. A személyével kapcsolatos konspirációs elővigyázatosság együttes munkálkodásunk idején úgyszólván reflexemmé vált. A háború alatt alig leveleztünk, Gaál mindössze néhány levelezőlapon küldött életjelt. A leg-

kiadósabban akkor értesültünk egymásról, amikor Groza Péter egyszer vagy kétszer Kolozsvárra utazva, szóbeli üzenetet vitt és hozott. Hogyha a Sors és jelképben bővebben írok Gaálról és a kézirat „lebukik”, a Gestapo csatornáin vagy a budapesti és a bukaresti politikai rendőrség közvetlen érintkezései útján az, amit róla írok, végzetes következményekkel járhatott volna. A róla szóló, nem terjengős rész csak a könyv szellemén belüli tágítása az első részben róla elejtett megjegyzésnek.

5

Ugyancsak az egykori jegyzetekből kerekedett ki az utolsó fejezet eleje. Benne a hitleri parancsuralom benső mechanizmusát kíséreltem meg felvázolni. Azt az emberileg negatív társadalmi és személyes állapotot, amelyben a demokratizmus sarkított ellentétessége a totális személyi diktatúra olyan fokát éri el, amikor a paroxizmus már nem fokozható, de mert a valóság mozgás, nem állhat meg, az átcsapás valami másba elkerülhetetlen. Ez az átcsapás a német generálisok merényletig menő összeesküvésében jelentkezett: a bomlásban. A háború siettetete ennek a bomlásnak a bekövetkezését.

6

A könyv három utolsó fejezetét – már azért is, mert terjedelmileg mindegyik az előzők kétszeresét tette ki – két-két fejezetre bontottam. Így „funkcionálisabb” is a szerkezet, és tetszik nekem a régiesen hangzó tucat, azaz 12. Tizenkét fejezet. Ez jól is hangzik. A címbe kívánczok.

Amit a szöveghez hozzáadtam: inkább a gesztusok kikekerekítése. A könyvben az író egy regényhős szerepébe bújik, akivel annyiban azonos, hogy a szerep fikciórészét, tehát az alakítást ő játssza el – és ez a második „tehát” –, tehát épp azt, ami által megszűnik önmagával azonosnak maradni. Nem a személyiség kettéválása ez? Ezt éljük – álmodjuk – újra, amikor a javítás folya-

mata alatt visszahelyezkedünk abba a szerepbe, mint a színész a már régen eljátszott kedvenc szerepébe, amelynek az újraalakítása ugyanaz ugyan, azonos a szöveg is, de megjelenítése annyival vált érettebbé – ugyanazként mássá –, hogy az alakításhoz hozzákerekedett mindaz, amit az első előadás és az új előadás között a művészen az idő változtatott és felépített – közben hány szerepet nem játszott el! –, a darab azonos, a játék más, teltebb, kerekesebb, pergőbb, mélyebb, a színek és a hangsúlyok árnyaltabbak, mintha az eredeti intenció csak most, az előadás harminc év utáni újrafelvételében valósult volna meg. Persze, e nélkül az önbecsapás, e nélkül az illúzió nélkül nem lehetne színre lépni. A Comédie Française-ben mindvégig „ugyanúgy” játszottak el egy-egy szerepet, sőt egész előadást. Sztanyiszlavszkijéknál, bár az előadás ugyanaz maradt, évtizedek alatt a már eredetileg tökéletes szerepalakítás állandóan tökéletesedett. A régi és a javított új: azonos és mégis különböző. Az előadás szellemének – ez a stílus – tökéletesítése egyben a „benső” szerepe, a szöveg mögötti gondolat tökéletesítése is. Illetve: a gesztus – a fikció külső formája – továbbérlelése nem egyéb, mint a gondolat továbbvitele – végig. Nos, ebben nem vagyok bizonyos. A végéig jutottam-e vajon? Azt hiszem, az alakítás ilyen módja bármikor újra felvehető, tehát befejezhetetlen.

7

Egy nyugtalanító kérdéshez térek vissza. A jelképek a könyv megírásának idejére utaló jelentéseket tartalmaznak, a történelem emlékezetéből kerültek át a Sors és jelkép oldalaira, a csapongó képzettársítások közé, maguk is a képzettársítások tág birodalmából – a kor ellen, amelyben élünk. Ezek a szimbólumok konkrét történelmi ismeretanyagként ma már jórészt naivaknak tűnhetnek, s mit tagadjuk, talán kopottaknak is. Ezért nem magukat

a szimbólumokat nyújtó történelmi mozzanatok a hibásak, sem a szemlélet, amelyben íróilag felbukkantak, hanem egy korszak, amelyben a továbbgondolás helyett a történelem a pragmatikus szimplifikálás tárgyává vált, tehát kompromittálódott, és mert a dialektikát megszüntette, elidegenítően hatott a mindig személyes gondolkodásra. Annál vehemensebben támadt fel a IX. Pártkongresszus után az eredeti gondolkodásra való éhség és szomjúság. Mégsem és épp itt nem változtathatók könyvemen. Hiszen a ma esetleg naivnak tűnő szimbólumok megfogalmazásukkor épp hogy egy pragmatikusan szimplifikáló doktrínérség – a nemzetiszocializmus, a fasiszta nacionalizmus dogmatizmusa – ellen dialektikus mozzanatként jelentek meg a könyvemben.

8

Az utószóban a nemzetiségi, illetve a korábbi nemzeti kisebbségi kérdéssel külön nem foglalkozom. Többet nem mondhatnék, mint amennyit – irodalomként is – a könyv mond el, tulajdonképpen önmagáról. A könyv maga – kisebbségi kérdés. Nemcsak nemzeti vonatkozásban, a gondolat és az erkölcs, de a maga idején a művészi felfogás tekintetében is, realizmusként. Kisebbségi volta teljes volt. Tehát nem is lehetett más, mint teljesen üldözendő. Ez legfőbb erénye. Amely akkor konzekvens, ha nem várja el, hogy ezt elismerjék. Ezek szerint az író volt következetlen, amikor könyve újra megjelenéséért kitartóan küzdött.

9

Az uralkodó osztályok hatalmának a hitlerizmus katonai vereségét követő krízise abban is kifejezésre jutott, hogy összeomlott az a történelem- és nemzetkonceptió is, amelynek konzekvenciája volt a fasiszta és a háború. A

marxista és radikális „népi” szemléletnek „más” történelemtudatként már csak azért is előre kellett törnie, mert egy vákuum követelte, hogy az a „más” kitöltse. Ez volt a háború alatti vagy-vagy-szituáció átfordulása a másik alternatívába. Ezért hatott az újdonság hódító erejével – naiv vagy éppen propagandisztikus szinten is – a másik történelem felfedése és felfedezése. Az utat az előző hatalomból evidensen kiszorított marxisták és a „népi” mozgalom készítette elő, jórészt a korábbi polgári radikális történészek nonkonformista tendenciáit folytatva és továbbgondolva. A Sors és jelkép megírása idején még a más történelemszemlélet előkészítése, de megjelenésekor már az új történelem-tudat alakítását jelenthette.

10

Hogy mennyire ismeretlen volt a történelem másik, plebejus-forradalmi oldala, erre személyes példát említek. Fábry Zoltán, aki pedig alapvetően történetien építette fel az ő sajátos antifasiszta nemzetiségerkölcsei gondolatvilágát, a Hidak és árkok című könyvében ezt írja: „Hogyan sáfárgodott a szlovákiai magyarság új államkerete egyik döntő színezésű élményével? A felelet szégyenítően siralmas. A huszitizmusra akkor kezdtünk jobban felfigyelni, amikor egy erdélyi író, Méliusz József, felolvasó körútján megismertetett bennünket a huszitizmus fontos erdélyi adalékával: az 1437-es parasztlázadással.” Társelőadóm azon a kassai előadáson, amelyen Fábryval találkoztam, barátunk, Antonin Straka volt. Fábry ezt írja: „A huszitizmus sose volt csak cseh belügy. Világot mozgató esemény volt...” De az erdélyi felvilágosodás, az 1848–49-es eszmék és harcok csak magyar vagy csak román belügy lett volna? Ezzel a kérdéssel a Sors és jelkép nem foglalkozik kellőleg... De még egy példa – Az illúziók kávéházában említem –: Varga Katalinról én, Bukarestben katonáskodva, N. D. Coceától hallottam először. Ő

adta kezembe Aradi Viktor Varga Katalinról szóló könyvét, román fordításban... Vagy: Illyés Gyula Petőfije. A szellemi robbanás erejével hatott egész szellemi nemzedékemre, egymaga felért egy mélyre ható és széles mozgalmi tömegakcióval... Vagy: Kós Károly Budai Nagy Antalának a hatása a másik történelemszemlélet társadalmi alakulására. Mozgósítóbban hatott, mint a szemléleti szint, amelyen a szerző a drámát megfogalmazta. Kós aligha szánta a népfrontgondolat fegyverévé, de azzá lett...

11

Szabó Ervinnek – hogy csak őt említsük – az első világháború előtt megjelent kétkötetes Marx–Engels-válogatásában kis bevezető tanulmányai töményen utaltak a felfedeznivalókra: az erdélyi huszita felkelés, Dózsa, 1848–1849. A marxisták és a „népiek” jórészt Szabó Ervintől indítatva készítették elő a felszabadulás után bekövetkezett plebejus-demokratikus fordulatot. A nemzeti kérdés osztálykérdésként való felismerését legalábbis nemzedékem baloldala tőle kapta. Nálunk, a romániai nemzetiségi kisebbség plebejus vonulatán, az előkészítés gyakorlatilag a Magyar Dolgozók Szövetségének – MADOSZ – mozgalmi szellemét itatta át. Nemzeti-forradalmi szervezetünk ilyképp egészítette ki népi-nemzeti radikális tartalommal az osztályharc tényeire támaszkodó proletárforradalmi tendenciát és agitációt. A Korunk is a kettő intellektuális szintézisét teremtette meg, így lehetett magyar, romániai és internacionalista, s érkezhettek el a népfront idején fejlődése minőségi csúcsára az antifasizmus szintetizálásában. Ez – a másik történelem érzékelése – a Sors és jelkép valóság-kanavásza. Szabó Ervint Gaál Gábor adta először kezembe. – S bizonyára másoknak is. – De a fiatal Marx írásait is ő olvastatta el velem, holott én előbb jutottam hozzá. A Kröner zsebkönyvtárban megjelent kétkötetes *Frühschriften* visszamenőleg értette meg velem

a Berlinben szerzett német élményemet. Szabó Ervin nemzeti vonatkozású dolgozatai és Marx korai írásai segítettek hozzá, hogy kellőképp megértsem a népfrontgondolatot. A marxizmus történetileg megalapozott társadalmi gondolatisága nem válhat realitássá a nemzeti valóságon kívül. A nemzeti valóság gondolatként legalábbis aggasztó mítosz marad, társadalmi történetiség a marxizmus történeti dialektikája nélkül. Marx aforizmája – Hegelt fejről a talpára állítani – voltaképpen ezt jelentette; olvasuk csak el a hegeli államfilozófia konkrét német nemzeti kritikáját!

12

A Sors és jelkép történelmi motívumai tehát ebből a tudatkörből áramlottak, rétegződtek a szépíróilag funkcionáló képzettársítások közé, szövődtek szervesen az utazás körképébe. Úgy, ahogy a freskókat festik: a *pictor* mind újabb s újabb, egymáson áttetsző festékrétegeket rak egymásra a meszes alapon – az egymáson való áttetszésük a tulajdonképpeni falfestmény. A mindennapok naiv történelemlátása így szülte a jelképeket, egy bizonyos lebegésben, amely a fogalmazási mód sajátja. Naiv – mert nem a tudományos megismerés, hanem a köznap élet evidenciáinak bizonyítására irányuló – szimbólumok születtek, ilyképp az élet igazságának költői megfejtésére szolgálók. Miközben a könyv maga is egyetlen szimbólum: a lélekben – a marxi személyiségben – megélt konkrét történelemé, s ott, ahol a múlt jelent megfejtő, illetve a jövő lehetőségére utaló megidézésre sor kerül, mai érzésünk – az eltávolodásból adódóan: rálátásunk – szerint épp azért is beszélhetünk naiv jelképekről, mert azok tartalmasságát – ha ez valóban így van – a fiatal író, intellektualizmusa ellenére, a naiv keleti freskófestők módján szerkesztette, színezte, egyszerűen: ábrázolta. Azért, mert úgy vélte: ez az igazság adekvát képe. És persze nem az olasz reneszánsz freskójáról és techni-

kájáról van szó, hanem olyanról, mint az „őrült” Rubljové... De hagyjuk abba, mindez túl személyes spekuláció...

13

A visszavetített spekuláción túl: Marx fiatalkori írásai-
ban a hegeli államfilozófiát szétszedve és újra – más-
képp – összerakva, „a hercegi hatalomról és az állami
szuverenitásról” szóló dialektikus vizsgálatainak összefog-
lalásában ezt írja: „Nem arról van szó, hogy az empirikus
léte a maga igazságához juttassuk, hanem arról, hogy
az igazságot juttassuk empirikus létre.” Más szóval, hogy
az igazságot megvalósítsuk. Ezt Marx úgy is mondta, hogy
a gondolat megvalósulásra tör. Ha a Sors és jelkép nem
a második, hanem az első út feje tetején álló dialektiká-
ját képviselte volna, akkor a szerző mindenféle antihitle-
rista és antifasiszta szándéka ellenére is a fasiszta erő-
szakhatalom pragmatikus és dogmatikus módszerét hasz-
nálja, esetleg maga is fasisztává lesz, még ha szocialis-
tának véli is magát.

14

Még egy szót a nemzeti kérdés szemléléséről e könyv-
ben. Még ha ez „össznemzeti”, illetve „össznépi” megfo-
galmazást is nyert – sőt éppenséggel ezért –, a nem-
zeti kérdést a fiatal író osztálykérdésként fogta fel, amit
csak azok a mindenféle balos tartózkodásúak nem fedez-
hettek fel az irodalmi szöveg mögött, akik a Népfront-
konceptiót pusztán taktikai momentumnak tekintették, te-
hát csak szavakban szövegetek a demokrácia és a szel-
lem szabadságának a védelmére, bizalom nélkül az össze-
tartó történelmi és politikai lényeg iránt, amelyre a Népf-
front épült. A könyv magatartását a nemzeti kérdésben
persze az olyan nemzetszemléletnek is el kell utasítania,
amely a nemzeti kategóriájának irracionális értelmet ad.

Balosság, dogmatizmus és nacionalizmus a közös elzárkózó elutasításban jutnak egy platformra. A háborúellenes akcióra irányuló patrióta szövetségnek az őszinteség volt erkölcsi feltétele. Nem az eltérések játszották a főszerepet, hanem a szellemi ellentétek ellenére a közös akarat: véget vetni fasizmusnak, háborúnak és ezzel a nemzeti kiszolgáltatottságnak és nemzetiségi elnyomásnak. A nemzeti kisebbségi kérdés megértésének feltétele: a nemzet kérdésének a dialektikus igazság és nem a taktika kérdéséként való felfogása.

15

A könyv művelődéseszménye. A fiatal író egy népi-intellektuális demokratikus művelődésben – annak lehetőségében – hitt. Belefért mind az igazságot hordozó nemesebb nemzeti hagyomány, mind az íróilag megélt polgári, népi és osztályforradalmi hagyomány megvalósulásra törő történelmi igazsága. Nem kevésbé az abszurdumokat tagadó avantgarde lázadása és a dunai népek, közelebbről a román nép irodalmának s a magyaréval történelmileg rokon vonásainak, párhuzamainak igazságélménye. Akárcsak az európai irodalom eszázadi jelene. Volt idő, hogy épp ezért az író – a dogmatikus manipulációtól összezavartan és sarokba szorítottan – „önkritikailag” maga is úgy érezte, nem „szocialista könyv” ez. Nemcsak azért, mert nem szól a tömegekhez, de mert intellektuális és túllontúl szubjektíven „irodalmi”. Holott épp az antifasizmus összefoglaló és összefogó szemlélete tette, hogy az első kiadás kétezer példánya a szerzőt meglepő gyorsasággal fogyott el. Pedig e „háborús könyv” nem bővelkedett epikai kalandokban. Alighanem a nemzeti sorsról szóló töprengés vonzotta közvetlenül a háború után – 1946-ban – a romániai magyar olvasót: a maga sorsának megfogalmazását illetően. A Sors és jelkép e tekintetben tett szolgálatot. S talán azért is volt oly kelendő a könyv,

mert egy, a háború idején elszigetelt, ismeretlen nemzeti-ségrésről – a szórvány-magyarságról –, annak világáról szólt a felfedezés frissességével. Akárcsak Szemlér Ferenc nagy sikerű regénye, melyet a háború alatt írt: az Arkangyalok bukása. Jellemző, hogy nem is irodalomtörténész, hanem történész fedezte fel az utóbbi esztendőben a Sors és jelképet, Csatáry Dániel, az 1969-ben megjelent Forgószeiben.

16

Átolvastam a Sors és jelképről annak idején megjelent kritikákat. Az ismertetésen túlmenő kedvező részleteket ma is ugyanazzal az érzéssel olvastam el, mint megjelenésükkor s mint általában mostanában is azt, ami kedvezőbb: ez nem igaz, itt valami félreértés forog fenn, ennek más oka van. Gyanakszom. Igen, ma is így olvastam az elsárgult lapkivágásokat. Hiszen oly sokáig, oly sokan bizonygatták és bizonyították tapintatosan vagy durván: nem tudok írni, nem vagyok „író”. Ez a trauma már nem múlik el. Amivel persze korántsem mondom azt, hogy a negatív ítéletek, a visszautasítások vagy a rosszindulat fogalmazóinak igazuk van. Holott ez lenne a következettség. Még közömbösen sem hagyott az efféle. Holott én épp a kritikára, az egyet nem értés kimondására szólítok fel. Izgat az igazság. De milyen is az író? Csupa következetlenség. Illetve, ő is csak ember, mint a nem-író... Ha meg valahol tévedésen fognak rajta – ki akar tévedni? –, vagy éppenséggel rosszindulatúak irányomban, az első ráeszmélés sokkjának az emlékétől – rendszerint váratlanul, mintegy nyilallásszerűen villan belém – émelygés fog el. Akárcsak azoknak a balfogásaimnak az emlékétől, amikről csak én tudok. A Sors és jelkép javítása közben értek ilyen sokkszerű rádöbbenések. Akárcsak némely kritikák olvasása közben. Közlöm azokat is. Hiúságból? Hogy magam helyezzem el „élő irodalomtörténe-

tünkben”? Én is nyavalyás szobrocskámot faragom a vidéki „dilettante” erőszakosságával?... – Nem jelentkezik az émelygés, tehát: nem. – Ám alighanem mégiscsak bebizonyítani akarok valamit – amiben bizonytalan vagyok –, azt, hogy ha már „bebizonyítottam az utóbbi esztendőkből”, hogy „író” vagyok, talán az voltam régebben is. Bebizonyítani, hogy nem egy tehetségtelenül rossz könyvet javítottam most elfogadhatóbbá. Miért fontos ez nekem? Az irodalom piaca miatt, amely a hiúság és az érdek zsbivására, vásártere céllövő bódékkal, panoptikummal, cirkusszal és szerencsejátékokkal? Nem. Hanem azért, mert akárcsak abban, amit régebben is írtam – jól, rosszul, de az igazságot kerestem. Ahogyan most a marxista Althussernél olvastam: az emberben a történelem önmagát gondolja. Az író is ember. Se nem több, se nem kevesebb.

17

Az első kiadás „fülszövegén” azt írtam: Montaigne és Kazinczy... A könyv több kritikusa, ki becsmérlőn, ki megállapítólag azt írja: a könyvnek máshoz, Máraihoz van köze. Ez a megfigyelés azért fontos, mert Márai írásművészete, észjárása számomra valóban nem volt közömbös. A Korunknak épp a Bécsi Döntéskor megjelent utolsó számában, a Disputa rovatban, balról rám húzták a vizeslepedőt, Márai könyveiről a Korunkban írott cikkeimért. Ez a Korunk tizenhat évfolyamának az utolsó cikke (Ádám Elek: Még egyszer Márai). Ha jól emlékszem, az Utunk első számában, öt év múlva válaszoltam azzal, hogy a Naplóról írtam. Mégsem hiszem el, hogy ő hatott volna rám, persze, még ha hatott volna is, nem lenne azon mit szégyellenem. – Lám, ma ezt is leírhatjuk! – A Város a ködben függelékében kertelés nélkül vallok. Proust és a „népiek” hatottak. Máraira – ez alighanem bizonyos – szintén Proust hatott, vagy legalábbis önmagára – stí-

lusára – lelni segítette. Ezért is írhatta meg tündéri könyvét Krúdyról, akiről csak mostanában derítették ki, hogy „pre-proustianus” volt. Ezt Márai már akkor tudta. De féltékenyként nem fecsegte ki. Pedig azt mondták, írták róla, hogy nem is ír, csak fecseg. Persze fecsegett is, nemcsak írt. Mindez nem akadályozta, hogy a háború éveiben ott szerepeljen a Magyar Csillag lapjain a népiesekkel és Nagy Istvánnál.

18

Másodszorra is újraolvasom a kolozsvári Erdély című egykori napilapban a bárdolatlan utalást Máraira. – Ez a kritika, lám, megelőzte; az „ötvenes évek” bárdolatlanságait, pedig az Erdély megközelítőleg sem volt „kommunista” lap, sőt, és íme: nem émelygek. Úgy tűnik, az írás valóban gyógyít. – Az utalás Máraira azt a célt szolgálta, hogy kimutattassék: a „marxista” író osztályellenes kapcsolatokat ápol a „nagypolgári” Máraival. Mésalliance alulról fölfelé. Ugyancsak épp most, Csatáry Dániel Forgószélben című munkáját újra átlapozva, egy idézetre táltam. Márai írta Naplójában (a romániai augusztus 23-át követő magyarországi zűrzavarban):

„A vezető réteg: katonatisztek, közhivatalnokok, dzsentrik és arisztokraták meghosszabbítják néhány héttel életüket... A jelszó »Mindent Erdélyért« és »Haljunk meg becsülettel!« A valóságban az történik majd, hogy mi többiek szépen meghalunk, s ők lázasan csomagolnak, elmenekülnek Ausztria, ha lehet Svájc felé. Erdély sorsa fájdalmas. Arad már a »miénk«, tegnap elfoglalták csapataink, de Budapest sorsa kétséges. Ez az arány. Nem, itt egy osztály prolongál; gyávaságból, érdekből, romlottságból. A »szövetségi hűség«-ről azonnal hallgatnának, ha nem az oroszsal, csak az angollal kellene egyezkedni. Másik suttogva terjesztett hír, hogy tartunk ki keleten, »amíg

az angolok megérkeznek a Duna-medencébe«. Ez is csak jelszó, osztály-vágyalom, semmi több. És még egy: a finnek, a bolgárok, a románok soha nem rokonszenveztek őszintén a németekkel: a magyar bugris és úri osztály egy rétege igenis, szívből rokonszenvezett. S ugyanazokat a gaztetteket követték el, mint a németek. Ezért a »Haljunk meg együtt!«-karének. Aminek valóságos értelme: ...néhányan a németek palástja alatt rövid időre talán megmenekülnek.”

Úgy tűnik, hogy mégiscsak volt közöm Máraihoz, a „nagypolgárhoz” és a „fecsegőhöz”. Az itt maradt „bugrisoknak”, tehát az uralkodó osztály volt szolgáinak, parlamenti nacionalistáknak, az „édes Erdély, itt vagyunk” hejehuja-magyarjainak, amikor fordult a kocka, mi más is lehetett ez a nem marxista magyar író, mint „nagypolgár”, azaz osztályellenség. Hányszor le nem írtuk e lapokon: olyan idők voltak azok... No meg Márai is lapozgatta Montaigne-t. Aki komoly vigaszom volt a háború idején, és mit tagadjam: igyekeztem tőle tanulni. Fájjalom, hogy eredménytelenül; túl nagy volt a mester és kicsiny a tanítvány. Ez nem az álszerénység provokációja. Csupán: Európában gondolkodom. Bűn ez? Veres Péter írja a *Kozmopolitizmus* című cikkében: „...hiszen Chaucert meg Fieldinget, Thackeray-t, Dickenst olvasva az embernek csak az az érzése támad, hogy ilyet kell nekünk is magunkról írni, és nem az, hogy legyünk angolokká, csak azért, hogy ezek az írók a mieink lehessenek.” Valóban. De miért tűzoltókért telefonálni, hogyha e huszadik század előtti neveket Prousttal, Joyce-szal vagy Kafkával helyettesítjük be? Megírtam most már vagy fél esztendeje egyik elfekvő tanulmányomban, hogy egy kitűnő hazai regényünk írója azért került a kozmopolitizmust suttogó propaganda máglyájára, mert a késői Thomas Mann az epikai eszménye. Thomas Mann mint a kozmopolitizmus forrása? Új népieseinktől még annyit sem kívánhat irodalmunk, amennyit a „népi” Veres Péter belátott?

19

A zseniális Caragialénak van egy óriási mondása: „*E sublim, dar nu există.*” Magyar értelme: „Fenséges, de nem igaz.” Csak ilyen fenséges irodalmat nem akartunk produkálni. Azaz: nem fenségeset, mert hazugot nem. Hanem emberien esendőt, tehát igazat. Ez az írónak mindig sokba kerül. Igaz, a fenséges mindig hasznot hozóbb. Az író állandóan a választással szembesül. Ez az elkötelezettség erkölcsi kérdése.

20

Megint Márai emlegetéséről... Az egykori kritika említhette volna a tüneményes Laurence Sterne Érzelmes utazását is mint könyvem modelljét. Vagy Hugo Rajnai utazását. Tán Ruskin Hat flórenci délelőttjét. Mind hamis párhuzam lenne. Cs. Szabó megemlítése találóbb. De senkinek eszébe se jutott Fejtő Ferencnek a harmincas évek második felében megjelent ugyancsak Érzelmes utazás című könyve horvátországi szellemi barangolását említeni. Emlékszem: amikor elolvastam, arra gondoltam: ilyet kellene írni.

21

Montaigne... Az eyquemi öregúr annyi utazás, kaland, vállalkozás, olvasmány után toronybeli „*librairie*”-je, könyvtára, olvasmányélményei szintjéről az önmaga gondolataiba, befelé fordulva „kísérletezett” a világ – a világ és tulajdon énje viszonyának – megfejtésével. Én az ő tüneményes eredményű példáján felbátorodva mérészeltem magamat – íróként, bármennyire kételkedem is mindig abban, hogy író vagyok – a dolgok középpontjának megtenni. Proustot túl nyúltam: a messzi múltba, Montaigne-ig. Az öregúrtól alighanem észrevétlenül tanultam meg – már amennyire képességeim engedték –, mi-

ként térjek mindig vissza a külső dolgok leírásától személyes létemhez. De azt is, hogy nem arany szabály eleve kidolgozott tervhez ragaszkodni, lehetséges az ezzel ellentétes módszer is. Mondjam-e azt, hogy a spontaneitás? Az öregúr nyitotta ki az ablakot, amelyen át Lautreamont röpült be az irodalom börtöncellájába és nyomában a szürrealisták denevércsapata. Ott lógnak sorban fejjel lefelé az irodalomtörténet odúiban. És persze Proust is. Nagyobb teremre van szüksége, hogy elférjen. A *Lotte in Weimar*-ban a tervszerűen író Thomas Mann is a „tervszerűtlen” Joyce felé tör ki. – Goethe álma! – A realitás zárt valóság szerkezetén belül ez a formálásmód befelé tágítja a világot mint érzéki, érzelmi, gondolati, vizsgálati és kísérleti élményt. Íme egy abszurditás: „befelé tágítja...” Ha a képi logikához ragaszkodunk: „mélyíti”. A „tágítani” és a „mélyíteni” így válik egymás szinonimájává. Ha tehát Montaigne-t emlegettem, ez korántsem volt véletlen vagy tévedés. Persze, belátom, hogy mégiscsak ifjonti hívságos felelőtlen nagyratörés, nagyozolás volt tőlem ilyet leírni; ezt öreg fővel tagadni nem lehet. Bocsássuk meg az akkor fiatal írónak. Ma is megbocsátunk a fiataloknak, s talán azért is, hogy megbocsássanak nekünk. De ezt a sunyi számításunkat, remélem, nem szívlelik meg.

22

Miért ne lehetne a szépirodalomban a művelődési élmény egyenrangú az életélménnyel, amit valóságélménynek is nevezünk? Miért lenne ez dekadencia? A művelődés nem valóság? A művelődés dekadencia? Most olvasom, hogy Babits Mihályt a konzervatív esztétika a Halálfiái megjelenése után azzal vádolta, hogy modernség örvén rombolja a regény-műfajt: a művelődési élmények a regény műfajától idegen elemek. A Halálfiái a modernség és európaiság nagy magyar előfutár-regénye. Babits Jókairól, Mikszáthról en-

nek megfelelő véleményét fejtette ki. Amikor a Halálfiat megjelent, Európában már széltében-hosszában olvasták Proustot; úgy emlékszem, hogy akkor már Gide Hamis pénzverőkje is napvilágot látott. S talán e regényének regénye is, a *Journal des Faux-monnayeurs*.

23

Merész állítás, de fenntartom: a Sors és jelkép regény. Énregény. Illetve: nem-regény regény. Állításom csak akkor lenne veszélyes, ha ezzel elmezavarodott módon azt állítanám, hogy – mondjuk – a Goriót apó, a Vörös és fekete nem regény. A Fekete kolostor például: regény. De ezért ne lenne regény A boldog ember? De ha A boldog ember regény, ne lenne az Joyce Ulyssese? stb...

III. FÜGGELÉK

1

1946 tavaszán, az első kiadás borítólapjának hajtókájára ezt írtam:

„A Sors és jelképben Dél-Erdélyben vezetem végig az olvasót a háború alatt. Megmutatom Temesvárt, a Bán-ságot, Aradot, a Marosmentét, Enyedet, Szebent és Brassót. Háromszázötvenezer magyar élt itt végzetes elszigeteltségben, elnyomatásban, félelmek és rettegések lázában. Ebben a környezetben az író maga is elhagyatott. Felfedező útján az emberek között, a tájban és önmagában, a mélyebb és a közelebbi múltban, ellenállhatatlanul meg kell gyónnia osztálya és az itt élő népek bűneit... – Vallania kell az örök magyar eszmékhez való ragaszkodásról, a közös feladatokról. A bécsi döntés határain innen és túl gyilkos gyűlölködés füstölög; az emberi gondolkodás torz, tévedésekkel terhes, és körül az egész tegnapi Európa bomlik.

Ám a kaland, az élet apró gyönyörei, a könyvek, az irodalom kábulata és az örök szépségek, mindenek ellenére jelen vannak a pusztuló és kísértetektől hemzsegó világban.

Montaigne és Kazinczy, a két nagy utazó a példaképem ezen a tegnapi vándorláson. Azt jelenti ez, hogy e hosszú lélegzetű monológban, bár íróként is alapvetően politizálok, nem adom fel egy percre sem a költői magatartást. Egy világ romjain bolyongó ember őszinteségével, egy új világra készülődve törekszem a valóság és az igazság ki-

mondására sorsunkról, a jelképek megfejtésére, amik sorsunkat ezen a földön kifejezik.”

Megjegyzés: ha nem is írtam kitűnően, de katasztrofálisan, gondolom, mégsem.

*

Costa Carei 1946. augusztus 9-én a bukaresti rádióban Petőfi szelleme és az írói feladat címmel elmondott rádió-előadásából – ez volt az első nyilvános reagálás könyvemre, a román íróé – fordítom a következő részletet, amely a korszak román–magyar irodalmi érintkezésének légkörét, hangulatát is tükrözi. A testvériesülés és a népi és szellemi demokratizmus születésének eufóriájában éltünk.

„Az Állami Magyar Színház [Kolozsvárt, M. J.] zsúfolásig telt színháztermében forró vérű, fellelkesült hallgatóság színe előtt magyarok mellett mi románok is elmondottuk – ismételten – [Petőfi emlékének szóló, M. J.] hódoló vallomásunkat. Falrengető taps fogadta Mihai Cruceanu mester szavait, amelyekkel a Román Írók Társaságának üzenetét tolmácsolta. Nemkülönben felolvasásomban néhány Petőfi-fordításomat.

Csodálatos ünnepségen vettünk részt a kolozsvári, július 31-i napon. Ismét csak bebizonyosodott, hogy egybeülhetnek a románok a magyarokkal, ahogy a magyarok szót érthetnek a románokkal.

Mihai Cruceanu mester társaságában számos kolozsvári magyar íróval találkozhattam. Testvéri szeretettel fogadtak bennünket. Ideadták munkáikat, az az óhajuk, hogy megismerjük őket. Ugyanakkor felkértek, hogy küldjék el a román írók műveiket a Kolozsvári Magyar Írók Társaságának [helyesen: a Romániai Magyar Írók Szövetségének, M. J.], azért, hogy lélekben közelebb jussanak hozzánk. Elvégre valóban csak egymás műveit olvasva, tanulmányozva ismerik majd meg egymást román és magyar írók, csak így lehetnek elismeréssel egymás művei iránt, ismerhetik meg kölcsönösen egymás szellemét, gondolkodásmódját, alkatát és a kérdéseket, amelyek őket fog-

lalkoztatják. Csakis így tájékozódhatunk egymás felől lényegünket illetően, tehetünk eleget a feladatnak mindannyian, akiknek dolga, hogy a szellem »aranyhídján« közlekedve tető alá hozzuk, biztosítsuk és tartóssá tegyük a jótevő, szent békét.

A Kolozsvárt ajándékkul kapott könyvek között íme egy kitűnő íróé, Méliusz Józsefé. A címe: Sors és jelkép. Ez az író a bécsi döntés után Romániában élt. Temesvárt. Könyve egyfajta felfedező utazásáról szól Dél-Erdélyen át, az alig tegnapi tartó háború megpróbáltatott és megszorított tájain... tájak, emberek, könyvek és a történelem hagyományai szólalnak meg oldalain.

Méliusz barátunk írása szép és őszinte. Nemcsak díjjal kell azonnal kitüntetnünk, de mihamarabb románra is átültetni, ez feladatunk. Azért, hogy az olvasó megismerje ez utazói kísérlet szükségszerű következtetéseit s az író megfigyeléseit.

A következő alkalomig, amikor is majd behatóbban foglalkozom ezzel a jelentős könyvvel, mindössze a következőket idézem:

»Ha elgondolom, nagy feladat vár ezekre az erdélyi emberekre [a szövegösszefüggésben román írókról van szó, M. J.], ha jóvá akarják tenni két évtized népellenes bűneit; nem csekélyebb feladat vár ránk is, akik bizonyára nem vagyunk büntelenek abban, hogy csak a románok mellett éltünk és nem velük együtt.

Kolozsvárt mi külön asztalnál gyülekeztünk, hogy napról napra számot vessünk népünk sorsával. És külön asztalnál gyülekeztek ők is – jegyzi fel Méliusz, és emígy folytatja: – Talán a Bécsi Döntés rázott fel először mindannyiunkat: végzetesen tévedtünk, elmulasztottunk valamit, ami mindenek előtt való kötelességünk lett volna...«

Nagy igazságot fogalmaz meg Méliusz, nincs ezen miért elcsodálkozunk. Mindannyian tévedők voltunk, hibáztunk, bűnben marasztaltattunk el. Méliusz szinte hiábavalóan beszélt magyaroknak román írókról, amint ő maga mond-

ja, a fafejűeknek, akik határozatlanul megrándították vállukat: kik ezek, vajon hihetünk-e nekik?

Ezzel kiköveteli, hogy a magunk rendjén mi is bevalljuk, én és még néhányan hozzám hasonlók: hiábavalóan beszélünk csökönyös román testvéreinknek a magyar írókról, szavainknak alig támad visszhangja.

És mégis!

Miért nem találkozunk a közös eszmebarikádokon? – Ezt kérdezte még 1909-ben a Magyar jakobinus dalának költője, Ady Endre. A Duna, az Olt egy hangon dalol, mert elvégre magyarok, szlávok, románok ugyanazt a gyötrelmet szenvedték végig. Mikor fogunk már barátilag kezét?

Ady szellemének ma válaszolunk: íme, barátilag nyújtjuk kezünk egymás felé, ismerni akarjuk egymást, egyetértésben és békében óhajtunk élni.

Petőfi, Ady és József Attila szellemében... [Itt idézet következik A Dunánál című József Attila-költeményből, Costa Carei fordításában, M. J.]

Ilyképp hát hamarosan olyan remek erdélyi magyar írók műveit olvashatja majd a román közönség, mint Gaál Gábor, Nagy István, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Asztalos István, Horváth István, Méliusz József, valamint mind a többiekét. Amiként majd magyar kollégáink is átültetik a kiemelkedő román írók műveit, hogy viszont-népszerűsítsék azokat.

Az irodalom hírhozó, az irodalom tükör, a leghitelesebb és legőszintébb közvetítés, amellyel nemzetek egymásnak bemutatkozhatnak és amellyel kivívhatják a kölcsönös megbecsülést...”

Megjegyzés: Costa Carei Petőfi, Ady és József Attila egyik első és leglelkesebb felszabadulás utáni román propagátora. 1944–1945 után misszionáriusi buzgalommal szolgálta a román–magyar megbékélést és közeledést. Az ötvenes évek őt sem kímélték meg. Túl törekeny és finom idegzetű volt ahhoz, hogy újra felverekedje magát. Úgy-lehet zseniális nem volt – ki a zseniális? –, de önfeláldozóan, szellemi tisztességgel cselekedte, amit érzett és mon-

dott. A műfordítás szolgálatát megbízható tehetséggel, művészi felelősséggel, ízléssel és hittel végezte. Elfeledten halt meg 1971-ben. Senki sem köszönte meg az eltávozottnak, amit a magyar irodalomért és a román és hazai magyar irodalom barátságáért nem hivatalból, hanem önkéntesen tett. Mintha csak az lenne az önkéntesek sorsa, hogy ők legyenek a névtelen halottak.

*

Az első hazai magyar reagálás néhány nappal Costa Carei román rádióelőadása után érkezett Szolnay Sándortól, aki az első kiadást díszítő illusztrációkat rajzolta. Már a nyomás előtti napokban, rohammunkában.

„Kedves Jóska!

Könyved nagyon szép, s most első sorától az utolsóig egy iramban feszül teljessé, élmény. Igazán boldog vagyok, hogy idáig fejlődte.

Ezenkívül nekem érdekes, mert minden városát végiglaktam és kínlódtam, kivéve Temesvárt, ahol csak éppen egy napot töltöttem.

Sajnálom, hogy rajzaimmal nem maradtam a nívódon, de ha ismertem volna a szöveget, egész másképpen és másokat rajzoltam volna meg, de majd az ötödik kiadásnál erre még visszatérünk. Légy szíves, a könyvembe írd pár emléksort.

Szeretettel, Sándor. Kvár, 1946. júli 11.”

Megjegyzés: Szolnay Sándor egyike a legjelentősebb erdélyi posztimpreszionistáknak. Őt dicséri a remek Gaál Gábor- és Tamási-portré. A kolozsvári New York kávéház legendás híru nonkonformista „Duma-posta” asztaltársaság állandó tagja volt. Szolnay Sándor, akárcsak Nagy Imre, Ciupe Aurel – a Korunkba magyarul írt – és Demian Tassy – a Helikon állandóan közölte grafikáit –, megszakítás nélküli „szimbiózisban” élt az írókkal és az irodalommal. Ő is meghalt.

*

Öröm a kolozsvári Erdély című szociáldemokrata újság két kitépelt lapját.

Az 1946. július 14-i szám Irodalom és művészet oldalán szignó nélküli cikk foglalkozik a könyvvel. Tartalmi ismertetését nem azért mellőzöm, mintha bántaná a Sors és jelképet. Szó se róla. Érdektelen és sablonos. Csupán a cikk első mondatához fűzök megjegyzést. A recenzens az „Észak-Erdélytől elszakított Dél-Erdély”-ről beszél. Csátáry Dániel Forgószélben című könyve 406-ik oldalán a román augusztus 23-i fordulattal foglalkozva a következőket írja: „A Sztójay-kormány intézkedéseivel egyidejűleg a sajtó támadásba kezdett Románia ellen, átvéve a *Völkischer Beobachter*nek [a német nemzetiszocialista párt hivatalos lapja, M. J.] az »árulásról« szóló érveit... Már ezekben a napokban is feltűnik a magyar sajtóban az a vágyálom – mintha a harctereken mi sem történt volna –, amely nemcsak Észak-Erdély megvédését, hanem Dél-Erdély visszaszerzését is reméli.” Az Erdély cikkírójának tolla hegyére még 1946 nyarán is Sztójayék abszurd és végzetes illúziójának emléke tévedt, egy esztelen jelző, amelynek propagandisztikus célja az volt, hogy Magyarország szerencsétlen népét eltérítse a román példa követésének a gondolatától.

Öröm ugyancsak az Erdély egy dátum nélküli oldalának nyomdai levonatát is. Kolumnás cikk foglalkozik az 1946-os könyvnapra megjelent kötetekkel. A címe: Irodalmi életünk tanulságai. Hagyjuk el írója nevét, már említettük Az illúziók kávéháza záró jegyzeteiben. Idézet:

„...a szerzők polgári felfogása ellenére méltán Kisbán Miklós és Jékely Zoltán novellái aratták a legnagyobb anyagi sikert, míg a marxista Méliusz József széteső szerkesztő Sors és jelképe a *nagypolgári* [a szerző kiemelése, M. J.] Márait utánzó stílusa ellenére sem volt képes érdeklődést kelteni... Bacovia, a legdekadensebb élő román költő rothadásszagot árasztó – közkedvelt szóval: defetista – versei sorozatosan kaptak helyet az Utunkban. Hogy miért? Elegendő annyit megjegyeznünk, hogy for-

dítójuk, Méliusz József, az írószövetség [Romániai Magyar Írószövetség, M. J.] főtitkára, az Utunk felelős szerkesztője.”

Megjegyzés: megjegyzés pedig nincs.

2

Benedek Marcell az Utunk 1946. július 20-i számában cikke címéül könyvünk címét választva, a következőket írja:

„Táskájában Csiky Gergely Szophoklész-fordításával indul útnak az író, hogy egy háborús, légiriadós tavaszon Temesvártól Brassóig megjárja a hitleri lidércnyomás alatt hörögve lélegző Bánságot és Dél-Erdélyt.

Az egyetlen Szophoklész-kötet csak jelkép. A könyvnek majd minden oldalán felbukkan egy olyan írónak vagy költőnek a neve, akít erre mifelénk hírből is kevesen ismernek. Nagy poggyással indul Méliusz József: a városról városra felbukkanó, inkább helyhez és személyekhez, mint időrendhez kötött emlékein kívül a lelke mélyéig ható olvasmányok súlyos terhével is megrakodva. Azt mondhatnám, ketten cipelik ezt a poggyászt: maga az író és alakmása, a szónak régi elismerő értelmében vett »dilettante«, aki az életet a művészetten keresztül szürcsöli. Eléggé író ahhoz, hogy a maga szemével lássa, amit lát; de ezt a szemet a nyers életen kívül mégis irányítja a rászereit irodalmi fényzűrő.

Hogy változtat-e ez meglátásainak igazságán? Erre a kérdésre, valahányszor fölmerül, a kritikus kénytelen a pilátusi kérdéssel válaszolni: Mi az igazság?

Igazság az, amit az írónak kifejezni és elhitetni sikerült. Ha a Rusu detektív láthatatlan jelenlététől lidércessé tett enyedi éjszaka élménye ellenállhatatlanul felidézte Méliusz lelkében Franz Kafka regényének nyomasztó hangulatát: ez a két élmény most már olvasója lelkében is összekapcsolódik, új, méliuszi igazsággá.

Könnyen meglehet, hogy urbánusok és népiek hamis alapra épített vitáját újra fellobbantja ez a könyv, éppen mert oly nyíltan, szinte tüntetően hordozza egy ma még nem mindenki számára hozzáférhető igényesség bélyegét. A »polgári származás és polgárelenes forradalmiság malomkövei közt őrlődő« író nyilván nem kívánhat egyebet, mint hogy az övéhez hasonló műveltség megszerzésének lehetőségét mindenki előtt megnyissa a jövő. Mert Méliusz, ha származásában és igényeiben polgár is, mint Márai, és kultúrhabzsoló, mint Cs. Szabó László: ez az eredet és ez a természet egy csöppet sem gyöngít állásfoglalásának forradalmiságán. Az a »humánus« forradalmiság ez, amely a kiegyenlítődést nem lefelé, hanem fölfelé akarja megteremteni – mégpedig igen magas szinten.

A humánus forradalmárnak (többek között ezért is hiú és hibás a népi–urbánus-vita!) nem kell okvetlenül vér szerinti közösségben lenni a munkással vagy paraszttal, hogy emberi igazáért harcolni tudjon. A Dél-Erdélyben megkínzott magyar és az Észak-Erdélyben megkínzott román paraszt egyformán közel van hozzá; a nyakig gombolt szebeni szász polgárt csillagtávolságban érzi magától.

A »jelképek«, amelyek lelkében elválaszthatatlanul egymáshoz forrnak: Erdély és szabadság; magyarság és humánus haladás. Könyvében, amelyet a »késői utókornak írt, amikor e sorok napvilágot látnak« – mert egy héttel augusztus 23. előtt fejezte be –, hitet tesz a román és magyar nép testvéri együttélése mellett, amelyet az elkövetkezett új rendben senkinek sem lesz módja osztályérdekből uszításaival megzavarni.

Régi és új bűnök kemény meggyónása szövi át ezt a hitvallást, ez adja meg néki az őszinteség teljes hitelét. S ezért időszerű Méliusz könyvének megjelenése, ha messze van is még az az idő, amikor nagy művészi és intellektuális »poggyászából« széles rétegek vehetik ki a maguk részét. De nem ismételhetem elégszer: irodalom- és művelődési politikánk célja nem lehet az, hogy a Méliusz-fajta írók elhallgassanak, vagy természetükön erőszakot

tegyenek, s irodalmunkat egy már elért kulturális fokról leszállítsuk – hanem, hogy a tömegeket minden erőnkkel igyekezzünk erre a fokra minél előbb fölemelni.”

Megjegyzés: az író jó időre mégis elhallgatott.

*

Szemlér Ferenc cikke (Sors és jelkép) a Népi Egység 1946. augusztus 18-i, vasárnapi számában:

1

„Ezerkilencszáznegyvenhárom tavaszán egy erdélyi demokrata magyar író útnak indult Temesvárról, hogy Aradon keresztül meglátogassa Enyedet, majd Szebent, végül Brassót, s azután ismét hazaérkeznek.

Manapság szinte elképzelhetetlen, hogy micsoda komoly nekiszánás, az idegek milyen megfeszítése, az éberségnek, a ravaszságnak és a türelemnek minő magasra fokozása kellett ahhoz, hogy Antonescu országában egy hatodrangú kisebbséghez tartozó és még hozzá demokrata elveket valló egyén rendes lakóhelyéről egy más városba utazzék, hát még hogy egész körutazás kockázatait vállalja.

A Méliusz könyvében jelképszerűen megjelenő és eltűnő Rusu titkosrendőr úr, a parancsuralom állambiztonsági hivatalának méltó képviselője a valóságban, a szerző utazásának kalandjai között, nem csupán a képzelet szüleménye, hanem komoly vaskos tény volt, amellyel a magyar írónak minden pillanatában számolnia kellett. Oda-haza is, de hát még ha útra kelt.

A művészi síkba való átvezetésnek a könyvön átlengő, könnyedén tréfás hangulatát Antonescu országában komoly törvényes következmények árnyékkolták (jelen sorok írójára például katonaszökevény volta miatt halálbüntetés és vagyonelkobzás várt, melyek közül csupán az elsőt lehetett volna végrehajtani), s a mai olvasó és utazó még a brassói Aro-szálloda hatodik vagy hetedik emeleti szobájában is egy titkosrendőri lidércnyomással fejezi be könyvét, mert akkoriban legtöbbünk számára ez volt a valóság. Az a sors, amelynek jelképe Méliusz József könyve.

2

Méliusz utazása – mint a világirodalom sok más nagy jelentőségű útja – végeredményben a szerző érzés- és gondolatvilágában tett hatalmas felfedező vállalkozás. A valószínűs táj és valószínűs környezet változó díszletei között elsősorban mindig az író látjuk. Az utazó és felfedező saját lelkén és érzékenységén szűri keresztül a folyton megújuló benyomásokat, s nem csupán ezekről ad számot, hanem elének tárja mindazokat a képzettársításokat is, amelyek a megújuló mozgalmasság hatása alatt feltámadnak benne.

Így a táj és a környezet képe egyben mindig az író képe is lesz, emlékeivel és vágyaival, múltjával és jövődjével, nyíltan kimondott akaratával és rejteni akart szándékaival terhesen. Ez persze egyben azt is jelenti, hogy Méliusz műve nem annyira úti könyv, mint inkább valóság, nem pontos beszámoló, hanem költői átlényegítés, nem száraz adatszerűség, hanem a valóság tudatos rendszerbe foglalása, vagyis a szó szoros értelmében vett műalkotás.

Az új és új tájak érintésére életre kelő s egymásba és egymásból nőő képzettársítások bősége olykor néha meg is hökkent. Szinte féltjük a szerzőt, hogy képzelete elrántja őt a talajról, amely végeredményben mégiscsak a fasizmus romániai változatának nyomott ege alatt lihegő dél-erdélyi föld, és olyan távolokba vonszolja az élet és irodalom összefonódó burjánzása közt, hogy eredeti célját immár nem is lesz képes megtalálni.

A szerző azonban tévedhetetlenül halad a kitűzött úton. Éppen ezért engedhet olykor a képzelet gyöngéd csábításának, mert biztos iránytű birtokosa. Bárhova is teszi lábát a dél-erdélyi tájban, s bárhova is jut el emlékei vagy irodalmi párhuzamai között, a cél mindenütt ugyanaz: felfedezni, megtalálni, a sötétség mély rétegeiből kihántani azt a haladó magyar eszméletet, amelyet a világ harcterein és leigázott országaiban dühöngő fasizmus immáron véglegesen kiirtani vélt.

»Terv és szerep nélkül indultam el« – szól a könyv első mondata. De ez az első mondat csak könnyed költői kép, hangulatot teremtő lírai bevezetés, egy halk és gyors futam, amellyel az énekes már a függöny felgördülése után még egyszer gyorsan megpróbálja a hangját, hogy a valódi dallam annál meglepőbb legyen.

Mert lehet, hogy Méliusz utazásának legelső gondolata csakugyan »terv és szerep nélkül« született meg, attól az emésztő vágyakozástól, amely azokban a szörnyű években mindnyájunkat felfedező utakra kényszerített – kit új világokba, kit a holtak birodalmába –, de mihelyt útnak indult, már tudta, hogy hová és merre tart, tudta, hogy kiket kell felkeresnie, és azt is tudta, hogy milyen emlékeket kell megőriznie erről az utazásról az eljövendő szabadság számára.

Könyvének ez a határozott céltudatosság ad írói és emberi hitelt. Ha a sorok, mondatok és oldalak mögött nem éreznők az író szándékát, akkor feljegyzései sem hatnának ránk az új felfedezések erejével. Így azonban a könyv csakugyan jelképe lesz a szerző sorsának s a szerző sorsán túl ama nép sorsának is, amelyet a világba és önmagába tett utazás közben felfedez.

3

Méliusz könyvének második arca mégiscsak a valóság felfedezése. Jóllehet önmagában, saját lelkében utazik, ennek az utazásnak eseményei mégiscsak a külső és valóságos világban játszódnak le. A szerző felfedezzei a dél-erdélyi tájat, a dél-erdélyi magyar sorsot, a magyar és román nép egymásraultaltságát, a fasiszta nyomás alatt feszülő és kitörést kereső szabadságvágy erővonalait, és amit minderről elmond, az pontos beszámoló és megbízható jelentés.

Méliusz könyve az első tárgyilagos számadás, amely a dél-erdélyi demokrata magyarok kétszeres kisebbségi sorsáról az utókor számára készült. Abban, amit itt elmond, nincs semmi tragikus. Beszámolója nem a könnyzacskókra hat, talán még a szívet sem szorítja össze. De tárgyilagos-

ságában ott van az a bátor, rettenthetetlen, soha meg nem változó ítélet, amelyet ennek a sorsnak részesei mindörökkre kimondtak a fasizmusról és annak mindenfajta változatáról.

Nem nyugodt vidéken utazik át könyvében Méliusz. De nem is volt nyugodt vidék számunkra a dél-erdélyi táj. A kényszerhatalom gyakorlóinak ténykedésében éreznünk kellett az elpusztításunkra törő akaratot. Erről a sorsról, erről a nehéz világról hoz most tárgyilagos tudósítást Méliusz könyve, s ezt a könyvet mindenkinek el kell olvasnia, aki a magyarság sorsának változatait ismerni akarja.

Nehezen is lehet a kézből letenni a könyvet. Egykori súlyos bánataink, fenyegető veszedelmeink, sötét kétségbeesésünk Méliusz kezétől most könnyed ragyogást, az emlék aranszineződését nyeri. A humornak és a megbocsátásnak tiszta verőfényében kiemelkedhetnek, jelentőséget nyernek múltunk esetlegesnek vagy végzetesnek vélt eseményei, és a könyv végén az olvasó meglepetéssel veszi észre, hogy nem csupán többet tud, de megértőbb és bölcsebb is lett általa.

4

A könyv a Józsa Béla Athenaeum könyvnapi kiadványai között jelent meg, bármelyik főváros könyvnyomtató műhelyének munkájával versenyző külsőben.”

Megjegyzés: Itt köszönjük meg Balogh Józsefnek, hogy ezt a cikket felkutatta.

*

Horváth Márton a budapesti Szabad Nép 1946. szeptember 22-i számában Öt könyv. Erdélyi írók a kolozsvári könyvnapon című cikkében ír a Sors és jelképről. Némi kihagyásokkal ezt az írást úgyszólván egészében közöljük – még ha ezzel az írással ma bővebben akadna is vitánk, mint annak idején –, s azért nemcsak a könyvünkre vonatkozó passzust, mert a Sors és jelkép első kiadásának történeti, korabeli irodalmi, hangulati és szemléleti kontextusára is rávilágít.

Persze Horváth Márton sem érzekelte még kellőképpen, hogy nemcsak az „erdélyi”, de egész romániai magyar irodalmunk 1946-ban önmagát folytató, egyik alapvetően meghatározó különössége épp az, hogy romániai, tehát egy sajátos szociológiai-politikai-szellemi kölcsönösségi viszony konstruktív humanista – egyes vonulatain forradalmi – hordozója. Amit nemcsak a marxista Gaál Gábor fedezett fel, hanem kisebbségi irodalmunk polgári humanista és népi szemléletű politikai realizmusa is az önmeghatározás egyik kiindulópontjának tekintett. Kós Károlytól és Tamási Árontól Makkai Sándorig és Kuncz Aladárig más-más szellem-szemlélettel.

Nem térünk itt ki Kisbán (Bánffy) Miklós és Jékely Zoltán sommás elintézésére H. M. írásában. Könyveik akkori együttes megjelenése a cikkben kiemelt polgári radikális Benedek Marcell, a népi plebejus Asztalos István munkái és a Sors és jelkép mellett, a népi demokratikus korszak forradalmi kibontakozása idején a két szerző politikai opcióját fejezte ki. Nagy Istvánt pedig e sorból korántsem zárták ki, mint ahogyan Horváth Márton gyanítja és sejteti, hiszen közvetlenül a felszabadulás után ő volt az első írónk, akinek a könyvei megjelentek.

Az esztétikai értékrendet kereső mai hazai magyar irodalomvizsgálat számára viszont igen érdekes lehet Horváth Mártonnak az az általánosító megállapítása, amely szerint: „közös vonás jellemzi ezeket a könyveket: az irodalomnak, sőt a műhelyproblémáknak már szinte öncélú szeretete”. Egy okkal több, hogy irodalomtörténetünk második korszakának kezdete hangsúlyozott történetiségével ne viszolygassa az esztétikai és nem szociológiai beállítottságú irodalomtörténészeinket. Miközben persze a szociológia és az eszmetörténet is megkívánja, hogy az 1944–45 – 1948–49-es korszak hazai történetét dialektikailag feltárjuk.

„Az erdélyi kérdés már a múlté... – írja Horváth Márton. – Hadd figyeljük a határainkon kívül élő leg-

nagyobb magyar tömb szívverését... az élő erdélyi irodalmon keresztül hallatszik el hozzánk.

Kolozsvárott a Józsa Béla Athenaeum kiadásában a könyvnapra megjelent könyveket lapozgatom. Öt könyv; Nagy István nincs köztük. Ez a negatívum számunkra nagyon is ismerős jelenség. Az irodalmi életet ott is eltorlaszolja kissé a politika. Az élet *ábrázolása* helyett ott is az élet *alakítása* van inkább napirenden. A könyvnapra öt könyv mégis arról beszél, hogy a keleti határokon túl tovább él a sajtóságosan magyar irodalom, amely a nemzet számára keres utat múltban és jövőben, nemcsak a politika *mellett*...

A könyvnapra öt könyv értéke és fajsúlya nagyon különböző. A közös kiadó és a megjelenés egyazon időpontjának külsőségein túl csak egyetlen közös vonás jellemzi ezeket a könyveket: az irodalomnak, sőt a műhelyproblémáknak már szinte öncélú szeretete. Téma szerint is az irodalommal foglalkozik Benedek Marcell: Az irodalmi műveltség könyve. Szubjektív irodalomtörténet, legalább annyiban, hogy egy művelt irodalomtudós egyéni szemléletén át vezet végig világirodalmon, műfajokon, sőt az alkotás műhelytitkain. Nem oly igényes és nem oly lírai, mint Babits vagy Szerb Antal »útleírásai« a világirodalomról. Kevesebb benne a misztikum, a regényesség, a lírai vagy filozófiai kiruccanás. Mer közhelyeket és adatokat adni, de talán éppen ezért megbízhatóbb azoknál. Szerkezetről, stílusról, sőt ritmusról és verslábokról beszél: nem ingyen-cseknek talál csemegét, hanem tanítja az *irodalmat*. A művészet mögött megmutatja a mesterséget. Amennyire terjedelme engedi, töviről hegyire megmagyarázza az író szerszámain. A járatlan olvasó e könyv után könnyebben tudja megkülönböztetni a becsületes munkát a selejttől. Az irodalom gyakorlója előtt feltárja mestersége eszközeit, amelyekkel tudatosan kell bánnia és becsületes jó munkát végeznie az erdélyi magyar íróknak. Csak Erdélyben, a jó mesteremberek hazájában jelenhetett meg ez a könyv. Egyetlen komoly hibája, hogy talán túl messzire megy a

»tanítás« terén... A könyv komoly érdeme, hogy nem fedezi fel újra az irodalmat, mint Babits vagy Szerb Antal, hanem beavatja azt a széles réteget, amely – remélhetőleg – most kezd majd olvasni.

Kisbán Miklós Bűvös éjszaka című könyve régi életművének folytatása. Első novellájának hatásos aláfestéseként ugyan partizánok is feltűnnek és letűnnek egy szerelmi történet háttérében. A novella hőse az öregedő művész. Így jellemzi egy helyen saját művét: *»A tegnap, a tegnapelőtt muzsikája más, nem a holnapé. A témák is meg tudnak halni.«*

Jékely Zoltán A halászok és a halál című könyve nem nagy igényű. Halászó, mesélő, kedélyeskedő és odamondogató hőseit így jellemzi a szerző: *»a hétköznap fakóságából, a házasság unott intrikáiból, a háború vérgőzéből és hullaszagából menekülnek az egyik legáltalánosabb férfisz szenvedélybe: a halászatba.«* Ebből látható, hogy magánügyről van szó, mely lehet szórakoztató, de inkább talán meghátrálás a feladat elől.

»A háború vérgőzéből« való menekülést írja le Asztalos István is, de valóban menekülést és valóban a háborúból. Épp ezért szükségszerűen közügy, bár első személyben beszél, és kizárólag személyes élményeket fűz egymáshoz. A felszabadulás óta megjelent könyvek közül ez a könyv (Író a hadak útján) veti fel a leglényegesebb kérdést, a nemzet háborús felelősségét. A történet egyszerű és a valóságot ábrázolja, ahogy azt Asztalos István régebbi novelláinál megszoktuk. Mindannyian, túlélők ellenőrizhetjük hitelenségét...

A könyv eszközök nélkül, drámaian megjelenített képeiben kimondatlanul ott lappang a megállapítás: az író útja a nemzet útja volt. A budapesti ostrom véletlenül összeverődött, rejtőzködő írói bizonyítják, hogy a nemzet »élő lelkiismerete« nem harcolt, hanem lapult, barát és ellenség elől egyaránt menekült.

Asztalos István mentséget talál ebben népünk számára. A honvéd gyűlölte a németet, szökött előle, ahogy tudott

– és várta az orosz. Azonban Asztalos élményszerű leírásából is az derül ki, hogy az ellenállás bátorsága csak okatlan morgásig, esetleg szökésig terjedt. Erdélyből Budapestig futtában és az ostrom alatt a szerző nem találkozott az ellenállásnak ennél messzebb menő jegyeivel.

Ennek alapján felmentést alig, legfeljebb megértést követelhetünk a magyar népnek. A felmentést majd csak ezután kell kivívnunk. Az a művészi nyíltság, amivel Asztalos tárja fel a számunkra kevés dicsőséget hozó 1944-es történelmi évet, azt bizonyítja, hogy lelkiismeretünk ma inkább a helyén van, mint szívünk volt az elmúlt években.

»Terv és szerep nélkül indultam el« – írja Méliusz József *Sors és jelkép* című könyvének első mondatában... Dél-Erdélybe látogat el a háború alatt, olyan időben, amikor »*A határok páncélfalai csak pénz és háború előtt nyílnak meg*«. Az igénytelen útra hatalmas poggyászt visz magával: irodalmi és történelmi emlékeit, kétségeit, a magyarság számára újat kereső gondolatait. Kazinczyt és Montaigne-t emlegeti mint úti elődjait – de inkább Proust, Gide, sőt a formát tekintve, *Márai belső utazásainak* vág neki ez a könyv, mely nem egyéb, mint külső képekkel csak itt-ott megszakított egyetlen monológ – Enyed, Szeged, Brassó csak a szellemidézés kerete. Mégis Méliusz *belső utazása* nem jelent elfordulást a külvilágtól. Az emlékek, sőt elmélkedések mai döntő problémákhoz vezetnek. Írókról beszél, s így ír könyve végén: »Vigyáznunk kell, honnan s kitől fogjuk fel a jeleket. Elégszer volt eszköz a magyar író a fölöttünk tovatűnt esztendőkből. Bátran ki-mondjuk, tudjuk, nincs ebben semmi túlzás, hősies sors ez, s ha kívülről nem is látják: jelképpé emelkedik, mert alattunk, körülöttünk minden bomlik, s mi valóban Kazinczyék köznapi látszatra esztelen hősiességével küzdünk nyelvünk és nemzeti lényegünk fenntartásáért a magányban.« Méliusz műve is hozzájárul ahhoz, hogy ez a magány ne váljék elszigeteltséggé vagy éppen ellenségeskedéssé, mint amikor az elmúlt évek és a történelem folyamán.

A magyar irodalom nem virágzik Erdélyben, de továbbél, és ez igen nagy szó... nagyobb feladat nehezedik az erdélyi írók vállaira, mint eddig bármikor. A kolozsvári könyvnap könyvei bizonyoságot tesznek arról, hogy az erdélyi írók nem térnek ki e feladat elől, sőt a megoldás terén itt-ott messzebb jutottak, mint a hazaiak. A feladat: megőrizni az erdélyi magyarságot a meghasonlástól és a múlt kísérteteitől, baráti követként munkálkodni a demokrácia útján visszavonhatatlanul megindult magyar és román nép találkozásán. Nem kis részben ez ismét az írók dolga lett nálunk.”

Megjegyzés: H. M. cikkét Kenyeres Zoltán irodalomtörténész kutatta fel, amit itt köszönünk meg.

*

Jancsó Elemér a kolozsvári Világosság 1946. október 28-án megjelent számában (Sors és jelkép) ezt írta:

„Méliusz József azok közé a harcos realista írók közé tartozik, akiknél az írás és a tett, a mondanivaló és a forma egyet jelentenek. Az Új arcvonal írói csoportjának bal szárnyához tartozott, és első írásaival a harmincas évek elején tűnt fel. Az Új arcvonalban megjelent regénytörredéke még a lázas formakeresést jelzi, de nemsokára eljönnek a lehiggadás évei, és ettől kezdve a fiatal Méliusz írásai a Korunkban és az Erdélyi Helikonban az erdélyi realizmus új művészi és szociális Erdély-szemléletét hirdetik. Tanulmányok, versek, elbeszélések és vitairatok, bátor emberi és harcos szociális állásfoglalások jelzik Méliusz felfelé ívelő írói pályáját. Az utolsó másfél évtized alatt alig merült fel irodalmi és szociális kérdés Erdélyben, amihez Méliusz ne szólt volna hozzá. Állásfoglalása mindig a harcos demokrata magatartása volt. Az erdélyi reakció leleplezése, a román-magyar kibékülés és a realista művészetszemlélet diadalra juttatása voltak emberi és írói tevékenységének állandóan visszatérő tárgyai. De a harci magatartás mögött az emberi sors nagy kérdéseit átérző művész mély lírája, lázas útkeresése érződött mindig. Néhány rövid terjedelmű kötet után

a Sors és jelkép jelzi a nagy alkotások felé törő út első állomását.

Dél-Erdély! Mennyi ellentétes érzést ébresztett e szó az elmúlt évek során. A kettészakított Erdély egymást csak elködösítéseken, legendákon, a reakciós politika szülte beállítottságokon át ismerhette meg. Méliusz könyve az első hiteles írás, az első valóság szemléletből fakadó kordokumentum, mely megismerteti velünk Dél-Erdély magyarságának életét, a rég nem látott tájak lelkeségét, a román–magyar kibékülés első hősi kísérleteit az Antonescu-rendszer alatt. A Sors és jelkép Dél-Erdélyben vezet végig... román és magyar világa tárul elénk. A világháború éveiben, a kölcsönös gyűlölködés légkörében utazza végig Dél-Erdélyt a szerző. Utján kalandok és meglepetések kísérik, de az élmény mindent megér, mert a tájak régi titkokat fednek fel, az emberek lelke mélyén már él az eljövendő világ remény-sége. De a vihar tombol, és az utazó, aki szocialista hitén kívül csak olvasmányai emlékét viszi magával, sokat ... kockáztatva képes csak belelátni a dolgokba, tud »jelképeket« megfejteni, jelképeket, amik sorsunkat ezen a földön kifejezik. Az utazó »egy világ romjain bolyong«, de a romok között is megéri a tájak és emberi sorsok tanulságát, az új világ messzi ígését. Románok, szászok és magyarok között járva Méliusz Dél-Erdély sorsában meglátja a nagy európai válság tükörképét, de észreveszi »az élet apró gyönyöreit is«.

A Sors és jelkép nem propagandairat. A költői magatartás és az emberi szándék ihlette Méliuszt élményei megírására, nem pedig a dokumentumkeresés vágya valamilyen politikai állásfoglalás érdekében. Ezért őszinte igazságkeresésében, ezért valóságfeltáró sors- és emberjellemezésében. És mégis, az, amit mond, és az, ahogy dolgokat leír, propaganda az igazi emberiség, védőirat a meggyalázott humánus mellett. Méliusz szerint Montaigne és Kazinczy voltak vándorlásai alatt »példaképei«. Könyve elolvasása után mi mégis úgy érezzük, inkább Márai Sándor

európai humanizmusa kísérte el útján a szerzőt. De ez az útleírás egyszersmind emlékirat is, élményrögzítés, elmúlt esztendőök felmérése az utókor számára. Méliusz könyve kettős erdélyi íróhagyományt folytat: az útleírást és az emlékiratot. Mindkettő menekülés a mából, szabadulás az élményektől. Csakhogy Méliusz nem a romantika emberábrázolásán, tájleírásain, elködösítésén át menekül a bécsi döntés utáni évek útvesztőjéből a múlt és a jövő felé, hanem a valósággal szembenézve ad számot dolgokról, eszmékről, jövőt feltáró jelképekről.

Méliusz könyve komoly élmény mindazok számára, akiket Dél-Erdély sziget-élete, elmúlt éveik sorskeresése érdekel. De élmény Méliusz könyve azoknak is, akiket érdekel a most kibontakozó erdélyi realizmus formakeresése és sorslátása. A Sors és jelkép tehát nemcsak kordokumentum, vonzó útleírás és izgató emlékirat, de egyúttal vallomás is, egy kibontakozó írótehetség vallomása az eljövendő új világ mellett.”

*

Szenczei László Budapesten az Új Magyarországon – 1946. október 29. (Sors és jelkép) – írta a következőket:

„A második bécsi döntés nemcsak az észak-erdélyi románok számára teremtett nehéz helyzetet, hanem még nehezebbé tette a Dél-Erdélyben maradt szórvány-magyarok helyzetét is. Közel százezer dél-erdélyi magyar hagyta el szülőföldjét és vándorolt át Észak-Erdélybe vagy éppen a magyar anyaországba. Az értelmiségiek közül nagyon sokan nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy az országgyarapodás eufóriájában élő Magyarországon teremtsenek maguknak új, többségi egzisztenciát. A legértékesebb elemek azonban – írók, újságírók, papok és tanárok – helyükön maradtak, és vállalták a második kisebbségi sorsot is. Ezek közé tartozik Méliusz József, a kitűnő fiatal temesvári író, aki nyugatos kultúráját, fejlett érzékét a hangulatok és a művészi finomságok iránt mindig össze

tudta egyeztetni a legharcosabb, demokratikus politikai magatartással.

Kötetében, amelyet igazi élvezettel olvastunk, az utazás könnyed művészi formájában vezet végig bennünket az Antonescu-diktatúra igája alatt szenvedő Dél-Erdélyen, s a legkitűnőbb esszéírók művein nevelt stílus érzékenységével és hangulatosságával ábrázolja az erdélyi magyar és román sors elválaszthatatlan történelmi közösséget. A szabadságért vívott közös magyar–román harcok álomszerű látomásai váltakoznak a nyers jelen rémképeivel, s az egészet a művelt, sokoldalú elmének, a kifinomult esztétának, az irodalom hivatásos barátjának és ismerőjének a megnyilatkozásai valami csontházszerű ragyogással vonják be. Avatatlan író kezében a számos külföldi irodalmi utalás és megemlékezés a sznobság gyanúját keltené, s nem közönséges jele Méliusz őszinteségének és tehetségének, hogy ezt a gyanút mindvégig távol tudja tartani az olvasótól. História, politika, esztétika és publicisztika vegyül helyes és változatos arányban ennek a kötetnyi nagy esszének a lapjain, s megvallhatjuk, hogy ez a vérszegény műfaj Méliusz tolmácsolásában örvendetesen eleven.”

*

A Város a ködben című könyvemhez csatolt Regényben idézem Illés Endre egy 1946. október 15-én kelt levelét. Szerepelnek benne ezek a sorok is:

„Én közben megkaptam a kolozsvári Athenaeumnál megjelent új könyvet, – érdekes és kitűnő írás! Nagyon köszönöm, hogy elküldte.”

Megjegyzés: ez a három sor nagyon nagy örömet szerzett. Felért egy cikkel. Hírből ismertem Illés Endrét – akinek az írásait épp nagyigényű kulturáltságuk, remek stílusuk miatt, bárhol kerültek kezembe, mindig izgatott figyelemmel olvastam –, tehát tudtam róla: a két jelzőnyi minősítést nem könnyelműen és nem udvariaskodásból írta le. Emlékszem a bizalom meleg érzésére a levél olva-

sása közben: nem gyanakodtam. Nem is volt miért. Azt írta Illés Endre: „új könyvem”. Ha tudta volna, hogy ez első megjelent könyvem! Talán még egy harmadik jelzővel is megajándékoz, amilyen elegáns és előkelő író és kritikus.

3

Előjáró megjegyzés egy nem épületes dokumentumhoz:

Mínthogy ez az adatgyűjtemény az idők adattára is, hadd másoljak át ide részleteket a Sors és jelkép 1958 végi vagy 1959 eleji megíúsult kiadásának már említett előszavából.

Magamat idézve persze kíméletes leszek. Hiszen a könyvvel együtt meg nem jelent előszó, ha akkor napvilágot lát, máig kompromittálna. A kézirat szerint ráálltam egy megalázó voluntarista fikcióra, nevezetesen, hogy nekem a Sors és jelképért tulajdonképpen mentetegetőznöm szükséges. Ám bármily fífikásan mosakodtam is – mind magamat, mind könyvemet mégiscsak meg akartam menteni –, a nem éppen jellemes magatartásra valló tény akkor is tény maradna, ha elhallgatnám vagy ez előadásban meghamisítanám. Lelkiismeretünknek kedvesebb, ha nem hallgatjuk el. Annál inkább nem, mert nem csupán a könyv megjelenésének lehetősége után rohantam lihegve, de végül már jórészt el is hittem, hogy változtatni és az eredeti könyvtől elidegenedni szükséges, mert szolgálat. Ne hárítsunk hát minden felelősséget a külső világra, a körülményekre. Nem voltunk szüzek, hófehérek. Eféfélekkel utólag és nagyszájúan csak az dicsekedhetik, aki kívül állt a történéseken, félreállt, hallgatott, vagy éppen ellenfél volt. Az ártatlanok: a makulátlan utóbb születettek. Bocsássuk meg nekik dogmatikus antidogmatizmusukat. A tulajdon fétiseikre – ha valóban erkölcsösek és lelkiismeretesek lesznek – az idő majd ráébreszti őket. Akkor majd megértene bennünket, mert szülhet-e va-

laha is nemzedékeket az emberi nem, amelyek a lét és a gondolat, a relációk és a determináltság kínzó ellentmondásain kívül élhetnek, e földön is a mennyeknek országában? A történelem bennünk gondolja magát végig – idéztem Althussert. Igen ám, de téves-tudatként is önmagát gondolja az emberben. Ez is a történelem. Szembe kell nézni vele, azaz önmagunkkal.

„Könyvem új kiadása – idézek a meg nem jelent előszóból – a szerzőt problémák egész sorával szembesítette. Ezek a történelem továbbmozgása folyamán átalakult írói szemléletre, de főleg az átdolgozás szempontjaira vonatkoznak. Lényegében azonban egykori írásaink újraértékelésének gondolatkörét érintik...

Író könyve szerkesztőjével egyetért abban, hogy mivel ma jelenik meg a Sors és jelkép, szükséges, hogy ő maga nyúljon kritikailag régi munkájához, amelyet korántsem tagad meg, de mégiscsak ma viszonyul ahhoz, amit egykor írt és ami egykor megjelent.

Csak ma fedezhetem fel, hogy könyvem nem egy mozzanata homályos, hogy az igazság minél teljesebb megragadásában a megírás idején személyes korlátok akadályozták az író.

Hogyan ne fogadnám hát el a könyvemet érintő mostani lektori kritikát, amely szerint a Sors és jelkép vallomást tevő írója: polgári értelmiségi volt? Hiszen magam írom könyvemben: polgár vagyok, még ha szemben is állok a polgársággal. Igaz, legalábbis a könyv megírása óta eltelt viharos másfél évtized után ezt nem merném magamról ilyen egyértelműen állítani. Amennyire ez az élet és alkatom, no meg a származás terhei ellenére lehetséges: tudatom ráhangzik a munkásosztály forradalmi szerepére a történelemben. Ez a tudat, jóindulat és önként vállalt fegyelem irányította az átdolgozást rögzítő tollat, illetve tulajdon szerkesztői piros ceruzám beavatkozásait...

E könyv oldalairól mégsem radíroztam ki a hajdani polgárt, aki a saját osztályát, ha jól, ha rosszul – a kritika majd eldönti –, mégiscsak a proletariátus szövetségese-

ként ostromolta, vagy értette meg léte némely mozzanatát. Annak a polgárnak a megsemmisítésére könyvünk oldalain már azért sem kerülhetett sor, mivelhogy az az egykor lázadó polgár sem vallott egyebet, mint a mai forradalmár. Akinek e könyv előszavában – miután mégiscsak ő írta ezt a könyvet – szükséges-e külön vallomást tennie arról, hogy miként viszonyult a Bécsi Döntéshez, a hitlerizmus imperialista háborújához, az ország megszállásához, az ötödik hadoszlophoz, a fasizmushoz, a lélekpusztító nacionalizmushoz? Amely ellen, legalábbis személyes tudomása szerint, mégiscsak évtizedek óta harcolt. Akárcsak nemzetiségének a burzsoá államban elszenvedett kettős elnyomása ellen. S hogy a megírás idején a szerzőt a fogalmazásban befolyásolta egyfajta általános veszélyezettettség, hogy a fasiszta elnyomó szervek árnyékában írtunk s nem gondtalan pásztorok országában, nem Árkádiában pengettük lantunkat – ezzel nem óhajtunk bővebben érvelni. Egyrészt, mert ez amúgy sem mentség. Másrészt pedig az önheroizálásnak még a látszatát is kerülni óhajtjuk, készségesen kijelentjük: nem volt semmi személyes érdemünk. Effélére tehát igényt sem tarthatunk. Minthogy azonban tényeket említünk, annyit megjegyeznünk engedtessek meg, hogy amennyiben ingerlően sokat emlegetjük könyvünkben Zürichet, Angliát s az egyéb nyugat irodalmát, Moszkváról, a szovjet irodalomról a háború idején egyszerűen biztonsági okokból nem írhatunk még kéziratunkban sem. Ami lehet gyávaság is. De most utólag megfejelni e tekintetben kéziratunkat, épp a gyávaság hipotézisében, egyszerűen erkölcstelen lenne, olyan hősnek tüntetne fel, aki nem voltunk...

Nem mentségül tehát, de idetartozóan idézem vissza az emlékezetbe, hogy a harmincas években, amikor én Európa némely részét a helyszínen is felfedeztem magamnak, az útlevél egyik záradéka szerint a Szovjetunióba való utazás tilos volt. Aztán meg, Csehszlovákia, majd pedig Franciaország megszállása után hozzánk már annyira sem szivárgott be a szovjet irodalom, mint annak előtte. S épp

akkor olvastam írói szorgalommal a nyugat literatúráját. Annak az irodalomnak a visszhangjai ezért oly elsődlegesen kivehetők a Sors és jelkép akusztikájából, azért azok a művelődési élmény tükörképei, a magyar és román irodalomra való írói válaszolás mellett. Franz Kafka értelmezése is meg fogja győzni – talán meggyőzi – a hajdani irodalmi labirintusban tájékozódni tudó olvasót, hogy a háború lelki közegében az ő műveinek adekvát hangulata vonzatta figyelmemet. Más kérdés – és ez megint a kritika dolga s nem utólagosan az enyém –, hogy Kafkát a vitatkozók a valóság csökönyös ellenségének tartják-e vagy a burzsoá társadalom ellentmondásait sajátosan tükröző írónak. Vonatkozik ez Proustra is – őt ugyan nem emlegetjük könyvünkben –, minthogy, ha nem is mutatott túl társadalmá és kora lehetőségein, mindenesetre kritikusan viszonyult hozzá.

Könyvem háború alatti Kafka-értelmezését vagy inkább »alkalmazott értelmezését« ma is csak azzal védhetem meg, hogy a Sors és jelképben nem esszét írok az osztrák íróról, hanem egy párhuzamot élek át egy felbomló világban, a polgári, illetve fasiszta társadalom szorongásos hangulatától terrorizáltan. Úgy véltem akkor, hogy annak a végzetes valóságnak az irreáliái és értelmetlensége – mi több: értelemellenessége, hiszen önállóan gondolkodni tilos volt – Kafkában megfajított tükörré találtak. Belátom: kereshettem volna magamnak más tükröt is, különbet, mondjuk olyan hullámtalan üvegből készültet, tökéletesen foncsorozottat, mint volt Stendhalé a tizenkilencedik században.

Vajon objektíven elítélhető-e a Sors és jelkép írója, ha könyvében zaklatott és nem rózsás hangulatú lelkiállapothoz híven számolt be a tudata benső működéséről inkább, mint a külvilág tényszerű történéseiről? A lélek sorsa, a benső világ őt könyve megírása idején legalább annyira foglalkoztatta, mint ma – hiszen író –, amikor épp az előző két világháború általános katasztrófájára vezető ballépéseket ismétli meg a burzsoázia politikai rendszerei-

nek agresszivitása. Ami óhatatlanul és folytatólag rányomja bélyegét a Nyugat szellemének és közérzetének az alakulására. Kafka válsága és kétségbeesése folytatódik. No de ez a kérdés nem tartozik tárgyunkhoz, hacsak nem annyiban, hogy a kritika majd szemügyre veszi könyvünk viszonyát – ma – ama válsághoz és kétségbeeséshez. Oly előzékenyek vagyunk, hogy erre mi magunk hívjuk fel a remélhetőleg szigorú és elvszerű bíráló figyelmét. Amivel azt a személyes ítéletünket is kimondtuk, hogy a Sors és jellekép annak ellenére sem kommunista könyv, hogy a szerző a háborúellenes és fasisztaellenes áramlat elkötelezettje volt, és szándéka szerint a nép és a munkásosztály, a humánus oldalán áll. Amit – reméli – nem szükséges külön is bizonyítani. Akkor sem, ha ezt bizonyítani könyve nem tudja.

Alapvető gondunk azonban nem az, amit eddig igyekeztünk tisztázni, hanem a humánus kérdéseként az egykor dél-erdélyi magyar kisebbség sorsa. Ám jellemzően itt is megmutatkoznak az előbb említett korlátok következményei – még ha a megírás idején és a kéziratban a »bűnök«, a »politikai bűnjelek« elplezésének szükségessége meghatározólag is hatott a fogalmazásra és a témára –, nevezetesen abban, hogy úgy lehet nem a fasizmus és a kommunizmus összeütközése az útiraj központi kérdése, hanem az írói szubjektum viselkedése az adott helyzetben. Alighanem igaza lehet a lektori kifogásnak, amely szerint nem tűnik ki az sem, hogy a magyar nemzeti kisebbségi sors e központi történelmi kérdés függvénye, a kommunista pártra pedig csupán távoli, leplezett utalások és célzások hangzanak el. Ugyancsak e bíráló szellemében elég, hogyha arra utalok, hogy a dél-erdélyi utazás leírásának utolsó mondatait egy héttel 1944. augusztus 23-ika előtt vettem papírra. Hol szerepel a könyvben ennek a rég várt eseménynek az anticipációja? Valóban nem szerepel ilyen anticipáció. S ha nem, jó-e ez a könyv?

Mégis kénytelen vagyok az esetleg engedékeny olvasót arra emlékeztetni, hogy könyvet írtam, nem pedig prog-

nózt. És végül is a könyvbeli idő kerete – néhány nap 1943 kora tavaszán – szigorúan megkövetelte, hogy a leírás légköre, hangulata történése idején belül maradjon meg. Maga a könyv, a puszta logika nem engedte, hogy belékerüljenek a háborúnak azok az egymást mintegy rohanva üldöző hadieseményei és a hatásukra változó, a frontoktól távoli társadalmi tudatalakulás elemei, amelyek épp-hogy a könyv időkeretén innen történetekkel jellemezték a kort. Még akkor sem felelhet meg a teljességnek könyvem, hogyha a háborúellenes, augusztus 23-ikát is érlelő ellenállási mozgalomhoz némi közöm volt, sőt a reám ruházott megbízatásnak megfelelően éjszakáról éjszakára lejegyeztem az egész Európára kiterjedő ellenállást támogató rádiók híradásait.

Igaz tehát, hogy könyvem nem tükrözi eléggé és közvetlenül kimondva a proletariátus forradalmi perspektíváit, ám mindezek ellenére is vállalom a felelősséget ez újabb kiadásáért. Annál is inkább, mert az akkori írónak a tulajdon polgári és kispolgári lénye ellen szóló önirónia mégiscsak differenciáló erénye az útirajznak. Ez az attitűd nemcsak a kiábrándultságé, a válságé, hanem a polgári értelmiségi útjának a jelzése is, a másik osztály, a proletariátus felé. Nagy István regényben írta meg a proletariátus felé vezető másik osztályutat: a szegényparaszt tudatét, az Oltyánok unokáiban. Más kérdés az, elérkezhetik-e egyáltalán a polgári értelmiségi a proletariátushoz, mert hiszen értelmiségi marad, és nem változik anyagi javakat termelő proletárrá. A forradalmi proletariátus elé kitűzött politikai utat viszont vállalhatja. A gondolkodás folyamatának tendenciájáról van tehát szó, ebben lelhető fel a személyes átváltozás történetisége.

A Sors és jelkép egy ilyen folyamat mozzanata, és nem egyéb, mint ami: irodalom.

Mindezeket túl azonban – itt is szeretném a bővebb bizonyítást és a kínos lelki és erkölcsi öngazolást elkerülni – aligha férhet kétség ahhoz, hogy könyvem a román és a magyar nép történelmi egymásrautaltságának és

ebből következő összetartozásának, a román nép és a magyar nemzeti kisebbség testvériségének elsőrendű érdekeit legalábbis szem előtt tartja, ha ugyan nem merészelhetem ezt az ígét használni: szolgálja. Ebben az értelemben pedig könyvem nemcsak a román néppel együtt lakó magyar nemzetiségnek tesz szolgálatot...

Elvégre az ésszerűségre akkor hivatkoztunk, amikor a fasiszta nacionalista gyűlölet elérte – Fábry Zoltán kifejezésével – a *non plus ultra* szintjét, a tulajdon romboló netovábbját, amelyen túl a pusztítás az önpusztításba csap át. Az olvasó döntse el – hiszen nemegyszer álltunk már vád alatt emez és amaz oldal ítélkező színe előtt –, hogy a szerző miként viszonyult már könyve megírása idején, egy más társadalmi és politikai csillagzat alatt a néptestvériség gondolatához és gyakorlatához, amely Fábry Zoltán szerint a nemzeti kisebbségi erkölcs próbája, és hogy e viszonyulásnak mi a lehetséges erkölcsi értéke a mai konstellációban. Ha semmi egyéb, ha csupán ennyi objektíven elismertetik – mármint hogy ez nem nacionalista könyv –, ez az író szemében felér egy rehabilitációval...

Még egy úgynevezetten »kényes« pont a könyvben. Ami a német-kérdést illeti: az új német tudat, az, amelyik nemcsak elítéli a hitlerizmusnak az emberiség és épp a németség elleni bűneit – csak egy részüket tárta fel a Nürnbergi Per –, de mások által csak nehezen megérthető lelkiismereti küzdelmet is folytat önmagával – ez a német nemzeti büntudat –, az a németység, ha könyvünket esetleg elolvassa, nem sértődhet meg azért, amit a háború alatt tapasztaltunk, s amit ő maga mai németiségével elítél. A jelenkor annyi rendkívüli nemzetközi forgalmú műve mellett, amely a hitlerizmust és háborúját megannyi oldalról s oly megrendítően átvilágítja, a mi könyvünk csupán szerény *lamentatio*, a felszínes rátekintéssel esetleg személyes elfogultságnak tűnő álláspont és magatartás: azé az időé, a háború, a szenvedés és az ellenszegülés éveié. A fenyegetettek és elnyomottak valóban csak elfogultan viszonyulhattak elnyomóikhoz. A megsemmisítés-

től rettegetek, és a megsemmisülés ellen küzdöttek. Ezt a rettegetést lehet-e letagadni azoknak, akik átérték, de különösen azoknak, akik a rettegetetők ellen minden kockázatot vállalva harcoltak? Letagadni, megszelídíteni, csökkenteni nem lenne-e egyenlő a fasiszmus bűneinek a letagadásával, megszelídítésével, csökkentésével? Itt az erkölcs nem ismer alternatívát.

Végezetül pedig, ha valaki könyvemből egyfajta »Erdély-központúságot« olvasna ki, fölösleges cáfolnom. A romániai magyar nemzetiség épp közös anyanyelvű nemzetiségként – hogy a nyelven kívül a többi meghatározóra ne térjünk ki – történelmileg és szociológiailag pontosan meghatározható, azonos társadalmi valóság, amely tartalmazza mindazokat a társadalmi, osztály- és szellemi rétegződéseket és ellentmondásokat, amelyek az ország egész lakosságát is jellemzik, de más szomszéd országok társadalmi és nemzeti szerkezetét is meghatározzák a szocialista építés időszakában.

Éppen ezért hogyan ne jelentkezett volna egy nemzeti kisebbség sorsa akuttan a háború idején, amikor a német »életér-gondolat« – a nem germánok megsemmisítésének a programjaként is – létében érintette a magyar nemzeti kisebbséget. Épp ezért torkollt bele egy szélesebb sodrásba, és fonódott össze nemzetiségünk ellenállása, illetve küzdelme a megmaradásért a többségi román nép azonos minőségű céljaival. Szellemi vonatkozásban könyvünk e tekintetben nem fukarkodik az ésszerűség példáival, a jelképekkel, amelyek a kiútra utalnak s ilyképp mégiscsak egy pozitív és forradalmi perspektíva jegyében. S hogyha az író, aki a nyelv művelőjeként anyanyelvén elhangzó vigaszt és ösztönzést fedezett fel az egyidejű legjobb és az antifasiszmusnak magát elkötelező magyarországi irodalomban: a Korunk négy országra kiterjedő s magyar nyelven megfogalmazott antifasiszmusának folytatását látta abban is.

A Korunk felemlítésével egyben utalunk annak az antifasiszmusnak a testvériségi kisugárzására és sugárbefoga-

dására: romániai determináltságunkra. A Korunk, hogy csak a Duna-tájról szóljunk, különös hangsúllyal szólaltatta meg oldalain a román haladás gondolkodását és irodalmát vagy a csehszlovákiai, sőt a délszláv progressziót és antifasizmust is. Mindezek egyben fedezetét és megtámasztását is jelentették a romániai magyar nemzeti kisebbség haladó, tehát történelmileg jogos gondolati és érzelmi humanizmusának. A Sors és jellekép a Korunk népszerűségének előjátéka – ma úgy mondjuk: hagyománya – nélkül meg sem született volna. Bizony a jelképei közé tartozik az a néma szimbólum is, hogy Gaál Gábor személye ebben a könyvben nem szerepel. Nem szerepelhetett. Az utána maradt könyvtárban bizonyára fennmaradt a Sors és jellekép első ívének első példányán a címlap előtt nyomtatottan megörökített hálás tanítványi ajánlásom...

Ennyiben esedezik a szerző mentségért. Remélem, megkapja.”

Utólagos megjegyzés: valóban túlzó ez az önigazolás, a mentegetőzés. Nem kérek érte felmentést, akkor sem, ha magam aláztam meg magam.

*

Mi változott azóta, azzal is illusztrálni szeretném, hogy az előbbi szemelvényeknek ellentmondóan mit válaszoltam a Luceafărul című bukaresti irodalmi hetilap 1972. augusztus 19-i számában a kérdésre: mi történt az íróval 1944. augusztus 23-án? Magyarra fordítom:

„Romániának a németek oldalán történt háborúba lépésének napjától 1944. augusztus 23-ig, illetve 24-ig naplót írtam. Ez a napló még nem jelent meg. A háború esztendeiben Temesvárt éltem. 1944. augusztus 15-én fejeztem be Sors és jellekép című könyvem, amely 1946-ban jelent meg Kolozsváron, hamarosan, 1949-ben kivonták a forgalomból, és most jelenik meg újra a Kritérium kiadásában. A könyvben néhány háborús nap történetéről van szó:

naplóm néhány lapja ellenállhatatlanul megkövetelte, hogy könyvvé lényegítsem át.

A napló utolsó oldalain semmi nyoma irodalmi eseményeknek. Egyszerű feljegyzések, emlékeztetőül.

Effélék:

Augusztus 23-án délben Takács Lajos ügyvéd értesített, hogy egy erdélyi értelmiségi és politikus csoport – Márton Áron gyulafehérvári püspök körül verődtek össze – csatlakozni kíván a magyar nemzeti kisebbség forradalmi szervezetéhez, a MADOSZ-hoz és ezen a réven a Román Kommunista Párt által szervezett és vezetett romániai ellenállási mozgalomhoz.

Az volt a feladatom, hogy azonnal kapcsolatot találjak a bányász pártszervezet titkárságával, és eljuttassam az illetékesekhez a hírt. Este indultam el, sötétségben. Áadtam az üzenetet a titkárság számára. Este tíz óra volt. Az utcán, amelyen végighaladtam, hirtelen kigyúltak az ablakok mögött a lámpák, senki sem törődött a légóltalmi sötétítés előírásaival, az ablaktáblák zajosan felcsapódtak, a rádiók üvöltve szóltak. Ez volt a hazafias lázadás első spontán tömegesztusa a német megszállók és a fasiszta hatóságok ellen.

Vége. Befejeződött. És kezdődik. Rohantam, futottam hazafelé, lélekszakadva, amennyire csak erőmből tellett. Feleségem kisfiunkkal a karjában a rádió előtt ült. Sírt. Meghallgattam a rendkívüli jelentést kétszer is, háromszor, tízszer. Hihetetlen volt, hogy vége van, hogy kezdődik. Pontosan éjfélkor megszólalt a csengő. Az első gondolatom: íme, éjfélkor, amikor már végük van, megjelenik a *Gestapo* vagy a sziguranca. – Házunk egy hitleristák által lakott negyedben állt, az utcán sűrűn közlekedtek a *Wehrmacht*- és SS-tisztek. – Kipillantottam a függöny mögül. A kert kapujánál két férfi topogott. Az egyiket a holdfényben csillogó kopasz fejről és jellegzetes testtartásáról ismertem fel. Egy barátom, Valeriu Novacu, asszisztens a fizikai tudományok katedráján. A Bécsi Döntés után két esztendeig dolgoztunk együtt, illegális

lapot szerkesztettünk, amit mások sokszorosítottak írógépen. A másik férfi: fekete hajú, koromfekete szemű, fekete angolbajusszal, olajbogyó színű arcbőrrel, fekete öltönyben kissé meghatottan, kissé ünnepélyesen. A Központi Bizottság küldöttje volt, a bánsági események előkészítésével bízták meg. Jeannak hívták. Később tudtam meg valódi nevét: Čalugăru.

Egy órákor megszólalt a telefon. Haboztam, hogy felemeljem-e a kagylót. A baloldali nemzeti parasztpárti Aurel Buteanu szólalt meg a vonal másik végén. Kolozsvárról menekült, a Hazafiak Szövetsége elnevezésű szervezetnek volt tagja. A sziguranca vezérfelügyelője készülékének a kagylóját fogta kezében. Fél egykor eszébe jutott, hogy el kellene foglalni a vezérfelügyelőséget.

Elhatározását a román nép nevében közölte az őrséggel, majd pedig az ügyeletes tiszttel. Senkinek sem akadt kifogása a döntés ellen, kijelentették, készek az intézkedéseket végrehajtani. Buteanu úgy gondolta, hogy én talán megteremthetem a szükséges kapcsolatot, neki is intézkedésre volt szüksége, nem tudta, mihez kezdjen az egymaga elfoglalta sziguranca-vezérintézménnyel. Jean intett: hívjam ide Buteanut. Hivatalos gépkocsin érkezett meg. A történet közvetlen előszóval, a szellemes előadásban még vidámabbnak tűnt. Akár egy Ilf és Petrov- vagy Caragiale-történet.

Buteanu után Bányai László érkezett. Mély illegalitásban dolgozott. Ő is Észak-Erdélyből menekült a Horthy-rendőrség nyomozói elől. Azután Boro Popovics csengetett be. A szerb nemzetiség ellenállási mozgalmában vett részt. Ennek a szervezetnek a jugoszláviai partizánokkal is voltak kapcsolatai.

Reggel ötökör vagy hatkor érkezett az RKP bánsági titkára, Leontin Sălăjan. Az egybegyűltek első határozata: a kommunista és demokrata elitéltek kiszabadítása a karánsebesi börtönből. Telefonon elhívtam Ciorman ügyvéd és publicista barátunkat, aki szintén a Hazafiak Frontja elnevezésű szervezethez tartozott, ő ismerte a karánsebesi

börtönbeli helyzetet. Reggel nyolckor gépkocsival indult útra. Ugyanaznap az ott bebörtönzöttek kiszabadultak.

A határozatról, hogy a hitlerista Németországgal kötött szövetségből való kilépés utáni első gyűlést lakásomon tartásuk Jeanék, konspirációs okokból nem értesítettek előre. A ház, amelyben ez a gyűlés lezajlott: Temesvárt, a Gyárváros nevű negyedben, Ofcea utca 10.

Ennyi. A napló eme utolsó oldalain semmi nyoma irodalmi eseménynek.

Ama éjszaka után szabadult el Romániában az ellentmondásokkal teli harc a néphatalom megvalósításáért. Az ellentmondásokat teljes intenzitásukban éltem át.”

Megjegyzés: a Sors és jelkép megírására így tett pontot a könyvben vallatott történelem. A könyvnek ez volt a reális finalitása. Megszégyenítő bizony, hogy ezért a könyvért annyit kellett szabadkoznom, s még megszégyenítőbb, hogy vállaltam ezt a szabadkozást. Mi mindent nem vállaltunk...

*

Ne hagyjuk említetlenül egy újabb jel felvillanását sem. Sóni Pál 1969-ban megjelent romániai magyar irodalomtörténetében megemlíti a Sors és jelképet. Az egyetlen kritikus, aki még emlékezik rá, hiszen mondatnyit idézve belőle, ezt írja: M. J. „Sors és jelkép (1946) című regényes útinaplója nemes veretű lírai prózában idézi a bécsi döntés utáni dél-erdélyi antifasiszta törekvéseket, írói kapcsolatokat, a román nép és az együtt élő nemzetiségek sorsközösségét”. Ez az első kísérlet a könyv irodalmi rehabilitálására. A Barátság húrjain című interjúsorozat kiartó kérdezője, Beke György figyelmét ez a mozzanat sem kerülte el.

*

Most, íme, itt a könyv.

Ismét előljáró megjegyzés. Tíz esztendővel az előző fejezetben idézett önlebecsülő öngazolás megírása után döbbenettel fedeztem fel Csatóry Dániel Forgószélben (Magyar–román viszony 1940–1945) című könyvének névmutatójában a magam nevét a másoké mellett, s a tényt, hogy a Sors és jelkép egyike a kitűnő történelmi munka többet idézett romániai forrásainak. A névmutatóból írom ki a következő neveket, amelyekkel a Sors és jelkép íróját együtt és egyenrangúan idézték a Forgószélben című könyvben: Asztalos István, Balogh Edgár, Bánffy Miklós, Bányai László, Beniuc Mihai, Bodnăraş Emil, Böződi György, Bruder Ferenc, Ceauşescu Nicolae, Czeller Lajos, Csögör Lajos, Darvas József, Demeter János, Eftimiu Victor, Fábry Zoltán, Gaál Gábor, Gheorghiu-Dej, Groza Petru, Jordáky Lajos, Józsa Béla, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Márai Sándor, Mikó Imre, Molter Károly, Nagy István, Németh László, Non György, Pogăceanu Vasile, Salamon Ernő, Spectator (Krenner Miklós), Szabó Árpád, Szakassits Árpád, Szenczei László, Tamási Áron, Vlădescu Răcoasă. E nevek: egy kérdés egy korszakát jelentik. Nevek és idézetek. Azoktól, akik a háború forgószélében pozitívan értelmezték és szolgálták a történelem beigazolódott tendenciáit, és rokon humanizmussal ítélték meg a német, magyar és román fasizmust, vagy utólag viszonyultak mindezekhez a valósággal azonosan.

Íme a Sors és jelkép írói vallomása a történetírás érveként. Szépirodalom, amely a tudomány igazát, tudomány, amely a szépirodalom igazát igazolja. Nem hiába írtam hát kalandos könyvemet, illetve nem hiába utaztam végig Dél-Erdélyen 1943-ban. Egy pártmegbízatás stratégiai helyessége igazolódik: a maga idején meg nem értett kettős vetület – a könyv és a Jelentés – az időben a helyére került; a történetek dialektikus megértésének a történelem egy vetületének tudományos értelmezését illetően fontos kulcsá vált.

Bizonyos irodalomtörténetírói szemléletek hiába nem vesznek tudomást a történelemtudományról. A történetírás tudomást vesz az irodalom történelmi szerepéről. Elmondható-e erről a tényről, hogy „annál rosszabb a történettudománynak”?

Idézzük Csatóry Dániel könyvéből a passzusokat, amik a Sors és jelképhez kötődnek, arra hivatkoznak és egyben össze is foglalják a könyvnek a konkrét történelemhez kötött társadalmi értelmét.

„... Ebben a ... magyarok és a románok közeledését sürgető táborban voltak olyanok is, akiket az sarkallt; hogy nem akartak »a germán történelmi tömegsírban... névtelen halottak elporló csontjai lenni« (Bajcsy Zsilinszky Endre szavai), mások, akiket Csokonaihoz hasonlóan biztatott »a szűk Erdély ... amelynek nemes törekvései a Duna s a Tisza négytájos circulusait megszegyenítik« (Hazai utazók Erdélyben. Molter Károly előszavával, Kolozsvár 1942), és ismét mások, akiket az kötött a tájhoz, »ami benne a szabadságra emlékeztet« (M.J. Sors és jelkép. 1946. 145.), és ezért mindenkor síkraszálltak lakóinak jogaiért. Ebben a tarka, jó néhány áramlatot tömörítő demokratikus táborban azoknak volt a legnagyobb szerepük, akik Leninnel együtt vallották, hogy »meg kell valósítani a teljes demokráciát, tehát nemcsak a nemzetek teljes egyenjogúságát kell valóra váltani, hanem az elnyomott nemzetek önrendelkezési jogát, vagyis a szabad különválás jogát is meg kell valósítani« (Lenin). Azok a magyar és román kommunisták, akik – hiszen róluk van szó – Lenin tanításainak szellemében jártak el, tudták, hogy a lakosság nyelve és szimpátiája által meghatározott természetes határok kérdése egyáltalán nem lebecsülendő kérdés...” (Forgósz. 9–10.).

„Voltak s vannak természetesen olyan kortárs szerzők is, akik »egy világ romjain bolyongó ember őszinteségével, egy új világra készülődve« törekedtek »a valóság és az igazság kimondására sorsunkról, a jelképek megfejtésére, amik sorsunkat ezen a földön kifejezik« (M.J. 1.).

Ezek a szerzők: Asztalos István, Petru Groza, Kacsó Sándor, Méliusz József, Nagy István, Balogh Edgár, Tamási Áron, Bányai László a korszak tevételes szereplői is egyben, segítették a szóban forgó kérdések megvilágítását, mivel tollukat ez a szándék vezette: »vallani, egyre vallani, megszabadulni a gonosz múlttól, s mindenekelőtt az igazat elmondani, akárhogy égensen is az igazság sebe« (M.J. 179–180.). Felhasznált munkáik bibliográfiai adatai éppúgy, mint azoké a feldolgozásoké, amelyeket haszonnal forgattam...” (Forgósz. 11.).

„...különösképpen a demokratikus politikai mozgalmak szerepéről vallott dogmatikus felfogás nehezítették a kérdések reális szemléletmódjának kialakítását” (Forgósz. 11.).

„Horthy ... kormányai külpolitikai téren ... a második bécsi döntést úgy könyvelték el, mint erőfeszítéseik óriási sikerét. Úgy tartották ezt számon, mint az új európai elrendeződés jelentős lépését, amely a biztonság és béke megerősítését szolgálja. Nem akarták észrevenni, hogy a rendezésnek minősített döntés valójában a rendezetlenség új formája volt, félelmetes bűvészműtárgy, melynek végrehajtása nemhogy semmit sem oldott meg e térség problémáiból, hanem ellenkezőleg, új sérelmeket halmozott fel. Olyan helyzetet teremtettek, amelyben – a szemtanú szerint – »mintha az étellel dacolnánk, úgy megyünk folytonosan egymásnak, mintha csak párbajoznánk, és egymással szemben feszülő sebességünk volna fegyverünk, emlékeink s az összes elmúlt idők a tanúink. Mintha csak az elmúlással vívnánk és talán igazában a múlttal is ... ami semmi jövővel nem vigasztal, egy simogatása nincs felhevült kedélyünk és hánytorgásunk csillapítására.« (M.J. 74–75.)” (Forgósz. 29.).

„El lehet ugyanis képzelni, hogy milyen lelkiállapotban hagyhatták el szülőföldjüket azok a románok, akik »marhakocsikba préselve, a legembertelenebb módon, hegyére-hátára zsúfoltan, kiéheztetve, szomjúságtól cserepes ajakkal, lázasan érkeztek át a határon Aradnál...« (M.J.

121.)” – Tanúvallomásom idézésénél a szerző még kiadósan elidőzik, majd pedig így folytatja:

„Sorsuk megegyezett a Dél-Erdélyből kiüldözöttek sorával, hiszen a román kormány sem sokat törődött velük azon kívül, hogy igyekezett őket a katonai alakulatok felé terelni, s pusztá adatokká vált panaszait néha kiját-szotta ellenfelével szemben” (Forgósz. 143.).

„Így kapott újabb és újabb impulzusokat s folyt tovább újult erővel Erdélyben a kölcsönösségi nemzetiségi politikának nevezett ördögi körforgás. Itt is, ott is változatlan hangerővel folyt a másik fél becsmérése és azoknak az ösztönöknek a felszabadítása, amelyek a megosztott határok északi és déli oldalán egyaránt tovább mérgezték az erdélyiek életét. »Ami szörnyűség velünk itt a bécsi döntés után történt – írta a dél-erdélyi magyarság egyik haladó írója –, azért nem akarom a románokat menteni. De a magam fajtáját sem menthetem azokért az embertelenségekért odaát, amelyekre egyszer még egész nemzetünk szégyenkezve fog gondolni. Saját bűneiket vallják be a románok! Nekünk az ő bűneik csak fájtak, de azok az ő lelkiismeretüket égetik« (M.J. 121.)” (Forgósz. 144.).

„Tamási Áron és Illyés Gyula Gyergyószentmiklóson kiálltak a román parasztok mellett: amikor valaki rákiáltott az anyanyelvükön beszélő román parasztokra, hogy »beszéljenek magyarul, mert magyar világ van!«, Illyés azzal felelt: nyilatkozzon csak a maga s ne egy nemzet nevében. A román parasztokat pedig Tamási Áronnal együtt megnyugtatta, hogy beszéljenek továbbra is anyanyelvükön. »A román parasztok megvédése nem jelentős politikai esemény – írta Méliusz József –, nem nagy eset, de jelentőssé avatja, naggyá teszi és példává szenteli jelképesége« (M.J. 182.)” (Forgósz. 208.).

Az Őrzők a romániai vártán című fejezet így kezdődik: „Azok a dél-erdélyi románok, akikkel a magyar nép együtt élt, a világ legbékésebb emberei közé tartoztak.

»Én ismerem az őslakó kényelmes és jószívű román hegyi népet és a nyílt homlokú, de mindig védekezésre kész szerbeket is – írta Méliusz József. – Tőlük meg is férnénk szépen, együttesen a térségben, a Maros, Tisza, Duna és a Krassói hegyek közén«” (M.J. 122.).

„Viszont, miként rámutattunk, a román és a magyar kormány mindent elkövetett annak érdekében, hogy az együtt élő népeket egymás ellen fordítsa. És ha az egymás kezére játszó magyar és román nacionalizmus mégsem ért célt teljes mértékben, úgy az annak köszönhető, hogy a megosztott határok déli oldalán is voltak olyan társadalmi erők és politikai áramlatok, amelyek keresztezték szándékaikat” (Forgósz. 210.).

„»A román lakosság részéről itt-ott ki lettek segítve magyar testvéreink – írja a brassói konzul –, s olyan értesítést kaptunk, hogy pár napja az új prefekt által kinevezett s e rendeletet végrehajtó primár nyakára mentek a román lakosok, s követelték, hogy a magyarok gabonáját adják vissza. Állítólag vissza is kaptak lisztet« (A brassói konzul 1942. jún. 20-i jelentése...).

Ahol a román parasztok tiltakozása nem vezetett eredményre, ott ők maguk adták össze az élelmiszert. (A rendőrség nagyváradi kapitányságának 1942. júl. 22-i jelentése...) Joggal érhetne tehát a dél-erdélyi események egyik közeli szemtanúja: »...épp ezen a tájon siettek melegsívű román földművesek a magyar falvak segítségére nemrég, amikor egy későn és már csak alakilag reparált intézkedés elhordatta a magyartól utolsó búzáját, elhajtatta a csendőrrel disznáját, marháját. Igen, a román paraszt mindenfelé úgy érezte, hogy a gyalázatot szíve melegével neki kell lemosnia. Majdnem hősköltemény ez a néhány száraz mondat...« (M.J. 240.)” (Forgósz. 219.).

A Forgószélben vége felé olvasom:

„Komoly változások érlelődtek a romániai magyarság soraiban is. Az RKP irányítása alatt harcoló MADOSZ vezetői: Bányai László, Méliusz József, Kurkó Gyárfás mindent elkövettek annak érdekében, hogy a magyar töme-

geket a kétoldalú nacionalizmus bénító hatása alól kiszabadítsák, s a soraikban megindult biztató politikai fejlődést elmélyítsék és meggyorsítsák. Az 1944 áprilisától Temesvárt megjelenő illegális Bánsági Magyar Szó következetesen fellép Gyárfásék (a hivatalos magyar népközösg, mely nevét is a hitlerista Német Népközösgtől kölcsönözte) politikájával szemben, és megfogalmazza a történelem által felvetett kérdést: »Életre-halálra szóló döntés előtt áll az ország népe s vele együtt az itt élő magyarság is – olvasható a lap áprilisi számában. – Mindnyájunk: románok, szerbek, magyarok, zsidók s az ellenségé nem vált németek számára eljött az utolsó óra, amikor még határozhatunk arról, hagyjuk-e országunkat, magunkat ágyútöltekké, szeretteinket, javainkat a tűz prédájává tenni, avagy közösen ragadunk fegyvert a közös elnyomók kiűzésére?«, (Forgósz. 388.).

Megjegyzés, amely egyben az utolsó is:

Így jutottunk el az epilógusban az irodalomtól végül is a történelemhez és a politika gyakorlatának kérdéséig. Akár ide is kívánczozna bőbeszédű utószavunk előző fejezetének befejező része: az augusztus 23–24-én naplónkba rótt jegyzetek. Kimerítettük hát a gondolat és erkölcs, az emlékezet és humánus hozzászólását a Sors és jelképhez. Domokos Géza kezdeményezéseire majdnem két évtizednyi huzavona után jutottunk el végre könyvünk régóta hivatalosan is elhatározott rehabilitálásához. Erre az erkölcsi jóvátételre az RKP IX. és X. Kongresszusának szellemében került végül is sor. Ez természetes, hiszen ezek a kongresszusok adtak tartalmat és jelöltek irányt és gyakorlati lehetőséget a szocialista demokratizmus és humánus finalitása felé.

És még néhány mondat, egy kérdés, mintegy nemcsak az Epilógus, de ezzel együtt egész könyvünk epilógusaként:

Végül is micsoda mindez, az első oldaltól eddig, az utolsóig, ha nem egy hallatlan erőfeszítés regényes és tárgyi története a szocializmusban lehetséges jobb, humánus és demokratikus emberközi és szellemi viszonyokért? Egy

személyes erőfeszítése, amelyben azonban, épp mert személyes: a történelem gondolta és cselekedte önmagát. Így hát: mindegyikünk része a világnak – az igazságnak és a nem igazságnak. Ebben a létben senkinek sincs kevesebb vagy több joga. A látszatra kisebbben vagy nagyobbban így vagy amúgy, de benne az egész történelem. A történelem pedig: a társadalmi és emberi ellentmondások története, épp a kicsiny és nagy, az elnyomatás és a hatalom harcaként – erről szól a Sors és jelkép is.

Az időben és e munkában idáig érvén, ennek ma már úgylehet tudatában vagyunk.

Bukarest, 1972. augusztus